

1836038143

DR. N. N. S. S.
Bhadrachalam
M. S. S. S.

G/O
49125
M 14
SL

नाम	29	Printed

34. NO.
080738

मञ्जूषा

ल. मं.
१

श्रीगणेशायनमः ॥ नागेशभट्टविदुषानत्वासा म्बशिवं लघुः ॥ वैयाकरणसिद्धान्तमञ्जूषैषाविरच्यते ॥ तत्रैवाक्यस्योदो सु-
ख्यः ॥ लोकेतस्यैवार्थबोधकत्वात् ॥ तेनैवार्थसमाप्तेश्च ॥ तदुक्तं न्यायभाष्यकृता ॥ पदसमूहो वाक्यमर्थसमाप्ताविति ॥ अत्रपदं
सुबन्तं तिङन्तंच ॥ तेनतत्समूहद्वयर्थः ॥ समासावित्यस्यसमर्थमिति शेषः ॥ तत्रप्रतिवाक्यसंकेतग्रहासंभवात् तदन्वारव्या-
नस्यलघूपायेनाशक्यत्वाच्चकल्पनयापदानिविभज्यपदेप्रकृतिप्रत्ययविभागान्कल्पनयैवप्रविभज्यकल्पिताभ्यामन्व-
यव्यतिरेकाभ्यां तत्तदर्थविभागेशास्त्रमात्रविषयंपरिकल्पयन्तिस्माचार्याः ॥ एतदेवाभिप्रेत्यविभाषासुपद्वितिसूत्रैकैयटः ॥ अ-
न्वयव्यतिरेकाभ्यांप्रकृतिप्रत्ययानामिहशास्त्रेऽर्थवत्तापरिकल्पनादित्याह ॥ ततदवयवतत्तदर्थबोधनेनसमुदायस्यसमुदा-
यार्थस्यबोधनेतात्पर्यमृषीणां स्वष्टंचेदमर्थवत्सूत्रेभाष्यकैयटयोः ॥ अतिवाक्यादीनांबलाबलविचारकल्पनार्थंचतत्क-
ल्पनेतिबोधम् ॥ तत्रशास्त्रप्रक्रियानिर्वाहकोवर्णस्फोटः ॥ प्रकृतिप्रत्ययास्तदर्थस्यवाचकाइति तदर्थः ॥ उपसर्गनिपातधा-
त्वादिविभागोप्येवमेवकाल्पनिकः तस्यैवान्वारव्यानस्यलाघवेननिर्वाहायस्थानिनोलादयआदेशास्तिबादयश्चकल्पिताए-
व ॥ तेषामर्थापिकल्पिताएव ॥ तत्रस्थानिनामर्थाङ्गिभिःकण्ठतउक्ताः आदेशानांचस्थान्यर्थाभिधानसमर्थेस्यैवादेशेते-
तिन्यायेनते ॥ सुख्यंवाचकत्वंतुर्तथाकल्पनयाबोधितेतत्समुदायरूपेपदेवाक्येवाः लौकिकानांततएवबोधात् ॥ एतदेवा

राम

१

घतेनतुल्लिङ्गनरज्योभेदस्तत्रतदाश्रयइति।अत्रहेलाराजः।एकपदोपात्तकर्तृकर्मलक्षणसाधनाधारकहित्वबहुत्वाभ्यांपचतः।
पचन्तिपच्येतेपच्यन्तिइतिक्रियाविशेष्यतेनहिद्विबहुसाधनसाध्यत्वंप्रतीयतेक्रियायाः।एवंतद्वतलिङ्गयोगेनशाब्दार्थत्र
यतेःस्वाभाविकत्वेनयुक्त्यगम्यत्वात्।अतएवदेवदत्तःपचतीत्यादौद्रव्येणक्रियायाःसामानाधिकरण्यम्।अतएवद्रव्य
मादिनामारव्यातार्थोपिद्रव्यमितिस्वीकारइतितथासंबन्धाज्जातभेदोयमितिहरिकारिकाप्रतीकमुपादाययथारव्यातेप्रत्य
यवाच्यकारकभेदेसतितत्संबन्धाद्वात्वर्थक्रियायाअपिभेदःप्रतीयतेयथापचतःपचन्तीतीतिपुष्करराजः।अतएवघटप
दौनस्तद्रव्यादौव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतीतिरितिसंगच्छते।यत्रतुभावेलेपिसंख्यावगमस्तत्रभव
त्येवबहुवचनेयथाहतशायिकाःशयन्तेइत्यादौतत्रद्विधादृशानिहतानांशयनानितादृशानिशयनानीत्यर्थः।तत्रोपमानबहु
त्वेनोपमेयेपितत्रतीतेः।अन्यथाउपमानेबहुत्वोपादानंव्यर्थस्यात्।नचसंख्यावानुसत्त्वभूतोर्थःसर्वेष्वभिधीयते।भेदाभे
दविभागोपिलोकेसंख्यानिबन्धनइतिसंख्यासमुद्देशेहर्षुक्तःकथमसत्त्वभूतक्रियायाःसंख्यावत्त्वम्।इदं तदितिसर्वनाम
परामर्शयोग्योऽर्थःसत्त्वभूतस्तत्रद्वित्वादिभेदव्यवहारकृतम्।एकत्वंचाभेदव्यवहारकृतम्।नचराजपुरुषादिदृत्तार्थुपसर्जना
र्थसंख्यानवगमात्सर्वेष्वेत्यनुपपन्नम्।तस्याप्यर्थस्यवाक्येष्टथगुपस्थितौतदवगमसत्त्वादितिवाच्यम्।यथान्यायनये

१६

गुणत्वाद्द्रव्यगतयैव संख्या आरोपेण गुणद्वैतत्वादि व्यवहारस्तथा मम क्रियायामपि तत्संभवात् क्रियायां तदयोग्यत्वव्यवहारश्चानारोपितसर्वसंख्याश्रयत्वेन बोध्यः । न च न्यायनये गुणादावपेक्षा बुद्धिविशेषविषयत्वरूपा गौणसंख्या न तु द्रव्यगताया आरोप इति वाच्यम् । अयमेकोऽयमेक इत्यादि बुद्धेरेव तवापेक्षा बुद्धित्वेन गुणादौ तस्या अभावात् । एकत्वस्यापि गुणरूपत्वेन गुणादावसंभवेन तथा बुद्धेरसंभवात् । किंचैवंते नैव द्रव्येपि तद्व्यवहारोपपत्तावतिरिक्तसंख्यापदार्थविलयापत्तेः । एवं च तिङ्शेषप्रकारकबोधे धातुजं ज्ञानकारणमित्येकैव कार्यकारणभाव इति लाघवम् । प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्त्यभङ्गश्च । अतएवङ्गा सूत्रे भाष्ये तत्सूत्राभावे पचति पश्येत्यादौ तिङन्तात्त्वाद्युत्पत्तिमाशङ्क्यैकत्वाद्दीनामुक्तत्वान्नैत्युक्तम् । न च तु तिङाकर्तृगताया उक्तत्वेपि क्रियागताया अनुक्त्या तदापचिर्दुर्वारा । सुपां प्रकृत्यर्थविशेष्यगतसंज्ञाभिधायित्वात् । तथा रूपसूत्रे तिङन्तप्रकृतिकरूपबाधन्ते पचति रूपं पचनोरूपमित्यादौ संख्यालिङ्गभावादमोऽनुपपत्तिमाशङ्क्य क्रियाप्रधानमारब्धात् क्रियाचैकानद्वैत्वादिमती-तिङन्ताद्देदानवगतेः क्लीबत्वं च स्वभावादिति समाधायपि धेकापचत इत्यादौ कथं द्विवचनादीत्याशङ्क्य साधनापेक्षं तदित्युक्तम् । तस्य साधनान्वयीति नार्थः । एकत्वक्रियान्वयिद्वैत्वादि साधनान्वयीति वैरूप्यापत्तेः । तस्मात्साधनगतसंख्यारोपापेक्षामित्यर्थ उचितः । यत्त्वनभिहितसूत्रे भाष्ये पचति प

राम.

१६

दिकार्यसूत्रेऽनुवृत्तमनभिहित इति अन्यस्यासंभवात्संख्याया एव विशेषणं स्यात् । एवं च पचत्यो दनं चैत्रद्वयादेव कत्वा
दीना मुक्तत्वात्प्रथमानस्यादित्युक्तम् । तस्यायं भावः । साधनगतसंख्यारोपनिमित्तत्वेन वस्तुतः साधननामार्थगताया
उक्तत्वमेकवचनमपि साधने हित्वाद्यभावबुद्धिनिमित्तके तदनारोप एव वक्ष्यमाणयुक्तेः । एवं च तदभावबुद्धौ द्रव्यस्य निः
संख्यात्वाभावेनैकत्वमप्यवगतमेव साधने इतीति न तद्विरोधः । अन्यथा तिङ्-र्याश्चयगताया उक्तत्वेपि चैत्रत्वविशिष्टरूपना
मार्थगताया अनुक्तत्वात्तवापि तद्संगतिरेव । पचतो रूपमित्यादौ द्विवचनादितुन । द्वयोरेकस्य बहुषुत्रयाणामष्टानामि
त्यादिनिर्देशैः प्रातिपदिकार्यसूत्रे प्रवृत्तिनिमित्तभूतसंख्याबोधकवचनशब्देन च संख्याप्रवृत्तिनिमित्तकेषुनकेवलाप्र
कृतिरिति समयस्यानुवादकविभक्त्यैवपालनेपि अन्यत्रौत्सर्गिकैकवचनेनैव तत्पालनं लक्ष्यानुसाराद्वाप्यप्रामाण्याच्चेति
बोध्यम् । एवं च भावे स्वगतैकत्वेनैवैकवचनम् । अन्यथा तवपचति भवति पचतो भवतीत्यादौ भवत्यर्थसंख्यान्वयः कस्यात् ।
भवतिः पुनर्वर्तमानकाले चैकत्वं चेति भाष्येण तस्य संख्यार्थकत्वबोधनात् । पचतो भवत इति तु न । आरोपितस्यान्यत्रारोपा
दर्शनात् । तादृशस्यारोपे मानाभावाच्च । अत्र चेदमेव भाष्यं मानम् । किंच करोतिः पचादीनां सर्वान्कालान् सर्वाणि केषुनान्यत
वर्तत इत्यत्र भाष्ये शितपानिर्देशादिना धात्वर्थे एव कालान्वयवत्संख्यान्वयः स्पष्टमुक्तः । वचनसंख्या पचत्वात्पादौ तु न स्व

ल. मं.
१७

गतैकत्वप्रयुक्तमेकवचनम्। गौणीसुरव्यावोत्तरासंख्यापूर्वसंख्याबाधतइत्यइउणसूत्रेभाष्योक्तेः। नचकिंचिदव्ययं
विभक्त्यर्थप्रधानंकिंचिक्रियाप्रधानम्। उच्चैरित्याद्याद्यम्। हिरुगित्याद्यन्त्यम्। तिबन्तमपिकाण्डेइत्यादिविभक्त्यर्थप्रधा
नंरमतेइत्यादिक्रियाप्रधानम्। नचैतयोरर्थयोर्लिङ्गसंख्याभ्यायोगइतितद्धितश्चेति सूत्रस्य भाष्यविरोधइतिवाच्यम्।
तत्राव्ययेषुकाण्डेइत्यादौचोभयायोगोरमतेइत्यादौलिङ्गायोगइत्यर्थात्। प्रायेणेतिचशेषः। अन्यथाह तशायिकाःश
य्यन्तेपचितरूपमित्यादौनाभ्यांयोगेनतदसंगतेः। अनारोपितैकत्वातिरिक्तसंख्यायाः योगइतिवातदर्थः। नचैवंनवेति
डन्तान्येकंशेषंप्रयोजयन्तिक्रियायाएकत्वादितिसरूपसूत्रस्य भाष्यासंगतिरितिवाच्यम्। स्वतोऽन्यसंख्याया असत्त्वा
त्। आरोपितसंख्यामादायतुनानेकशब्दप्रवृत्तिः। अतएवजातिपक्षेसूत्रप्रत्यारब्धातंजात्याश्रयगतसंख्यायाआरोपेष्य
नेकशब्दाप्रवृत्तेः। अन्यथातदसंगतिः स्पष्टैवेत्यदोषात्। अतएवविधिनिमन्त्रणेति सूत्रेविध्यादिषुवाच्येषुलिङ्गिप्रवर्त
नायाएकत्वाद्द्विवचनाद्यनापत्तिरितिदूषणमभिहितंभाष्ये। तेनहितिड् शसंख्यायाआरब्धानजन्यबोधविशेष्येऽन्वय
इति सूचितम्। यच्चकैयटेनकर्त्राद्यर्थानांविधिरूपार्थेनबाधस्तेननकर्त्रादिगतसंख्यानिबन्धनंद्विवचनादीतितदाश
यिउक्तः। विरोधाभावात्। कर्मणीतिसूत्रेणइतिबहुवचनाच्चनतद्वधइतिसिद्धान्ताशयउक्तस्तन्प्रवर्तनायासत्त्वादिति

राम

१७

भाष्या संगतेः। तत्रादेरप्यनापत्तेश्च। भावकर्मकर्त्रर्थकलस्यैवात्मनेपदपरस्मैपदविभागेन तद्विधानाद्दुष्प्रदस्मच्छे
सामानाधिकरण्याभावे प्रथमपुरुषाद्यनापत्तेश्च। अर्थनियमे उपपदनियमेऽप्यनियमापत्तेश्च। सिद्धान्ताशयोप्ययुक्त
। अविरोधेऽपि तत्रेण दधोबाधदर्शनात्। एतावांश्चलः लसतेषु साधनेषु यथा स्यात्। यावद्ब्रह्मग्रहणमितिलः कर्मणि चेति
सूत्रस्थभाष्येण लडुत्यस्य प्रथमैकवचनान्तताया एव बोधनाच्च। कर्त्रादिगतसंख्यायाः स्वनिष्ठधात्वर्थे आरोपस्तद्विष
यप्रवर्तनायामारोपेन मानमित्याहुः। कालान्वयस्तु धात्वर्थव्यापारे न फलेनापि कारके। तेन व्यापारापगमे विकृति
सत्त्वे पच्यत इति स्यात्पाचीति च न स्यात्तीतक्रिये कर्तृत्वे च पचतीति स्यादित्यपास्तम्। स च द्योत्य एव। विशेषणतया
। न्वबानुभवात्। वर्तमानक्रियावाचकत्वात् तोर्लडित्यादिर्वर्तमाने लडित्यादेरर्थः। एकधातुप्रकृतिकाने कलडादेशानां त
त्रशक्तिकल्पने गौरवाच्च। आमवातजडीकृतकलेबरे उत्थानानुकूलयत्नसत्त्वेऽपि नोत्तिष्ठतीति प्रयोगः। तस्यीत्या नोद्देश्य
कत्वेऽपि तत्प्रयोजकत्वाभावात्। अतएव तत्रोत्थानाय यतत इत्येव प्रयोगः। यागपाकाद्युद्देश्यककुपुडमण्डपतण्डुलक्र
पणादिव्यापारमादाय यागाद्यर्थयतत इत्यादि रद्यजतीत्यादि वारणाय प्रयोजकता विशेषस्यैव संबन्धताया अभ्युपेय
त्वात्। तत्राभिमतफलजनने सति तन्निष्पादकसकलव्यापारापगमे भूतत्वम्। फलावच्छिन्नतादृशसकलव्यापारस्य

ल.मं-
१८

भादित्वे भविष्यत्वम्। यावच्चाभिमतफलप्रयोजकक्रियायाः समाप्तिर्न भवति तावद्दूर्तमानत्वमित्योद्युपदं वक्ष्यामः।
एवं च चैत्रः पचतीत्यादौ एकचैत्रकर्तृकैकावर्तमाना पाकक्रियेति बोधः। ननु धात्वर्थविशेषणतयैव बोधविषये कर्त्रादौ क-
श्चैप्रदुत्याद्यर्थस्य विशेषणतयान्वयइति चेन्न। सामान्यरूपस्यार्थस्थानियमेन विशेषाकाङ्क्षाबलाद्विशेषणभूतेना-
पितेन विशेषणतया तदन्वयत्। यथानियताकाङ्क्षावशादेव चैत्रेण गतो ग्रामइत्यादौ विशेषणभूतक्रियायां कारकाका-
रकान्वयस्तद्वत्। नन्वेव कर्तुः क्रियान्तरेणापि संबन्धः स्यात्। एवं च पचति पठतीत्याद्यपि स्यात्। एककर्तृकपाठक्रिया क-
र्तृकापचिक्रियेति बोधसंभवादिति चेन्न। तदाकाङ्क्षाभावात्। अतएव क्रियायाः कारकनिरूपिता प्राधान्याभावस्य न भ-
ङ्गः। यथा वनितास्वाकाङ्क्षितस्नानादि संस्कारं पत्युः सहतेन वनितान्तरसंबन्धस्वानाकाङ्क्षितं तद्वत्। तण्डुलः
पच्यते चैत्रेणेतिकर्मलकारे तु एकचैत्राश्रयिकावर्तमानाया भावनातज्जन्या एकतण्डुलाश्रयिकैकाविक्रित्तिरिति फ-
लविशेष्यको बोधः। पक्वस्तण्डुलइत्यादौ फलस्य विशेष्यताया आवश्यकत्वात्। अतएव प्रत्ययार्थसाक्षात्प्रकृत्यर्थ-
विशेष्यान्वयित्वस्य सर्वत्र कर्मस्य न त्यागः। अन्वयित्वं विशेष्यतया विशेषणतया वा। अतएव कर्तृलकारे न फलविशे-
ष्यको बोधः। एतेन कर्मलकारेपि भावनाविशेष्यको बोधइत्यपास्तम्। अतएवेष्यते पुत्रइत्यर्थे पुत्रीयतीति न प्रयोगो भि-

राम-

१८

नार्थत्वात्। किंतु पुत्रमिच्छति तत्रार्थ एव। स्वजन्तात् कर्मणि प्रत्ययस्तु दुर्लभोः कर्मकत्वादिति स्पष्टं सुप आत्मन इत्यत्र
भाष्ये। अन्यथो भयत्रापि पुत्रकर्म केच्छानु कूलो व्यापार इति बोधेन भिन्नार्थत्वा संगतिः। इच्छानु कूलो व्यापारश्चात्म
मनः संयोगादिरेव। ममत्वकत्र व्यापारो विशेष्योः परत्र फलमिति भिन्नार्थत्वं स्पष्टमेव। उक्तं च कैयटेन यदा क्रिया फ
लस्य प्राधान्यं तदा वाक्यमेव इष्टः पुत्रः इष्यते पुत्र इति न तु क्व जन्तः। तस्या कर्मकत्वात् कर्मणि प्रत्ययानुत्पादादिति
दिक्। भावलकारे तु भावनैव विशेष्या। तथैवानुभावात्। तिङ्त्वनुवादक एव। कालद्योतकश्च। क्रियाया एकत्वादेकवचन
मेव त्युक्तम्। अन्येतु क्रिया संख्याः योग्येति मत्वा औत्सर्गिकमेकवचनम्। संख्यान्वयिकर्तृकर्मणोरप्रतीतेः। मध्य
मोत्तमावपिन। तिङ्-समानाधिकरणयुग्मदाद्यभावादित्याहुः तदयुक्तमित्युक्तम्। अत एवाव्ययेभ्यः संख्याद्वाभावा
द्वचनानुत्पत्तिमाशङ्क्यैवौत्सर्गिकमेकवचनमुक्तं भाष्ये ननु भावार्थेभ्योपितदनुत्पत्तिमाशङ्क्येति बोध्यम्। ननु
भावे प्रथमोपिनस्यात्तस्यापिशेषे नियमत्वादिति चेन्न। शेषे इति पदं त्यक्त्वा प्रथमस्योत्सर्गताया भाष्ये उक्तत्वेनादो
षात्। सूत्रेशेष इत्यवयुत्यानुवाद इत्याहुः। यदा तु सकर्मकाणामपि सो कर्त्यातिशयविवक्षया कर्तृत्वापारत्यागे
धातोः फलसमानाधिकरणव्यापारपरत्वेन फलमात्रपरत्वेन वा कर्मणः कर्तृत्वविवक्षात्ता कर्मस्थक्रियाणां पच्या

ल-मं
१९

दीनोलवाच्यकर्तुः कर्मवद्भावेनपच्यतेओदनः स्वयमेवेतिप्रयोगोऽन्येषालुपश्यतिराजेति। विक्रियते ज्ञानवैवर्ष्यभवतिचार्थः। अत्रचस्वयमेवेतिकर्त्तन्तरनिवृत्तौ तात्पर्यग्राहकम्। नचैकस्यधातोरर्थत्यागपूर्वकमर्थान्तरेवृत्तौशब्दार्थसंबन्धनित्यताहानिरितिवाच्यम्। धात्वन्तरत्वात्। डुपचषूपाकडृत्यादिस्तुतन्त्रेणनिर्देशः। तदुक्तम्। एकदेशेसमूहेचन्यापाराणापचात्यः। स्वभावतः प्रवर्तन्तेतुल्यरूपसमाश्रिताइति। यत्रकर्मणिक्रियाकृतोविशेषः प्रत्यक्षगम्यस्तत्रकर्मस्थाक्रिया। तत्रैवकर्मवद्भावः। यथापक्वापक्वातण्डुलेषुकिन्नाच्छिन्नकाष्ठेषु। गमिदृश्यादिषुतुनैवम्। नहिगतागतप्राप्तेदृष्टादृष्टवस्तुनिवाकश्चित्प्रत्यक्षगम्यस्तत्र कृतविशेषोऽस्ति। क्वचित्कर्त्तरितत्कृतश्रमादिरूपोविशेषोदृश्यतेइतिकर्त्तस्थेवसा। अत्रयद्वक्तव्यतदुक्तंप्राक्। तदयमत्रानुगमः। निर्वर्त्यदिकार्यकर्मणिकर्मस्थाप्राप्येतुनेति। तदुक्तम्। क्रियाकृतविशेषाणांसिद्धिर्यत्रनलस्यते। दर्शनादनुमानाद्वातत्प्राप्यमिति कश्यतेइति। निर्वर्त्येस्वरूपलाभएवक्रियाकृतविशेषोविकार्यविकाररूपएवसः। आद्यघटेकरोति। अन्येस्वर्णंकुण्डलंकरोतिकार्ष्णभस्मकरोति। अनुमानाद्यथा। पुत्रः सुखंकरोतीत्यादौसुखस्वरूपलाभोसुखप्रसादानुमेयः। एतद्रहितंप्राप्यंयथारविंपश्यतीति। यद्यपिदिषदृष्टिसर्पदृष्टेविषज्वालाबलीढतारूपाविशेषोदृश्यते तथापिनसर्वत्रतत्सत्त्वमितिभावः। अत्रवस्तुनोदृश्यस्वभावताआलोकोदर्शनयोग्यदेशावस्थितिदर्शनकारणबोध्यमितिदिक्। ननुको

राम-

१९

सकालो यस्य वर्तमानादिभेदेन त्रैविध्यमिति चेदुच्यते। प्रकृतेः परिणामस्यातिभङ्गुरस्य विभोः क्षणस्य कालत्वात् तस्यैव
च क्षणस्य प्रचयविशेषैर्लवपलघटीसुहूर्त्ताहोरात्रादिद्विपरार्थान्तिव्यवहारस्ते च क्रमिकानेकक्षणावयवकाबौद्धाः क्षण
समाहाराः क्षणप्रवाहाविच्छेदरूपाः तत्तत्यानीययन्त्रादिपरिच्छिन्नकिंचित्क्षणसमूहपरिच्छिन्नासूर्यादिक्रियाचनि
मेषादिपरार्थपर्यन्ततद्देशानुमापिका। क्षणानां त्वतीन्द्रियतयाः ननु मेयत्वेन चास्मदादीन्प्रत्यहराद्युपाधित्वा संभवात्
अतीन्द्रियद्रष्टृभिर्योगिभिस्तत्क्षणसमूहपरिच्छिन्नसूर्यक्रियापरिच्छिन्नत्वमहरादीनां ज्ञात्वा तत्कालनियामक
त्वेन यन्त्रपानीयपलानां ह्यायां दीनां च निर्णयपूर्वकं नियमनात्। यद्वाशब्दतन्मात्रपरिणाम एव दिग्बत्कालः। अत एव
सौरव्यशास्त्रे आकाशत्वेनैव तत्त्वेषु तयोर्गणनं कृतम्। भूतादिव्यवहारासाधारणहेतुत्वं सकलपरिणामहेतुत्वं चिरसि
प्रव्यवहारहेतुत्वं चलक्षणम्। तदुक्तं क्षणवत्क्रमयोः संयमाद्विवेकजं ज्ञानमिति पातञ्जलसूत्रभाष्ये द्रुतरेतरव्यावृत्त
तया सर्ववस्तूनामशेषविशेषैः साक्षात्करणरूपसत्त्वपुरुषान्यतारव्यातिरूपाद्विवेकाज्जायमानं ज्ञानं क्षणतत्क्रमयोः सं
यमादपि भवति प्रतिक्षणं सर्ववस्तुपरिणामात्। तत्र क्षणो नाम कालस्य तद्द्वारा रूपस्यापकर्षावधिभूतः पूर्वापरांशसून्यः क्र
मस्तु तत्प्रवाहाविच्छेदरूपः। सुहूर्त्ताहोरात्रादेयो बुद्धिसमाहारा एव। क्षणिकत्वादेव वस्तुतस्तन्मिलना संभवात्। क्षणस्तु

ल.मं.
२०

वस्त्वैव प्रकृतेः शब्दतन्मात्रद्वारा परिणामविशेषः। आनन्तर्यरूपक्रमस्य क्षणरूपप्रतियोग्यतुयोगिघटितत्वेन तस्य वस्तु
त्वात् स एवास्माकमास्थिरोनतु पदार्थमात्रमिति बौद्धमताद्विशेषइत्यादिना सचायमुक्तः कालो भावमात्रस्योत्पत्तिस्थिति
नाशहेतुः शरदादिरूपेणास्मादीनां पुष्यफलप्रसवशक्तीः प्रतिबधाति वसन्तादिरूपेण च ता अनुजानातीति तन्नितयहेतु
ता तस्य। तत्र जन्महेतुतोक्ता। एवं स्थितिरपि नियतकालात्तदधीनैव। एवं वृद्धि क्षयनाशाद्यपि तदधीनम्। घटीयन्त्रसदृशी
भिर्वसन्तादिप्रवृत्तिभिः सकलामूर्तिस्तत्तदवस्थारूपेण प्रतिक्षणं परिणामैः कलयतीति काल इत्युच्यते क्षणाभांक्रमि
कत्वात्तस्य क्रमवत्तक्रियाभेदोपाधिकी च तत्तत्क्षणसमुहस्य वसन्ताद्याख्या। किंचाक्रमब्रह्मविवर्तस्य विश्वस्य यदिदं
त्रमेण भासनं तत्कालारव्याविद्याशक्तिरुक्तमेव। एवमेवाधिकक्षणसमूहापेक्षचिरमपचितक्षणसंतानोपाधिकं क्षिप्रमि
तिचिरसिप्रव्यवहारोप्याञ्जस्येनोपपद्यते। अतएव रामायणे हिरण्यगर्भदूतत्वेनागतस्य कालस्य रामं प्रतिवाक्यम्। तवाहं
पूर्वसद्भावे पुत्रः पूरपुरं जय। मायासंभावितो वीरकालः सर्वसमाहरइति। पूर्वसद्भावे सत्तारूपब्रह्मसद्भावे। करिष्यमाणसं
सारस्थानुद्गाप्रतिबन्धाभ्यां सृष्टिस्थिति संहारनिग्रहानुग्रहनिवहिकः कालारव्यो मायायाः परिणामइतितदर्थइति दिक्
॥ यत्तु प्रसिद्धपरिमेणा सूर्यक्रियैव क्रियान्तरपरिच्छेदहेतुत्वात्कालः कालत्वेनैव रूपेण तस्याः कालिकसंबन्धावच्छिन्ना

राम-

२०

धारतावत्त्वेनैतन्नक्रियायां घटइति न प्रयोगइति तन्न। क्रियायास्त्रिंशणावस्थायित्वेन क्षणव्यवहाराणां पत्तेः। नचैत्तर
 देशसंयोगाद्यवच्छिन्नक्रियाक्षणइति वाच्यम्। विशिष्टक्रियाया विशेष्यविशेषणतत्संबन्धरूपत्वेन याणां मपि स्थिर
 त्वेन क्षणव्यवहारासंभवात्। यदि विशिष्टमतिरिक्तं तर्हि परिभाषामात्रमतिरिक्तो न कालइति। किंचैकक्षणेऽनेकांसा मुत्त
 रदेशसंयोगावच्छिन्नक्रियाणां जायमानत्वेन विनिगमनाविरहात्तावतीनां क्षणत्वापत्तौ युगपदेकक्षणव्यवहारा प
 त्तिः। सूर्यक्रियापरिमाणत्वस्यापि क्रियान्तरादौ स्वीकारेऽनवस्थापत्तेः। नचवर्तमाने लडिति सूत्रभाष्ये तस्थोऽपर्वताः
 स्थास्यन्ति पर्वतास्तिष्ठन्ति पर्वता आत्माः स्ति एको हं वै नारायण आसीद् इत्युपपत्तये भूतभविष्यद्वर्तमानानां राज्ञां याः
 क्रियास्तास्तिष्ठतेरधिकरणमित्युक्तम्। यद्यपि पर्वतादेः स्थिति सत्त्वरूपा व्योपाराः सहशवयवत्वाद्दुरवेधारभेदाइति तत्र
 कालभेदाभावः। तथापि राजक्रियाविसदृशसंतानतयाः बहुतभेदायथाऽधिष्ठयणादिविसदृशस्वभावावयवक्रियाः पाका
 दयः प्रसिद्धकालभेदाइति सहचरिताभिस्ताभिः पर्वतादिस्थितिभिर्द्यते राजक्रियाः पर्वतादिस्थितिभेदकत्वेनाश्रीयन्त
 इति तदाशयस्तदसंगतिरिति वाच्यम्। तत्रक्रियापदस्य नत्परिच्छेदककालपरत्वेन तदायुक्तस्य पर्वतादिस्थिता वा
 त्मसत्तायांचारोपइत्याशयात्। नित्यो विभुररवण्डः कालइति तु न युक्तम्। कालस्याधिकरणत्वेनैव तत्तत्कार्यप्रतिकारण

ल. मं
२१

तयोपाध्यनालिङ्गितस्येदानीं घट इत्यादिव्यवहारोपयोग्यधिकरणत्वासंभवेनापरिच्छिन्नसूर्यः कथं पापित्वासंभ
वेन तत्परिच्छेदकान्तरस्वीकारेऽनवस्थापत्यादौषात् । अद्वैतवादे तदसंभवाच्च । अतएव कालः परिमाणेनेति सूत्रे भाष्यं
येन मूर्तीनामुपचयाश्चापचयाश्च लस्यन्ते तं कालमित्याहुस्तस्यैव हि कथाचिक्रियया युक्तस्याहरितिरात्रिरिति च भव
ति कथाक्रियया आदित्यगत्या तपैवासकृदावृत्तयामास इति संवत्सर इति च भवतीति । अत्रोपचयादिहेतुत्वेन लक्षित
स्योपाधिकभेदकथनात् स्पष्टमेवाविच्छिन्नक्षणधारा रूपत्वमुक्तम् । अतस्त्वदेवीपुराणे विभुर्नित्यः स्थिरः कालो ऽव
स्थातस्य तु हेतुजेत्युक्तम् । तत्र नित्यत्वमविच्छिन्नधारारूपत्वेन बोध्यम् । अस्थिरत्वेन च स्पष्टक्षणरूपतोक्ता । सक्तसमू
ह रूपश्च स षडिन्द्रियवेद्यः । इदानीं प्रयासिस्व शोमि जिघ्राभीत्यादिव्यवहारादित्यलम् । तत्र वर्तमानत्वं प्रारब्धापरिस
माप्तक्रियाधिकरणसमयत्वम् । तदुक्तं भाष्ये न्याय्यात्वे षा वर्तमानकालता । आरम्भानपवर्गात् । अवश्यं भुञ्जानेह सति
जल्पति पिबति निमिषति चेति । नान्तरीयकत्वात्तारानभेदकत्वमिति भुङ्क्ते इत्युपपत्तिः । फलावसानः क्रियासङ्गो हश्च
क्रिया । यद्वा तासामपि तदनुकूलत्वेन भुञ्जादिधात्वर्थत्वविद्वेति तद्वाव इति कैयतः । भूतत्वं विद्यमानध्वंसप्रक्षयिगीत
म् । भविष्यत्त्वं वर्तमान प्रागभावप्रतियोगिसमयत्वम् । प्रागभावपदव्यवहार्यतायाः कृत्स्नस्वीकारावश्यकत्वेन नान्तर्येति

राम .

२१

७

त्यसंगतमेव। तदाश्रयस्य तत्कालस्य धात्वर्थव्यापारेन्वयइत्युक्तम्। कालघटितलक्षणैवभूतइत्यस्य नद्यतनइत्यादि
विशेषणम्। अनद्यतनभिन्नेइत्यादितदर्थः। अद्यतनत्वं च तस्य व्यपदेशिवद्भावेन। अद्यत्ववर्तमानत्वान्कालगतविभक्ति
वर्तमाने लङित्यनयोर्भाष्ये स्पष्टम्। एतेन वर्तमानध्वंसप्रतियोगित्वं भूतत्वम्। प्रारब्धापरिसमाप्तत्ववर्तमानत्वम्। वर्तमा
नप्रागभावप्रतियोगित्वं भविष्यत्त्वं सकलभावगतम्। कालस्य तु नत्तद्भाषोपाधिकं तत्त्वम्। वर्तमानाद्यवस्थया गृहीतेषु तादि
स्वरूपं स्वाधारेकाले आरोप्य तत्र वर्तमानत्वभूतत्वग्रहः समर्थहेतुसंनिधाने भावित्वेन यद्रूपं बुद्धौ निश्चितं तत्प्रतिबिम्बस्य नि
र्मलादर्शरूपकाले संभवादिबिम्बप्रतिबिम्बयोरेकत्वाध्यवसायात्तद्गतं भावित्वं काले आरोप्य तस्य भावित्वमध्यवसाये प्रदु
पाधितद्भावेषु व्यवहियते। तदुक्तं नित्यो विभुरवण्डः कालइति वैशेषिकमतोपपादने हरिणा। तस्याभिन्नस्य कालस्य व्यव
हारे क्रिया कृताः भेदाद्भेदत्रयः सिद्धयान्नलोकोक्तिवर्तनइतीत्यपास्तम्। तेषां कालमात्रधर्मत्वाच्च। वर्तमानाक्रियेत्यादि
तु तत्कालवृत्तिक्रियेत्याद्यर्थकम्। आदिकर्मविषये प्रकृतः कटं देवदत्तः प्राकार्षीत्कटमित्यादिरवयवगतात्मीवत्वस्य स
मुदाये आरोपेण प्रयोगः। अतएवानेकदिनगमनप्राप्यं ग्रामं जिगमिषुः प्रथमे दिने किञ्चिद्गत्वा हेतमद्यं गतमितितेदिने
तत्फलावच्छिन्नगतिक्रियाया असमाप्ता वपियत्किञ्चिद्गतिक्रियातीतत्वेन समुदायेऽतीतत्वात्प्रथमं प्राप्यं गतमितिति

क-मं
२२

स्य ष्टमूनिष्टेति सूत्रे भाष्ये। एवं भूतानद्यतनपरोक्षार्थकाल्पित्। पपत्वेत्यादितो बोधतत्त्वविषयसंदेहात्तद्व्याप्यत्वत्वात्। त
नत्वात्पिबोधाद्विषयत्वम्। साक्षात्करोतीत्येतादृशविषयताशालिज्ञानत्वं ज्ञाननिष्ठमपरोक्षत्वम्। नद्विषयत्वेनादृशत्वं तद्विषय
त्वं च परोक्षत्वम्। तादृशीविषयिता च ज्ञानाकरणकज्ञाने एव। दशमस्त्वमसीत्यादिशब्दजपरोक्षज्ञानसहकृतिमनसादृशमो
हमस्मीति साक्षात्कारो न तु ततः शब्दादेव सः। अतएव तत्त्वमसीत्यादिशास्त्राचार्यापदेशादशमदमादिसंस्कृतमनआत्मदर्शने
करणमिति गीता भाष्ये उक्तम्। ननु साध्यत्वेनाभिधीयमानो गुणभूतावयवः क्रमिकव्यापाराणामेकफलजनकत्वविषयैकबु
द्ध्याविषयीकृतः समूहः क्रियातत्रावयवानामेलनाभावेन समुदायोः प्रत्यक्ष एव। किंच पचेर्यथोदकसेचनादयोः कथं वास्त
थातेषामपि अन्ये अवयवाद् इति तेषिसमूह रूपा एव। यस्तु क्षणरूपोऽवयवः स तु शुद्धो न धानुवाच्यः कित्त्ववयवसमूहात्मने
व। आश्रितक्रमरूपत्वात्तद्वाच्यस्य। एवं च सदसद्रूपा क्रियानसहस्तुविषयेन्द्रियग्राह्या। तदुक्तम्। क्रमात्सदसदस्तेषामा
त्मानो न समूहिनाम्। सदस्तुविषयैर्यान्ति संबन्धं चैसुरादिभिरिति। वस्तुतः क्षणरूपा अवयवा अप्यप्रत्यक्षा एव शत प
त्रभेत्तुरतिनेदिश्यापि स्वाहुल्यादिगतशतक्रियाभेदतत्कृतसंयोगभेदानवगमेन। स्तुसौ ह्यवसूक्ष्मकालात्
च्छिन्नत्वमपि प्रत्यक्षेण च न्वावश्यकत्वेन विषयस्थायिन्या अपि क्रियायाः प्रत्यक्षा संभवात्। तूत्तरदेशसंयो

राम-
२२

गस्यैव पूर्वदेशसंयोगनाशात्मकत्वेन क्षणस्थायित्वमेव क्रियायामन्यन्ते तेषां सुतरां तदसंभवेः । तदुक्तं भाष्ये क्रियानामप्यस्य
 त्यन्तापरदृष्टानशक्यापिण्डीभूतानि दर्शयितुं सासावनुमानगम्येति । परेण प्रधानेन प्रमाणेन प्रत्यक्षेणान्यन्तमदृष्टव्येव
 रूपेण समूह रूपेण चेत्यर्थः । अत्यन्तापरदृष्टेति प्रतीकमुपादाय निष्ठेति सूत्रे कैयटे नैवमेव व्याख्यानात् । पिण्डीभूतेति ।
 अवयवानां क्षणिकत्वेन पिण्डीभावस्यैवाभावादित्याशयः । तस्मादुत्तरदेशसंयोगादिरूपफलालुमेयैव सर्वा क्रियापश्य
 मृगोधावतीत्यादौ दृशेर्ज्ञानसामान्यपरताधावतेः फलमात्रपरतावा । अन्यथा त्रयवस्य प्रत्यक्षत्वेपि तस्य धात्ववाच्यतया
 तत्प्रयोगानुपपत्तिरेव । तदुक्तं भूवादिसूत्रे यदात्वे कस्मिन्क्षणे पचतीति प्रयोगस्तदापि तत्र समूह रूपारोपणस्य शब्द
 शक्तिस्वभावाच्च नैकक्षणो धातुवाच्य इति कैयटेन । अतएव वर्तमाने लडिति सूत्रे भाष्ये नास्ति वर्तमानः क्षणभङ्गरेषु प
 दार्थेषु द्वितीयस्पर्शेनाशात्ममवाधिकारणाभावेन क्रियाभावात्तदाश्रयवर्तमानकालाप्रसिद्धेः । तदप्रसिद्धे भूत भविष्य
 तौ रप्यसिद्धिः । कदाचिद्वर्तमानस्यैव तदवस्था प्रतीतेः । यद्यपि प्रत्यभिज्ञानुपपत्त्याञ्जस्येन व्यग्रहाराप्येत्यभावाच्च क्षण
 भङ्गवातोऽयुक्त एव । नच नवर्ततेव क्रमिषुर्नपात्यवेन स्थन्दन्ते सरितः सागराथ कूटस्थो यं लोको न विन्देति तस्मिन् प्रो
 वं पश्यति सोऽप्यनन्ध इति भाष्यश्लोकेन क्षणभङ्गवाद उक्तः । प्रयोक्तुः क्रियाश्रयस्य च क्षणहृत्कल्पित्यर्थे नैव वाच्य इति व

ल-मं-
२३

ततेचक्रमित्यादिव्यवहारः स्वपुण्यायमाणः। यतोयंलोकः क्षणस्थायीकूटस्थः स्वरूपस्थएव न चिदश्रयोः क्षणद्वये स्थि-
तौहितत्कारणिकाक्रियाउत्तरक्षणेभवेदपिनचतावदपि स्थैर्यमस्तीति तदर्थ इति वाच्यम्। अत्यन्तं संसारा नित्यत्वत्रोध-
नेतत्तात्पर्यात्। यो ह्येवं संसारा नित्यत्वकथंचिदपि पश्यति जानाति सोऽप्यनन्धो ज्ञानी किंपुनर्यो योगानुष्ठावेतु सम्यगेवं प्र-
त्यक्षीकृतवान्संज्ञानीति किंवक्तव्यमिति वाक्यशेषेण तथा बोधनात् न हि क्षणभङ्गवादी अनन्ध इति शिष्टसंज्ञं तं क्षणभङ्ग-
वादिना आपातभासमानार्थमादाय श्लोकः स्वमतसाधकत्वेनोक्त इति तदनुवादी भाष्येऽपि कृतः पूर्वपक्षे इति न दोषः तथा
पि वर्तमानः कालो नास्त्येव अनुपलब्धिप्रमाणेन तदभावनिश्चयान् तदप्युक्तं श्लोके। मीमांसकेऽप्यन्यमानो युवामेधादिसंम-
तः। काकस्मे हानुपृच्छति किंते पतितलक्षणम्। अनागतेन पतिसि अतिक्रान्तचकाकतः। यदि संप्रति पतिसि सवै लोकः पतत्यय-
म्। हिमवानपि गच्छति। अनागतमति क्रान्तं वर्तमानमिति त्रयम्। सर्वत्र च गतिर्नास्ति गच्छतीति किमुच्यत इति। मीमांस-
का विचारकः स्वयंचात्मानं तथा मन्यमानो मेधावीतेषां संमतश्च। अनेनास्थास्तिकत्वमुक्तम्। पतितं प्रतः तस्य किं लक्षणं
नास्त्येव स इत्यर्थः। कालत्रयेऽप्यनुपलब्धेः। काकपर्यायकाकतशब्दस्य संबोधनं काकतेति। संप्रति वर्तमानकाले स इहम्
कालावच्छिन्नत्वेनानुपलब्धेः भावनिश्चयेऽपि क्षणस्य पूर्वापरीभूतावयवक्रियानाश्रयणं पियदिपततीत्यादिव्यवहार

राम

२३

स्तदासर्वोयं लोकः परमतिअपरिदृष्टसंयोगविभागोहिमवान्गच्छतीत्यपिव्यवहारापत्तिः। एवंचकालत्रयेषु करीत्यांगस्य
भावात्गच्छतीत्यादिव्यवहारोसंगतःसूत्राणिचासंगतानीतिपूर्वपक्षे। एकंसमाधानसुक्तम्। क्रियाप्रवृत्तौयोहेतुस्मिन्
श्रेयहिचेष्टिनम्। तत्समीक्ष्यप्रयुञ्जीतगच्छतीत्यविचारयन्निनि। क्षणभङ्गनिरासंमनसिनिधायउत्तरदेशसंयोगपर्यन्त
क्रियायाः स्थेर्याभिप्रायेणेदम्। क्रियाप्रवृत्तौयोहेतुः इच्छाविषयउत्तरदेशसंयोगादिरूपंफलतस्यविनानिमित्तमसंभवा
त्तन्निमित्तंयद्विचेष्टितंक्रियासमूहंरूपतत्समीक्ष्यबहिरविद्यमानेबुद्ध्याविषयीकृत्यबुद्धिविषयेतत्रबुद्ध्यावर्तमानत्वंवि
षयीकृत्याविचारयन्तत्स्वरूपमविचारयन्नेवाविचारितरमणीयेनैवतेनगच्छतीत्यादिप्रयोगंकुर्यादित्यर्थः। तदुक्तंहरिणा
। क्रियाप्रबन्धरूपंयद्बुद्ध्यात्मनिनिगृह्यते। संक्रान्तबिम्बमेकत्रतामाहुर्वर्तमानताम्। बुद्ध्यात्मनिबुद्धिस्वरूपेकमेणानु
भूतानामप्येकबुद्धौसंकलनाभवत्येव-अनुभवपूर्वकंहिस्यरणंननुक्रमोपलब्धयुगपन्स्मर्यतइति। ततोपरंसमाधानसु
क्तमपदाहआस्तिवर्तमानः कालः आदित्यगतिवन्नोपलभ्यतेइति। अनुपलब्ध्याहिवर्तमानकालाभावउक्तस्त्वया। अनुप
लब्धिश्चैवाधिकीतिनसातद्भावसाधिका। यथाक्रियाप्रत्यक्षत्ववादिनआदित्यगतेदूरत्वदोषेणानुपलब्धस्तथासूक्ष्म
कालावच्छिन्नत्वदोषेणास्यानुपलम्भः। अनेनस्पष्टमेवाद्यसमाधानस्यवर्तमानकालसत्त्वाभावमदुक्तस्यैववृत्तिर्दृशिता

ल.म.
२४

।अत्रनक्रियासमूहोच्यवर्तमानकालोविषयः समूहस्य युगपत्संनिधानादसत्त्वेन प्रत्यक्षत्वाभावात्तदप्रत्यक्षस्य दोषाज
न्यत्वाच्चादित्यगतिवदिति दृष्टान्तोपादाने वैषम्यापत्तेः । तदप्युक्तं हरिणा । कार्योत्पत्तौ समर्थवास्त्वेन धर्मेण तत्तथा । आत्मत
त्वेन गृह्येतसा चास्मिन् वर्तमानेति । कार्योत्पत्तौ समर्थसमूहरूपम् । फलजनकत्वादेकक्षणोपितदभेदेनाध्यवसितः । क्रिया
त्वेन गृह्यत इति तत्र वर्तमानत्वं मुख्यमेव । स्वेन धर्मेण । फलजनकत्वेन । तत्क्षणरूपमपि । तथा फलजनकम् । अत आत्मतत्त्वे
न क्रियात्वेनेत्यर्थः । सा तत्क्षणवृत्तितैव । नन्वेवं सत्त्वं कुतस्तत्रोक्तम् । विसस्य बाला इव दत्त्वमानानलस्य ते विकृतिः । तृनिपा
ने । अस्तीति तां वेदयन्ते त्रिभावाः सूक्ष्मो हि भावोः । नुमितेन गम्य इति । विसदत्त्वमाने तदनुगते बाला दह्यमाना अपि दत्त्वेन
प्रत्यक्षेण गृह्यन्ते किं तर्हि विसदाहेन तदनुगतत्वात्तदाहोः नुमीयते । तथा फलानुपपत्त्या कल्प्यमानसमूहेऽपि कावय
वसद्भावोः नुमीयते । ननु समूहस्य बौद्धत्वमेव वाच्यं युगपत्तस्याभावात् । एवं चावयवसत्तानमानसिद्धा इत आहारीति ।
त्रिबुकालेषु भावो भावनायेषां तेषां योगिनस्तामवयवक्रियां पश्यन्तीत्यर्थः । अनेन योगिप्रत्यक्षं मानं दर्शितम् । अन्येषां त्वेषु मा
नेन तज्ज्ञानमित्याह सूक्ष्मो हीति । स्वरूपेण सूक्ष्मः सूक्ष्मकालावच्छिन्नत्वेन वा सूक्ष्मः सर्वेषां नुमानगम्यैव फलानुगम्य
स्या कल्प्यमानो बुद्धिविषयः । सूक्ष्मो वर्तमाने लडित्यादिशास्त्रेन तदनुमापकमेव चावयववर्णः समूहशब्दादिक्रियाः प्रत्यक्षैवे

राम

२४

तिस्पष्टमेवोक्तम्। यद्यपि भूवादि सूत्रे कैयटेन समूहस्था प्रत्यक्षत्वेऽपि एकैकस्य क्षणस्य प्रत्यक्षत्वेन बुद्ध्या तान्क्षणान् संकल्प्य
पचतीति प्रयुज्यते इति। तदपि योगिप्रयोगविषयम्। अस्य दादिप्रयोगस्तु ल्यवहारपरंपरया विकल्पात्मक इति विषय एव। अतः
एव तिष्ठतीत्यादेर्विकल्पो दाहरणत्वं पातञ्जलैरुक्तम्। तथा क्षणसमूहे बुद्ध्या संकलिते योगिनां घटिकासु हूर्तादिव्यवहारीः स्मा
कं यन्त्रच्छायाद्यनुमिते तद्यवहारपरंपरया घटिकादिव्यवहारस्तद्वत्। योगिनां क्रमेणानुभवविषयाणां अपि एकबुद्धौ संकल्पनाभ
वत्येव। अनुभवपूर्वकं हि स्मरणं चतुक्रमोपलब्धयुगपन्नस्मर्यते इति। किंचावयवस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि प्रकृतः कट इत्यादावक्षयवा
तीतत्वेन समुदायातीतत्वमादाय त्साद्युपादनवदवयवप्रत्यक्षत्वेन समुदायप्रत्यक्षत्वमादाय तद्वावर्तकतया परोक्ष इत्य
स्य चारितार्थ्ये भाष्यस्य पूर्वपक्षसिद्धान्तयोरसंगत्यापत्तेः। तस्मात्परोक्ष इत्यसंगतमिति चेन्न। तदनुकूलशक्तिमतां व्यापा
राविष्टानां साधनानां परोक्षस्य हविर्वक्षितत्वात्। भूतानद्यतनीया क्रियाविष्टपरोक्षसाधनिका क्रियातद्दृष्टेर्लित्यर्थत्वेन। ते
न क्रियानाविष्टसाधनप्रत्यक्षेऽपि लिङ्ग भवत्येव। यद्वा क्रियाफलस्य प्रत्यक्षत्वेन क्रियाप्रत्यक्षत्वबुद्धिस्तत्पारोक्ष्येण च तस्यो
पारोक्ष्यं स्पष्टं चेदं द्वयमपि भाष्ये। एवं स्वव्यापारस्य व्यासङ्गादिनामनोः संनिधानात्स्वयमप्रतिसेधाने पश्चात्परव्यापारोक्त्या
ज्ञाने तत्कार्येणानुमितौ वालिङ्ग भवत्येव। यथा बहुजगत्पुरस्तात्सामता किलाहमित्यादौ मनस्यैव कुर्यात्परिग्रहो मविरो

ल. मं.
२५

बोमध्यमपरिमाणं संकोचविकासशालि अन्यत्रमना अभूवनाश्रौषमिति सिद्धं अतएव सदानज्ञानयोगपद्यंके शचिन्नद्योगप
द्यं च वस्तुतोऽण्वेवमनः। लक्षणं मनसो ज्ञानस्याभावोभावएवच वैधृत्यान्मनसोऽज्ञानंसांनिध्यात्तच्चवर्तते। अणुत्वमथचै
कत्वं ह्यैशुणो मनसः स्मृतावितिचरकेपतञ्जल्युक्तेः। विकासस्तु योगबलेन योगिमनसएव। अस्मदादीनां तु क्षणविलम्बे
पियोगपद्मभ्रमः शतपत्रभेदइव। अन्यथा दूरदेशस्थमपि ज्ञायंते। किंचविकासेनियतनिग्रामकाभावः। अहृष्टविशेषादपित
स्यनियतोविकासइतिकेचित्। अन्तःकरणंचविभु। अतएवतस्यानन्तवासनाधारतासर्ववृत्तिनिरोधेनयोगिनांसर्ववस्तुज्ञानं
च। अन्यथासन्निकर्षाभावान्नमृह्येत। योगजधर्मस्यप्रत्यासत्तित्वकल्पनेगौरवात्। तेनचतमआख्यप्रतिबन्धनिरुत्तौसंयोगा
दिप्रत्यासत्तैवतेषांप्रत्यक्षम्। भूतभाविनोरपितदीयस्तुस्मावस्थासन्निकर्षणैवेदमेवंभाविभूतंवेति ज्ञानंभग्नघटीकपालक
लापचक्षुः संयोगेनायंघटभासीदित्यस्मदादिज्ञानवत्। नचान्तेःकरणानांविभुत्वेःहृष्टवासनादेःसाधारण्यापत्यादौषः। ए
वंज्ञानेच्छाद्याश्रयात्मनानानात्वविभुत्वेस्वीकृततामपिदोषः। तद्वच्छेदेनतत्तदन्तःकरणादेरभावरुचाकारेविभुत्वभङ्ग
इतिवाच्यम्। सर्वस्वमाधिकत्वेनानिर्वचनीयतयाजलनलिनीपत्रवदंशेषात्। कृतार्थप्रतिनष्टमप्यनष्टं तदस्यसाधारणत्वा
दिति योगसूत्रेण तथाबोधनात्। कथमेकमनष्टं च नष्टं चेत्पपद्यते। यदिकाकोलूकनिशासमत्वमिहनेष्यते इत्यभियुक्तोक्तेः

राम

२५

अविवेककृतबन्धस्यविवेकोर्द्धपगमनं वदतां मायावादेपर्यवसानाच्च। गौतमोपि स्वप्नविषयाभिमानवत्प्रमाणप्रमेया
भिमानः मायागन्धर्वनगरमृगतृष्णाबद्धाहेत्वभावादसिद्धिरित्याहा प्रत्यवतिष्ठते विज्ञानवादीत्येवंवाचस्पतिनाऽवतारि
तेनाद्यसूत्रद्वयेन यथा स्वप्ने विषयानसन्त्यथ चाभिमानो भवति। एवं प्रमाणप्रमेयानिनसन्ति। अथ च तदभिमानः। एवं च न
विज्ञानधारारूपचित्तव्यतिरेकेणो विषयाः जायन्त्यपि निर्विषया दृष्टामायागन्धर्वनगरादि प्रत्यया इति पूर्वपक्षं कृ
त्वायद्यपि स्वाप्नादिविषयाणामसत्त्वं प्रतिबोधादावनुपलभ्यात्तथापि जायदवस्थायां समीप एवोपलभ्यमानविषयाणां
यावद्वावहारमबाध्यमानजातीयानां चित्तव्यतिरेकेणोपलभ्यमानानां तत्त्वेन हेतुरिति भाष्यवार्तिके दौर्नृतीयं सिद्धान्तत्वेन
व्याख्यातमेवं चानिर्वचनीयतावादस्य सूत्रसंमतत्वमर्थादुक्तप्रायंतस्य श्रुतिमूलकत्वेन हेत्वभावादसिद्धिरित्यनेन रवण्ड
नासंभवाच्च तदुदेवचानिर्वचनीयस्य व्यावहारिकसत्यत्वाद्गीकाराददोषः। अत्रेच चित्तातिरिक्तबाह्यसद्विषयसाधनोत्त
रमेवंतर्ह्यपवर्गेषु बाह्यविषयसत्त्वान्मुक्तस्यापि तदुद्दिष्टसद्गुणसूत्रेण पूर्वपक्षं कृत्वा चेष्टेन्द्रियार्थाश्रये शरीरे सति त
दिन्द्रियसंयुक्तस्यैव बाह्यविषयस्य ज्ञानोत्पत्तिकारणत्वमपवर्गचिधर्मो धर्मयोर्नाशेन स्थूलसूक्ष्मसकलशरीराभावान्न
तदुत्पत्तिरित्युत्तरिष्ठम्। एवं च तुल्यन्यायाच्छरीराभाववत्तद्गर्माधर्मसाध्यविषयाभावोप्युक्तप्रायस्तदुक्तं नार्थप्रतिनष्ट

क मं
२६

मध्यनष्टमिति। तदुत्तरं चापवर्गः कथमित्याशङ्क्यतदर्थयमनियमाभ्यामात्मसंस्कारो योगाच्चात्मविध्युपायैरित्युक्तम्। तस्या
पवर्गस्याधिगमाय यमनियमाभ्यामधर्मनाशधर्मेपचयरूपआत्मसंस्कारः कार्यः। ततो योगात्पातज्जलारव्ययोगशास्त्रा
च्चित्तैकाग्रतासंपादकैरध्यात्मविध्युपायैस्तपः प्राणायामप्रत्याहारादिरूपोऽध्यात्मविधिः प्रत्येतव्यः। अनेन तदुक्तार्थे सर्व
स्मिन् स्वस्याप्यभ्यनुज्ञासूचिता। योगपदं वेदान्तानामप्युपलक्षणम्। नन्वेवं तेनैव सिद्धे द्वंदशास्त्रं व्यर्थमत उक्तं तत्त्वा
ध्ववसाय संरक्षणार्थं जल्पवितण्डे बीजप्ररोह संरक्षणार्थं कण्ठकशारवावरणवदिति। अनुत्पन्नतत्त्वज्ञानानामप्रहीण
दोषाणां तदर्थं घटभानानामुपाय एतदिति तद्भाष्यम्। तस्यामवस्थायां सौगतादिकृततर्कैः प्राप्तस्य तन्मतविशवासस्य ना
शायजल्पवितण्डुःभ्यां तन्मतखण्डनतात्पर्यं कर्मिदंशास्त्रम्। स्थूलसूक्ष्मशरीरातिरिक्तात्मसाधनद्वाराऽध्यात्मशास्त्र
द्वैप्रतिमिति तदाशयः। गुर्वादिभिर्वादेन तत्त्वनिर्णयार्थं चैतदित्यपि तत्रोक्तम्। अनेनाहैतशास्त्रातिरिक्तसर्वशास्त्राणा
मवधिधत्वं सूचितम्। किञ्च प्रमाणप्रमेयेति सूत्रेन्यायभाष्यकृता संशयादीनामपि प्रमेयत्वात्पृथग्ग्रहणं व्यर्थमित्याश
ङ्क्यतेषां पृथगग्रहणे उपनिषद्दिदमप्यध्यात्मविद्यामात्रं स्यादित्युक्तम्। प्रमेयं हि सुरव्यं बहौ वेति तस्यैवैह प्रहणस्या
दिति तन्मात्रत्वापत्तिरिति तदाशयः। अनेनोपनिषदेवमुरव्याध्यात्मविद्येति सूचितम्। अतएवास्यतन्त्रस्य प्रदीपः सर्व

राम

२६

विद्यानामुपपत्तयः सर्वकर्मणामुपपत्तयः सर्वधर्माणां विद्योद्देशे प्रकीर्तितेति प्रयोजनं भाष्ये एवोक्तम्। विद्योद्देशे आन्वीक्षिकी त्रयी
 वार्तादण्डनीतिश्चतुर्थिकेत्यत्र तथा तदिदं तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसाधिगमश्च तथा विद्यं वेदितव्यमिति च भाष्यकारः। चतुष्टयं च
 व्यावहारिकविद्यानामध्यात्मविद्यातुनव्यावहारिकीतिनात्रोक्ता। तस्मान्मुख्यं तत्त्वज्ञानमध्यात्मविद्योपनिषदुक्तमेवान्य
 तु तदुपाय इति स्पष्टमेवोक्तमित्यन्यत्र विस्तरः। अनद्यतनत्वं चातीतरात्रेः पश्चाद्धेनागामिन्याः पूर्वार्द्धेन च सहितैर्दिषसोः
 घतनस्तद्विन्नत्वमिति वृत्तिः। अतीतरात्रे रन्त्यधामेनागामिरात्रे राद्ययामे न च सहितो दिषसोः घतन इति लुङ् सूत्रे कैयटः
 । एवमनद्यतने भविष्यति लुङ् भविष्यत्सामान्ये लुङ् इत्यादि तत्तदनुशासनादितो बोध्यम्। तत्रानद्यतने भूतेऽपि पदाभूतत्वमा
 त्रविवक्षात्तदा लुङ् इत्येवार्थेन होः पाप्मीदित्यादौ भूतत्वमात्रविवक्षया लुङ् इति पश्चाद् ह्यः पदेनानद्यतनत्वप्रतीतिरिति न दोषः।
 एवमनद्यतन भविष्यति भविष्यत्त्वमात्रविवक्षया लुङ् इति पश्चाद् ह्यः पस्थाम इति यथा। एवमियं नुकदागन्तायैव पादौ निरुधातीत्या
 दावद्यतनेऽप्यनद्यतनत्वारोपेण लुङ्। तदारोपफलत्वतिविलम्बगमनप्रत्यायनम्। ननु वृष्टे देवे देवश्चेद्वृष्टः संपन्नाशालय इति
 प्रयुञ्जते संपत्स्यन्न इति च प्रयुक्तैर्मेवं बोचः संपन्ना इति ब्रूहीति लोके वदति तदनुपपन्नमिति चेन्न। अपृशालि बीजसंयोगे नि
 ष्यदेवृत्तिस्वीकृत्येण तदुपपत्तैः। यद्वा फलनिष्पत्तिरेव निष्पद्ये रर्थः। अपृशालि बीजसंयोगे एवकार्यनिष्पत्तिरुपमध्यस्यते इति

ल. मं.
२७

नस्यातीतत्वाद्भूतता। यद्वातत्रकारणभेदोत्पत्तिगतमतीतत्वं वृष्टौ शालिसंपत्तौ चारोप्यभूतेक्तः। एतेन भेदोत्पत्त्युत्तरकालेपितथा
प्रयोगः समर्थितः। आरोपफलंतुकारणान्तरापेक्षाऽभावप्रतिपादनद्वाराऽवश्यभावित्वप्रतीतिः। यथाकोष्ठगतेष्वपिशालिसुभु
ज्यर्थमवहननादीनि प्रतीक्ष्यन्ते। एवमेष्वपि स्थूलरूपेणाभिव्यक्तिः प्रतीक्ष्येति न तदैव भुजिक्रियेति क्षिप्रवचने लुडित्यत्र
भाष्ये। तथाग्रामान्तरं जिगमिषवः स्थानविशेषे कूपसत्तानिश्चयवन्तो भाविनितल्लाभे कूपो भविष्यति अतीतेऽभूदिति प्रयुज्यते
तत्र तल्लाभगतमतीतत्वादिकूपसत्ताप्यमारोप्यतत्तत्कालप्रत्ययो बुद्धिविषयत्वमात्रविवक्षाया कूपोऽस्तीति वर्तमानप्रत्ययइति
लुड् भविष्यति गम्यादयोऽनद्यतने लुड् क्षिप्रवचने लुडित्यादौ भाष्ये स्पष्टम्। एवं च न्यातेने किरणावली सुदयन इत्यादिभूत
त्वा नद्यतनत्वपरोक्षत्वानामारोपेणोपपन्नम्। आरोपफलतुग्रन्थेऽतिसुकरत्वशीघ्रनिष्पाद्यत्वादिप्रत्यापनम्। तत्फलंतुअध्ये
तृणां मर्थप्रविवेकादिफलकममुं ग्रन्थं ज्ञातुं सोत्कानामाह्लादः परोक्षत्वरोपोप्येतत्फलकस्य। एवं सूक्ष्मकालेन करिष्यामियत्र
करणकाले स्वयमपि साक्षात्कर्तुमशक्यमित्येवं बोधनाद्अनायासेन ग्रन्थकरणमपि व्यङ्ग्यम्। सूर्योपमाप्येतत्पोषिकैव। इत
रग्रन्थेभ्योत्रग्रन्थे तत् कर्तृभ्यस्त्वस्मिन् व्यतिरेकोपि व्यङ्ग्यः भविष्यतः प्रयोगकाले वास्तवमेव परोक्षत्वमिति न तदंशे आरोपा
पेक्षेत्यपि वदन्ति। अनुभावि कृत्यमासीदित्येवमप्युपपन्नं भूतत्व भविष्यत्त्वयोर्विरोधात्। न च धातुसंबन्धे इत्यनेन भाविशब्दे प्र

राम

२७

धानभूताख्यातानुरोधेनभूतेप्रत्ययः। एवंत्यासीद्भाविशब्दयोः पर्यायतयायुगपत्प्रयोगानापत्तिः। किंचभाविनोभूतकालतायाप्र
तिपादादिषितासानावगम्येतकिंतुयदिदंकर्तव्यंवस्तुतदासीदेवेत्येवप्रतीयेतेतिचेन्न। यत्कृत्यमित्यन्तं कालं भावित्वे नव्यवहृतं
तदासीदित्यर्थात्। एवंज्योतिष्टोमयाज्यस्यपुत्रो जनिनेत्यतोपिज्यातिष्टोमयाजीत्येवंव्यवहृदिष्यमाणोजनिनेतिबोधः। एवंचता
दशवाक्यार्थैवाक्यैकदेशप्रयोगोयम्। अतएवतस्यसूत्रस्यविधायकत्वंभाष्येप्रत्याख्यातं तत्रत्यं प्रत्यया इतिचप्रत्याख्यातम्। गो
मानासीदित्यत्रापिगोमद्रूपस्यांतीतत्वेनतत्सत्तायाअतीतत्वाद्भूतेप्रत्ययः। तेनार्थाद्गवामतीतत्वप्रतीतिः। वसन्भवतरन्तेदद
ष्टेत्यादौदर्शनकालिकंवासावतारयोर्वर्तमानत्वं बुद्धिस्थीकृत्यप्रत्ययः। तत्फलंचदर्शनेतत्समकालत्वप्रत्ययः। शतस्थले
क्रिययोः समानकालत्वप्रतीतेरित्यन्यत्रविस्तरः। ननुलिङ्निमित्तेलृङ्क्रियानिपत्तावित्यनेनभविष्यतिलृङ्बिधीयते। भविष्यति
पर्यादावचनेइत्यतस्तदनुवृत्तेः। क्रियानिपत्तिश्चात्यन्तंक्रियानुत्पत्तिलक्षणा। सुदृष्टिश्चेदभविष्यत्तदासुभिस्समभविष्यदित्यादौ
सुदृष्टिभवनसुभिस्सभवनयोःसाधनवैकल्यान्नियतानुत्पत्तिःप्रतिपाद्यते। तत्रभविष्यत्त्वाद्यनुपपन्नम्। उत्पन्नश्चसत्त्वानिक्रमे
णभूतंइत्युच्यते। समर्थसाधनसन्निधानेसंभावितोत्पत्तिश्चभविष्यतीतिकथ्यते। अत्रचसाधनाभावात्संभावितापिनोत्पत्तिरि
तिचेन्न। साधनाभावादभविष्यत्यपि वस्तुनिभविष्यत्वमारोप्यतेनिषेधप्रतियोगित्वायेत्यदोषात्। सुभिस्सभवनं हतु

ल.मं.
२८

सहृदिभवनं भविष्यत्वेनासंभावयन्नेवमभिधते। एवं हि क्रियातिपत्तिरवगता भवति। एतेनारोपितस्यार्थस्थानशाब्दबो धत्ति।
षण्णैत्यपास्तम्। अत्र सर्वथागत्यभावात्। एवं भूतेपियोज्यमिति दिक्। त्वंपचसि अहंपचामित्वंपठ्यसे। हेपाठ्ये इत्यादौ मध्यमो
त्तमयोः प्रत्यकृत्वमपरत्वं च कर्तृकर्मविशेषणतया बुध्यते। शब्दशक्तिस्वभावात्। तत्र प्रत्यकृत्वंप्रथोक्तुत्वं कारणास्पदचेतनत्व
म्। अपरत्वमहंकारास्पदचेतनत्वम्। तदुक्तं। पुरुषसमुद्देशे हरिणा। प्रत्यकृत्वापरभावश्चेत्सुपाधी कर्तृकर्मणोः। तयोः श्रुतिवि
शेषणवाचकौ मध्यमोत्तमौ। अदसद्वापि चैतन्यमेताभ्यामवगम्यते। चैतन्यभागे प्रथमपुरुषो न तु वर्तत इति। तत्र कर्मविशेषण
तया तयोः प्रतीतिरात्मनेपदेनैवेत्युक्तं श्रुतिविशेषणेति। वाचकत्वेन कत्वम्। एवं च मध्यमोत्तमौ चैतन्यपुक्ते कर्तृकर्मणी बो
धयतः। नन्वेवं शृणोत ग्रावाण इत्यादौ मध्यमो न स्यादनुक्तं सदसद्हेति। असदनभिव्यक्तम्। एवं च चैतन्यवत्त्वेनैव तद्वोधस्ततो
पि। एत ह्यल्लेनैव सर्वस्य चेतनत्वं सन्सूत्रे भाष्ये उक्तम्। तत्र हि चेतन धर्मस्था चेतने आरोपमनुत्वा सर्वस्य चेतनत्वे इयं श्रुतिः सा
धकत्वेनोक्ता। प्रथमपुरुषस्तु चैतन्यास्पर्शेन साध्यसाधनभावमात्रमवगमयति ननु चेतनत्वम्। काष्ठानि पचन्तीत्यादावज्ञा
नार्थधातुविषये प्रथमपुरुषान्त्रियमेतदनभिव्यक्तेः। युष्मदस्मदोश्चेतनेष्वेव प्रयोगान्मध्यमोत्तमाभ्यां तदभिव्यक्तिः। सं
क्षोभेनार्थमिध्यमे प्रतीयते। युष्मदश्च संबोधने एव प्रथमेति तु न युक्तम्। त्वंपचसीत्यादौ तदप्रतीतिः। क्रियाविनियोगफल

राम-
२८

काभिसुरवीकरणस्यैवसंबोधनत्वादित्यग्रेनिरूपयिष्यामः। अथोपग्रहः कः पदार्थइतिचेत्। अत्रहरिः। यस्त्वात्मनेपदाङ्गैः क
चित्पदार्थस्यगम्यते। अन्यतश्चापिलादेशान्मन्यन्तेतमुपग्रहम्। अन्यतः परस्मैपदात्। उपग्रहइतिस्यपूर्वाचार्यसंज्ञा। तं वि
भजते। क्वचित्साधनमेवासेकचित्तस्यविशेषणम्। साधनंतत्रकर्मादिव्यक्तवाकृत्वविशेषणम्। कर्मादीत्यादिमाकर्त्ताभावश्च।
भावोपितिङ्-नुवाद्यः क्रियायाएकपदवाच्यसाधनावेशमावेदयन् भवतिसाधनम्। व्यक्तवाचांसमुच्चारणेइतिव्यक्तवाकृत्वस्
विशिष्टस्यकृततामावेदयतुपग्रहः। क्वचिक्रियाविशेषउपग्रहइत्याह। धात्वर्थस्तद्विशेषश्चाप्युक्तः क्वचिदुपग्रहः। धात्वर्थो
गन्धनादिस्याद्यतीहारोविशेषणम्। तद्विशेषस्तद्विशेषणम्। गन्धनावक्षेपणादयः सन्तोषिनात्मनेपदमृतेभिव्यक्ताइति
उपग्रहः। यथोत्कुरुतेइतिव्यतीहारस्तुक्रियाविशेषणमात्मनेपदव्यङ्ग्युपग्रहः। व्यतिलुनीतइत्यादौ। क्वचिद्विषयभेदे
नक्रियाविशेषउपग्रहइत्याह। क्रियाविषयभेदेनजीविकादिषुभिद्यते। लादेशैः सक्रियाभेदोवाक्येष्वप्यवगम्यते। विषयविशेषे
णधात्वर्थः क्रियाभिद्यते। सचभेदोलादेशैरभिव्यज्यतइतिशेषः। यथापचेर्जीवनोपायत्वेनानुष्ठीयमानेविक्रित्यनुकूलव्या
पारेणान्नसंस्कारलक्षणः पाकस्तदर्थकत्वंपरस्मैपदव्यङ्ग्यम्। यथापचितयजतीति। प्रधानं ह्यत्रक्रियाफलंनकर्तृगामि। भृत्या
नाभृतिमात्रार्थित्वात्। यजमानादीनांतुपाकादिसामग्रीसंघटनरूपंप्रतिविधानंतदर्थः। नदर्थकत्वंचात्मनेपदव्यङ्ग्यम्। यच्चि

ल. म.
२९

याफलं कर्तृगमितहृत्तिधातोरात्मनेपदमितिस्वरितजितः कर्त्रभिप्रायेक्रियाफलेइतिसूत्रार्थः। सक्रियाभेदस्वयङ् यजते यजतीत्या
दौवाक्येस्वादिपदेनापिगम्यते। विभाषोपपदेनेतितत्रपदद्वयमित्यर्थं हेत्वारजः। अतएवोक्तंस्वरितजितइत्यत्रभाष्येस्वरितइति
शक्यमकर्तुम्। यात्यादिषुकस्यान्नभवति कर्त्रभिप्रायेक्रियाफलइत्युच्यते सर्वेषांचकर्त्रभिप्रायंक्रियाफलमस्ति तएवंविज्ञास्या
मः। एषां कर्त्रभिप्रायमकर्त्रभिप्रायंचक्रियाफलमस्तितेभ्यआत्मनेपदेभवतीति। नचैषां कर्त्रभिप्रायंचाकर्त्रभिप्रायंचक्रियाफलमस्ति न
याजातीयकाः खल्वप्याचार्येणस्वरितजितः पठिताः। येउभयवन्तः। येषां कर्त्रभिप्रायंचाकर्त्रभिप्रायंचक्रियाफलमस्तीति। अनेन
चभाष्येणाकर्त्रभिप्रायक्रियाफलाभावप्रयुक्तोयात्यादिषूभयाभावोलभ्यते। ननुयात्यादिष्वपिसेनाप्रयातिपित्रर्थंतीर्थानिगच्छती
त्यादौपराभिप्रेतंजयधर्मादिफलमस्तीतिचेन्न। भाष्येचअवणात्कर्त्रभिप्रायमेवाकर्त्रभिप्रायमेवचक्रियाफलमस्तीत्यर्थात्। इदंचोभय
भिप्रेतमितिनतथेत्यभिप्रायः। तत्रयजेर्द्धृत्विग्यापारवचनत्वेकर्त्रभिप्रेततत्फलाभावः। यजमानस्यतराकर्तृत्वाभावात्। यजमान
व्यापारवचनत्वेतद्वृत्त्वम्। उभयवचनत्वेस्वामिदासावितिबस्यमाणवत्प्रयोगइतितदाशयः। ननुपचादीनां विक्रित्यादिवचनत्वा
त्कथंप्रतिविधानमर्थः। किंचतदर्थत्वाभावेकर्त्रभिप्रेतक्रियाफलाप्रसिद्धिरतआह। संविधानंपचादीनांइतिदर्थः प्रतीयते। तन्निमि
त्तंयथाः न्यापिक्रियाः धिअयणादिका। कःपचैः प्रधानार्थ्यासौतण्डुलानां विक्रितिः। अथैतानींतदभिसंधिपूर्वकमध्येषणंवाप्रेष

राम-
२९

णिकैयुक्तं यत्सर्वं पच्यर्थः स्यात् बार्हस्पत्युक्तमिहेतुमतिचेति सूत्रभाष्योक्तेः। संविधानमपिसामग्रीसंघटनरूपं पच्यार्थः। यथा विकृत्य
 र्थस्यापि पचेरधिभ्रयणादिः कर्तृव्यापारोऽर्थो देवदनः पचतीति। अन्यथा देवदत्तस्य कर्तृत्वानापत्तिः। णिचूत्वन नहिसंविधानमेव णि
 जर्थः। अपितु तत्पूर्वकंप्रेरणम्। यत्र सति प्रयोजक इत्युच्यते संविधानं कुर्वन्नपि न यावत्प्रेरणयनितावत्प्रयोजक इत्युच्यत इति हेतुलारा
 जः। भिष्वावासयतिकारीषोऽग्निरध्यापयतीत्यादावपि प्रयोजकत्वारोपो बोध्यः। तूष्णीमासीनो यस्तत्समर्थान्याचरन्ति सोपि वासादि
 प्रयोजक इति भाष्यात् तत्समर्थचरणमात्रेण तत्प्रयोजकत्वारोप इति तदर्थः। अतएवायं यद्वा संभारान्संघटयति कंवाप्रेरयिष्यत्या
 त्विज्यायेति नजानीम इति व्यवहारः। ननु स्वरितजित इति सूत्रादयमर्थः कथं लभ्यते। तत्राह। कर्त्रभिप्रायता सूत्रे क्रियाभेदोपलक्षणम्।
 तथा भूताक्रियासाहितत्कर्ताफलभाष्यतः। कर्त्रभिप्रायक्रियाफलग्रहणेन संविधानक्रियानिर्दिश्यते। न सत्रं दृष्ट्वा वाचं विसृजेदित्यत्र न स
 त्रदर्शनेन कालविशेषनिर्देशवत्। एतएवं रूपक्रियायाः कर्ताफलेन युज्यते। न ह्यसंविदधद्यागादि तत्फलं स्वर्गाद्यश्नुते। न तश्च कार्यभूत
 फलसंबन्धेन कारणभूतक्रियाविशेष उपलक्ष्यते। तद्वाचकात्सातो रात्मनेपदमित्युक्तं भवति। संविधानोपलक्षणं च क्रियाफलं किंतत्राह
 । यस्यार्थस्य प्रसिद्धार्थमारभ्यन्ते पचादयः। तत्प्रधानं फलं तेषां नला भादिप्रयोजनम्। तदेव सूत्रे क्रियाफलशब्देन गृह्यते इति भावः। त
 च्चपाकस्य भोजनं लोकतोऽवगतम्। यागस्य स्वर्गो वेदतः। तदुक्तं भाष्ये। साधी यो यत्र कर्तारं क्रियाफलमभिप्रेति। न चान्तरेणापि यजि

ल-मं-
३०

यजि फलं वपि च वपि फलं लभन्ते। याजकाः पुनरन्तरेणापियजिं गालभन्ते भृतकाश्च वेतनमिति। यत्रयस्यां क्रियायां सत्यामित्यर्थः। सा
धीयः क्रियाफलं स्वर्गादि। यजिं यागसंविधानरूपं यज्यर्थम्। एवं वपिमित्यपि। अन्तरेणापियजिं स्वसाध्ययागव्यापारविनापि। म
तान्तरमाह। क्रियाप्रवृत्तावाख्याताकेश्वित्स्वार्थपरार्थता। असती वा सती वापि विवक्षितनिबन्धना। सर्वद्वये स्वभूत्यर्थप्रवर्तन्ते।
नहिकश्चित्तरोः नुग्रहीतव्य इति प्रवर्तत इति भाष्योक्तेः। सर्वस्य स्वार्थप्रवृत्त्या स्वार्थता सर्वत्र मुख्या। परार्थता त्वसत्येव। सती वे
तितुलौकिकी वाचोयुक्तिः। विवक्षितं विवक्षासाभिबन्धने हेतुरस्याः परार्थताया इत्यर्थः। एवं चासत्परार्थता विवक्षायां माभूत् त्वने
पदमिति कर्तृभिप्राये इत्यनेन क्रियाफलं विशेषितम्। सूत्रार्थस्त्वेतत्पक्षे क्रियाफलके यत्ने कर्त्रभिप्रेतोद्देश्यके आत्मनेपदमित्य
र्थः। अत्र केश्वित्स्वित्यनेनारुचिर्बोधिता। तद्दीजंतु यजन्ते च त्विज इत्यादेरप्यापत्तिः। यः स्वर्गादिफलार्थनिर्देशने तत्र व्यापारयति
स्वयंच प्रतिविधानमारभते तत्रैव यजमानादौ कर्तृयात्मनेपदमिष्यते। यस्तु भृतिरूपनिर्देशमात्रफलः स्वोचित्चित्तानुवर्तनादे
व कृतार्थता मन्यते तत्र नात्मनेपदं भृत्यादाविति हेतुराजः। किंच स्वरितत्रिद्वग्रहणप्रत्याख्यानस्थोक्तभाष्यविरुद्धमिदम्
नेनार्थद्वयवाचकत्वं स्वाभाविकं च नास्ति तेन विषयादिति स्पष्टमुक्तम् कस्तत्र विवक्षाया उपयोगः। किंच फलस्य स्वर्गादिहेतुवात्र
ग्रहणमित्यर्थस्य भाष्यसंमतत्वेन क्रियाप्रवृत्तावित्यसंगतम्। किंच क्रियाप्रवृत्तेः सर्वत्र स्वार्थोद्देश्यकत्वेन तत्र परार्थोद्देश्यकत्ववि

राम
३०

बासाऽत्यन्तमनुचितैवेतिदिक्॥केचित्तु प्रतिविधानार्थदयितदर्थद्योतकमात्मनेपदं णिचासहविकल्पते। संविधानमात्रं णिजर्थः
सर्वद्वमेस्वभूत्यर्थप्रवर्तत इतिन्यायेनस्वार्थप्रवर्तमानस्यप्रयोज्यस्थानुक्कृत्यकर्ता संविधातोच्यते। प्रैषस्तु न णिजर्थः। एवंचैक
विषयत्वात्तयोः पर्यायः। यजते याजयतीतिवदन्ति। तन्मन्तमाह। केषांचित्कर्त्रभिप्रायेणिचासहविकल्पते। आत्मनेपदमन्येषां
तदर्थप्रकृतिर्यथा। णिचासह णिजर्थप्रकृतिर्धनुर्गणविकल्पते तद्वत्। अन्येषांस्वरितजिह्वतिरिक्तधातूनाम्। हेतुमतिचेत्य
स्यापि संविधानरूपे व्यापारे वर्तमानाद्वातोर्णित्यर्थः। यजते च संविधानमेवार्थः। पाचयतीत्यादावप्येवमित्येतन्मन्तम्। वस्तु
तो णिच प्रेरणावाची। तत्प्रयोजको हेतुश्चेति सूत्रात्। अतएव तदाश्रयस्य कर्तृत्वम्। अतएव पाचयति देवदत्ती यद्वा दत्तेनेत्यादि
प्रयोगाः। गतिबुद्धीति सूत्रं च चरितार्थम्। एवंचभिन्नविषयत्वाद्द्विकल्पोक्तिरसंगता। किंच सामान्यविहितस्य णिचो धातुविशेषाद्द्वि
हितेनात्मनेपदेन बाध एवोचितः। एतच्च केषांचिदित्यनेन सूचितमिति हेतुलाराजः। अथैते षां णिजः। त्मनेपदयोर्विकल्पभ्रमबीजं
दर्शयति। क्रीणीष्ववपते धत्ते चिनोति चित्तुतेपि च। आप्तप्रयोगादृश्यन्ते येषु ष्यर्थोभिधीयते। आत्मानं क्रीणीष्वेति विनतां कद्रा
ह। तस्य च दास्यादात्मनो मोचनाय पुत्रसंविधानं कुर्वित्यर्थ इति तेषां तद्भ्रमबीजम्। नत्र प्रत्युपकारविना दास्यन्मुक्त्यसंभवा
त्प्रत्युपकारस्य च स्वासाध्यत्वात्तदर्थसामर्थ्यात्पुत्रसंविधानंगम्यते न तु सतदर्थ इति सतेषां भ्रमः। एवंकेशश्मश्रुवपते इत्यत्र

ल. मं.
३१

वपनकर्तुः संविधानं कुरुते इत्यर्थ इति तेषां भ्रमबीजम् । नत्रापि स्वस्या सामर्थ्येन सामर्थ्यात्तद्गम्यते इति तेषां भ्रमः सः । एवम
न्यत्रापि उक्तमिति हे लाराजः । अथ सिद्धान्ते शङ्कते । यत्रोभौ स्वाभिदासौ तु प्रारभेते सङ्क्रियाम् । युगपद्वर्त्मभेदेन धातुस्तत्र
न वर्तते । स्वाभि साध्यं संभारघटनरूपे संविधानम् । दास साध्यं तु विक्रितिपर्यन्तं साधनविनियोगरूपं तत्र भिन्नत्वाद्वापारस्य
युगपदेकधातुवाच्यत्वात्संभवेन किं संविधानापेक्षमात्मनेपदं किं वा संस्कारकापेक्षं परस्मैपदमिति संशयः । अनेकार्थत्वाद्वा
तूनां युगपदर्थद्वयाभिधानेप्येकत्र प्रयोगे विरुद्धत्वाद्देशद्वयानुपपत्त्या स एव संशय इति हे लाराजः । न च क्रियागतविशेषमविव
क्षितं कृत्वा क्रिया मात्रे साध्यसाधनभावमात्रविवक्षाया मात्र परस्मैपदं युक्तमिति वाच्यम् । न च क्रियया स्वाभिनोभोजनस्य ल
भेन दासस्य भ्रममात्रलाभेन पूर्वपदस्यैव सिद्धेः । किंचैवं रीत्या यजति यजमान इत्यस्याप्यापत्तिः । न चैवापत्तिः ते कर्तृगाभिनोः
कर्तृगाभिनश्च फलस्याभावेन स्वरितजित उभयवन्त इति भाष्यस्या संगतेः अत्र स्वामिपदार्थसामर्थ्यात्तद्गतं संविधानमवगतं दास
पदार्थसामर्थ्याच्च तन्क्रियायाः परार्थत्वमवगतमिति नात्राख्यातस्य व्यापार इति विशेषत्वात्परस्मैपदमिति केचित् । एवमपि पूर्वपद
स्यैव सिद्धिरित्यन्ये । समाधत्ते । संविधानं च सान्निध्याद्दासे धर्मोः नुषज्यते । छत्रिणा च अपि संबन्धाच्छत्रिशब्दाभिधेयता । उत्तरा
धिसंप्रयत्तेत्यादिः । दासधर्मस्य तु न स्वाभिन्यारोपः । उत्तमे निरुद्धधर्मोपापनीतेरित्यलम् विस्तरेण । अग्नीनादधीतेत्यत्र यद्य

रामः
३१

व्याख्या नफलमाहवनीयत्वाद्यभिनिष्ठं तश्चापि यज्ञहोमादि सुखलाभरूपं कर्तृगतमप्यस्ति तदादायात्मनेपदम् । आहवनीयत्वादेराधान
 संस्कारातिरिक्तत्वेमानाभावेन तस्य च धात्वर्थतया तदतिरिक्तस्यैव मदुक्तस्य तत्फलत्वौचित्यात् । स्पष्टं चेदमेकः पूर्वपरयोरिति सूत्रे
 भाष्ये । एतेन कर्त्रभिप्रेतत्वं फले कर्त्रर्थत्वमेव न तु कर्तृसमवेतत्वमिति पार्थसारथ्युक्तमपास्तम् । अष्टवर्षब्राह्मणमुपनयनीतमध्या
 पयीतेति श्रुतिवाक्यं पञ्चपादिकाविवरणे धृतम् । तादृशब्राह्मणमुपगतमुपनयनेन संस्कार्यात्संस्कृतं चाध्यापयति इति तदर्थः । नाना
 विधैतिकर्तव्यताकलापस्योपगमनविधेः श्रवणादुपगतमित्यस्य लाभः । छान्दोग्यश्रुतौ जाबालस्य प्रसिद्धमेव श्रुतगमनम् । तत्रो
 पनयनसंस्कारो नित्यस्तदभावे ब्राह्मणदोषश्रवणात् । राजसनेधिनामुपनयनं प्रक्रम्य स्वाध्यायोः ध्येतव्यत्वाद्यध्ययनविधेरु
 पनीतस्यैवाध्ययनम् । तदपि नित्यम् । अश्विन्या अननुवाक्या अनग्रयः शूद्रसधर्माण इति तदभावे दोषश्रवणात् । तत्र घट्टीतम
 विज्ञानं निगदेनैव शब्द्यते । अनग्नाविशुष्कै धोनतज्ज्वलतिकर्तृत्वेत् । इति निन्दार्थवात् श्रवणेन सार्थकाध्ययनमेव नित्यम् ।
 निरर्थकाध्ययनतु निषिद्धम् । निन्दार्थवादेन निषेधो न यनात् । अधीतं शब्दतः । अविज्ञातमर्थतः । निगदेन पाठमात्रेण । अनग्नावि
 वेत्यादिना तस्य यज्ञाद्यनुपयोगित्वेन निष्प्रयोजनत्वमुच्यते । अतएव भाष्यरुतोक्तम् । अनर्थकं माधिगी शहीत्युच्ये यं व्याकरण
 मिति । निरर्थकाध्ययनेपि किञ्चित्फलसत्त्वे दोषाभावे च सार्थकमध्यगी शहीत्येव वदेत् । स्थाणुरयं भारहार इति निरुक्तेः भारपदेन

ल-मं-
३२

पापभारद्वयन्यत्रनिरूपितम्। श्रुतिरपिपतञ्जल्युक्ताह। ब्राह्मणेननिष्कारणो धर्मः षड्द्वेदो वेदो ध्ये यो ज्ञेयश्चेति। निष्कारणः। द
ष्टकारणानिरपेक्षः। अनेनविशिष्टस्यनित्यतोक्ता। आसौपि। मन्त्रार्थजो जपंजप्तातथैवाध्ययनं द्विजः। स्वर्गलोकमवाप्नोति नरके
तुविपर्ययेइति। अत्रजपंजप्तेति मन्त्रसाध्यकर्ममात्रोपलक्षणम्। किंच स्वाध्यायपदस्यवक्ष्यमाणघातेन प्रोक्तमिति सूत्रभाष्यो
क्तयारीत्यावेदपदस्येवशब्दार्थोभयपरतया स्वाध्यायोऽध्येतव्यइत्यस्योभयाध्ययनविधायकत्वम्। दोषश्रवणमपितद्विधिबो
धिताध्ययनाभावेइति उभयोरपिनित्यत्वम्वोध्यम्। निष्कारणो धर्मइति वाक्ये ज्ञेयश्चेति तु अध्ययनमात्रेण सर्वस्य ज्ञानासंभ
वाज्ज्ञानपर्यन्तमध्ययनं कार्यमित्यर्थकम्। विज्ञातमित्यत्रापि विशिष्टविज्ञानमेव विवक्षितम्। अतएव समाप्तमानीह मास्मानो समा
नयाधीयानानां केचिदर्थैर्बुज्यन्तेऽपरेनेति भाष्ये उक्तमिति बोध्यम्। तत्रोपनीतेत्यत्राचार्यकरणेद्योत्येसंज्ञानोत्सञ्जनाचार्य
करणज्ञानभृतिविगणतव्येषु नियतइत्यनेनात्मनेपदान्तु स्वरितजितइत्यनेन। उपनयनफलस्याध्ययनस्य कर्तृनिष्ठत्वा
भावात्। कर्तृनिष्ठफलकक्रियायाधात्वर्थत्वाभावाच्च। उपनयनफलं चाचार्याधीनो वेदमधीष्वेत्येतत्सिद्धकृताध्ययनविधेः सं
स्कृतस्याध्ययनमेव। अन्तरङ्गत्वात्। अपस्तम्बोपि। उपनयनं विद्यार्थस्य श्रुतितः संस्कारइति नगुरोरध्यापनम्। पञ्चोसूदादी
नां लाभपद बहिरङ्गत्वाच्च। किंच यत्किंचिदुपनयनेनैव तत्सिद्धावतिदरिद्राशक्तोपनेयान्तरोपनयनेः प्रवृत्त्यापत्तेः। जातीप

राम-

३२

अध्यापनस्य गुरो मृते गुरुवन्तरेणोपनयनं विनाप्यध्ययनदर्शनाच्च। आचार्यलक्षणं च तद्वैद्वितीयं जन्मतद्यस्मात्संभार्यद्विद्विष्यता
 वुक्तम्। उपनीयतुयः शिष्यं वेदमध्यापयेद्विजः। सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षत इति स्मृतौ चोक्तम्। न चाचार्याधीनो वेदम
 धीष्वेत्येतत्स हकृताध्ययनविधिनैवाध्यापनलाभे तद्विधिर्व्यर्थः। किंच वृत्तित्वेनैवाध्यापने प्रवृत्त्युपपत्त्यैव विधिर्व्यर्थ एवेति वाच्य
 म्। स्वसंस्कृतोद्देशेनाध्यापनस्य नित्यता बोधनार्थत्वात्। अध्ययनस्यापि नित्यत्वात् उपनेतरि मृतेऽन्यगुरु रूपेण न मप्युपपन्नम्।
 अध्यापनस्य वृत्तित्वात् अत्रात्काम्यत्वमपीत्यन्यत। न चाध्ययनं विना अध्यापनासंभवेनाध्यापनविधिनैवाक्षेपत्वात् अत्रात्काम्यत्वात्
 धिर्व्यर्थ इति वाच्यम्। अग्निहोत्रादीनामप्यध्ययनं विनाऽसंभवात् तद्विधीनामपि विद्याक्षेपकत्वेन शूद्राणामपि तत्राधिकाराप
 तेः। सममेवोभाभ्यामप्याक्षेपात्। अध्ययनविधौ तु सति तदाक्षेपात् प्रागेव श्रुत्या तद्विधौ धनेऽधीतवेदत्रैवर्णिकत्वात् अत्राधिकारो नान्य
 स्थेति नियमसिद्धेः फलत्वात्। अनुमितिसामग्र्यपेक्षया शाब्दसामग्र्या बलवत्त्वस्य न्यायनर्थे लिङ्गाद्यपेक्षया श्रुतेर्बलवत्त्वस्य मी
 मांसिकनये सत्त्वेन शब्दोपस्थितिलिङ्गानुमितार्थानुवादकत्वस्य वेदेऽन्याय्यत्वात्। यत्त्वध्यापनेनाध्ययनाक्षेपेनित्यानित्यसंयोग
 विरोधः। अध्यापनस्य काम्यत्वादध्ययनस्य नित्यत्वादि तन्त्र। तस्य दूषकता बीजानिरुक्तैः। न्यायनयेऽनित्यशब्दानुमिताकाश
 स्य नित्यत्ववत्। अनित्याध्याननानुमिताध्ययनस्याकरणे लोपश्रवणेन नित्यत्वेऽपि बाधकाभावात्। उक्तरीत्याऽध्यापनस्यापि

ति

ल मं-
३३

नित्यत्वाच्च। एतेन वृत्त्यर्थतयोपनयनाध्यापनयोः प्रास्यात्तद्विधिर्नैयर्थ्यादष्टवर्षो ब्राह्मणउपगच्छेत्सोऽधीयीतेति चोक्तश्रुत्यर्थ
इत्यपास्तम्। नविधौपरः शब्दार्थइतिन्यायविरोधात्। हेरिद्राशक्तादेरुपनयनाद्यनापत्तेऽस्तेनदेवतायाविग्रहवत्त्वेविग्रहस्यानि
त्यत्वेननित्यवेदशब्दवाच्यत्वेनित्यानित्यसंयोगविरोधइतिपरास्तम्। घटाकाशयोः संयोगस्यानित्यानित्ययोर्जन्यजनकभावस्य
चप्रसिद्धाः स्यदूषकताबीजाभावात्। स्वर्गकामादेर्विग्रहवत्त्वेनानित्यतयास्वर्गकामादिपदवाच्यत्वानापत्तेः। अनित्यस्यप
शेर्नित्ययापशुनायजेतेतिश्रुत्यादिधानापत्तेः। प्रवाहनित्यतातूभयत्रापिसमाजातिनित्यतापिसमा। राजन्यवैश्ययोःसोमयागे
फलचमसःश्रुतःन्यग्रोधमुकुलपिष्टंचम्यतेसफलचमसः। अत्रनैमित्तिकस्यनिमित्तकालेऽनुपस्थितत्वान्नएदेतन्नस्येशब्दा
र्थसंबन्धनित्यताहानिरित्यपास्तम्। नचज्योतिष्टोमेनराजन्यवैश्यनिमित्तेनविहितफलचमसस्याप्यभिषवादि संस्काराःस्युर्म
मतुनदोषः। अभिषवादि संस्काराणानिमित्तसंयोगाभावान्नित्यवदाह्यातानानिमित्तसंयोगेनविहितफलचमसतनानित्येनसंबन्धा
योगात्। किंतुनित्यविहितसोमस्यैवसंस्काराराजन्यवैश्यकर्तृकेपियागेयजमानचमसादेवसोमस्यनिरृत्तिरन्यत्रतुसस्थितए
वेत्तिन्नित्यइतिवाच्यम्। तावतापिबीजानिरुक्तैः। किंचनित्यविध्युत्तरंनैमित्तिकविधिप्रवृत्तिरितिस्पष्टंन्यायदिताम्। एवंचपेक
लेनित्यसोमविधानंतत्कालेएवतद्दिशेषणतयास्वार्थविधानेनकृतार्थः। संस्कारविधयेननैमित्तिकेनसंबन्ध्यन्ते। आरुत्तिप्रस

राम.

३३

इति तथैव सिद्धान्तसूत्रम् । नैमित्तिकमतुल्यत्वात्समानविधानस्यादिति फलचक्रसद्विषयोऽपि वादि संस्कारानभवन्ति । य
 तो नैमित्तिकमतुल्यत्वान्नित्यधर्मसारूप्याभावाद् नित्येनासमानविधानं स्यात् । अत्र रत्नसंस्कारादिति तदर्थः । अतो नैतं
 नित्यानित्यसंयोगविरोधस्य सुख्यसुखहरणम् । स्पष्टं चेदंशास्त्रदीपिकादाविति दिक् । सर्वापेक्षासंपूर्णाविशुद्धैरस्यदिति सूत्रे
 शांकरभाष्ये तु नित्यानित्यसंयोगविरोधौ नित्यस्यार्थे एवेमुक्तः । नित्यत्वकाम्यत्वयोः कर्मण्यत्वेन संयोगनविधिना विधने विरोधः
 । काम्यत्वेन तस्यानावश्यकत्वं नित्यत्वे तस्यावश्यकत्वमित्वावश्यकत्वानावश्यकत्वे एकस्यैकेन विधिना बोधेयतु मप्रक्यविरो
 धादिति तद्व्याख्यातारः । संयोगभेदे तु नतयोर्विरोधः तुल्यबलश्रुतिद्वये नपृथगेव विधिः संयोगभेदः । यथा बैल्वो वास्त्रदिरो वा
 पालाशो वेत्येको नित्यत्वबोधको विधिः तस्यैव कत्वर्थस्वरवादि रस्य रवादि रवीर्यकामस्येत्येकस्यैव त्वबोधको विधिरित्येक
 स्य रवादि रस्यो भयार्थत्वमिति । न च सारीतिः प्रकृतैः । एकस्यो भय रूपत्वाभावात् । आसेपकविध्यपेक्षया आसेप्यविधेर्भिन्नत्वा
 च । तदुक्तैर्जैमिनिना । एकस्य नूभयत्वे संयोगपृथक्त्वमिति । एकस्य नित्यनैमित्तिकत्वे नित्यकाम्यत्वे वा संयोगपृथक्त्वविधिभेदे
 नित्यामकः । यथा रवादिरे बध्नातिरवादि रवीर्यकामस्येति तद्व्याख्यतार इति विभाव नीयम् । लिङ्स्तु विध्यादयोः शोलेनैव विधिनिमज्ज
 गामन्त्राणां धीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् लोटचेति शास्त्रात् । तत्र विधिः प्रेरणा । यथा निरुद्धस्य भृत्या देः प्रभुणा स्वाभिलषिते प्रेरणम् ।

कर्म-
३३

नित्यत्वाच्च। एतेन च त्वर्थतयोपनयनाध्यापनयोः प्रास्यातद्विधिवैयर्थ्यादष्टवर्षे ब्राह्मणउपगच्छेत्सोऽधीयतेति चोक्तश्रुत्यर्थ
इत्यपास्तम्। नविधौपरः शब्दार्थइतिन्यायविरोधात्। हेरिद्राशक्तादेरुपनयनाद्यनापत्तेऽस्तेनदेवतायाविग्रहवत्त्वेविग्रहस्यानि
त्यत्वेननित्यवेदशब्दवाच्यत्वेनित्यानित्यसंयोगविरोधइतिपरास्तम्। घटाकाशयोः संयोगस्यानित्यानित्ययोर्जन्यजनकभावस्य
अप्रसिद्ध्याऽस्यदूषकताबीजाभावात्। स्वर्गकामादेर्विग्रहवत्त्वेनानित्यतयास्वर्गकामादिपदवाच्यत्वानापत्तेऽप्यनित्यस्यप
शेर्नित्ययापशुनायजेतेतिश्रुत्यादिधानापत्तेऽप्यप्रवाहनित्यतातूभवापिसमाजातिनित्यतापिसमा। राजन्यवैश्ययोःसोमयागे
फलचमसःश्रुतःन्ययोधमुकुलपिष्टंचम्यतेसफलचमसः। अत्रनैमित्तिकस्यनिमित्तकालेऽनुपस्थितत्वान्नएदेतन्नस्येशब्दा
र्थसंबन्धनित्यताहानिरित्यपास्तम्। नचज्योतिष्टोमेनराजन्यवैश्यनिमित्तेनविहितफलचमसस्याप्यभिषवादि संस्काराःस्युर्म
मतुनदोषः। अभिषवादि संस्काराणां निमित्तसंयोगाभावान्नित्यवदाह्यातानां निमित्तसंयोगेनविहितफलचमसतनानित्येनसंबन्धा
श्रौगात्। किंतुनित्यविहितसोमस्यैवसंस्काराराजन्यवैश्यकर्तृकेपियागेयजमानचमसादेवसोमस्यनिरतिरन्यत्रतुसस्थितए
वेतिरुनित्यइतिवाच्यम्। तावतापिबीजानिरुक्तेः। किंचनित्यविध्युत्तरंनैमित्तिकविधिप्रवृत्तिरितिस्पष्टंन्यायकित्ताम्। एवंचपेक
लेनित्यसोमविधानंतत्कालेएवतद्विशेषणतयास्वार्थविधानेनकृतायाः संस्कारविधयोनैमित्तिकेनसंबन्धन्ते। अरुतिप्रस

राम-

३३

इति तथाच सिद्धान्तसूत्रम् । नैमित्तिकमतुल्यत्वात्समानविधानस्यादिति फलचमसद्विषयेऽभिप्रायसंस्कारानभवन्ति । य
 तो नैमित्तिकमतुल्यत्वात्नित्यधर्मसासूच्याभावाद्नित्येनासमानविधानं स्यात् । अत्ररसत्रयसंस्कारात्तदर्थः अतोनेदं
 नित्यानित्यसंयोगविरोधस्यसुरव्यसुलहरणम् । स्पष्टं चेदंशास्त्रदीपिकात्तदितिदिक् । सर्वापेक्षासंयुक्तादिशुद्धैरश्वदिति सूत्रे
 शांकरभाष्येतु नित्यानित्यसंयोगविरोधैरित्यस्यार्थ एवेमुक्तः । नित्यत्वकाम्यत्वयोः कर्मण्यत्वेनसंयोगेनाविधिनाविधनेविरोधः
 । काम्यत्वेनतस्यानावश्यकत्वंनित्यत्वेतस्यावश्यकत्वमित्यावश्यकत्वानावश्यकत्वेतत्कस्यैवेनविधिनाविधनेविरो
 धादिति तद्द्वारव्यातारः । संयोगभेदेतुंनतयोर्विरोधः तुल्यबलश्रुतिद्वयेनपृथगेवविधिः संयोगभेदः । यथाबैल्वौ वास्त्रदिरोवा
 पालाशो वेत्येकोनित्यत्वबोधकोविधिः तस्यैवकत्वर्थस्वरवादि रस्य रवादि रवीर्यकामस्येत्यपरकास्यत्वबोधकोविधिरित्येक
 स्य रवादि रस्योभयार्थत्वमिति । न च सारीतिः प्रकृतैः एकस्योभयरूपत्वाभावात् । आक्षेपकविध्यैः स्यात् आक्षेप्यविधेर्भिन्नत्वा
 च्चातदुक्तैर्जैमिनिना । एकस्य तूभयत्वेसंयोगपृथक्त्वमिति । एकस्य नित्यनैमित्तिकत्वेनित्यकाम्यत्वेवासंयोगपृथक्त्वविधिभेदे
 नित्यामकः । यथा रवादिरेवध्यातिरवादि रवीर्यकामस्येति तद्द्वारव्यातारइतिविभाव नीयम् । लिङ्-स्तु विध्यादयोऽर्थान्तेऽश्वविधिमन्त्र
 गामन्त्राणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ्-लोटचेतिशास्त्रात् । तत्रविधिः प्रेरणा । यथा निरुष्टस्यभृत्यादेः प्रभुणा स्वाभिलषिते प्रेरणम् ॥

क.म.
३४

इयमेवाज्ञा। अप्रवृत्तप्रयोज्यस्य तदभिलषिताज्ञानोपायप्रवर्तनोपदेशः। यथा स्वर्गकामो यजेतेत्यादिः। यथा वाऽनेन यथायाद्गी
त्याप्तवचः। सोपि विधिरेव। निमन्त्रणविद्योगकरणव्यवशयकेत्याहु भोजनादौ स्वाभिलषिते प्रवर्तनम्। आमन्त्रणं स्वाभिलषिते
कामचारेण प्रवर्त्य प्रवर्तनम्। कामचारश्च प्रवर्त्य स्वैवा एषैव कामचारानुज्ञा। प्रवृत्तस्य प्रयोज्यस्य निवृत्तिप्रतिबन्धेन तद्विते प्रव
र्तिकोक्तिरनुज्ञा। आरब्धकुर्वेवेत्येवंरूपा। तथा कुरुष्व यथाहितमित्युक्तिरनुज्ञैवा। एतत्सर्वेपिलक्षणमामन्त्रणम्। अधीष्टः
संस्कारपूर्वको व्यापारो यथा माणवकमध्यापयेति। एषेवाभ्यर्थना। प्रार्थना तु स्वाभिलषितवस्तुदानादिप्रवर्तिकोक्तिः। सर्वातुस्य
तं प्रवर्तना सामान्यविध्यर्थः। तदतिरिक्तांशस्य मानान्तरलभ्यत्वात्। सूत्रे सप्रार्थनानां चतुर्णां ग्रहणं प्रपञ्चार्थमित्यत्रे निरूप
यिष्यामः। प्रैषाति समेति सूत्रेण प्रैषेपिलिङादयः। प्रैषः ज्ञातविषयप्रवर्तना। तत्र प्रवर्तना प्रवृत्त्यनुकूलोपायाः प्रवर्तकमिच्छो लिङ्गपरिपति
तशब्दप्रयोगरूपः। प्रवर्तकत्वं च स्वातन्त्र्ये सतिलिङ्गद्युच्चारयितृत्वंम्। राजप्रेरितपदातेर्लिङ्गाद्युच्चारयितृत्वे प्रवर्तकत्वव्यवहारवार
ण्यस्य स्वातन्त्र्ये सतीति। पदातिप्रेरितोऽहं न कुर्वे किंतु राजप्रेरितइति व्यवहारान्। पिशुनप्रेरिते राज्यपि स्वातन्त्र्यमस्त्येवैवेदे प्रवर्तना लि
ङ्गपरिपतिरूपम्। प्रवर्तकत्वं च शब्दनिष्ठमेव। वक्ष्यमाणस्वरूपाद्योक्त्या चतेया प्रतिबन्धका भावदिशि ह्यस्वविषयेदृष्टसाधनता
द्योसोमेस्तत्प्रवृत्तिः। यद्यपि जीवन्मुक्तस्येतरं प्रति तत्प्रार्थनया ब्रह्मोपदेशे प्रवृत्तौ नेष्टसाधनताज्ञानं प्रयोज्यमिति व्यभिचान्नतदासे

राम

यन्ते

पक्षसंभवस्तथापि सर्वदमे स्वभृत्यर्थे प्रवर्तन्त इति हेतुमति चेति सूत्रभाष्योक्त्या तदतिरिक्तप्रवृत्तौ तदपी ज्ञानमर्थमेनाक्षेपः सुल
 अः। आसौ क्तयेत्पुक्तेः शत्रुप्रयुक्ता द्विषं भुङ्क्ष्वेति वाक्यान्न तदाक्षेपो नापि प्रवृत्तिः। विषं भुङ्क्ष्वमाचास्येत्पुत्रे भुङ्क्ष्व इत्या सोच्चारि
 तात्तद्वारणाय प्रतिबन्धका भवन्ति विशिष्टेति। तत्रानिष्टसाधनत्वविश्वय प्रयुक्तद्वेषस्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वात् तद्विषः। तद्गृहभोजनेऽत्य
 न्तानिष्टसाधनत्वबोधने एव तत्तात्पर्यम्। कुङ्गेन सेष्येण चोक्ता नृदं भुङ्क्ष्वपाय संभुङ्क्ष्वेति वाक्याद्दोषो भवत्येव प्रवृत्तिस्तु न। दोषवि
 शिष्टे क्तत्वेन तदाक्षेपकत्वाभावात्। दोषरहितस्यैवाप्तत्वात्। आप्तत्वं च भ्रमादिदोषरहित्ये सति तत्रात्रियविषये स्तौ प्रवृत्तिरन्यानिष्टो
 त्पत्सु भयानुकूलयत्नाभाववत्त्वम्। अब्रह्मवनेऽपि तद्वत् सर्वस्वानामपि तस्यूनो मार्गोपदेशो आप्तत्वमवत्येव। आप्तशब्दवत्त्वेनाप्तानाम
 नृममः। तदाक्षेपश्च क्वचित्साभान्यतः। बहुवित्तव्ययायाससाध्ये तु विशिष्येव। आक्षेपश्च पचेत्पदिशब्दोपस्थितभाविषाकंपाकत्वे
 नपक्षीकृत्योक्तहेतुना बोध्यः। व्याप्तिग्रहश्च यागादिविषये उपदेशात्। प्रथमोपदेशुस्तु योगतस्तद्विज्ञानम्। तत्र योगि मत्त्वेन मानम्।
 श्रुतेर्मानत्वात्। तदुक्तं हरिणा। ज्ञानमस्मद्विशिष्टानां सर्वसर्वेन्द्रियविदुः। अभ्यासान्मणि रूपादि विशेषेष्विव तद्विदा मिति। अस्म
 द्विशिष्टानामीश्वरस्य योगसिद्धानां पतञ्जल्यहो नो। ईश्वरसत्त्वे च त एव मुनयः प्रमाणम्। तत्र तेषां ज्ञानं सर्वसर्वेन्द्रियसाध्यम्।
 प्राणतः शब्दं शृण्वन्ति पृष्टतो रूपाणि पश्यन्तीत्यादि श्रुतेः। यथारूपपरीक्षकाणामभ्यासातिशयान्मणि रूपातिशयप्रकाशस्त

रु-मं-
३५

द्वन् योगाभ्यासबलाद्योगिनामीश्वरस्य स्वतरेदेति तदर्थः। शब्दं विनापि स्वीय प्रवृत्त स्थले सृष्टपाकशब्दादुपस्थितभा
विपाकेतद्ब्रह्मः। यस्य जातस्य पचिव्यवहारविषयता स इष्टसाधनमित्याद्याकारस्तद्ब्रह्मः। एडमूकादेरपि जन्मानुरातुभूतशब्दस्मरणं त
न्मूलकं स्वीयसुच्चारणचकल्प्यम्। बालकस्य आद्यस्तनपानप्रवृत्तौ तज्ज्ञाननिर्वाहाय तवाप्यस्यावश्यकत्वत्। अहरहरित्यादिसमभि
व्याहृतमित्यनेमित्तिकविध्योरवश्यानुष्ठेयत्वमपि प्रेरणया बोध्यते। तेन तदभावे प्रत्यवायसिद्धिः। विश्वविताय जेतेत्यादौ स्वर्गतिरि
क्तस्य सर्वेष्टस्याभावात्प्रवर्तनया स्वर्गरूपेष्टसाधनत्वात्सेपः। प्रेरणाचप्रवर्तकमिष्टः प्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारस्तत्र लिङ्गादिसमभिव्या
हारे व्यापारान्तरस्यानुभवाद्भिन्नशब्दरूप एव स इत्युक्तम्। तद्वृत्तिप्रेरणत्वं चासण्डेमाधिस्तेन रूपेण च तस्मिन् लिङ्गवाच्य
ता। शब्दरूपत्वाच्च साशाब्दीभावेनेत्युच्यते। शब्दनिष्ठेति व्यवहारोपि प्रेरणात्वेन तस्यास्ति हेतुत्वं न लोकेषु रूपान्तेषु त्वंचतादृ
शशब्दप्रयोक्तृतयाऽवच्छेदकत्वेन लिङ्गसंख्याद्यनन्वयित्वाद्यापारपदव्यवहारापिसांप्रेरणात्वेन संविषयो चेन्न बोध्यम्। यत्ति
ष्टसाधनत्वमेव प्रवर्तना। तज्ज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वात्। इष्टं च क्वचित्सासात्कचित्परंपरया। भवति इष्टमध्यापयामिनं किं
चिन्ममेष्टमिति व्यवहारस्तु न मे सासात्किंचिद्विद्विमित्येव परः। इच्छाविषयत्वोपलक्षिततत्त्वत्पदेषु विद्यमानत्वेन ज्ञानं प्रवर्तकस्वत्वेनै
व न रूपेण विधेः शक्तिः बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वज्ञानं तु न प्रवर्तकम्। वहुतरदुःखस्यापि कुतश्चि। त्यन्तेऽपि कुतश्चि बल

राम-

॥५॥

बन्धेनानुगतबलवत्त्वस्यदुर्वचत्वात्। मधुविषसंपृक्तान्नभोजनादौ प्रवृत्तिस्तुनातनद्विषयकबलवत्त्वोपयोगितात्। तत्राणप्रतिबन्धकत्वे
 नादापात्। युक्तैतत्सत्यपिबलवदनिष्टजनकत्वज्ञानेनत्ररोगाभावदशायामालिककामुकस्थरक्तवृत्तिस्यपरदारगमनादौ प्रवृत्ते
 । द्वेषसत्यप्रवृत्तेश्च। क्वचित्तुतज्जन्यफलेउत्कटेच्छाविरहेतज्जन्यदुःखेद्वेषद्वेषनिषयसाधनताज्ञानेदुःखपापेद्वेषपायेच्छाभावा
 दप्रवृत्तिः। क्वचित्फलद्वेषएवतथा। अत्रतज्जन्यसुखेउत्कटेच्छोनेजिका। तेनयत्रसुखापेक्षयाऽनुत्कटेद्वेषानिदुःखानियत्रवाक्रिया
 जन्यबहुसुखापेक्षधोत्कटदुःखान्यत्मानेनत्रापिनञ्जान्यसुखेउत्कटरागात्प्रवृत्तिः। अतएवकैरालिकश्रमेबलेवद्वेषवान्ज्यो
 तिष्टोमादौनप्रवर्ततेः न्यस्तुप्रवर्ततएव। एतेनकृतिसाध्यताज्ञानेप्रवर्तकंकृतित्वेचनिरृत्तिजीवन्मयो नियतव्यावृत्तौ यत्नत्वव्याप्यो
 जानिविशेषइत्यपास्तम्। कृत्यसाध्येप्रवृत्त्यभादस्यततइष्टाभावेनवृथाश्रमजनकतयाद्वेषादुपपत्तेः। चिकीर्षयाएवप्रवृत्तिंप्रतिकार
 णत्वम्। तांप्रतिचतत्कारणमित्यदोषाच्च। एत्वशक्तस्यापियत्किंचित्कृतिसाध्येप्रवृत्त्यापत्यामर्शनिशिष्टंप्रवर्तकंवाच्यम्। तस्य
 चविधितोः संभवेनयागोमत्कृतिसाध्योमत्कृतिसाध्यत्वविरोधिपरमानधिकरणत्वादित्यनुमानेनतद्ब्रह्मवाच्यः। एवंचान्यलभ्य
 त्वात्तस्यनविधिशक्यता। उपायेच्छांप्रतिफलेच्छायाःसमवायसंबन्धेनकारणतयाःतिप्रसङ्गभङ्गेनेष्टसाधनताज्ञानस्यमर्शशा
 न्तर्भावेषकारणत्वेनफलनापिमानम्। फलेच्छोपायजिज्ञासोपायज्ञानानामिच्छास्थैर्येणयौगपद्याङ्गीकारात्फलेच्छायामुपाये

लक्ष्म

३६

च्छा पूर्ववृत्तित्वस्यनक्षतिरिति तन्म। सर्वत्राञ्जस्येन फल्लेच्छोपायजिज्ञासादेर्योगपद्योपपादनासंभवेन फलेच्छायाउपायेच्छाप्रत्य
 कारणत्वात्। किंच प्रतिपुरुषविधेरावृत्त्या बोधकत्वेन तत्तत्पुरुषज्ञातेन विधिवक्ष्येन तत्तत्पुरुषेष्टसाधनत्वस्य तत्तत्पुरुषकृति सा
 धनत्वस्य च बोधसंभवात्। नानुमानावश्यकताय जेतेतिकर्त्रर्थकेन तत्तत्पुरुषप्रतिप्रवृत्तेन वाक्येन प्रत्यासत्या तत्तत्पुरुषरूपकर्तृ
 रेव बोधनात्। साधनत्वं चारवण्डोपाधिः। ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागरूपस्य यज्यर्थफलस्य तदर्थ
 कृत्यादि रूपभावनान्प्रतिकरणत्वं न स्यात्। चेष्टसाधनत्वान्वयः। एवं च भावनानिष्ठस्येष्टकरणत्वस्य लोकोक्तावपि भावनानिरूपिता
 स्य भावनाभाव्यनिर्वर्तकत्वरूपस्य त्यागनिष्ठकरणत्वस्यानुक्तत्वान्न तत्समानाधिकरणे ज्योतिष्टोमादिपदे तृतीयानुपपत्तिः।
 ज्योतिष्टोमादिनामधेयमपि त्यागस्यैवात्यागघटितदीक्षणीयाद्युदवसानाया न्तकर्मकलापेन श्राव्यविहारस्तु। जन्तुस्य स्वर्ग
 कर्णत्वव्यवहारोपितथेवेति धर्ममा न कलञ्जभक्षयेदित्यादावनिष्टसाधनत्वं विध्यर्थः। त्रैवनजृता धर्मप्रादुर्भूतितन्म। विकी
 र्षयादृष्टसाधनत्वस्याप्यन्यथासिद्धेः। अमुकफलसाधनमित्कृति साध्यं भवत्विति च्छाया एव विकीर्यत्वात्। एवं हि प्रवृत्तौ फलवि
 षयतानियमस्याप्युपपत्तिः। उपायेच्छायापितदन्यथासिद्धेः। सा चा मुकसाधनं पाको जायता मित्रं कृत्वा च्छायाः स्वजन
 कृत्वा न प्रकारप्रकारकत्वनियमात्। न च हारेण हारिणो नान्यथासिद्धिः। यस्य हारिणो मानान्तरेण च्छायाः स्वजन
 कृत्वा न प्रकारप्रकारकत्वनियमात्। न च हारेण हारिणो नान्यथासिद्धिः। यस्य हारिणो मानान्तरेण च्छायाः स्वजन

३६

ल-म-
३७

कृत्सेहाधिकानिष्टसाधनमिति व्याप्तेः । तद्गणने प्रायश्चित्तविधयश्चतत्र तथा कल्पने तात्पर्यग्राहकाः । तज्जुसमन्वयादिति सूत्रे शंकर
भाष्येपि न ब्राह्मणं हन्यादित्यादौ स्वभावतो हन्त्यर्थं दुर्गमी नञ् । एष एव च नञः स्वभावो यत्स्वसंबन्धिनोऽभावबोधनं निषेध्याभा
वबुद्धिश्च निषेध्याविषयो दासीन्येकारणमिति । औदासीन्यं निवृत्तिः । शस्त्रग्रहणादिरूपाया तद्धननोद्यमक्रिया तस्याः उपरन्त
व्यमितिवुद्ध्याया शस्त्रस्थापनादिक्रिया तदुपलक्षितवधप्रवृत्त्यभावसमानाधिकरणः क्रियाविशेषो निवर्तत इत्यादिपदवाच्यो
निवृत्तिः । न च प्रवृत्त्यभाव एव निवृत्तिरस्तु विनिगमनाविविरहात् । तस्मादिदं पदार्थं ह्यपरस्य राशौ वसमानाधिकरणमिति प्रामा
णिकाः । अनेन हि धात्वर्थाभावे लिङ्ग्यर्थे रणाविषयत्वेति लभ्यते । आवृत्तावप्यविरोध इति सूत्रेऽपि भाष्येन सुरां पिबेदिति वाक्येन
ज्वतिपदत्रयसंबन्धात्सुरापानप्रतिषेध एव गम्यते न तु विध्यर्थप्रतिषेध इत्युक्तम् । यत्तु मिश्रनिषेधेऽपि निष्टसाधनत्वबुद्धिरेव नि
षेध्याभावबुद्धिरिति व्याख्यातं तन्न । अक्षरास्वारस्यात् । मम तु निषेध्याभावस्य प्रेरणाविषयत्वेन बुद्धिनिषेध्याविषयो दासीन्येका
रणमिति तदर्थः किंचानिष्टसाधनत्वमित्यस्य यदीष्टसाधनत्वाभाव इत्यर्थस्तदाकलञ्जमक्षणादौ वाप्ये । यद्यनिष्टजनकत्वमर्थ
स्तदानजो विध्यर्थानुरागेण विध्यर्थं कदेशानुरागेण वा हन्त्यर्थानुरागी नञिति भाष्यासंगतिः । एतेन नञ्प्रसभिव्याहारे प्रत्यवा
याभावरूपेष्टसाधनत्वविध्यर्थस्तदाभावो न जाबोध्यते ज्वरितो न भुञ्जीतेत्यादौ दुःखवृद्ध्याभावरूपेष्टसाधनत्वविध्यर्थः । एवं च नि

राम
३७

वेध्यकरणेऽथसित्यवायदुःखरुद्धीइत्य पास्तम्। योब्राह्मणायावगुरेतंशतेनयातयादित्योदहेतुहेतुमतोर्लिङ्गयत्केतुकोब्राह्मणवधोऽष्ट
मस्तुक्तमिकातादृशवधोद्यमजन्यायमदूतकर्तृकाशतयातनेतिबोधेनसाध्यसाधनत्वग्रहेप्रवर्तकत्वेनैवकावेदस्यप्रमाणत्वात्तेनव
धोद्यमनिवृत्तिपरत्त्वग्रहेतस्यान्वावगुरिनव्यमितिविधिः कल्प्यते। अतएवभगवान्याणिनिर्विधिनिमन्त्रणेतिसूत्रेविधिप्रदार्थतद्विशेष
धनिमन्त्रणादिभिर्विद्वतवान्। निमन्त्रणं नामश्राद्धादिभोजनानुकूलोव्यापारः प्रयोजकनिष्ठोनिमन्त्रयतेइत्यादितस्तुः प्रतीतेः। नचे
ष्टसाधनत्वंतन्निष्ठमित्युक्तम्। उक्तंचहरिणा। अस्तिप्रवर्तनारूपमनुस्यूतंचतुर्धपि। तत्रैकलिङ्गविधितव्यः किंभेदस्यविवक्षया
यव्युत्सादनार्थंवाप्रपञ्चार्थमथापिवा। विध्यादीनामुपादानंचतुर्णागादितः कृतमिति। न्यायेत्यस्वप्रागुक्तन्यायेत्यर्थः। नन्वस्य
लोकव्युत्पत्त्यैवसिद्धिरतः प्रपञ्चार्थमिति। चतुर्णामित्युपलक्षणं प्रार्थनस्यापि। अतएवहेतुमन्त्रितिसूत्रेभाष्येपृच्छतुमांभ
वानित्यत्रणिचूकस्मान्भवतीतिलिङ्गदिशब्दप्रयोगरूपस्यकतृप्रयोजकव्यापारस्यसत्त्वादितिप्रश्नः। उत्तरमकर्तृत्वादिति स
क्रियप्रेरणायांनिज्जिनिक्क्रियप्रेरणायांलोडादितत्प्रयोजकद्वयत्रकर्तृपदेनव्यापाराविष्टः कर्तागृह्यतइतिभावः। अद्यापिकयंचि
त्कर्तास्यादेवमपिनदोषो लोकोक्तत्वात्प्रेषणस्याणिज्जिभविष्यतीति। इष्टसाधनत्वस्याणिजर्थत्वाभावेनतस्यविध्यर्थत्वेतदसंगति
स्यष्टैव। अतुक्त्रैयटेनप्रष्टाप्रयोज्यस्तस्यप्रेरकः प्रयोजकोभवतीति तद्वापारेणिसहस्रोऽः पर्यायप्रसङ्गइतिप्रश्नाशयउक्तः स

ल. मं
३८

चिन्त्यः पर्यायस्य लोकोक्तत्वादित्यनेन वारणासंभवात् । अपि पर्यायः प्राप्नोति लोत्प्रयोगरूपप्रेरणयास्तदप्रयोगेऽभावात् । विधिनिमन्त्र
णैति सूत्रेऽपि भाष्ये विधिः प्रेरणमित्युक्तम् । वात्स्यायनोऽपि विधिर्नियोग इत्याह । नियोगो नियोजनं नियोजनं नियोजयतीत्यादि प्रतिपाद्यं
प्रवर्तकमिष्टव्यापाररूपमेव । प्रेरणात्वं प्रेर्यादिधात्वर्थतावच्छेदकन्यासिद्धमेव । तस्य च ल्लिङ्गादि वृत्तित्वमात्रं कल्प्यत इति न मे किंचित्क
ल्प्यम् । एवं चेष्टसाधनत्वबोधे तस्यासाधुत्वं स्पष्टमेव । एतेन वक्तुः कर्तव्यत्वेनेच्छैव लिङ्गार्थः । तथा चेष्टसाधनत्वाद्यनुमानान्नवथा । स्वर्गका
मस्य या गच्छसाधनं कर्तव्यत्वेनासौ क्तलिङ्गबोधेच्छाविषयत्वात् । यथा मत्पित्रेष्यमाणं मम भोजनम् । विषभक्षणदेरधिकस्य चि
त्कृत्तिसाध्यतया तत्कर्तव्यत्वेनेश्वररूपासेच्छाविषयत्वेन तदनुमापकत्ववारणाय लिङ्गबोधेति षेदे आपस्तु ईश्वर एव विधिरेव ता
वद्गर्भद्वकुमार्याः श्रुतेः पुंयोगे मानमित्याचार्योक्तमपास्तम् । वक्त्रिच्छाया अपीष्टसाधनत्ववदनुमेयत्वाच्च । कः प्रयोज्यस्य प्रेरणया
ऽर्थो यद्भिप्रायेष्वासज्जन्ते इति हेतुमति चेति सूत्रस्थ भाष्येणोच्छायाः प्रेरणानुमेयत्वस्यैवलाभात् । किंचपचेत्सादिप्रयोगाभा
वे तदिच्छाप्रकारान्तरेणानुमायपाककरणोत्तरं कस्य प्रेरणया त्वया पाकः कृत इति प्रश्नेनाहमनेन प्रेरितः किंतु एतदिच्छाज्ञात्वा मयेदं
कृतमिति व्यवहारात्प्रेषितुरपि न मया । यं प्रेरितः किंतु स्वचातुर्येणैव मदिच्छाज्ञात्वा कृतवानिति व्यवहाराच्चेच्छाजन्यशब्दप्रयोगा
देरेव प्रवर्तनात्वं लभ्यते न त्विच्छायाः । किंच वैदे अधिकारी इदं कुर्यादिति श्वरेच्छाया अङ्गीकारे तदिच्छाया विसंवाहित्वा पत्तेः । न

राम

३८

चे श्वरेच्छाया वसंवादिनी त्वं त्वही आजा भयि त्त्तम् अकारिणापि ज्योतिषो माते कदाचित्करणत् किंच वेदस्य सकर्तृक
 त्वे ईश्वरज्ञानमा माण्यापेक्षया वेदप्रामाण्यापत्तौ स्वतः प्रामाण्यं तस्य भज्येता बुद्ध्वा क्वेपि प्रामाण्यापत्तेश्च ईश्वरवचनत्वमा
 म्ये बुद्ध्वा स्यं न प्रमाणं वेदवाक्यं प्रमाणमित्यत्र विनिगमनाविरहात् । श्वासप्रश्वासादिवहीश्वरकर्तृकत्वं तु वेदस्य न वि
 वादविषयः । बौद्धाद्यागमस्तु नैवम् । बुद्धिपूर्वकयत्वे नैव बुद्ध्यादिभिस्तत्करणादिति तच्छस्त्रेषु कूर्मादिपुराणेषु च प्र सिद्धम् । अत
 एव पश्यशायां भाष्ये सौत्रामण्यां सतराग्रहनिन्द्या बोधकस्याप्यदुदुम्बरवर्णानां घटीनां मण्डलमहेत् । पीतं नर्गमये त्स्वर्गं किंतत्
 क्रतुगतं नयेदिति बुद्ध्वा लोकस्यापि आजारव्यकात्यायनप्रणीतश्लोकवत्प्रामाण्यमाशङ्क्य प्रमत्तगीत एष तत्र भवत इत्युक्त्या
 तस्या प्रामाण्यमुक्तम् । प्रमादेन वेदविषयविप्रतिपत्त्या अचत्वेन तत्र भवतः पूज्यस्यापि गीतिर्यतोऽप्रमाणमिति तदर्थः । तत्त्वं स्व
 स्मिन्नारोष्यदैत्यनाशाय पूज्यस्यापि सोक्तिर्न प्रमाणमिति तद्भावः । आजारव्यश्लोकानां तु श्रुतिमूलकत्वात्प्रामाण्यमिति कैयत
 इति दिक् । अपूर्वविधिप्रकथमित्युक्तमेव । लौकिकवाक्ये तत्संभवात् ॥ किंच नित्येषु विधिषु निषेधविधिषु च पण्डा पूर्वकल्पने गौ
 रवमिति दिक् । एवं च स्वर्गकामो यजेतेत्यादिना ज्योतिषो मस्य गृहीता स्वर्गसाधनता सणिकेयागे व्यापारमन्तरा अनुपपन्नाः पूर्व
 कल्पयति । अपूर्वचयागस्य काचिदुत्तरावस्थाफलैकनाश्या । यद्वा कर्मापूर्वादीनामचेतनतया फलजनकत्वा संभवाच्चेतनेश्वराधि

ल मं
३९

छितत्वेऽवश्यवक्तव्यत्वेन निष्ठाभ्यां कर्मजन्यतत्प्रीत्यप्रीतिभ्यां मायावृत्तिरूपतया अनित्याभ्यां प्रति जीवकर्मसाध्याभ्यां सखदुःखा
द्युपपत्तिः कर्मापेक्षत्वात्सेवानुरूपफलदोराजबदलौकिकोपीश्वर इति न तस्य वैषम्यनैर्घृण्ये। आह्लादिजन्यमपूर्वेपुत्रेपितृषु
चा। उभयत्र फलश्रवणात्। मुक्ते तु न दृष्टं तत्त्वज्ञानस्य तद्विरोधित्वात्। पित्रादिस्वर्गकामनया कृते पुष्करिणीमहादानादौ पित्रादे
रेवा दृष्टं कर्तुरेवा दृष्टं तस्यैव फलमिति तूत्सर्गः। ननु स्वर्गत्वस्य बाजपेयगङ्गास्नानदानादिजन्यस्वर्गसाधारण्येन कथं ज्योतिष्टो
मेस्वर्गसाधनताग्रहः। कार्यतावच्छेदकस्यातिप्रसक्तत्वादिति चेन्न। प्रवर्तनया वाक्यान्तरपर्यालोचनवतो विजातीयस्वर्गसाध
नत्वस्यैवानुमानात्। ध्वनितं चेदं स्वरितमित्युक्ते सूत्रे भाष्ये। तत्र हि न चान्तरेण यजिं यजि फलं लभन्ते इत्युक्तम्। न हि स्वर्गादि
फलं यागमन्तरेण भवतीति कैयटः। तेन यत्कैश्चिदुक्ते सर्वेषां स्वर्गसाधनत्वमेव गृह्यते। न च ज्योतिष्टोमाग्निहोत्रयोः फलसा
भ्यापत्तावल्पवित्तव्ययायाससाध्याग्निहोत्रेणैव सिद्धौ श्रमाधिक्येन द्वेषाज्ज्योतिष्टोमादावप्रवृत्तौ तद्विधीनामनुष्ठानलक्षणाया
माण्यापत्तिरिति वाच्यम्। तत्फलस्वर्गणोभूयस्त्वात्यत्वकल्पनया प्रवृत्तिसंभवात्। युक्तं चैतत्। न हि वैजात्यमात्रज्ञानात्प्रवृत्तिः संभ
वत्यपि स्त्रीरणे मण्डपाने प्रवृत्त्यापत्तेः। तत्रापि फलवैजात्यज्ञानात्। भूयस्त्वमनेकधा फलबाहुल्यं फले उत्कटत्वम्। बहुस्वपुरुषगा
मित्वं शः घताचेत्यादि। अन्यथा सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासावित्युक्ते समारब्धदर्शपूर्णमासानां काम्ये छिप्रवृत्तिविलोपस्तवापि

राम
३९

दुर्वारः। यद्वा लौकिकप्रतिष्ठा रूपफलेच्छा यस्य तस्य प्रवृत्तिर्भवः। अतएव सकलशास्त्रविदां युधिष्ठिरादीनां स्वल्पफलकं राज्या
र्थे गोत्रजब्राह्मणादिवधे प्रवृत्तिः। दर्शितं चार्जुनं प्रति तदेव फलं भगवता। अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति ते व्ययामित्यादिना।
अतएवाधुनिकानां कर्मासांङ्गत्वं जानता मनधिकारिणामपि बहुविधव्ययायाससाध्येषु। यावद्गूर्णविभागोस्ति यावद्देहः प्रवर्तते। सं
न्यासं चाग्निहोत्रं च नावत्कुर्यात्कलौ युगे इति देवत्ववाक्यस्य संकरेभ्यो वर्णानां पृथक्करणरूपो वर्णविभागो यावत् यावच्च वेदस्य नि
यमाध्ययनरूपा प्रकर्षेण वृत्तिस्तावदेतद्द्वयमनुष्ठेयमित्यर्थकस्य कालबोधकैः। चत्वार्यब्दसहस्राणि चत्वार्यब्दशतानि च। क
लेर्षदागमिष्यन्ति तदात्रेतापरिग्रहः। संन्यासश्च न कर्तव्यो ब्राह्मणेन विजानतेत्यादिव्यासवाक्यादिभिः कलिवर्ज्येष्वपि अग्निहो
त्रयागादिषु धनलाभफलकप्रतिष्ठार्थं प्रवृत्तिः। प्रतिष्ठाद्युपाधिवशाज्जायमानोत्कटेच्छैव प्रवृत्तौ प्रयोजिकेति न दोषः। अतएव गी
तायामभिसंधायतु फलं दम्भार्थमपि चैव यत्। इज्यते भरतश्चेष्टतं यद्वां विद्विराजसमित्यनेन दम्भस्यापि यद्दुःखं फलतोक्ता। दम्भो
धार्मिकत्वेन व्यापनम्। अपि चेति पदाभ्यां विकल्पेन समुच्चयेन फलत्रयमुक्तमिति तद्वाख्यातारः। यद्यप्ययं निषिद्धत्वात्सं प्रत्यध
र्मैव तत्रापि तत्त्वमजानतां लोकाणां धर्मत्वभ्रमाद्दम्भार्थं तत्र प्रवृत्तिः। विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदासिणम्। अद्वाविरहितं
यद्दत्तामसं परिचसन इति च। किंच समानफलानामपि कर्मणां शक्ताशक्तभेदेन व्यवस्था। सहस्रशक्तिश्च शतं शतशक्तिर्दशापि च। द

द्यादपश्चयः शक्त्या सर्वे तुल्यफलाः स्मृता इति भारतोक्तेः। अतएव वित्तशाठ्यं न कारयेदिति तत्तद्वनप्रकरणे पठ्यते इति तत्परा स्तम्भ उक्तमा
 ष्यविरोधात्। तत्तद्वैजात्यस्यापि तत्तद्व्ययस्त्वसमनियतत्वात् न दोषः। ननु भीष्मकण्वादीनां पादोक्तयोर्वैयाघ्रपद्यगोत्रायसां कृत्यप्रवराय
 च। गङ्गापुत्राय भीष्माय आजन्म ब्रह्मचारिणे। अपुत्राय ददाम्येतद्दुदकं भीष्मवर्मणे इत्यादितर्पणमन्त्रवसूनामवताराय शंतनोरात्मजाय च।
 अर्घ्यं ददामि भीष्माय आबाल्य ब्रह्मचारिणे इत्यर्घ्यदानमन्त्रयोर्नित्य ब्रह्मचर्यश्रवणारपत्नीकतया अपत्नीकस्य च पत्नीवदस्याग्निहोत्रं
 भवतीत्यादि च नैरग्नि साध्ये कर्मण्यनधिकारात्कथं तदनुष्ठानम्। अयं पितरमाज्ञाय कामार्गं शंतनुं पुरा। ऊर्ध्वरेतसमात्मानं चकारेति व
 चनाच्च। भाव्यनूर्ध्वरेतस्त्वमावृत्योर्ध्वरेतसं चकारेति तदर्थः। आबाल्य ब्रह्मचारिणे इत्याद्ये कदा क्यत्वात्। त्वांहिराम्ये स्थितं स्फीते सम
 ग्राङ्गमरोगिणम्। स्त्रीसहस्रैः परिवृतं पश्यामीहोर्ध्वरेतसमिति शान्तिपर्वोक्तिस्तुदा स्यादिभिरप्युपयन्ना। स्त्रीशब्दस्य पत्नीपर्यायत्वा
 भावात्। अनेकसहस्रविवाहाभावाच्च। अद्य प्रभृतिमेदाश ब्रह्मचर्यं भविष्यतीत्यस्याराशाग्रे कृतपतिज्ञायाः पुनर्ब्रह्मचर्यं भविष्यतीत्य
 र्थः। किंचे पूर्व ब्रह्मचर्याभावेऽमोघवीर्यत्वेन कथं तस्य पुत्राभावः स्यात्। किंचानेकसहस्रपत्नीसत्त्वेऽतुस्त्रातां तुयो भीर्यामित्यादि दोषश्र
 वणात् तत्पतिज्ञाया अत्यनौचित्यं स्यात्। दाशोवाकथं तत्र पर्यनुयुञ्जीत। पश्यामिवेति पाठे उर्ध्वरेतसं शिवमिव पश्यामीत्यर्थः। ऋते
 शांतनवाद्भीष्मान्न पश्याम्यूर्ध्वरेतसमित्युत्तरार्धपाठः क्वचित्। उर्ध्वरेतस्त्वं चाष्टविधमैशुने च्छारहितत्वम्। एतेनैतद्वलात्तस्य पत्नी

राम-

कल्पेनंपरास्तम्। नचनित्यस्य ऋतु कालिकस्युपगमस्य नैमित्तिकेनपित्रर्थमङ्गी कृतेन ब्रह्मचर्येण बाधः। शोडश्यामेव संनिहितं
 प्रतिअनेननित्ये नतत्त नैमित्तिकसकलनिषेधबाधस्यदर्शनात्। अतएव ऋतौश्राद्धदिनेपिभार्योगच्छतो न ब्रह्मचर्यहानिरितिमितास
 रा। तस्याग्निहोत्रादिसत्त्वेमानंतुतत्परणकाले। महताराजयोगेनपरिवारेणसवृतः। स्तूयमानोमहातेजाभीष्मस्याग्नीननु ब्रजन्। प्रातो
 स्त्रिसमयेराजन्ग्रीनादायतेविभो इत्यादिभारतेशुधिष्ठिरवाक्यश्रवणम्। यएषरोषात्प्रतपन्चलस्थोथेनः सेनासिंहद्वारसीः। सए
 षभीष्मः कुरुवंशकेतुर्येनाहतास्त्रिदश वाजिमेधा इत्यादिच। त्रिशतवाजिमेधा इतिक्वचित्पाठः। नोस्मत्तः सेनांस्वसेनामित्यर्थः। ऋण्व
 स्यतुमहाकविनाकालिदासेनशकुन्तलनाटकेशकुन्तलोपाख्यानेभारतोक्तमूर्ध्वरेतस्त्वंप्रथमा ड्डेःस्वयमुक्त्वाचतुर्येतस्यवैतानि
 काग्निवर्णनेऋतम्। एवमाधुनिकानामप्यनधिकारिणोतत्कर्मणिप्रवृत्तिरितिचेन्। बहूचबाह्वणेअपत्नीकोग्निहोत्रमाहरेत्। न्नाहरेत्
 दिति विचारमुपक्रम्य आहरेदित्याहुः। यदिनाहरेदनद्वापुरुषः स्यात्। कोऽनद्वापुरुषः नदेवान्प्रितृन्मनुष्या निति तस्मादपत्नी।
 कोप्यग्निहोत्रमाहरेत्तस्मात्सौम्यंयाजयेदित्युक्तेरपत्नीकस्याप्याग्निसाध्येकर्मण्यधिकारात्। अह्नेनिसत्यनामनद्विपरीतोऽनद्वाइद
 र्थः। नदेवानितिपूजयेदितिशेषः। मनुष्यानतिथीन्। अत्रापत्नीकोपीत्यपिनातस्याविद्यमानत्वेतांविनायत्ताद्यभावंसूचयति। नचैयं
 श्रुतिर्मृतपत्नीकपरासामान्यप्रवृत्तश्रुतेः संकोचेनव्याख्यानस्यायुक्तत्वात्। अतएवयायजमानस्यपत्नीसाभिदुत्यावहन्तिंयोवा

१-मं-
११

कश्चिद्विद्यमानायामित्यापस्तस्वसूत्रव्याख्याने रुद्रदत्तविद्यारण्याभ्यामुक्तम्। अवहन्तीत्यनुक्तम्। अविद्यमानायामनाल्ल
भुक्तत्वादिनानिमित्तेनासंनिहितायामभावे च तस्या इत्यर्थः। अविशेषात्। वक्ष्यति च पत्न्यभावे तेज आदिलुप्यते इति। किंचास्याग्नि
होत्रं मे इति यजमानस्यैव स्वामित्वरव्यापनेन व्रीहियवपश्चाज्यकपालपत्नीसंबन्धानीति प्रसिद्धाद्। समभिव्याहारेण च तस्या अङ्गत्वे
न तदभावेऽपि तत्। किंच विद्यमानायामस्तस्याः सहाधिकारेऽपि न यजमानसाम्यम्। यदुक्तमाशीर्ब्रह्मचर्यतन्त्रपत्न्या अतुल्यत्वादिति मीमांस
कोक्तेः। किंच वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गक्रमो यजेतेत्यादिकर्मचोदना अपि यजमानमेवाधिकुर्वन्ति न पत्नीं
। बह्वृचब्राह्मणेऽप्युक्तं तस्मात् पत्नीकोऽप्यग्निमाहरेदिति। किंचाचारोऽप्यत्र दृष्टः शिष्टतमानां पूर्वेषा यथा कण्वविभाण्डुकभीष्मादीनां य
था च भगवतो दाशरथेरिति। अत्रान्त्योऽसंनिहितपत्नीकः। आद्यास्तदभाववन्तः। अत्रैवं वदता विद्यारण्ये न श्रुतेः संकोचे न व्याख्याने स्वा
नभिमत्तमिति दर्शितम्। अनेनाचारेणासंकोचे न व्याख्याने स्वैवलाभात्। पत्नीवदस्याग्निहोत्रं भवतीति सूत्रे च रुद्रदत्ते नैव मुक्तम्। अ
ग्निहोत्रं पत्नीवत्सन्निहितपत्नीकम्। स्वैवायतने पत्न्युपविशतीत्युत्तरसूत्रेण सिद्धे पत्नीवद्वचनं तस्या विद्यमानत्वे आदरार्थम्। अस्वै
तिवचनाद्यजमानस्यैव कर्मणि स्वाम्यनपत्न्या इति ख्यापितं भवति तच्च दर्शितं प्राणिति। एतेन यद्रामाण्डारेण श्रुतिर्मुतपत्नीकविषया।
अत्रत्यमस्येति वचनं तु प्रवृत्तसत्राणां कस्यचिन्नरणे तन्नैदिष्टं तत्स्थाने हीसथित्वा तेन सह सत्रसमापनमुक्तमेवंच कुण्डपाथिनां मय

राम-

४१

नेमा समग्रि होत्रानुष्ठानेनेदिष्टपत्न्या सहप्रयोगः प्राप्स्तथा माभूत्। मृतपत्न्यैव सहकर्तव्यमित्यर्थमित्युक्तं तदपास्तम्। विना बाधं प्र
करणात्तरेनिवेशस्यायुक्तत्वात्। किंचैतद्द्वारव्यानेः स्येत्यस्य पत्नी विशेषणत्वे पत्नीवदिति वृत्तिरयुक्ता स्यात्। स विशेषणानो वृत्तिर्नेत्यु
क्तैः मृतस्यात्रानुपस्थिते आत एव काव्य दोषेषु प्रकाशादावुक्तशस्त्रविच्छेदत्वदोषदुष्टकथनेन शक्यं लानादक रूपकाव्यस्य दुष्टत्वं ना
स्वेवमपि भीष्मादीनां वेदाध्ययनोत्तरं कृतसमार्तनानामपिकेनचिन्निमित्तेनानिच्छया वा कृतदारपरिग्रहाणामनाश्रमित्वदोषापत्तिः
अग्रि होत्रानुष्ठानातिथि पूजादिना तस्य गृहस्था अनसिद्धेः। अग्रि होत्रिविधु रवत्। अग्रि होत्रादिना देवर्णमुक्तिस्तेषाम्। पितृ ऋणापा
करणं भीष्मस्य पितृ भक्त्याः न्येषां हन्तकादिभिस्तपो बलेन मानसपुत्रैर्वा सिद्धम्। अनन्व कर्षादिभ्यो गोत्रे इति गर्गादिषु कण्वपाट
श्च संगच्छते। त्रिभिर्ऋणवाजायने ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रनया पितृभ्यः एषवानृणोयः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारी चेति श्रूय
ते। तथापि नैष्ठिक ब्रह्मचार्यादेर्नैतत्। तदृणापाकरणस्य ब्रह्मचर्येणापिका र्यादिना च सिद्धेः स्मृतिपूक्तत्वात्। एतेनात्र बाजिमेधा
इत्येतत्समफलकदानादिपरम्। पत्न्यभावेन मुख्ययज्ञासंभवात्। अग्नीनादायेत्यपि संस्कारकापि परमित्यतैश्चिदुक्तमे
तदेव तस्य पत्नी कल्पकमित्यन्यैरुक्तं तत्परास्तम्। अग्नीनिबहुवचनासंगतेश्चाइहा नीतना नानुन तदनुष्ठानम्। तथा चाराभा
वात्। अगुक्तोर्ध्वरेतस्त्वादियुणवतामेव तथा अनुष्ठानौचित्येनेदानीं तनानां प्रायस्तत्त्वा संभवाच्चेत्यलम्। नित्यनैमित्तिकयोरपि

मं- ४२

प्रत्यवायपरिहारः फलम् वेदसहस्रै रविबोधितेनिष्फलत्वज्ञानदशायाभ प्रवृत्तेः। उत्तरीत्या विधिवलेन प्राप्तस्य प्रत्यवायस्य तत्कर
 णे परिहायदशमं भावात् नचाफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञोविधिदृष्टो य इज्यते ससात्त्विक इति गीता वचनविरोधः। यज्ञादीन्युपक्रम्य यज्ञो
 रानंतपश्चैव पावनानि मनीषिणाम्। एतान्यपितु कर्मणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च। कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतं सुत ममित्यष्टादशे
 गीतायामेव पावनत्वोक्तेः। सङ्गः कर्तव्याभिमानस्तस्यादनुद्दिष्टोपि प्रत्यवायपरिहारः फलभित्तस्वर्गादिफलं त्यक्त्वापि क्रियमाणस्य पाव
 नत्वमितितदाशयः। नित्ये शुचिर्जावित्वमेव अधिकारः। नित्यत्वं च प्रत्यवायहेत्वभावप्रतियोगित्वम्। अहरहरित्यादि वीक्षायावज्जीव
 सदापदादिकंच तत्वे तात्पर्यग्राहकम्। चैव निष्ठसंध्यावन्दनविषयकृति सामान्याभावदत्तस्तत्संध्याकालस्य पापहेतुत्वात् न कृतसं
 ध्यावन्दनस्य कृतौ न शान्तापापस्य त्तिः। संध्यामुपासते ये तु संततं संशितव्रताः। विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकं मनामयमिति क
 चिन्नित्ये फलश्रवणमप्यस्ति। नन्वयमर्थवादः स्तावको न तु फलबोधकः। प्रशस्तत्वरूपोस्तुतिश्च प्ररोचना द्वारादुरुच्यप्रवृत्त्यर्थे निचे
 न। सर्वेभ्यः कानेन्द्रो दशोर्णमासादित्यादेः पितृत्वापत्तेः। चतुर्थीतूर्जोवरुध्ये इत्याद्यर्थवादस्य चतुर्थीवन्वार्थसाधिका र्थपूर्णे
 सासा न्या स्वर्गकानो यजेतेत्यदितः फलाकाङ्क्षानिवृत्तेश्च तत्फलजनकत्वरूपं च प्राशस्त्यम् धर्मान्तररूपं प्राशस्त्यं तु न प्रवृत्ति
 पदेति विहितदृष्टावगमेति तस्यावान् र्मदेण बोधन द्वाराकृत्तकृत्तिच्छी प्रोत्पन्निज्ञापन द्वारा चरितप्रवृत्तयेः र्थवादानीदृशा

राम- ४२

र्थवदानां फलबोधकत्वमपीति बोध्यम्। अतएव सर्वशक्त्यधिकरणे काम्यं यथा फलायोपदिष्टं तथानित्यमपीति भट्टैरुक्तम्। कर्मवि
पाकप्रायश्चित्तप्रवर्तनयादुःखानुत्पादरूपेष्टसाधनतानुमानम्। अन्यत्र पापध्वंससाधनतानुमानम्। अनुमानेपक्षश्च धात्वर्थैकरणा
भूतोयागस्तत्करणको व्यापारो वा। यत्तु तद्विषयकृतिपक्षकंतदितितन्म। क्रियेष्टसाधनताज्ञानादपि प्रवृत्तिदर्शनात्। पाकादेरिष्टसा
धनताज्ञानं विना तत्कृता विष्टसाधनत्वस्य ज्ञातुमशक्यत्वाच्चैत्यन्यत्र विस्तरः॥ तत्र लिङ्-रूपाशाब्दीभावनाऽयं शाभाष्यकरणे
तिकर्तव्यताभिः। तत्र तस्याः सविषयत्वेन विषयाकाङ्क्षायां समानपक्षोपात्तत्वप्रत्यासत्यां शत्रयं विशिष्टार्थीभावना प्रवृत्तिरूपावि
षयः। इयमेव भाव्याकाङ्क्षासाध्यकाङ्क्षेति चोच्यते। साध्यत्वारव्यविषयतयैव तस्याविषयत्वात्। साध्यत्वं च साक्षात्परं परासाधार
णम्। एवं तस्याः साध्यत्वेऽवगते केनेत्याकाङ्क्षायां प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारबोधकत्वेन ज्ञातपदज्ञानंकरणत्वेनान्वेति। करणत्वं च भाव
नाभावनिर्वर्तकत्वमेवं कुठारादरपि पुरुषव्यापारनिर्वर्त्यच्छेदनिर्वर्तकत्वेनैव करणत्वात्। भावनाभाव्यकरणाकाङ्क्षैव च भावनाकर
णाकाङ्क्षेत्सुच्यते। तत्र कष्टं कर्मतिन्यायादुपाये द्वेषेणालस्यादिनावाप्रवर्तमानं पुरुषं प्रशस्तफलवत्ताज्ञापनेन द्वेषाद्यपसरणद्वाराथ
वात्वाक्यजन्यापूर्वोक्तप्राशस्त्यवत्तारूपास्तुतिः सहकारिकारणमितीयमिति कर्तव्यतेत्युच्यते। ननु शब्दानुषङ्गस्थनकरणादेः
कथमन्वय इति चेन्न। शब्दोपस्थितप्रवर्तनाया उक्तत्रयाकाङ्क्षायाः शब्दानुपस्थितैस्तत्सहकारेण मनसोपस्थितैश्च पदार्थैस्तद्वि

१. गं.
४३

षयमानसबोधस्यतात्पर्यवशेनाङ्गीकारात्। तथाहि। लिडादेः श्रोत्रेणोपस्थितिस्तस्यभावनाबोधकत्वेन ज्ञातत्वमपिमनसोपस्थितम्। एवं
कार्थीभावनाप्रवर्तनाबोधकतया ज्ञातपदज्ञानेन भावयेदिति बोधः। एवमर्थवादानामुपस्थितिः श्रोत्रेण प्रशस्तस्य तु तैर्लक्षणया। ज्ञातताया
स्तु मनसैत्यर्थवादेः प्रशस्तत्वेन ज्ञात्वेतीति कर्तव्यतासंबन्धः। प्राशस्त्यं च शीघ्रफलदातृत्वरूपम्। यत्तु स्वतः फलतो वा बलवदनिष्ठाननु
बन्धित्वरूपप्राशस्त्यमर्थवादैर्बोध्यतइतितन्ना। श्येन फलस्य शत्रुवधस्यानिष्टहेतुत्वेन फलतो निष्टहेतुत्वेन फलतो निष्टहेतौ श्येने च रा
गौत्कण्ठ्येन प्रवृत्तिदर्शनेन तदर्थवादैस्तद्बोधनासंभवात्। प्राशस्त्यं ज्ञानजननेन विधेः प्रवृत्तिजनने साहाय्यमर्थवादैः क्रियतइति विधि
स्तत्साकाङ्क्षः। एवमर्थवादा अपि भूतार्थानुवादकाः स्वाध्यायविध्यापदितप्रयोजनवत्त्वलाभाय विध्याकाङ्क्षासन्नार्थवादानां प्रयो
जनांशो विधिना पूर्यते विधेः शब्दभावनाया इति कर्तव्यतांशो र्थवादैरिति उभयप्रवणे पूर्णवाक्यमेकप्रवणे त्वन्यस्य कल्पनेति बोध्यम्
एवमार्थीभावनापि त्र्यंशा यथा यजेतेत्यत्र यजिदेव पूजायामित्युक्ते देवपूजाकरणकव्यापारो यजेरर्थः। देवपूजा च मन्त्रकरणको देवो
देश्यको हविषस्त्यागो यमेव यागः। भाव्यस्तु स्वर्गकामादिपदोपस्थाप्यः स्वर्गार्थितोलभ्यते। यद्यपि सव्यापारस्त्यागविषयोपि। तथापि त
स्यकरणत्वेनैवोपस्थित्याः सखरूपत्वेनापूरुषार्थतया च न भाव्यत्वमिति बहिर्भूतस्वर्गस्यैव भाव्यत्वम्। अतएव ज्योतिष्टोमेनेत्या
नैतृतीया। करणभूते धात्वर्थत्यागेः भेदेनान्वयात्। यत्तु भाव्याकाङ्क्षाकिमिति शब्देन मीमांसकैर्दर्शिता तदप्युक्तम्। भावयेदि

राम
४३

विषयस्योत्पत्त्यनुकूलव्यापारवाचितयासकर्मकत्वेनतदुपस्थितेतथाकाङ्क्षौचित्येपियजेतेत्यादिनस्तेनरूपेणाबोधात्तदुपस्थाप्येत
थाकाङ्क्षासौचित्यात्।ततोपिनथाबोधाङ्गीकारेस्वर्गभावयेदितिवत्स्वर्गयजेतेत्यापत्तेः।अतःकिमर्थमित्येवतदाकारउचितः।अतएवे
दशानांकामान्तपदेनचतुर्थ्याचोलेखः।करणंतुधात्वर्थयागः।करणत्वंभावनाभाव्यनिर्वर्तकत्वमुक्तमेव।सहकारिकारणाकाङ्क्षासू
पंकथंभावाकाङ्क्षातुसंनिधिपठिताश्रूयमाणफलक्रियाजातरूपेतिकर्तव्यतयानिर्वर्ततेतैर्विनायागेन्यपूर्वाजननात्।पचतीत्यादौस
कर्मकस्थलेतंदुलादिरूपकर्माकाङ्क्षाप्यधिकाकरणाकाङ्क्षात्रबहिर्भूतकाष्ठादिपदैर्निर्वर्तते।बाह्यफलाकाङ्क्षायांतस्येदृत्या
द्यपिप्रयुज्यते।नचविशिष्टस्यधात्वर्थत्वात्तदर्थस्वर्गभावनोद्देशेनत्यागस्यविधेयत्वंनस्यादितिकव्यम्।विधिप्रत्ययबोध्यप्रवर्तना
विषयत्वरूपविधेयत्वस्यप्रकृत्यर्थेसंपूर्णधात्वर्थेशब्दाद्बोधेपिस्वर्गस्यसुखरूपत्वेनस्वतएवेष्टतयातद्यापारेस्वरसतएवप्रवृत्तेः
सिद्धत्वेनचविशेषणफलेतत्त्वप्रतीत्याःदोषात्।यथालोहितोष्णीषान्कृत्विजःप्रचरन्तीत्यादौ।उपपादयिष्यामश्चेदंरमासे।इदंच
भावनायाःप्रत्ययार्थत्वमितिमीमांसकमतेष्यावश्यकतेषामपिसमानपदोपात्तत्वप्रत्यासत्त्यालिङ्ग्यर्थप्रवर्तनायाःप्रथमतस्तदुपा
त्तभावनायामन्वयादितिदिक्।औषनिषदास्तुयागानुकूलोव्यापारएवयजेरर्थःपञ्चादेरिवयागएवतत्रभाव्यःस्वर्गस्तुशुखरुषव्या
पाररूपभावनाःव्यवहितोत्तरवर्तिताभावान्तद्भावः।यागद्वारातुससाध्यः।तथाहिविधिरप्रवृत्तप्रवर्तकत्वेसतिप्रैर्माणेष्टप्र

ल. मं.
४४

योजनसाधनविषयोपदेशरूपः। तस्य धर्मस्य ज्ञापक उपदेशो विधिरित्यर्थकत्तस्य ज्ञानमुपदेश इति जैमिनि सूत्रात्। तत्र न्योति
ष्टोमादिवाक्ये प्रर्थस्वर्गकामस्येष्टप्रयोजनसाधनतया यागवगतिर्विधिस्वभावात्। यागस्तु कर्मणो दुःखत्वेन चेतनसमीहो विषयत्वा
भावाच्चोक्तस्वरूपविधिबोध्यभावो हेतुः। किंतु स्वर्गदय एव। तेषां नामपदोपान्तत्वेपि कामपदात्साध्यत्वप्रतीतेः। प्रवृत्त्यव्यवहृ
तप्राग्वर्तीच्छाविषयत्वेनोपस्थितेश्च प्रीत्यात्मकत्वेन समाहितत्वाच्च। एवं च स्वर्गयेत्यध्याहृत्य स्वर्गयागं भावयेत्स्वर्गकाम इति
बोधः। यागे भावनाभाव्यत्वरूपसाध्यत्वस्य स्वर्गसाधनत्वेन विरोधाभावात्। अनेकविशेषणविशिष्टक्रियाविधिसत्त्वेनोभयो
र्भाव्यत्वेपि न वाक्यभेदः। अत्र करणांकादुक्त्वात्तौर्वीह्यादिभिर्निवर्तत। पक्षधात्वर्थफलस्यर्थांगरूपस्य भावनां प्रतिकरणत्व
मुक्तम्। तन्न। कारकाधिकारे साधकतमं करणमिति सूत्रस्य क्रियाजनकेषु क्रियायाः प्रकृत्यजनके करणसंज्ञकमित्यर्थो भाष्यादि
संमतः। अतएव वृत्तिवृत्तादिभिः क्रियाजनके करणमित्युक्तम्। हरिरप्याह। क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्वापारादनन्तरम्। तत्क
रणमिति। अतएव करणस्य व्यापारः कारके इति सूत्रे भाष्ये दर्शितः। तद्वापारस्य धात्वर्थत्वे करणस्य कर्तृत्वं च तत्र भाष्ये उक्तम्। त्या
गश्च न भावनाजनको नापि व्यापारवानिति तस्य करणत्वस्य दुर्गुपादत्वात्। भावनाभाव्यनिर्वर्तकत्वं करणत्वमित्यर्थस्य सूत्र
भाष्यादितोऽलाभात्। व्यत्ययानुशासनमपि उक्तेष्वर्थेष्वेव व्यत्ययबोधकम् न तु यस्मिन्कस्मिंश्चिदर्थे तद्वोधकमिति स्पष्टमे

राम

४४

वं। किंच स ब्रह्म हत्यातरति योश्च मे धेनयजते इत्यादौ पच्छब्दयोगादनुवादके वाक्ये तृतीया नापत्तिः। न हितश्च जते इत्यस्य यागेन भा
 वयतीत्यर्थः। भाव्यानुपस्थित्या साकाङ्क्षत्वात्। स ब्रह्म हत्यामिति वाक्यान्तरेण हि ब्रह्म हत्यातरणरूप भाव्योपस्थितिः। तस्यानु
 वादकवाक्ये भाव्यत्वेनान्वयस्तु न युक्तः। तच्छब्दयोगेन तस्य विधेयसमर्पकत्वात्। किंच तस्यैवान्वयेनो घटमुत्पादयति सघटं लभ
 ते इति वाक्यवदस्य वैदिकवाक्यस्य विसंकुलतापत्तिः। किंतु वाक्यद्वयजबोधोत्तरमेतत्काशोः श्रुमेधेनयजेतेति विधिः कल्प्यते इत्ये
 व वृद्धमर्थः। यदपि वाजपेयादिपदानि स्रग्द्व्यादिगुणविधायकानि इति पक्षे एककरणेनैतत्करणान्वय इति तदस्वयात्तु प
 त्तिरिति। तदपिन। अस्यार्थस्य श्रुतिस्मृतिबोधितत्वाभावात्। किंचैवंफलरूपकमवि रुद्रायो भवनायां वा ह्य कर्मान्तरयोगानाप
 त्तिस्तव। सर्वकारकाणां भावनान्वयनियमात्। तत्र फलद्वारैव भावनान्वये तत्रापित्यागद्वारैव भावनान्वये बाधकाभावः। त्यागेपिसुरा
 इव्यस्य जनकत्वात्। अवदानग्रहणमेव च तद्व्यापारः। किंच वाजपेयेनेत्यादौ विशिष्टेनेत्यध्याहारेण वाक्ये कदेशन्यायेन वा यज्यते
 यागेन गुणविधावपि संबन्ध उपपद्यते। नच लक्षणानापि वाक्यभेदः। विशिष्टविधेरिति विभाव्यताम्। तस्या द्वन्द्वपरपरस्य स्वज्ञानद्वारात् त्वेना
 क्वचिद्योश्च मे धेनयजते सप्त सप्तदशदशौ वाजपेय इत्याद्यनुवादेन च ज्योतिष्टोमेनेत्यादेश्वपदपरस्य स्वज्ञानद्वारात् त्वेना
 न्वयो भवनाशम्। तस्यापि संकल्पद्वारायागभावनाकरणत्वात्। पदस्य करणत्वं चोपस्थितयागविशेषणत्वेनैव संकल्प्यादिद्वारे

न. मं.
४५

नियोगश्च मध्येयत्वमपिसिद्धम्। स्पष्टं चेदं धर्मजैर्मिनिरित्यधिकरणे भाष्यभास्योरित्याहुः। नहिं स्यात्सर्वीभूतीनीतिनिषेधाद्य
गीयपश्चालम्भेपापंभवत्येव। नचग्रीषोमीयंपश्चालभेतेत्यादिर्थागीयहिंसाविधिनिषेधस्यविहितेतरहिंसावन्त्वोर्धय
नीतिवाच्यम्। विधिनाप्रकरणेनैवतस्याआप्तप्रेरणाविषयत्वेनेष्टहेतुत्वकत्वैतत्त्वबोधनेपिउक्तरीत्यानिष्ठाहेतुत्वबोधभावात्
ननिषेधस्यहिंसायांपुरुषानिष्टहेतुत्वबोधकत्वेनविरोधाभावात्। परकीयसुन्दरीगमनादौसमावेशदर्शनात्। किंचालम्भेन
मत्रस्पर्शः। अग्निहोत्रप्रकरणयदितेवत्समालभेतेतिवाक्येतदर्थकत्वनिर्णयात्। हिंसात्वदुःखागविशासनप्रकारोपदेशा
भ्यामाक्षेपलभ्या। एवंचाक्षेपलभ्यार्थेनविरोधेपिवेदस्याप्रामाण्येप्रसक्त्यभावेनतत्सकोवेर्नमं नम्। अन्यतराप्रामाण्यभी
त्याहिंसकोचः। पापसत्त्वेपितद्वेषसहिष्णोरेवरागवशीकृतस्यप्रथेनादाविवज्योतिष्टोमादीर्वापिप्रभृतिरूपपद्यते। एतेनतत्कौ
ण्डिन्यन्यायेनाविरोधेपिनिषेधस्यविहितेतरहिंसापरत्वेविशेषविधिनावोध्यतेइत्यपास्तम्। हिंसाविधेरभावात्। नचनिषेध
स्यपुरुषार्थत्वेनयदर्थोनिषेधस्तदर्थमैवनिषेध्यमिति नियमेनपुरुषार्थहिंसायाएवसनिषेधइतिवाच्यम्। पुरुषार्थस्युपग
मादिनिषेधस्यकत्वर्थत्वदर्शनेनत्वदुक्तनियमस्यव्यभिचरितत्वात्। कत्वर्थहिंसायाअपिपरंपरयापुरुषोपकारकत्वेनपुरुषार्थत्वा
त्। नचयद्गर्थपशवःसृष्टाः स्वयमेवस्वयंभुवा। यज्ञोस्यभूत्यैसर्वस्यतस्माद्यज्ञेवधोऽवधः। यावेदविहितीहिंसानियताःस्त्रिं

रामं.
४५

अहिंसामेवतांविद्याद्देदाद्मौहिनिर्बभावितिमनुवाक्यादिभिः पापाभावप्रतिपादकेनिन्दाप्रायश्चित्तोपदेशाद्यस्मात्
 व्याहृताधिक्यबोध्यप्रवर्तनार्थाः स्वविषयप्रवृत्तिविषयेधात्वर्थसामान्यतो नर्थहेतुत्वप्रतिक्षेपकत्वकलनेन सामान्यनिषेधस्य
 नदतिरिक्तपरत्वम्। आक्षेपलभ्याया अपि विधित्यर्थविषयत्वेन तत्राप्यनर्थहेतुत्वप्रतिक्षेपात्। अतएवान्नाहिंसां चैवाविधानं नद
 स्वविधानेन हिंसायापजनिकोक्ता। श्रुतिरपि अहिंसं सर्वभूतान्यन्यत्रतीर्थेभ्य इत्याह। तीर्थेभ्यः। तीर्थेणास्माध्वरेतिकोशात्। अ
 तएव मरणान्तप्रायश्चित्ताहवाभिमुखवहननोचितदण्डरूपचोरहननादीनां नपापजनकत्वम्। शुभार्थं विहितमरणे तस्या युक्तत्वम्। न
 दोषो हिंसाया माहवे इत्युक्तेः च। चोराद्यवधेराज्ञो दोषश्रवणाच्च। तस्मादगर्हितहिंसानिरिक्तविषयो यो यो धर्मः। अगर्हिता चानुपदिष्टा य
 श्रुतिर्वाहिंसा। एवं सर्वनिषेधेषु द्रष्टव्यमिति वाच्यम्। मनुवचनेः वध इत्यादावनुदराकन्येति वदन्पार्थेन जः सत्वात्। अन्यथा घटोऽप
 रद्वतिवदस्याः बोधकत्वेनावधपदस्य पापाजनकत्वलक्षणापत्तेः। यद्वा अनुपक्रम्याहिंसा परमो धर्मो गीतो वै मनुनापुरेति ब्रह्मवैवर्तप्र
 थमखण्डे उक्ततया च मनुक्तस्यैवैवित्यात्। परमत्वं च पापाजनकत्वेनास्य। अल्पीयः प्रायश्चित्तेन परिहृतुं शक्यत्वात् तत्र नदोषः। अत्र
 हतः फलस्य क्लामनया सुद्रे तत्र नदोषः। पराहिंसाजन्यपापस्यात्यप्रायश्चित्तोपदेशेन बहुव्ययायाससाध्यया गजन्यस्वर्गादिभिः प्रा
 त्यस्यमनुक्त्यागविषयेत्यत्यत्वबोधनात्। एवं च नतद्वलेन विधेः स्वविषयेनर्थहेतुताप्रतिक्षेपकत्वम्। अतएव गणित्यासंज्ञानां नपयज्ञो

क. मं.
४६

स्मीत्यादिना जपयज्ञस्याहिंसा रूपत्वेन प्राशस्त्यमुक्तम्। तथा। स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि॥ धर्म्यादिषु द्वा चैतत्सं
त्रियस्य न विद्यत इत्युपक्रम्य। सुखं सुखे समेकत्वालाभालाभौ जयाजयौ॥ ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसीत्येव
पि युद्धे पापं वदताः तादृशस्य यद्द्विषितं दुक्तं प्रायमेव। न चापशब्दज्ञानजाधर्मस्य कूपरवानकन्यायेन सुशब्दज्ञानजधर्मेण नाशः फल
न्तरं चेति भाष्ये पस्य शायामुक्तम्। कूपरवानकस्तत्त्वं न वेलायां मृदालिप्तस्ततो जलं लब्ध्वा तं लेपं दूरीकरोति फलान्तरं च लभते तेन न्या
येन यद्ज्ञजधर्मेण तस्यापनाशः फलान्तरलाभश्चेति न दोष इति वाच्यम्। अपशब्दज्ञानात् धर्मस्यावात्तनिकत्वेन केवलं वैपरीत्यमात्रे
ण कल्प्यस्यातिस्वल्पत्वाद्दुक्त्वेन साधुशब्दज्ञानजधर्मेण नाशेऽपि न हिंस्यादिति वचनबोधितया यत्तत्र धर्मेण वचनं विना नाशयोगा
त्। उक्तगीतावाक्याच्च। अतएवेन्द्रादेशताश्च मेधफलस्वर्गभोगसमयेनेकशोरां वणमहिषासु। दिव्यो दुःखधाराः श्रुतिपुराणादि
यवर्णिताः। यज्ञान्तर्गतहिंसादिजन्यपापफलस्य यज्ञफलभोगान्तरुत्पत्तेरुपपत्तिसिद्धत्वात्। एतेनाध्वरइति शब्दनामध्वरति हिंसा
कर्मात्तत्प्रतिषेधो ध्वरइति निरुक्तमहिंस्वइति तद्भाष्यमपि व्याख्यातम्। नञो ल्यार्थत्वात्। अतएव तस्माद्सुदययोगादहिंस्वइति
उपपत्तेरिति तद्भाष्ये उपसंहृतम्। उक्तञ्च। स्वर्गेऽपि पातभीतस्य क्षयिष्णोर्नास्ति निर्दृष्टिरिति। अहिंसन्सर्वेति कुर्वन्त्वेव धिंसात्त्या
यैषाधनत्वं वैध्याश्च तत्त्वमाह। ननु वैध्या अनिष्टसाधनत्वाभावम्। हिंसाविधयोपि हिंसायाः स्वर्गसाधनत्वमत्रो दुर्नत्वं नर्थे

क. मं.
४६

हतुता प्रतिक्षेपमपि। अल्पायुष्ट्याद्यनिवृत्तबोधकस्मृतिविरोधात्। तदुक्तपातञ्जलभाष्ये। यदि कश्चित्पुण्यावापगन्तव्यं भवेत्। तदा त
 त्रसुरवप्रोसात्रयल्यायुर्भवेद् इति। अतएव सत्रियाणामपि युधिष्ठिरादीनां स्वधर्मयुद्धेन जातज्ञातिहिंसायां प्रायश्चित्तश्रवणम्। अ
 थाचभागवतसुचुकुन्दं प्रतिरुष्णवाक्यम्। सत्रधर्मस्थितोजन्तून्यवधीर्मृगयादिभिः समाहितस्तत्पसाजिह्वाघं मृदुपाश्रित इति।
 आदिनायुद्धम्। मार्कण्डेयेपि। तस्माद्यास्याम्यहं तानदृष्ट्वेमंदुःखसन्निधिम्। त्रयीधर्ममधर्माद्वयं कृपा कफलसन्निभमिति। विष्णोको
 निम्बः। इन्द्रवारुणीत्यपरे। मोक्षधर्मेभारतेपितापुत्रसंवादे। तातैतद्बहुशोभ्यस्तजन्मजन्मान्तरेऽपि जयधर्ममधर्माद्वयं न संशयः
 प्रतिभाति मे इति। तथा केनचिदुच्छृत्तिनामृगरूपिणो धर्मस्य प्रलोभनावाक्यैर्वधे कृते उक्तम्। नस्य ते यजमानेन मृगहिंसात्मनस्तदा
 तपोमहत्समुत्सन्नं तस्माद्धिंसानयज्ञियेति। यज्ञियापि हिंसानकेवलं धर्मायेत्यर्थः। एवं चौषधीयज्ञे एव सात्विकब्राह्मणस्या
 धिकारः। नमो ब्राह्मणाय ज्ञाय ये च यज्ञविदो जनाः। स्वयज्ञं ब्राह्मणादित्वा सत्रयज्ञमिहास्थिताः। यदेव सुकृतं हव्यं ते न तुष्यन्ति देव
 ताः॥ नमस्कारेण हविषा स्वाध्यायैरेव धैस्तथैति वनधर्वाणि जाजलि संवादे उक्तेः। अव्यवस्थितमर्यादैर्विमूढैर्नास्ति देवताः। स
 श्यात्मभिरव्यक्तैर्हिंसा समनुवर्णिता। सर्वकर्मस्वहिंसां हि धर्मात्मा मनुरब्रवीत्। कामकाराद्दिहिंसन्ति बहिर्वैद्यां पशुमिभ्यः। हिं
 सायुक्तयज्ञानिन्दा पूर्वकम्। विष्णुमेवाभिजानन्ति सर्वयागेषु ब्राह्मणाः। पावसैः सुमनोभिश्च तस्यापि यजनं स्यात्पितिमासधर्पि

ल-म-
४७

षुविचरयुवाक्याच्च। सायथापापायथावेचन्तर्गतापीतितदर्थः। नस्तिकैरितिकरणेनृतीया। तैः करणभूतेस्तानुदिश्येद्विन्त्वित्। वि
ष्णुमेवेतिविष्णुत्वेनैवसर्वदेवताज्ञानन्तीत्यर्थः। अतएवसर्वयागेषुब्राह्मणानोपायसपुत्रैरेवतत्तद्भागकल्पनेत्येतेषुनैदंस्वा
तन्त्र्येणापूर्वविष्णुयागविधायकमित्यपास्तम्। तैत्तिरीयश्रुतावपिपरागावर्ततेध्वर्युःपशोःसंज्ञप्यमानादित्युक्तम्। तत्रपापसत्त्वे
एवहिततःपरागावर्तनंयुक्तंनान्यथा॥ रिच्यतइववाएषःप्रेववारिच्यतेयोयाजयतिप्रतिवागृह्णातियाजयित्वाप्रतिगृह्णवानश्मन्
त्रिःस्वाध्यायमधीयीतेतिऋत्विजांप्रायश्चित्तोपदेशाच्च। सोषिपापसत्त्वेएवयुक्तः। एतेनोक्तप्रश्रुणान्यपशुचातुर्मास्यस्तावका
न्येवेत्यपास्तम्। सर्वकर्मस्वहिंसाभित्तिविचरयुवाक्येश्रवणाच्च। हिंसाभयानानित्यत्वोक्तिरपिताः। अंशोःसंभक्षणादिरागान्धंवेदुर्गाम
वर्तयितुंनतुतत्त्वेदृष्ट्या। अतएवभागवतेमुन्यन्नेस्तुपराधीतिस्तथानपशुहिसयेत्युपक्रम्यद्वययद्वैर्यक्ष्यमाणानदृष्टाभूतानिनिर्भे
ति। एषमाकरुणोहन्यादतज्ज्जोसकृत्पोभृशम्। तस्माद्यथोपपन्नेनमुन्यन्नेनैवधर्मवित्। संतुष्टौहरहःकुर्यान्नित्यनैमित्तिकीःक्रियाइ
ति। इव्यसत्पशुःपशुयद्वैरितिपाठान्तरम्। तेनचमुन्यन्नेनतुष्टस्यतेनैवयज्ञोर्थात्तेनासेतुष्टस्यमासादिलुब्धस्यतेनेनिसूचितम्।
तेषांनमसाधिकारिकत्वंचकपिलस्युमरश्मिसंवादेमोक्षधर्मेस्यष्टमेबालोकेन्यवायाभिषमघसेवेतिश्लोकेऽप्युक्तेपिस्पष्टंयत्तत्
तच्चैवकारवादेनिरूपितम्। तत्रैवस्थलान्तरेपिभगवद्वाक्यम्। हिंसायांयदिरागस्याद्यज्ञएवनचोदना। हिंसाविहंसायालब्धेःप

राम
४७

शुभः सुखेच्छया। यजन्ते देवतायज्ञैरिति। हिंसायां तत्फलमांस भक्षणो यदिरागस्तर्हियद्वा एवेत्यभ्यनुज्ञावैश्यादशरागसंभ्रति
 परिसंख्येन तु सर्वान्प्रति आवश्यकत्वेनेयं चोदनेत्यर्थः। नित्यत्वादिकमपि तान्प्रत्येवेत्यर्थकमुक्त्वा वेदस्य हृदयलोकेनान्ये महेद
 कश्चनेत्युक्तम्। मत्सतो न्योनवेदेत्यर्थः। अतएव पतञ्जलिना योगसूत्रे एषां शुकृकृष्णात्वे व्यवहारः कृतः। गीतायामपि। अनिष्टमि
 ष्टमिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम्। भवत्यत्यागिनां प्रेत्यनतु संन्यासिनां क्वचिदित्युक्तम्। कर्मणोतिजाता कवचनम्। कस्यचित्कर्म
 इष्टं सुरवमेव फलम्। कस्यचिदनिष्टं दुःखमेव। कस्यचिन्मिश्रम्। एतत्सर्वमत्यागिनां कर्मफलं त्यागिनां प्रेत्यदेहान्तरसंबन्धमवति
 नतु संन्यासिनां तत्फलं त्यागिनाम्। यत्तु अत्यागिनां कर्मफलं त्यागेपिकर्मानुष्ठापिनां सत्त्वशुद्धः प्रागेव मृतां नोतत्तत्कर्मफलं कर्म
 त्रैविध्यान्निविधशरीरग्रहणरूपं भवति। पापस्यानिष्टं तिर्यगादिदेह रूपम्। पुण्यस्येष्टं देवादिदेह लक्षणम्। मिश्रस्य पापपुण्य युग
 लस्येष्टानिष्टयुक्तं मनुष्यदेह लक्षणम्। संन्यासिनाम्। सुरव्यसंन्यासिनाम्। तेषां ज्ञानतोऽज्ञाननिवृत्त्या देहसंबन्धाभावाविति। मत्स
 तिर्यगादिदेहस्याप्युभयारब्धत्वात्। तत्रापिसुखदुःखोभयानुभवात्॥ नहि देहभृताश्चक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः। यस्तु कर्मण्यत्यागी
 सत्यागस्यभिधीयते इत्युक्तं श्लोकस्य त्यागस्यैवात्र त्यागपदेन ग्रहीतुमौचित्याच्च। उक्तत्यागफलकथनपरत्वात्। एतत्तदुक्तं कस्य
 तयामुक्तार्थस्यैवौचित्याच्च। संन्यासिपदेनाप्युक्तं श्लोकस्य त्यागिनएव ग्रहणमुचितम्। तस्य गृहीतदेहस्यापि इत्युक्तं दश

ल. मं
४८

यावस्थानात्कर्मफलप्राप्तिजन्यदुर्षमिषादाभावइतितात्पर्यात्। यत्तु येदृष्टापूर्तादिकर्मणाचन्द्रलोकंगतास्तत्रेभुकभोः पुन
 रवतापसंभवेत्र। ह्यादौ अन्यानुधिष्ठिते अनुशयिनः संसर्गभाज एव न तु तत्र भोगस्तेषां तत्र भोगप्रापककर्माभावादि
 न्तिनोक्तपशुहिंसादियोगादिष्ट्या। कृत्वा तत्र तस्य तत्र भोगप्रापकत्वमस्त्विति पूर्वपक्षे सिद्धान्तबोधकं व्याससूत्रमनुदाहरेत्
 चेन्न। शब्दादिति न स्याथ मर्थाशुद्ध एवेति चेद्दूतशब्दाद् धर्मत्वा धर्मत्वयोः शब्दैकगम्यत्वाद् द्वैधहिंसाया धर्मत्वेनोक्तेर्न साः धर्म ए
 वेति अल्पपापत्वादेव वै धिंसानपूर्णादौ षायेत्येवमीमांसाकाशयः। अतएव तस्याल्पपापस्याल्पायुष्टादिकं फलमुक्तम्। स्याव
 रभावो हि सर्वथाः शुद्धस्यैव कर्मणः फलमिति व्यासाशयः। किंच यत्राल्पं सुखमधिकं दुःखं समेकं तत्रैव पिरागान्थास्तिकस्य पर
 कीपसुन्दरीगमन इव तत्करवे उत्कटेच्छावशात्प्रवृत्तिरूपपद्यते दुःखस्याल्पत्वे तु स्तराम्। अतएव मरणरूपमहानिष्टसाधने
 पिसुहृगमनवेषी प्रवेशादावात्मा हृत्यङ्गके सर्वस्वारपज्ञादौ च प्रवृत्त्युपपत्तिः। पुरुषस्य प्रत्यक्षायेपियाशस्य साङ्गत्वं न ह्येव
 यो नाभक्तुमध्यस्थः कलज्जादीनि भक्षयेत्। न कर्तुं स्तत्र वैगुण्यं यथाचोदितसिद्धितइत्युक्तेः। तदुक्तं पञ्चमीखाचार्यैः कुशल ह्येव
 बहून्धरत्समस्ति स्वर्गेष्वल्पमनर्षमनुभवतीति। किंच जैमिनेरेव सर्ववस्तुतत्त्वज्ञत्वाभावो मार्कण्डेयपुराणात्प्रगम्यते स्म तत्रान
 दीयाम्। तत्र हि व्यासशिष्यो जैमिनिर्भारतविषयेषु केषुचित्पदार्थेषु संदिहानो मार्कण्डेयं प्रच्छसचनमेः वसरस्ति

४८

नृविष्णुचलवासिनः चतुरःपक्षिणः पृच्छेत्युक्तवान्। तस्यायमाशयः। ज्यासशिष्योप्ययमशुद्धचित्ततयाप्येति न साधुः
 न्यते सर्वफलं परमेश्वरं तत्त्वेन न मन्यते किंतु कर्मैव फलदमिति। तथा देवतिर्यगादीनां व्यासोक्तं ज्ञानाधिकारं न मन्यते असंभवादन
 धिकारं जैमिनिरिति व्यासोक्तं तस्तिरश्वांशिष्योभूत्वा तेषां ज्ञानाधिकारे ज्ञाते सर्वत्र व्यासोक्ते विश्वस्तो विदिति देवासुरसंभ्रामा
 देस्तं भुवतः श्रवणे तेषामविग्रहत्वाभिमानं च त्यस्यतीति तस्मात्पातञ्जलभाष्ये व्यासोक्तमिव श्रद्धेयमिति। अतएव रामायणे
 वाल्मीकीये बालिवधे कृते तेन भगवतो रामस्याधिपे कृते भ्रातृजायापहारेण तस्य पापित्वसु कुम्भवासा अज्ञतिरश्वांतुकर्मनिधि
 कारस्तथापराशरस्मृतिव्याख्यायां माधवाचार्यो जैमिनिमतानुसारिणो जहासा ईशसिद्धिभयादेवैराश्वाप्रामाण्यमीशुषाम्। शा
 स्त्रकृजैमिनियुनि-केनमानेन सिध्यतीति। ईशसिद्धीत्युपलक्षणम् देवताविग्रहादेरपि। इत्थं हितदीयानामुक्तिः। प्रबलाध्यक्षवि
 षयं भेदं दुर्बलवेदगीः। मिथ्यात्वात्किः स्वरूपाचननिषेधुमलंकिलेति इति दिक्। यच्च दुःखेन संभिन्नं च यस्तमन्तरम्। अभिलाषो
 पनीतं च तस्मिन्नेव स्वः पदास्पदमित्यनेनैवपि सूचितमेतत्। आद्यपादेन तत्रैहिकरत्यन्तकालदुःखसदृशसुखसमानमित्युच्यते। अत्र
 सः। नचग्रस्तइत्यनेन तदधिकदुःखनिर्वासः। अनन्तरमित्यनेन निद्राकालवद्वैषयिको भयंरहितदिनरूपकालनिरासः। अत्र
 सकलदुःखाभावस्याद्यपादेनैव प्रतिपादने सिद्धेन च ग्रस्तमित्यस्य वैयर्थ्योपपत्तेः। अभिलाषोपनीतत्वेन विषयसंग्रहकेशनि

रु. सं.
४९

रासुभ्यो मे विषयि कमेव सुखमिति असुरस एनं जाया भूत्वो पशो रत इत्यग्निष्टोमादिफलकथनेनैकः पूर्वपरयोरिति मेभाष्ये
स्पष्टमुक्तम्। एवं च विजातीयसुखत्वमेव स्वर्गत्वम्। तस्मान्नाहि प्रासुरादिजन्यदुःखमस्त्येवेति सूचितम्। यद्वा स्वर्गस्यैवैकस्यैव
वश्यभाविदुःखान्यदुःखजनकं धर्माना रब्धदेहोपभोग्यसुखत्वं तत्। सहगमनादौ मरणान्त प्रायश्चित्तादौ चो र्देहात्सुख
पापं भूयान्धर्मो ज्योतिष्टोमन्यायेनेति वदन्तीति दिक्। श्येनफलीभूतस्य शत्रुवधस्य रागतः प्रवृत्तिविषयस्य विधिविषयत्वा
भावेन नहिंस्यादिति निषेधविषयत्वं पूर्णमेवाग्रद्वान्तः पातिवधस्यैव मनुनाऽल्पवधत्वबोधनात्। अतएव तज्जन्यपापे बलव
दुद्देशवतां शिष्टानामपेक्षितवैरिवधसाधनत्वेऽपि न तत्र प्रवृत्तिः। श्येनस्तु मरणानुकूलव्यापारोऽपि हिंसा। मरणोद्देशेन प्रवृत्तस्य
श्रीतविध्यबोधितस्य तदनुकूलव्यापारस्यैव हिंसात्वात्। तस्मात्स्वैवैव वीर्येण निगृह्णीयात् शत्रुं हिंसा। श्रुतीरथवीद्विरसीः कु
र्यादित्यविचारयन्। सन्त्रियो बाहुवीर्येण तरेण पद्मात्मनः। धनेन वैश्यशूद्रौ तु जपहोमैर्हिंसा। जौनमदत्यादिना श्रीतस्यैव मनुना
भ्यनुज्ञानात्। श्रुतीरित्यस्य तद्बोधिताभिचारकर्माणीत्यर्थः। कृपादौ विनष्टेण विकूपकर्तुर्हिंसकत्वकारणाय मरणोद्देशेनेति। मरे
णकमनयेत्यर्थः॥ एवमन्याद्देशेन प्रक्षिप्तनरा च हते ब्राह्मणेन तस्मै सुब्रह्महन्तृत्वम्। ब्राह्मणमरणकांसनज्ञातदप्रक्षेपात्। तथा
काशीमरणोद्देशेन कृतशिवपूजादेर्न हिंसात्वम्। यदा मे मरणं भवति तदा काश्या भवत्विति। एवं कामन्येति स्थणुः काश्यधि

सम.

४९

करणत्वविषयतया तदाचरणेऽपि मरणका मनयानाचरणात्। एवं चात्र हिंसात्ववारणायाः दृष्टाहारकत्वं हिंसेषणं वेदन्तीत्या
न्याएव। मरणोद्देशेन कृतस्य तु हिंसात्वं भवत्येव। श्रेयसविध्यवोधितेऽपि तु क्तस्तन्नाद्युक्ताभिचाराणां हिंसात्वं मेव। श्रेयसादावपि
शिष्टानां विगानं तु श्रेयेनाह धोवधाच्च नरकइति प्रतिसंधानेन बोध्यम्। श्रेयानुष्ठानकाले शत्रून् हन्तीति प्रयोगस्तु गौण एव। उप
यातकेष्वभिचारगणनं तु वैदिकेतराभिचारपरम्। स्मृत्यपेक्षया श्रुतेर्बलवत्वात्। एवं च श्रेयनेकते प्रतिप्रयोगादिना दैवादिपौरु
णे श्रेयनकर्तुर्न किंचिदपि प्रायश्चित्तम्। शत्रोर्मरणे तु तत्र तस्य प्रयोजककर्तृत्वात् प्रयोजकस्य यत्कामश्चित्तमुक्ततावदेव मसंपू
र्णम्। मरणजनकरोगादिकं प्रति अन्यकर्तृकस्वङ्गघातादिकं प्रति च श्रेयनस्य हेतुताया वेदेन बोधनात्। श्रेयनवधप्रयुक्तमत्यल्पं
भवत्येव। तान्त्रिकाभिचारकर्तुर्मरणसिद्धौ तत्तद्बधप्रयोजकत्वप्रयुक्तमुपपातकप्रयुक्तं च प्रायश्चित्तम्। कृतेभिचारे दैवात् म
रणे तु उपपातकप्रयुक्तमेव। ब्राह्मणविषये त्वभिचारस्य मन्वादिस्मृतौ निषेधात्तत्राधिकं प्रायश्चित्तं श्रेयनादिश्रीनाभिचारक
रणेऽपि प्रायश्चित्तं तद्विषये भाट्टाऽपि श्रेयेनो विहितत्वादिष्टसाधनत्वाच्च धर्म एव तत्फलं वैरिवधस्त्वनर्थहेतुत्वात् धर्मोऽप्येति
प्रतिपत्त्याः। परेत्वेवं सति चोदनाद्युक्तोऽर्थो धर्म इत्यत्रार्थपदव्यर्थनिषिद्धकलञ्जभक्षणदितुनचोदनालक्षणमित्युक्तं तु द्या
तृत्तिफलकं तत्। तस्मात् श्रेयेनो विहितत्वान्ना धर्मः। नरकसाधनहिंसाफलकत्वाच्च न धर्म इति प्रतिपत्त्या इत्युक्तम्। हेतुमीमोऽ

३. म
५०

कैर्वाजपेथेन यजेतेत्यादौ वाजपेथप्रदिननद्रव्यं सरारूपम्। स्वपरोपात्तयागरूपकरणावरुद्धायां बहिर्भूतद्रव्यस्य दृष्टत्वेना-
न्वयासंभवात्। वाजपेथवतेति बोधितुमर्थलक्षणादौषः। वाजपेथेन यागं भावयेद्वागेन च स्वर्गं भावयेदिति ब्रह्मसंहितायामे-
दापत्तिस्तस्मात्तन्नामधेयमिति सिद्धान्तद्रत्युक्तम्। तत्रमत्वर्थलक्षणे तस्य तत्कृता साधुत्वदोषद्वयार्थः। तदर्थे तेषामत्ययोनां
साधुत्वबोधकव्याकरणेन तत्रार्थलक्षणया प्रकृतिप्रयोगस्यासाधुत्वबोधनात्। कुन्ताः प्रविशन्तीत्यादावपि कुन्तत्वादीनां
तत्संयोगिन्या रोषेन तु कुन्तसंयोगित्वेन लक्षणा। अतएव वाभ्रव्यद्वयार्थे बभ्रुरित्यादीनामसाधुत्वमुक्तपरश्चेति सूत्रे भा-
ष्ये। न च तद्भाष्यं शक्तिभ्रमेण बोधेन साधुत्वपरम्। शक्तिभ्रमस्य दुरूपपादतायाः प्रागुक्तत्वात् तस्मै बभ्रुव्यपत्यमित्यर्थः। णा-
दिप्रत्ययसमासयोः साधुत्वस्य सूत्रादौ बोधेन तत्रार्थे न्यशब्दस्य लक्षणयाप्यसाधुत्वमित्यस्य सूत्रं स्तारस्येन लाभाच्च। एत-
न्मूलक एव विभक्तौ न लक्षणेति प्रवादः। रघूणां मन्वयमित्यादौ तदपत्ये रघुत्वारोपाबोधः। सोमेन यजेतेत्यादौ छान्दसीमत्व-
र्थलक्षणेति बोध्यम्। अशं आद्यजन्तं वा सोमपदम्। अतएव प्रोक्ता लुगिति सूत्रे प्रोक्तार्थकप्रत्ययान्तादित्यर्थे प्रोक्तादिति भाव्य-
मित्याशङ्क्यसौत्रोपनिर्देशद्विभाष्ये समाहितम्। अतएव गुणवचनेभ्यो मत्तुपो लुग्वक्तव्यद्वितिवचने शक्तिं कुरुतारब्धम्।
अन्यथा तद्वदिलक्षणैव सिद्धे तद्वै यथार्थं स्पष्टमेव। लुगपि समानाधिकरणद्रव्यवाचकसत्त्वे एव। लक्षणापेतत्वे एव। तत्रै-

तत्र
५०

वाच्यपत्तिप्रति संधानात् नचलुकापितसृणोवा न्वाख्यायतद्वतियाच्यम्। शास्त्रबोधितत्वेनतत्रसाधुत्वंस्थनिर्बाधत्वात्
 । गुणगुणिमोरभेदस्यापिसत्त्वेनतत्रत्याख्यातमित्यन्यत्। गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानीत्यनेनतत्रपक्षेलिङ्गादि
 सिद्धिर्बोध्या। अन्यत्रापिनामधेयत्वबीजंपूर्वमीमांसायांस्यष्टम्। नामधेयत्वेचवाजपेयादिपदंपदपरम्। मत्वर्थलक्षणाया
 मसाधुत्वेप्यस्यां तत्त्वाभावात्। स्वरूपस्यापिपदशक्यत्वाच्च। पदतदर्थयोश्चाभेदाध्यवसायस्य पूर्वमुपपादितत्वेनवाजपे
 यपदाभिन्नोयागइतिबोधेपश्चात्साङ्गोपाङ्गविधिपर्यालोचनेप्रवृत्तिनिमित्तरूपवैजात्योपस्थितौविजातीयोयंयागोवाजपे
 यपदशक्यइतिशक्तिग्रहेऽन्यत्रतेनपदेनयागविशेषोपस्थितिः। इहसहकारतरोमधुरंपिकोरौतीत्यादौएतत्सहकारतर्व
 धिकरणकमधुररवणयत्कृत्कंसपिकपदाभिन्नइतिबोधेसहकारेकोकिलत्वजातिमतएवमधुररवणजानतस्तद्वैजात्योप
 स्थितौतदवच्छिन्नेपिकपदशक्तिग्रहेतेनरूपेणबोधः। यत्तुपदस्यवाच्यतासंबन्धेनयोगेन्ययइति। तन्नासंबन्धापसिद्धेः। पू
 र्वमनुपस्थितसंबन्धस्यभानाङ्गीकारेपिसर्वथा। प्रसिद्धस्याज्ञातस्यसंबन्धस्यभानाननुभवात्। वाजपेयपदोपपन्नतीया
 याअसाधुत्वापत्तेश्चकरणाभेदेनहिसेतिसिद्धान्तः। यदपिवाजपेयपदंक्वचित्शक्तमितिसामान्याकारशास्त्रेणसा
 मान्यतौवाजपेयपदशक्यइत्युपस्थित्याभेदान्वयइति। तदपिन। तथोपस्थितेः कारणाभावात्। किंचिदित्येवोपस्थितेश्च

ख-मं

५१

नहि किंचिदभिन्नो याग इति बोधो नुमैव सिद्धः। किंच वाजपेयपदस्य योगेन सुराद्रव्यशक्तियहसत्त्वेनेदृशशक्तिग्रहा संभवादित्य
लम्। प्रवर्तनाचलिङ्गदेयौत्या। मचेत्यादौ विनापिलिङ्गादिकंप्रवर्तनाप्रतीतेः। अन्तर्भावित्प्यर्थे प्रवर्तनायाथास्वर्थत्वस्य दृ
ष्टत्वाच्च। कर्त्रादिष्वपि द्योत्यत्वात् एवदृष्टत्वाच्च। अतएव निमन्त्रयेयं भवन्तमित्यादौ धातुनानिमन्त्रणस्योक्तत्वेपि
लिङ्ग-सिद्धिः। यद्गृह्णत्यृचश्चेति लिङ्ग-लोठौ। निमन्त्रणादिनिष्ठमर्हत्वं चावश्यकर्तव्यतालक्षणम्। किंच तस्याः वाच्यत्वे त
स्याएव विशेष्यत्वेन तत्रैकत्वस्यैव सत्त्वेन द्विवचनाद्यनापत्तिः। संख्यायाः स्ववाचकप्रत्ययान्तज बोधविशेष्ये एवान्ययात्
कर्तृगतसंख्यायास्तन्निष्ठधात्वर्थे इव तद्विषयकप्रवर्तनायामप्यारोपेण तत्त्वाधुत्वमित्यपि किं पृम्। तत्र धातूपस्थितव्यापारा
णांमध्ये प्रयोजकव्यापारस्य विषयितया विशेषणत्वमितरेषां तु विषयतया विशेष्यत्वम्। एवंच पचेदित्यादावेककर्तृका
प्रवर्तनाविषयीभूतापाकात्कृत्वा क्रियेत्यादिरीत्या बोधः। यद्युद्योतकत्वेपि प्रवर्तनादिशेष्येति। तन्नाद्येत्यर्थे विशेषणत्वा
याएव न्याय्यत्वात्। किंच तस्याविशेष्यत्वे देवदत्तादेः प्रधानभूतधात्वर्थान्नाश्रयत्वेनाकर्तृत्वे कर्तृलिङ्गनापत्तिः। किंच स्वा
ध्यायोध्येतव्य इत्यादौ सत्त्वप्रधाने कृदन्ते प्रवर्तनाया विशेषणत्वमावश्यकमिति सर्वत्र तथैवोचितम्। तन्नहि प्रवर्तनाविष
याध्ययनकर्मस्याध्यायइति बोधः। प्रवर्तनाविषयत्वेन बुद्धस्य धात्वर्थस्य भाव्यत्वेन ग्रहान् कश्चात्तद्गोहृत् साशुस्त

राम

५१

पसदनादिविधिनानिवर्तते। करणाकाङ्क्षाच बाह्यै रध्ययननियमनविधिभिर्निवर्तते। फलाकाङ्क्षाच यज्ञादिविधिभिः। अहं
 गुरूपसदनंकरणंनियमाश्चेतिकर्तव्यतो। अयंविधिः संपूर्णवेदस्य प्रयोजनवदर्थपर्यवसायित्वबोधकः। निष्कारणः षडङ्गो वे
 दोध्ययौज्ञयश्चेतिवाक्यान्तरादध्ययनस्यनित्यत्वमपीतिनित्यकाम्यमेतदित्याहुः। तत्रसकलकारकविशिष्टेधात्वर्थेप्रव
 र्तनायाविशेषणत्वेविधिप्रत्ययस्तात्पर्यग्राहकः। एवंचप्रवर्तनासिप्तमज्ञातज्ञाप्यत्वेश्रेयः साधनत्वंचविशिष्टेएव॥ धात्व
 र्थस्यप्राप्त्यर्थत्वेतुतात्पर्यतो गुणांशेपर्यवस्यति। प्रवर्तनात्रवर्तमानकालैवभासतेशब्दशक्तिस्वभावात्। इतरधात्वर्थस्तु
 भविष्यत्कालएवततएव। एतेनप्रेरणाप्रयोज्यपाकवर्तमानतादशायांपचेदिति स्यादित्यपास्तम्। विधिल्लिङादाउत्तमस्तुन
 स्वप्रवृत्तौ स्वप्रेरणायामकारणत्वेनतंज्ञानानुपयोगादिदमेवाभिप्रेत्येत्तमपुरुषोविधिशक्तिप्रतिबन्धकइतितान्त्रिकाः। एवंय
 च्छब्दयोगएवकारयोगोपिविधिशक्तिप्रतिबन्धकइतिबोध्यम्॥ इतितिङर्थविचारः समाप्तः॥ पिपठिषतीत्यादीसनर्थइच्छा
 । तस्याः प्राधान्यानुभवात्। तत्रधात्वर्थस्यकर्मत्वसमानकर्तृत्वैतदुभयसंबन्धेनविशेषणताधातोः कर्मणःसमानकर्तृकदि
 च्छायावेतिसूत्रस्वरसात्। गमेग्रसः कर्मद्वधातोर्गमेकर्मणीइतिसूत्रभाष्योक्तेरस्मात्कर्मण्यपिलादयः। अतएवनि
 दिध्यासितव्योविजिज्ञासितव्यइतिप्रयोगाः सङ्गच्छन्ते। ननुज्ञानस्वभावत्वाद्द्वर्तमानाप्याशंसाविषयभविष्यत्वाद्भविष्य

म-म-
५२

तस्मिन्नेत्यः शंसायां भूतवच्चेति सूत्रेण व्युत्तम् । तद्वीत्यावर्तमानाया अपि दुच्छाया विषय भविष्यत्वेन भविष्यत्कालत्वात्सु नन्ता
दूर्त्तमात्रप्रत्ययासङ्गतिरिति चेन्न । सन्प्रत्ययार्थेच्छायाः प्रधानत्वेन गुणभूतप्रकृत्यर्थाननुयायित्वात् । अशंसा तु न प्रत्ययार्थ
इति प्रधानानुयायिन्येन । आबाधादिवत्प्रयोक्तृधर्मो ह्याशंसा । आशंसिदत्यादिशब्दप्रयोगे प्रयोक्तृधर्मः सागम्यतद्व्यन्यत्रवि
स्तारः । श्वासुमूर्षतिकूलं पिपतितीत्यादौ आशङ्क्येति सन् । श्वकर्तृकमरणविषयाशङ्केतिरीत्या बोधः । दुच्छारेपेणात्र प्रत्ययइ
ति भाष्यसंमते पक्षे उक्तार्थः पश्चान्मनसबोधविषयइति बोध्यम् । सन्नन्तेपिपतिगन्तुमित्यादिवारणार्थैकार्थीभावः । तस्य
पटविधित्वाभावेपि वाच्यत्वात् नर्थक्यं नित्यत्वात्स नः । इह द्वौपक्षौ वृत्तिपक्षश्चावृत्तिपक्षश्चात्र स्वभावतएतद्भवति वाक्यं वृत्तिश्चतिभा
यात्सः । तृतेरेकार्थीभावविषयत्वाद्वाक्यस्य व्यपेक्षाविषयत्वाद्भिन्नार्थत्वेन बाध्यबाधकभावात्प्रसङ्गइतिकेयटाच्च । पुनः पुनरिति
शयेन वापचतिपापच्यते इत्यादौ यडाप्रकृत्यर्थगतं पौनः पुन्यबाहुल्यं वाद्योत्यते । बाहुल्यं कात्स्न्यम् । क्वचित्कौटिल्यगर्हाद
पिनित्यं कौटिल्ये गतौ लुपसदचरेत्यादिशास्त्रप्रामाण्यात् । तद्विषये क्रियासमभिहारे यद्भानभिधानात् । पाचयतीत्यादौ
णिज्वाच्याप्रेरणानतुद्योत्या । विशेषणत्वापत्तेः । एवं च तदाश्रयस्य कर्तृत्वानापत्तौ ण्यन्तात्प्रयोजककर्तरिलाद्यनापत्तिः । अत
श्वद्योतकतापक्षस्य तत्र भाष्ये प्रकृत्यर्थविशेषणत्वशब्देनोह्ये स्वः कृतः । किंचैवमपि प्रयोजकस्य कर्तृत्वाङ्गीकारेण मिजोप्रामं दे

राम
५२

वदत्तो यद्दत्तेनेत्यादौ प्रयोजकव्यापारस्य गमिवाच्यत्वात्प्राधान्येन गत्यर्थत्वाच्च प्रयोजककर्तरिक्तस्यापत्तिः। योत्यस्य विशेष्य
 त्वाङ्गीकारेपि चयतिदेवदत्तश्चैत्रेणेत्यादौ प्रधानीभूतव्यापारानामश्रयत्वेन प्रयोज्यस्य कर्तृत्वानापत्तिः। मम तु धातुभेदान्न दोषः
 । न च स्वतन्त्रपदेन शब्दतः प्रधानस्यैवार्थतः प्रधानस्यापि ग्रहणादुभयोः कर्तृत्वं तत्र प्रेरणाया विशेषणत्वेपि तस्या अन्यानधी
 नत्वलक्षणमार्थं प्राधान्यमिति वाच्यम्। प्रयोज्ये कर्तरितृतीये वप्यन्तात्त्वादेरप्यापत्तेः। दुहादीनामप्रधाने कर्मण्यपिलादिस्वी
 करेणलादिविधौ कर्त्राद्यंशो प्रधाना प्रधानन्याया प्रवृत्तेः। तत्रार्थप्राधान्यस्य सत्त्वाच्च। किंचैव मन्तर्भावितप्यर्थेषु भयोः कर्तृ
 त्वापत्तिः। स्वसाध्यक्रियाजनकप्रयोज्यत्वं स्वतन्त्रत्वमिति पक्षेपि स्वतन्त्रकारकक्रियाजनकं कर्तृत्वं वाधकाभावेन क्रियाया
 : प्रधानभूताया एव ग्रहणात्नोभयोस्तत्त्वम्। मम तु तत्र प्रयोज्यकर्तुः प्रायेण करणत्वेन विवक्षा। तत्र क्रियाया अपि धातुना प्रायेण क
 रणत्वेनैव बोधान्तदाश्रयस्य कर्मत्वम्। क्वचित्तु नदपि। यथा गगः शतं दण्डयन्तामित्यादौ तत्र प्रयोज्यव्यापारानु कूलव्यापा
 रो धात्वर्थइति बोध्यम्। अतएव चारेणाह परसैन्यमनु प्रविश्य संकलयामीत्यादौ प्रयोज्यकर्तुश्चा रादेः करणत्वमुक्तं भामत्या
 म्। चारेणेत्यस्यानुप्रवेशानन्वयैपि करणे एव तृतीयेति बोध्यम्। वाचकत्वे तु न दोषः। प्रयोज्यस्य ण्यन्तप्रकृत्यर्थकर्तृत्वेपि
 ण्यन्तार्थकर्तृत्वाभावात्। ण्यन्तात्प्रधानकर्तरिल इति भाष्ये प्रधानत्वं लप्रकृत्यर्थकर्तृत्वरूपम्। स्पष्टं चेदहेतुमतिचेतिसूत्रे

ल. मं.
५३

भाव्ये ॥ इति सनाद्यर्थविचारः ॥ कर्तृकर्मविहितकृतां कर्तृकर्मणीवाच्ये । तयोरेवचलिङ्गाद्यन्वययोग्ययोः प्राधान्यं सत्त्वप्रधाना
नीत्युक्तेः । कर्मकृतिचफलव्यापारयोर्व्यत्यासद्व्याद्युक्तम् । तत्र शतशान्नन्तार्थस्याख्यातार्थक्रियाविशेषणत्वं मित्यर्थो लिख
न्नास्तभूमिमित्यत्रचतुर्थोऽस्मासे स्पष्टः काव्यप्रकाशे । हरिरप्याह । चङ्गम्यमाणो धीष्वात्रजपं श्रुङ्गमणंकुरु ॥ तादर्थ्यस्याविशे
षेपिशब्दाद्भेदः प्रतीयतइति । अध्ययनमत्रजपः । उभयत्रापि जपस्यैवविधिः । शब्देनत्वाद्येजपस्यप्राधान्यमन्त्येतस्यगुणभा
वइतितदर्थः । क्वित्तुश्चन्तार्थस्याबुद्धिपूर्वकत्वादिरूपमप्राधान्यं प्रकरणादिवशाद्बुद्धनयावाप्रतीयते । यथा लिखन्नास्तेइ
त्यादौ । एवं च तदर्थसमानाधिकरणानामर्थस्य विशेषणत्वमेवान्यथा तत्र विशेषणतामापन्नस्याख्यातार्थे विशेषणत्वं न स्या
त् । गल इत्तु धारेत्यादौ समासे तद्विग्रहवाक्ये च विपरीतमिति न गलदित्यादेः पूर्वनिपातासिद्धिः । भावार्थानां कृत्यसंज्ञकत्वव्या
दीनां रवलार्थानां पुंसकेभावे क्तस्य च साध्यावस्थापन्नधात्वर्थानुवादकत्वमेव । अतएवैधित्वव्यमित्यादौ न क्रियान्त राकाङ्
क्षा । अतस्तेष्वेकवचनमेव सत्त्वप्रधानानि नामानीत्युक्तेः । साध्यावस्थस्यापि पचतिरूपमित्यादाविवलिङ्गयोगः । तत्रलिङ्गान्तर
संभवालिङ्गसर्वनामत्वाच्चनपुंसकत्वमेव । लिङ्गान्वयित्वमेव च तत्र सत्त्वम् । शयितव्याद्यर्थे विभक्त्या लिङ्गान्वयोपयोगिसिद्ध
त्वावेदनमितिकश्चित् । घनादिवाच्यस्तु सिद्धावस्थापन्नः । पाकइत्यादौ सर्वसंख्यादियोगदर्शनात् । तत्रापि प्रकृत्यासाध्या

राम-
५३

वस्त्वपक्षस्थेवोपस्थित्यौदनस्य पाकइत्यादीनकारकान्वयहानिः। अध्याहृततिङन्तार्थनिष्पायां तत्रकारकान्वयइतितुन
 युक्तम्। नलोकेतिनिषेधेन कृद्योगस्य घृयनापत्तेः। कर्तृकर्मणोरित्यस्य वैपद्योपत्तेश्च। काष्ठैः पाकइतित्विषापत्तिप्रस्तम्। नचै
 कस्थेवसिद्धत्वसाध्यत्वाभ्यामुपस्थितिः कथंविरोधादितिवाच्यम्। यथासंबन्धिभेदेनैकैककार्यत्वमातुलत्वं च तथाकार
 कलिङ्गादिसंबन्धिभेदेनसाध्यत्वस्यसिद्धत्वस्यचैकत्रविरोधस्यैवाभावात्। यथाबासृगोधावतिपश्येत्यादौधावनस्यमृगं प्रति
 साध्यत्वंदर्शमं प्रतिचसाधनत्वंतद्वत्। एकस्यैवचधात्वर्थस्यसाध्यत्वेनप्रकारतासिद्धत्वेनविशेष्यत्वाएकनिष्ठत्वाच्चतयोर्नसु
 टंश्रद्धोबोधे। एतेनघञ्वाच्येभाक्प्रधानमितिग्रन्थाव्याख्याताः। तदुक्तंकर्तृरिक्तदिति सूत्रेभाष्ये। घञादिवाच्यो भावो वाह्यः
 प्रकृत्यर्थदिति। तुमुनादिवाच्यस्त्वाभ्यन्तरइतितुमर्थइतिसूत्रेभाष्ये। तत्रशोभनाद्यर्थस्यधात्वर्थफलान्वयेशोभनं पाकइ
 त्येव। कर्तृकर्मणोरितिघृष्टीतुन। कर्तृसाहचर्येणकर्मणोधात्वर्थभेदेनान्वयिनरावतत्रग्रहणात्। स्पष्टं चेदंष्ट्रजनात्सूजित
 मित्यत्राष्टमेभाष्ये। एतच्चनिरूपितं कर्तृकर्मणोरिति सूत्रेशब्देन्दुशेखरे। व्यापारान्वयेतुशोभनः पाकइत्येव। तस्यकर्मत्वाभा
 वेनतद्विशेषणेद्वितीयायाअप्राप्तेः। तिङन्तार्थव्यापारान्वयेतुनपुंसकतैव। एतेनघञादीनाप्रयोगसाधुतामात्रमित्यणस्तम्। त
 दुक्तम्। आख्यातशब्देभागाभ्यांसाध्यसाधनवर्तिता। प्रकल्पितायथाशास्त्रेसघञादिष्वपिक्रमः॥ साध्यत्वेनक्रियासत्रधा

ल. मं.
५४

तुस्यनिबन्धनासिद्धभावस्तुयस्तस्याः सद्यत्रादिनिबन्धनइति। सिद्धभावःसिद्धत्वम्। यथापचतीत्यादौ कल्पितान्वयव्यतिरेका
भ्यां धातुभागक्रियायां प्रत्ययः कारके इति कल्पना श्रीयते तथा प्रकृतिः साध्यस्वभावमाचष्टे पञ्चतस्याः सत्त्वभावमित्यर्थे इ
ति हे लाराजः। अनेनात्रापीयंशास्त्रकृतकल्पनैवेति दर्शयति। स्पष्टं चेदंभावेसार्वधातुकेयगिति सूत्रे भाष्ये। साध्यत्वेन भाना
देवक्रियार्थक्रियोपपदे विधीयमानतुमुनादिसिद्धिः। भोक्तुं पाक इत्यादि क्रियापदस्य साध्यत्वविशिष्ट एव प्रवृत्तेः। पदार्थः प
दार्थेनेति न्यायस्तु क्रियातिरिक्तविषय एव। भोक्तुंगतो देवदत्तेन ग्रामोगतः कृतपूर्वकटमित्यादौ कारकाणां गुणभूतक्रियाया
मन्वयात्। साध्यावच्छेदस्य प्रकारतया भानात्तस्य प्रसज्यप्रतिषेधरूपनर्थात् न्वयोन। तेन द्वित्वावच्छिन्नं गकाभावकर्तृकासत्ते
ति बोधाभिप्रायेण पाको नास्तीति न। वस्तुतो भोक्तुं पाको भोक्तुंगत इत्याद्यसाध्ये व। क्रियायां क्रियायामित्युक्त्या प्रत्यासत्या
क्रिययोरेकजातीयत्वलाभेन स्वप्रकृतिकप्रत्ययार्थप्रत्यगुणीभूतायाः साध्यावच्छेदमात्राया एव क्रियार्थक्रियायाग्रहणात्।
ध्वनितं चेदमुपपदमतिष्ठ इति कारकोपपदात्कृदिति सूत्रयोर्भाष्ये इत्यन्यत्र प्रपञ्चितम्। किंच यत्र कार्ये क्रियावाचकशब्द
ग्रहणं तत्रोक्तक्रियाया एव ग्रहणम्। यत्र तु क्रियारूपार्थग्रहणं तत्र गुणीभूतादेरपि ग्रहणम्। अतएव गतपाकादियोगेकार
कविभक्तिरुत्वमुचूत्कादीनां साधुत्वमित्यन्यत्र विस्तरः। तुमुनादीनामसत्त्वभूतोभाव एवार्थः। अव्ययकृतोभाव इत्युक्ते

राम.
५४

।पाकइत्यादविवतुमुनर्थेवैलक्षण्याननुभवात्। एवंचायंथात्वर्थानुवादकएव। तत्रतुमुन्पुलौक्रियायांक्रियार्थायामित्यु
क्तैरुद्देश्यत्वरूपतादर्थ्यमपितुंमुन्द्योत्यम्। तच्चसंसर्गः। प्रकृत्युपपत्त्यर्थोस्तादर्थ्यवत्समानकर्तृत्वमपीहाभिधानबल
लभ्यःसंसर्गः। क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकरूपवैजात्येनतुनभानम्। तदाकाङ्क्षादर्शनात्। कारकान्वययो
ग्यतावच्छेदकवैजात्येनतुभानमस्त्येव। एतद्विहितेषुत्वकर्तृत्वैव। कृष्णद्रुंयातितं दर्शकोयातीत्यादौ कृष्णकर्मकभवि
ष्यदर्शिनोद्देश्यकं दर्शनकर्तृकर्तृकं यानं कृष्णकर्मकभविष्यदर्शनकर्तृकर्तृकं तदर्शनोद्देश्यकगमनमित्यादिरीत्याबोधः। एवं
क्लाणमुलादीनामपिअसत्त्वभूतोभवएवार्थः। तुमुन्वत्क्लाप्रकृत्यर्थक्रियाक्रियान्तरेविशेषणं धातुसंबन्धिकासत्त्वतयोः
संबन्धैककर्तृकत्वं पूर्वकालत्वात्तरकालकत्वंच। समानकर्तृकयोः पूर्वकालेह्येत्यनुशासनात्। समानकर्तृकयोरितिनिर्धार
णेषु पूर्वकालइतिबहुव्रीहिः। समानकर्तृकयोः क्रियारूपाथयोर्मध्ये पूर्वकालसंबन्धार्थवाचकाद्रुधातोः ह्येत्यर्थः। एवंचवा
क्यशक्योक्तसंबन्धतात्पर्यग्राहकात्क्लादयः सूत्रबलादेवतयोः क्रिययोरैककर्तृकत्वबोधः। क्वचित्तुजन्यत्वव्याप्यत्वादिक
मप्यधिकंभासते तत्तुमानान्तरगम्यत्वान्नह्यद्योत्यम्। यथाभुक्त्वेवत्सोनपीत्वाअधीत्यतिष्ठतीत्यादौ। अतएवाध्ययनकालि
कस्त्वितिमास्यैवाधीत्यतिष्ठतीतिप्रयोगोनतदभावकालिकस्त्वितिमास्येतिबोध्यम्। तदपिसंसर्गमर्यादयैवभासते। एतेनसा

ल. मं-
५५

मानकर्तृके त्वं क्वावाच्यमित्यपास्तम्। संसर्गमर्यादयैवलाभेनान्यलभ्यत्वात्। कर्तारिरुदित्यस्य तु नात्र प्रवृत्तिः। अव्ययकृतौ
भावदत्सुक्तेः। तत्राव्यवहितपूर्वकालत्वाद्यैव संसर्गः। अतएव वर्धन्तरीयभोजनमादाय भुक्त्वावजतीति न। अव्यवधानं तात्प
र्यवशाद्दण्डमुहूर्ताद्यहरादिभिर्यथा यथं बोध्यम्। तेन यद्युक्ताश्वो गन्तेत्याद्युपपत्तिः। न च पूर्वकालत्वादेः संसर्गत्वे मुखं व्यादाय
स्वपितीति न स्यात्। व्यादानस्य स्वापपूर्वकालत्वाभावादिति वाच्यम्। व्यादानोत्तरमपि स्वापातु कृत्या तमादाय तदुपपत्तेः। अ
त्र कालिक संबन्धेन व्याप्यत्वं मपि भासते। तेन व्यादानोत्तरस्वापे कृते तदनुवृत्ता वेव तथा प्रयोगेन तु मुखमीलने तथा प्रयोगः।
तदा तन निद्रायास्तद्व्याप्यत्वाभावात्। दर्शपौर्णमासाभ्यामिष्ट्या सोमेन यजेतेत्यादौ दर्शादिश्रागवैशिष्ट्यस्य सोमयागे विधानम
तौ दर्शादितः प्राक्सोमकरणे प्रत्यवायसिद्धिः। दर्शमात्रकरणे सोमकरणे च तदभावसिद्धिः। आधानोत्तरं तावत्कालं सोर्दिग्धजी
वनस्याति श्रद्धावतस्ततः प्राक्सोमानुष्ठानेपिन प्रत्यवायः। प्रागपि सोमेनैकइति आश्वलायनोक्तेः। उत्तरकालमात्रं पूर्वकाल
मात्रं वा संबन्धइति तु न युक्तम्। संबन्धस्योभयनिष्ठतावश्यकत्वात्। तत्रोत्तरकालवृत्तित्वं न तद्व्यंसाधिकरणकालवृत्तित्वम्।
स्थित्वा पश्यतीत्यादावभावात्। किंतु तदधिकरणसमयध्वंसाधिकरणसमयोत्पत्तिकत्वम्। उत्तरकालस्य प्रत्ययार्थत्वे तु न यु
क्तम्। कृतिप्रत्ययार्थस्य विशेष्यत्वदर्शनात्तस्य विशेष्यत्वापत्तौ क्रियाप्राधान्यविरहेण भीष्मैयद्वित्वाभावापत्तेः। गुणभूतक्रिया

राम
५५

माभित्यतस्मृत्तौ पाचकइत्यादावतिप्रसङ्ग इति प्राञ्चः ॥ परेतुसमानकर्तृकयोरर्थयोर्मध्ये पूर्वकालविशिष्टार्थवृत्तौ
 तौः क्वेति सूत्रार्थात् पूर्वकालः क्वाप्रकृत्यर्थे प्रकारः । तद्ब्रूलादेवानन्तर्यसंबन्धेन तस्य धात्वन्तरोर्थे न्वयः अतएव गोप्ये स
 मानकर्तृकत्वेन पूर्वभुक्तेः पश्चाद्ब्रजतीत्यत्र क्वाप्रत्ययमाशङ्क्य स्वशब्देनोक्तत्वाद्नेति परिहृतम् । पूर्वशब्दस्यात्र पू
 र्वकालोर्थो न तु धातोस्तत्र वृत्तिरिति तदर्थः । न तूक्त्वा र्थानामप्रयोग इति तदर्थः । तथा सती ह कस्मान्न भवत्या इत्येतेभो तु मिति
 शङ्का परभाष्यासङ्गतेः । तत्रापि लार्थक तु मुना पूर्वकालत्वस्यापि क्रियायां द्योति तत्त्वेन तदप्राप्तेः । तत्र पूर्वकालत्वस्याप्र
 तीतौ तु कथं क्वा आपादन्तम् । वास रूपन्यायेन लटा साधितमित्यन्यत् । यदा त्वा सेः क्वा तदा भुजेस्तु मुननभिधानान्नेति कैय
 टः । पूर्वभुक्त्वा पश्चाद्ब्रजतीत्यादव्यभ्यो भोक्तृभ्यः पूर्वभुक्त्वा न्येभ्यो ब्रजितृभ्यः पश्चाद्ब्रजतीत्यर्थे इति साध्यान्तरभिरापेक्षं
 योर्वकाल्यमिति विभाषाग्रमेति क्वा । आनन्तर्यसंबन्धेन पूर्वकालिकदर्शादिवैशिष्ट्यंचसोमैविधीयत इति न तत्र दोषः । एवं च
 पूर्वकाल इति कर्मधारय एव । भूत इति तु नोक्तम् । लाघवानादरात् । तत्त्वेन बोधाननुभवाच्च । एव च षष्ठ्याः संबन्धवाचकत्वव
 देषामपि समानकर्तृकत्वादिरूपसंबन्धवाचकत्वे वक्तुं शक्यमिति प्राहुः । नन्वेवमिष्टकात्पक्वाहं भोस्येहं भुक्त्वा ब्रजामीत्यादौ तु
 तीयापत्तिः । न च तिङन्तेन कर्तुरभिधानान्नेति वाच्यम् । तिङन्तार्थकर्तुरुक्तत्वेपि क्वा न्तार्थकर्तुरभिधानाभावात् । अनभिहिते

ल.मं.
५६

भवतीतिपर्युदासात्। अतएवप्रासादेऽस्ते इत्यत्रसदिक्रियाधिकरणस्याभिधानेप्यासिक्रियाधिकरणस्यानभिधानात्समीति
भाष्यादौ स्पष्टम्। तथापह्लोदनोभुज्यतेइत्यत्रद्वितीयापत्तिरितिचेन्न। कर्त्रादेरेकत्वेप्रधानतिङन्तार्थक्रियानिरूपितशक्त्यभि
धानेह्यन्तार्यर्थगुणक्रियानिरूपितशक्तेरप्यभिहितवत्त्वस्यभाष्यादिप्रामाण्येनाङ्गीकारात्। तदुक्तंहरिणा। प्रधानेतरयोर्षत्र
द्रव्यस्यक्रिययोःपृथक्। शक्तिर्गुणाश्रयातत्रप्रधानमनुरुध्यते॥ प्रधानविषयाशक्तिःप्रत्ययेनाभिधीयते। यदागुणेतदात
द्दनुक्तापिप्रतीयतइति। क्रियान्तरसंबन्धस्यबुद्धिविषयत्वेएवह्यःसाधुत्वम्। एतेनपूर्वकान्तार्थमात्रस्यबुद्धिविषयत्वेत
स्यकर्तृकर्माकाङ्क्षासत्त्वात्। अन्तरङ्गित्वेनद्वितीयादिकंदुर्वारमित्यपास्तम्। ओदनंपह्लाग्रामोगम्यतेदेवदत्तेनत्यादौद्वितीया
भवेत्येव। कर्मशक्त्योरेकनिष्ठत्वाभावात्। अतएवस्वादुमीतिस्त्रेभाष्येह्यानुमुत्तुणमुलादयःसमभिव्याहृतेनानुप्रयुज्य
मानेनसमानेऽधिकरणेनह्यचकारकेवक्तव्यास्तेनोक्तविषयेतृतीयादिनेत्युक्तम्। अन्ययकृतोभावइत्याश्रित्यचप्रत्याख्यातम्।
तत्रसमानशब्दएकपर्यायः। एवंचसुधंप्रतिहन्तुंशक्यमितिकैयटोक्तंचिन्त्यम्। वचनारम्भेःसिद्धेः। सुधःप्रतिघातमात्रविशे
षणत्वमपिनयुक्तम्। गमेर्ग्रामःकर्मपेस्तूभयमितिसन्तूत्रस्थभाष्यविरोधात्। अतएवग्रामोगन्तुमिष्यतेइत्येव। नतुग्रामायशा
मवेत्ति। एवंचावृत्त्योभयत्रापिशब्दन्वयएव। ग्रामोगन्तुमिष्यतेइत्यत्रगमिक्रियापेक्षेद्वितीयाचतुर्थ्येनकदापिभवतरत्तदपेक्ष।

राम
५६

कर्मत्वस्याप्यभिहितवत्प्रकाशतदुतिकैयतोक्तेः। हरिरपि। इषेःश्वगति संस्पर्शाद्ग्रामेयो लोविधीयते। तत्रेधिषे विनिर्भो
 गः क्रियते गतिक्रमेण इति। संस्पर्शात्। इषे क्रियासुरेवने वद्रव्यसंबन्धात्। निर्भोगिः। अभिधानम्। इषिणा। तद्विहित्वादि
 ना। अतएवपक्वाभुज्यत इत्यत्रकेषांचिन्नव्यपेक्षते। ओदनपचतिः सोसावनुमानात्त्वतीयत इत्यत्रकेषांचिदित्युक्तम्। प्रथमा
 न्तौदनपदवाच्यस्यायोग्यत्वान्नपचिक्रियासंबन्धः किंतु भुजिनैवेति नपचिनिरूपिताशक्तिरुणा तौदनपदार्थं किंतु साम
 ध्याद्वितीयान्तौदनपदार्थस्तत्रगम्यते इतिकेषांचिन्नतमिति तदर्थ इत्यलम्। आख्यातवाच्यक्रियायाः प्राधान्यात्ताप्रत्येव
 क्तान्तोपस्थिताः सर्वाविशेषणमतुतासां परस्परसंबन्धः। गुणानांचपरार्थत्वादिति न्यात्। अतएवानियतः प्रयोगः स्नात्वाभु
 क्तपीत्वात्प्रजतिपीत्वाभुक्त्वात्त्वेत्यादिच। आवाह्यषोडशोपचारैः पूजयेदित्यत्रोक्तसंबन्धेनावाहनविशिष्टपूजनेषोडशोप
 चारैरित्यस्यकरणत्वम्। तेनवाहनस्यषोडशोपचारान्तर्गतत्वेपिनदोषः। दक्षिणदेशस्थैर्प्राप्यगङ्गं पर्वत इत्यादी परावर
 योगेचेतिक्त्वा। प्राप्यते इत्यध्याहारः। अप्राप्येत्यस्य दक्षिणदेशस्थपुरुषकर्तृकानदीकर्मिका आरोपित प्राप्तिरर्थः। साचोत्
 रकालिकत्वेनपर्वतकर्मकप्राप्तिक्रियान्वयिनी। अत्रपरभूतनद्या अप्राप्येत्येतद्द्वारकः संबन्धः। एवमतिक्रम्यपर्वतनदीत्यत्रा
 वरयोमः। दक्षिणदेशस्थपुरुषकर्तृकपर्वतकर्मकप्राप्तिध्वंसोत्तरकालावच्छिन्ननदी प्राप्तिरिति बोधः। तेनोभयत्रक्रमेणप्राग

ल. मं.
५७

भावस्य मानाधिकरणत्वं ध्वंससर्मानाधिकरणत्वं चैतरप्राप्तौ फलति । क्वचित्साक्षात् क्रियाया एव परावरयोगः ॥ यथावेमां
समिति विगृह्या विकशब्दादुत्पत्तिरित्यत्र । तत्र विग्रहो विभिन्नत्वेन ज्ञानं तदुत्तरकालिकी अविकशब्दावधिका प्रत्यक्षकर्तृ
कोत्पत्तिरित्यर्थः । परत्वादिकमत्र लोकव्यवहाराद्वैवक्षिकमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ इति कुर्यर्थविचारः ॥ अथ प्रातिपदिकार्थो
निरूप्यते । तत्र घटादिपदेभ्यो घटत्वादिविशिष्टव्यक्तिबोधो भूयते । तत्र यद्यपि शक्तिपरिच्छेदकेषु मुख्येन न घनानयना
द्यात्मकव्यवहारेण व्यक्तावेव तत्परिच्छेदस्तथापि व्यक्तिमात्रेशक्तिग्रहोऽसंभवी । तासामानन्त्यात् । यत्किंचिद्व्यक्तौ शक्ति
ग्रहात्तद्विषयव्यक्त्यन्तरस्यापि ज्ञानेभाने गोपदात्तस्यापि भावापत्तिः । तद्विषयकशब्दे तद्विषयकशक्तिग्रहस्य व्याख्यात्वा
भ्युपगमे तत्र व्यभिचारश्च । किंच हस्तिपकव्यक्त्यन्तरे हस्ति संबन्धग्रहाद्यत्र हस्तिपके स न गृहीतस्तस्यापि हस्ति दर्शने स्मर
णापत्याव्यक्त्यन्तरे संबन्धज्ञानस्य व्यक्त्यन्तरज्ञानाद्देतुत्वात् । किंच सर्वेषां शब्दानां व्यक्तिमात्रबोधकत्वेनाः शक्यत्वलो
हित्य इत्येषां सह प्रयोगाद्युपपत्तिः । तस्माज्जातिगुणक्रियासंज्ञाविशिष्टासु तज्जात्याद्यनुगती हुतव्यक्तिषु शक्तिग्रहो वाच्यः । ता
दृशशक्तिग्रहेण सकलव्यक्तिबोधदर्शनात् । व्यक्त्युपशेषकतावच्छेदकतिरिक्तानवच्छिन्नविशेष्यताशालीजतिप्रकारकशक्ति
ग्रहोत्पत्तिजात्याश्रयसकलव्यक्तिबोधसंभवः । एवं चैतदर्थं सामान्यरूपणाप्रत्यासत्पद्वीकारो व्यर्थ एव ॥ किंच तद्द्वीकारेणैवैत

राम
५७

लक्ष्मामान्यलक्षणया धर्मिणां धर्मिणां विशिष्टस्य च सर्वस्य तत्तद्रूपेण ज्ञानापत्तौ सार्वज्ञ्यापत्तिः । न च स्ववृत्तिधर्माश्रयत्वरूपया ते
 या सामान्यधर्मप्रकारकमेव ज्ञानमिति न दोष इति वाच्यम् । प्रत्यासत्तेः प्रकारतया भानस्य क्वाप्यदृष्टत्वात् । किंचाविद्यमाने
 न संबन्धसंबन्धस्योपपादयितुमशक्यत्वेन भाविषु शक्तिग्रहासंभवस्तदवस्थ एव । भाविजात्याश्रयत्वमादाय तदुपपादने त्रस्तुः
 संयुक्ते भाविपाकजरूपो देर्भाविचस्तुः संयुक्तसमवायात् प्रत्यक्षापत्तिः । विनश्यदवस्थे घटप्रत्यक्षवारणार्थं सन्निकर्षाणां
 कार्यसहभावित्वेनैव कारणतावश्यकत्वेनात्रैव दृष्टविपरीतकल्पने मानाभावः । समवेतगुणनाशश्चाश्रयनाशकसाम
 ग्येव । प्रत्यक्षविषयस्यापि कार्यसहभावेन कारणत्वे गौरवम् । एवं विनाशकाले द्रव्यस्य सत्त्वे तेनापि कार्यकरणभावेन न
 निर्वाहः । तत्काले तदसत्त्वे तु सन्निकर्षस्याप्यभावः । संबन्धिद्वयाश्रितसन्निकर्षस्यान्यतरासत्त्वे उपपादयितुमशक्य
 त्वात् । वस्तुतो विनश्यदवस्थे घटः प्रत्यक्ष एव सत्यां सामग्र्याम् । घटो नास्तीत्यादौ प्रसक्तियोग्यवर्तमानघटो नामैवाभाव
 प्रतीतिरित्यरम् । एवं च जात्यवच्छिन्नविषयकशक्तिमान्जातिशब्दः गुणाद्यवच्छिन्नविषयकशक्तिमान्गुणशब्दादि
 रिति व्यवस्था । तत्र विशेषणविशेष्ययोरुभयोरपिशक्तिः । शक्यत्वावच्छेदकत्वं च शक्यैकदेशे प्रकारत्वम् । हस्तिपकत्वादाव
 प्यासुपेण गृहीतहस्तिसंबन्धाद् हस्तिदर्शने हस्तिपकत्वेनोपस्थितिर्विशेषणविशेष्ययोरन्यतरधर्मस्यान्यतरत्रारोपेवि

उ. मं.
५८

शेषणत्वादिकमेवबीजम्। अतएवशिखीध्वस्तद्व्यादौविशिष्टस्यध्वंसेऽन्वयकारकविशेषणेचगुणादौकारकत्वम्। य
द्वासंबन्धग्रहविशेष्यत्वस्यसंबन्धिभाननियामकत्ववत्तदवच्छेदकत्वस्यधर्मभाननियामकत्वम्। यथाहस्तिपकादौह
स्त्यादिसंबन्धग्रहस्यहस्तिपकत्वादिनोपस्थितौनियामकत्वम्। अतएवदण्डाद्घटत्वेनघटस्यघटाच्चदण्डत्वेनदण्डस्योप
स्थितिः। एतेनशक्यतावच्छेदकेपिशक्तिरित्यपास्तम्। फलाभावात्। यथाचशक्तिग्रहेशक्यतावच्छेदकानुगतीकृतसकल
व्यक्तिभानम्। एवंशाब्दबोधेपितदनुगतसकलव्यक्तिभानम्। नब्राह्मणमित्यादावेकवचनंतुशक्यतावच्छेदकगतसंख्या
विशेष्येआरोप्यप्रयोगानुपपन्नम्। शक्यतावच्छेदकत्वं शक्यनिष्ठायाविशेष्यतातदवच्छेदकताख्यप्रकारतथाभासमा
नत्वम्। घटादिपदशक्तिग्रहेचघटत्वादेरेवतत्त्वंनद्रव्यत्वादेरितिनेभ्योद्रव्यत्वादिप्रकारकबोधः। द्रव्यादिपदाच्चनघटत्वा
दिप्रकारकबोधः। अतएवआकाशपदस्यशब्दाश्रयत्वेशक्त्यभावेपिततस्तद्रूपेणबोधः। तद्विशिष्टविवयकसंबन्धग्रहस्य
वतेद्विशिष्टविषयकज्ञानहेतुत्वादितिमणिलुतोक्तम्। वस्तुनस्तत्राकाशत्वमखण्डोपाधिरूपतत्त्वद्रूपंवाजातिरूपंवा
शक्यतावच्छेदकम्। तेनाकाशशब्दाश्रयइतिप्रयोगोपपत्तिः। तदुक्तंरूपसूत्रेभाष्ये। द्रव्याभिधानंन्याडिरितिः। एतत्प
रंजातेरूपलक्षणत्वेनाश्रयणात्परित्यक्तभेदद्रव्यमात्रंविशिष्टजातियुक्तंशब्देनाच्यतइतिकैयटः। श्येनचित्तिचिन्वीते

राम

५८

त्यादौ च शब्देनाकारचित्तिमिति मध्यमपदलोपी समास इति न तत्रानुपपत्तिः । अत्र पक्षे यो यः शब्देनोच्यते स सर्वोऽपि द्रव्यधर्मयुक्तः कश्चिन्मुरव्यतद्धर्मयुक्तः कश्चिदुपचरिततद्धर्मयुक्तः । तदुक्तम् । वस्तुपलक्षणं यत्र सर्वनामप्रयुज्यते ॥ द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेदत्वेन विवक्षित इति । इदं तदिति सर्वनामपरामर्शयोग्यं द्रव्यमित्यर्थः । अत इति यत्प्रतीयते तद्द्रव्यमिति निरुक्तौ क्तैः । लक्षणान्तरमाह । भेदत्वेनेति । किञ्चिन्निरूपितविशेष्यत्वेनेत्यर्थः । विवक्षित इत्यनेन शब्दार्थस्येदं लक्षणमित्युक्तम् । एवं च जात्यादेरपि विशेष्यत्वविवक्षायां द्रव्यत्वमेव । तिङन्तार्थक्रियाया अपि किमादिभिः परामर्शात्सु खमित्यादिभिर्विशेष्यत्वाच्च सिद्धान्तसंख्यया विशेषणाच्च द्रव्यत्वमेव । विप्रतिषिद्धत्वेत्यादौ तु सामर्थ्यात्तन्त्रान्तरीयप्रसिद्धद्रव्यग्रहणमिति हेतुलाराजः । अन्येतुजातिरेव शक्यो भवति शक्तिकल्पने व्यक्तौ शक्तेर्जातौ तदवच्छेदकत्वस्य वा कल्पने गौरवात् । युक्त्यन्तरमपि शक्तिवादान्तोक्तम् । व्यक्तिभानं तु शक्तिग्रहविशेष्यत्वोक्तम् । तव तत्रावच्छेदकत्वेन जातिभानवत् । शक्तिग्रहस्तु गौर्गोपदशक्य इत्येव । स च स्वर्गी ध्वस्त इति वदुना गृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्ये उपजायते इति न्यायसहकृतलाघवेन जातिमात्रे । यद्वा । जातिविशेष्यक एव शक्तिग्रहो गौर्गोपदशक्य इति जातवावेव शक्तावप्येवमेवाभिलापात् । जाते श्रया वियोगे पितस्याः केवलायाः शब्दश्चाच्यत्वम् । यथासुखस्य स्वस्थाना वियोगे पि जलादौ दृश्यमानस्य मुखपदबोधयत्वं तद्वत् । शक्यतावच्छेदकं तु शब्दगताजातिः । शब्दार्थ

ल. मं.
५९

योस्तादात्म्येन तद्गतजात्योरपितृत्वान्। यद्वा। जातिगतो धर्मस्तथा। विनापि संकेतविषयतां सामान्येन संबन्धनियमात् स्वसह
चरिताव्यक्तिर्जातिं विशिनष्टि। यथा च सुरादी निरूपादिज्ञानागृहीतान्यपि चाक्षुषयामीत्यनुव्यवसाये गृह्यन्ते तद्वदिति हरिश्च
स्पष्टम्। मास्तु वा व्यक्तेर्भानमित्याहुः। तदुक्तं तत्रैव भाष्ये। आकृतिं वा जप्यायन इति। व्यक्तेरभानेष्या नयनादिक्रिया तत्र केवलाय
मसंभवन्तीत्युक्ति साहित्ये न विधायते। तदुक्तं सरूपसूत्रे। तद्विस्तार्येति सूत्रे च भाष्ये। आकृता वारम्भणादीनां संभवो नास्तीति
कृत्वा तत्सहचरिते द्वयैर्भविष्यतीति। यथा गिरानीयतामित्युक्ते केवलस्याग्रे रायना संभवाद्चेदितमपि पात्रमानीयते। एत
देवाग्रे रायनयत् पात्रं च स्य। तथा कृता वारम्भणादीनि चोद्यमानानि स्मार्थ्यात्साहचर्याद्द्वयमभिनिविशन्तैर् सर्व एवाकृतेः
क्रियायोगेन तर्भावितद्रव्याया एवेति द्वयद्वारकः संपद्यत इति कैयटः। साहचर्यं च संबन्धः। आकृते रारम्भणादिभिः शब्देन च
यस्तु बोधे बाधस्याप्रतिबन्धकत्वादारोपेण बोधोपघाद्यः। द्वयगतलिङ्गसंख्यादिवत्तद्गतभेदारोपेण गौश्वगौश्वेत्यादिसुत्रयो
पपत्तिः। कदाचिदेकेनैव शब्देन द्वयगतद्वित्वादिमत्त्वेन प्रतीतिरित्याद्युह्यम्। हरिश्चाह। व्यक्तौ कार्याणि संसृष्टा जातिस्तु प्रति
पद्यत इति केचित्। वस्तु तस्तु संबन्धात्समृत्युक्तं भानमित्ये वन्यायम्। अतएव सरूपसूत्रादिसंज्ञाभाष्येणैकवाक्यता। त
स्याश्चैतद्वादे विशेषणतया भानमिति वक्ष्यते। गोत्वादिपदे जातिरेव धर्मात्तद्वृत्तिधर्मे च गोत्वादिपदानां शक्तिरतस्तत्र न

राम

५९

कदापि गोव्यक्तिविशेषको बोधः ॥ नापि तद्विषया क्रियायतस्तेर्मवाद्युपलक्षितगोत्वादावितरपदार्थसंबन्धबोधनमृष्यं त्यर्थ
 स्य च प्रत्ययार्थे प्रायेणोपलक्षणत्वमेव । अतएवोपगवमानयेत्युक्तेनोपगोरानयनम् । उपलक्षणत्वं चोपलक्ष्यविषयक्रि
 याः विषयत्वमेव । सहचरितां व्यक्तित्वात् जातिविशिष्टा नष्टीतिपक्षे जातिप्राधान्ये एकवचनतात्पर्यग्राहकं तरुशैलमित्यादौ समा
 हारद्वन्द्वश्च पटस्य शुक्ल इत्यादौ व्यक्तः प्राधान्यजाते विशेषणता । शुक्लः पटः पटोनेत्यादौ च । शाबले यस्य गौर्यदौ नित्य इत्याद्यन
 भिधान्ता । एवमेव घटो न इत्यमितिन । यद्वा ॥ जातिव्यक्त्योरव्यक्तिरेकाज्जातेरेव प्राधान्येपिनवाहाद्यन्वयानुपपत्तिः । अतएवग
 वादिशब्दाथानामाश्रयगतलिङ्गदिग्राहिता । तदस्युक्तं तद्विधितार्थेति सूत्रे भाष्ये । अथवाऽव्यतिरेकाद्द्रव्याकृत्योर्द्रव्यानयन
 मितिगोत्वपदजन्यबोधे गोत्वे बुभेदप्रधानतादात्म्येन व्यक्तेर्विशेषणत्वमितिन गोत्वंवाहयेदिति प्रयोगः । एवमेव घटः शुक्ल
 इत्यादौ गुणितलिङ्गदिग्राहिता शुक्लादिशब्दानाम् । पटस्य शुक्ल इत्यत्र तु न । भेदस्यैव तत्र संबन्धत्वात् । यदा जातिव्यक्त्या
 भेद एव विवक्षितो वाहाद्यसमभिव्याहारो जातेः प्राधान्यं च तदा भावप्रधानो निर्देश इति व्यवहारः । स च यथाभिधानमिति निति
 प्रसङ्गः । ननु क्तं जात्याख्यायामिति सूत्रे भाष्ये । जातिशब्देन जातिरप्यभिधीयते द्रव्यमपि । कथं पुनर्जायते द्रव्यमपीति । एवं
 हि कश्चिन्महतिगोमण्डले आसीने गोपालकं पृच्छति । अस्त्यत्र कां चिद्गो पश्यसीति । स पश्यति पश्यति चार्थे गाः प्रच्छति च

३ मं
६०

नूनमस्यद्रव्यविवक्षितमितितद्व्याभिधानंतदावहुवचनम् । यदा सामान्याभिधानंतदैकवचनमिति । जातिशब्देनेत्यस्यजा
तिशक्तिग्रहविषयेणेत्यर्थः । द्रव्याभिधानमित्यस्यद्रव्याभेदेनाभिधानविशेष्यतया द्रव्याभिधानंचार्थः । सामान्याभिधानमित्य
स्यद्रव्याद्भेदेनविशेष्यतयातदभिधानमित्यर्थः । यत्तु बहुषु बहुवचनमिति सूत्रे भाष्ये उक्तम् । यदा गुणो गुणिविशेषको भवति
तदानन्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो निर्देशः । यदा तु गुणिना गुणो व्यपदिश्यते पदस्य शुक्ल इति तदान्तरेणापि भावप्रत्ययं गुणप्र
धानो भवति निर्देश इति । तत्तु भावप्रधानतात्पर्यग्राहकमात्रोपलक्षणम् । तथा सरूपसूत्रेपि जातेः पदार्थत्वे तस्या एकत्वाद् द्वि
वचनाद्यसिद्धिमाशङ्क्य व्यक्त्यादेचन ब्राह्मणं हन्यादित्यादेवेकं ब्राह्मणमहत्त्वात्कृती स्यादित्याद्याशङ्क्योक्तम् । न ह्यस्ति
पदार्थकस्य द्रव्यं न पदार्थो द्रव्यपदार्थकस्य वा कृतिर्न पदार्थः । उभयोरुभयं पदार्थः कस्यचित्किंचिद्गुणभूतं किंचित्प्रधानभू
तमिति । यथापचतद्रव्यदौ क्रियाप्राधान्येपि साधनसंख्याकृतो वचनभेद एव माकृतिप्राधान्येपि द्रव्यसंख्याकृत इत्यदं पदवि
कैषटः । मत्तु प्रसूत्रेपि कैषटः । आश्रयगतैकत्वसंख्याविशिष्टजातिः कार्ये आश्रीयते यथापशुनायजेतेत्यादाविति । पदार्थ इत्य
स्यपदजन्यलोधविषय इत्यर्थः । गुणभूतमित्यादेः स्वारसिकतयोतिशेषः । कदाचित्तस्यापि प्राधान्यं बुतांत्पर्यग्राहकसापेक्ष
मितितदाशयः । द्रव्यप्राधान्येच क्वचिज्जातिगतसंख्यावाचनम् । यथा न ब्राह्मणमित्यादौ । तज्जात्याक्रान्तसकलव्यक्तीनां च लो

सम
६०

घटति बोध्यम्। इदं चाभेदे न व्यक्तेर्विशेषत्वे द्रव्यम्। भेदे न विशेषणत्वे तु जात्याख्यायामिति सूत्रोक्तरीत्यैकवचनमेवाव्य-
क्तेः प्रकारत्वं च निरवच्छिन्नाया एव विशेष्यभूतजात्याचानुगमः। नहि प्रकारीभूतमेवानुगमकमित्यत्र मानमस्ति। यत्तु स-
मर्थसूत्रे भाष्यके घटयो रूक्ते वीरपुरुष इत्यादौ द्रव्यवादे तस्य भेदाभावानभिन्नार्थानामेकार्थीभावस्य सामर्थ्यमित्याशङ्क-
क्यावाच्यमपि द्रव्यं द्वासीकृत्य यथा विशेषणविशेष्यभावो जातिवादे एवं द्रव्यवादे वाच्यगुणकृतभेदमाश्रित्य तदुपपत्ति-
रिति। तत्रैवाच्यमित्यस्य शक्त्यविषय इत्यर्थः। शुद्धद्रव्यवादस्त्वनुपपत्तौ पदाद्यिष्यते। घटो घट इत्यादौ विशेष्यविशे-
ष्यभावाप्रतीतेः सोपि भेदसापेक्ष इति तदाशयः। जात्याकृतिव्यक्त्यस्तु पदार्थ इति गौतेमीयसूत्रे। तद्वार्तिककारोऽप्याह-
तुशब्देऽपि विशेषणार्थः किं विशेष्यते प्रधाने पदसर्जनभावस्य नियमेन पदार्थत्वम्। यदा भेदविवक्षा विशेषणगतिश्च तदा व्यक्ति-
पदार्थो न जात्याकृती। यथा गौस्तिष्ठति गौर्गच्छतीति। तयोः स्थानादीनामसंभवात्सापदार्थः। यदा पुनरभेदो विवक्षित-
तः सांमान्यगतिश्च तदा जातिः पदार्थ इति विशेषणम्। यथा गौर्न पदास्य द्रव्य इति। अत्र सर्वव्यक्तिलाभायैकवचने प्र-
पञ्चयेच्च जातिः प्रधानं तस्याः साक्षात्प्रयत्नसंभवाद् व्यक्त्यभेदविवक्षा बोध्या। पिष्टकमयोगाव इत्यत्राकृतिः। वैश्या-
दरण्ये चैव्याकृतिः शक्येति स्फोटवादे निरूपितम्। केचित्तु पिष्टकमयोगाव इत्यत्र शब्दज्ञानानुषातिवस्तुश्च

३-मं
६२

न्यैविकल्पाख्यं ज्ञानं पातञ्जल्लोकम्। वस्तुशून्यमित्यस्य बाह्यवस्तुशून्यमित्यर्थः। बाधज्ञानवाध्यत्वाच्च मिथ्याज्ञानादे-
स्य भेदः। बाधज्ञानसत्त्वेपिशब्दव्यवहारस्य नञ् न्यज्ञानस्य च जापमानत्वात्तदुक्तमत्यन्तासत्यपित्वर्थे ज्ञानं शब्दः करोति
हीतीत्याहुः। अपरे तु धर्ममुपलक्षणीकृत्य शक्तिग्रहाद् वस्तुतस्तत्तद्धर्मकृतिविशिष्टाव्यक्तिर्बुध्यते न तु तद्धर्मप्रकारेणेति
व्यक्तिर्वादेः प्रकृतप्रकाशश्चेन्द्रइति वाक्यतोपि वस्तुतस्तत्तद्विशेषणविशिष्टव्यक्तेः स्वरूपेणोपस्थितिः। यथायः शुक्लवा-
साः सदेवदत्तइत्यादी शुक्लवासा उपलक्षितेशक्तिग्रहेऽपि देवदत्तपदजबोधेन तदज्ञानं तथाजात्यादेरपि। एतदेवजात्यादेरु-
पलक्षणत्वम्। यत्स्वाश्रयाणां सर्वेषां स्वरूपतः शक्तिग्रहविषयत्वं संपाद्य स्वयं शक्तिग्रहाविषयो बोधाविषयश्च। यथाकोक-
वस्ती देवदत्तगृहाद्वात्माश्रीकाकः स्वोपलक्षितोत्तृणात्वादिना तद्गृहमितरेभ्यो व्यावर्तयति तथाजातिर्व्यक्तीरुपस्थाप्य।
स्वोपलक्षिताभिस्ताभिः शक्तिमितरेभ्यो व्यावर्तयति। परत्वाश्रयोयः सघटपदशक्यइति शक्तिग्रहस्तत्पदेन विशेष्यमात्र
परामर्शः। घटो घटपदशक्यइत्यस्याप्ययमेवार्थः। एतदेवाभिप्रेत्य ध्रुवमपाद्येइति सूत्रे धावतः पतितइत्यादावध्रुवत्वमा-
शङ्क्यसतोप्यविवक्षया सम्ग्रहितम्। सरणोपलक्षितेद्रव्यमात्रमत्र धिवक्षितमितिकैयसः। तदुक्तम्। आनन्त्येपि हि भा-
वानामेकं कृत्योपलक्षणम्। शब्दः सुकरसंबन्धेन च व्यभिचरिष्यतीति। हर्मिरप्याह। अध्रुवेण निमित्तेन देवदत्तगृहं यथा

राम-
६१

अष्टमीतंगृहशब्देनशुद्धमेवाभिधीयतइति। शुद्धमेवनतु उपलक्षणीभूतकाकविशिष्टमित्यर्थः। तथासत्योपाध्युपलक्षितं
 सत्यमुपाध्यनादरेणैवशब्दैरभिधीयतइतिहैलाराजः। नब्राह्मणमित्यादौब्राह्मणत्वोपलक्षितत्वस्यसर्वव्यक्तिषुसत्त्वा
 हनदोषः। यद्वा। रूपसामान्यात्सर्वव्यक्तिषुहनननिषेधादिति। तदुक्तमद्वैतसूत्रेभाष्ये रूपसामान्याद्वासिद्धम्। बाल
 स्वाद्यशक्तिग्रहोपिर्दृष्टौगोपदवाच्यइति। अत्रापिपक्षेशक्तिग्रहेभासमानोपलक्षकरूपेणद्रव्यस्यभेदमाश्रित्यवीरपुरु
 षइत्यादिसमासः। वीरपदेनापुरुषस्याप्युपस्थित्यातयोर्नपर्यायतातद्बोध्यव्यक्तिमात्रेणबोधकत्वंहिपर्यायत्वमितिबद
 न्तिअत्रमपिपक्षः समर्थसूत्रेभाष्येस्पष्टइतिसमासवादेनिरूपयिष्यते। यत्तुजातिपक्षेपिगवादिपदानामुभयत्रशक्तिः
 शक्तिग्रहकार्यकारणभावेचजातिप्रकारत्वस्यैवनिवेशोनतुव्यक्तिविशेष्यकत्वस्यनिवेशः। अतएवव्यक्त्यंशोक्तु
 शक्तिस्तदंशेतज्ज्ञानानपेक्षणात्। एतावतैवजातौशक्तिरितिब्यवहारइति। तन्न। गौरवात्। किंचसामान्यलक्षणात्
 पदुनायहायंप्रकारस्तच्चाशक्त्यम्। कार्यतावच्छेदककोटौविशेष्यांशानिवेशेगोत्वेनाश्वादिबोधापत्तेः। नचप्र
 रत्ताविशेषएवनिवेश्यतेइतिवाच्यम्। तस्यगोनिष्ठविशेष्यतानिरूपयित्वातिशब्देनैवबोधनीयतयादुर्ज्ञेयत्वात्। तन्न
 विशेषतुगोव्यक्त्यन्तरबोधोनस्यात्। तन्निष्ठविशेष्यतायांनिरूपकत्वाभावात्। यदितुविशेष्यांशोविशेष्यतायाः प्र

ल. म.
६२

कारातिरिक्तान बद्धिन्तया निबेधात् तवन दोष इति विभाव्यते। तदा वृथायं प्रयासः। किंच घटत्वा बद्धिन्त्वं सर्वं प्रति पदं
कारणता ग्रहोपि मनुक्तरीत्यै वसु प्रहो न भवुक्तरीत्ये तलम्। यत्तु कुक्षित इति सूत्रे भाष्ये उक्तम्। स्वार्थमभिधाय शब्दो
निरपेक्षो द्रव्यमाह समवेत इति। तस्यायमर्थः। स्वार्थजात्यादि। अभिधापत द्विषयकाभिधाग्रहविषयो भूत्वा शब्दः प्रति
पदिकरूप स्तदितरनिरपेक्षः समवायेन संबद्धं द्रव्यमाहेति। अभिधायेत्यस्य प्रतिपाद्येत्यर्थे क्वोनुपपत्तिः। शब्दतो जातिद्व
यस्यः क्रमेण बोधाननुभवात्। प्रत्यक्षदृष्टक्रमस्यात्रोपद्रव्यपिनयुक्तम्। आश्रयानालिङ्गित्वात् प्रत्यक्षस्याप्यनुभव
विरुद्धत्वेन तत्रापि वस्तुतः क्रमाभावात्। भट्टास्तु जात्याव्यक्त्याक्षेपः। विशेषणत्ववैशिष्ट्येनैकजातौ पदानां शक्तिग्रहाद्वि
शेषणत्वा नुपपत्त्या विशेष्यव्यक्तेराक्षेपः। त्वादिरहितपदबोधात् जातिव्यक्तिविशेष्यकबोधविषया। विशेषणतया गृही
तशक्तिकत्वादित्यनुमानम्। यत्तु जातेर्निर्विकल्पकोपस्थितिर्निर्विकल्पकेन्द्रियवत् शब्देऽपि करणं शक्त्यनुभवोपि जा
त्यंशो निष्प्रकारक एव। अतो किंचिदाश्रितं जातित्वादित्यनुमानम्। पदप्रयोज्यायाश्च उपस्थितेः शब्दकारणत्वान्न व्युत्प
त्तिभङ्गः। सति तात्पर्यधूमोयं ज्वलतीत्यतो बन्धिर्ज्वलतीति बोधो भवत्येवायमेवाक्षेप इति तन्म। तादृशहेतूपस्थितेरस्य
वैचिकत्वात्। शब्दतो जातित्वेनानुपस्थितेः। अर्थापत्तेरपि नावसरः। अनुपपत्तिज्ञानमन्तरेणापि बोधात्। समान

राम.
६२

१ मं
६३

अन्यासांतुतादर्थ्यात् कश्चिद्व्यवहारो गौणः। एकपदशक्कापरपदशुक्लगुणयोः प्रत्यभिज्ञाभावस्तु आरोपितभेदकृत-
 क्वचिदस्यैवतत्त्वमिदं गुणप्ररेषुवद्वतजातिः। पाचकइत्यादेः पाकक्रियासंबन्धवत्कर्त्तरिशक्तिः। क्रियापत्रे
 यकतीशब्दोऽर्थो विशिष्टशक्यः। संबन्धश्चक्रियाकारकभावः सएवतत्र प्रवृत्तिनिमित्तम्। प्रवृत्तिनिमित्त-
 त्वंचयज्ज्ञानात् प्रवृत्तिस्तत्त्वम्। तस्य भावइतिसूत्रे भावशब्देन प्रवृत्तिनिमित्तमेव। अतएवततः संबन्धेभाद्र-
 शब्दप्रवृत्तश्च क्वचिद्धर्मस्वरूपज्ञानान् क्वचित्संबन्धज्ञानादिति स्पष्टं तस्य भाववृत्त्यत्र कैयटे। तत्रजातिगु-
 णस्यैर्लोकनिरूह्यासोयमित्यादिप्रतीत्या भेदनिबन्धनस्यतिशेधानान्त्रतत्र संबन्धेभावप्रत्ययः। क्रियायातुरुदन्तेभेद-
 स्यैव नियमैर्न प्रतीतेस्तत्संबन्धज्ञानादेव शब्दप्रवृत्तिरिति तत्रैवभावप्रत्ययः। क्रियाकारकयोर्भेदाभेदाविति मतेति डन्ते
 तुयुच्युपपदेसमानाधिकरणेइत्युक्ते भेदतिरोधानम्। अत्रच शब्दशक्तिस्वभावएवबीजम्। अतएव कृतद्धितसमासे
 संबन्धाभिधानंभावप्रत्ययेनेत्युक्त्वा पाचकत्वमित्युदाहृतं हरिणा। क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तइत्यस्यक्रियासंबन्धप्रवृत्तिनि-
 मित्तकइत्येवार्थः। जातिगुणक्रियायदृच्छेतिचतुष्टयीशब्दानांप्रवृत्तिरित्यत्रक्रियापदंसंबन्धप्रवृत्तिनिमित्तकशब्दोपल-
 ष्ठमिति नन्यूनत। यदृच्छाशब्दाडित्यादयः कादयोभादयश्च। तत्रडित्यादिषुलकद्वयोपनिवेशसंज्ञाभूतेषुव्यक्तिरेव

राम-
६३

वाच्या। आनन्त्यव्यभिचारयो रभावात्। प्रातिपदिकमात्रादर्थ बोधाभावे न सुबन्ताच्च संख्यादेरेव प्रकारतया भावेन न त
तो निर्विकल्पकम्। न च डित्यत्वमित्यादौ प्रत्ययार्थाभावेन त्वाद्यनुपपत्तिरिति वाच्यम्। व्यक्तेरेव प्रकारता विशेष्यतारूप
विषयताद्वयेन भावेन प्रकारत्वावच्छिन्नाया व्यक्तेरेव त्वाद्यर्थत्वात्। जात्यतिरिक्तधर्माशे प्रकारतायाः सावच्छिन्नत्वनि
यमस्तु भेदसंबन्धावच्छिन्नप्रकारताया एवेति न कश्चिद्दोषः। यद्वा। तत्र प्रकृतिः शब्दपराविशेष्यभूतार्थ एव त्वाद्यर्थः। डि
त्यडित्यत्वपदयोश्च पर्यायता यत्तु बालयुवाद्यवस्थाभेदेन शरीरभेदात् तद्वृत्तिडित्यत्वादिजातिः सैव त्वाद्यर्थ इति
। तत्र। लोके तत्र भेदव्यवहाराभावेन तादृशोपाधिभेदेन भेदे प्रमाणाभावात्। आकाशे तु पटाकाशमग्नकाशादीति लोके भेदव्य
वहारेण तत्रोपाधिक भेदसिद्धिः। अन्यथैकद्रव्योपनिवेशिनीत्यस्या संभवापत्तिः। एतच्च तस्य भाव इति सूत्रे भाष्ये स्पष्ट
मिति शक्तिवादे निरूपितं तद्वि त्कदे निरूपयिष्यते च। क्वादिपदानां कादीनामेकत्वमते पञ्चवर्णव्यक्तिषु तेषामनेकत्वमते
पञ्चजातीयवर्णव्यक्तिषु वा शक्तिः। अन्यथा तत्र उपलक्षणमिति व्यक्तिवादे क्तरीत्या बोध्यम्। तत्राप्या नन्त्याद्यभावेन प
ञ्चवर्णव्यक्तेशक्यतावच्छेदकानुपपत्तेश्च। तत्रापि पूर्ववदेव भावप्रत्यय इति कुत्वकुशब्दयोः पर्यायता एव। भादिपदा
न्वयस्यैकशक्यतावच्छेदकानुपपत्तेश्च। तत्रापि पूर्ववदेव भावप्रत्यय इति कुत्वकुशब्दयोः पर्यायता एव। भादिपदा
नां तु शक्यव्यक्त्या नन्त्येन शक्यतावच्छेदकानुपपत्तेश्च। भादिपदमेव शक्यतावच्छेदकं नन्त्येन नन्त्याद्यर्थः। एतदपि

4 मं.
६४

प्रायेणे बह्विद्विरादैच सूत्रे भाष्ये उक्तम् कुत्वं कस्मान्न भवति चोः कुः पदस्येति भत्वात्। कश्चं भसं द्वेति। अनेन कुत्त्वपदयोर्भत्वं
भसंज्ञापदयोः पर्यायता स्पष्टमेवोक्ता। नच कुत्त्वपदस्यत्रलक्षणा। मुख्ये र्थे कापित्रयो गादर्शनात्। उपक्रमेलाक्षणिक
शब्दप्रयोगे बीजाभावाच्चेति दिक्। परेतु गुणा दीनामपिशक्यत्वे आनन्त्यव्यभिचारयोः सत्त्वेन गुणादिगतजातिरेव शक्यं
रूपवान् क्रियावान् इति पदयोः शक्तिग्रहे सर्वथा तयोर्दुर्वारत्वात्। शुक्लादीनामप्यनेकत्वमिति पक्षस्यापि तमसूत्रे भाष्ये
सत्त्वेन तत्रापि तयोः सत्त्वाच्च। युक्तं चैतत्॥ अन्यथोक्तरीत्या घटादीनामपि नित्यत्वाद्यापत्तिः। किंचैकत्वेऽप्योपाधिकभेदस
त्त्वेन तौ दुर्वारौ। पाचकादिषु संबन्धप्रवृत्तिनिमित्तकेषु संबन्धप्रतियोगिक्रियागताजातिः शक्या॥ गुडतण्डुलपाकेषु भिन्नेषु पा
कः पाक इत्यनुगतव्यवहारेण पाकत्वस्यैकजातिरूपस्याङ्गीकारात्। एवमन्यत्रापि डिट्यादावपि डिट्यादिशब्दगतजा
तिः शुकोद्युच्चारणभेदेन डिट्यादिशब्दानां नानात्वात्। तदध्यवसायाच्च। गुणादिगतजातेः परंपरया द्रव्यकृतिवया द्रव्य
बोधनिर्वाहः। साक्षादाश्रयवृत्तिजातिबोधजनकोजातिशब्दः। गुणादिद्वारकपरंपरया तद्वृत्तिधर्मबोधजनकागुणादिशब्दा
इति नचतुष्टयीशब्दानां प्रवृत्तिरित्यस्य हानिरित्याहुः। एवं च शुक्लादय उभयत्र शक्ता एव गुणो गुणिनिच। आद्येषु स्त्वम्।
अन्ये विशेष्यनिष्पत्ता। गुणेशक्तादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वृत्तौ कौशात्। गुणिनिलक्षणेति तु न युक्तम्। मानाभावात्

नोऽणिकानां कोशोऽनुपादानाच्च। रूपादिशब्दवाच्यस्य तु शब्दशक्तिस्वभावान्नगुण्यभेदमापन्नतेति बोध्यम् जाति
तदतो गुणगुण्यादेश्च समवायः संबन्धः। समवायोऽप्यथाभावो द्रव्यादीनां गुणैर्मतः। स नित्यो यत्र हि द्रव्यं न तत्रानियतो गु
ण इति चरकेपतञ्जल्युक्तेः। तत्र समवाय इति लक्ष्यमप्यथाभाव इति लक्षणम्। स च सहैवावस्थानम्। अयमेवायुत्सिद्धः।
द्रव्यादीनामाधारभूतानां गुणैराधेयैः समवायो मतः संबन्ध इति शेषः। तेन पृथिवीत्वगन्धयोर्न संबन्धः। आधाराधेयत्वाभा
वात्। आधाराधेयभावश्च तयोरनियतः। तन्तुषु पटः पटे तन्तव इति वृक्षेशाखेति च व्यवहारात्। समवायो नित्यः किं सर्वत्र
नेत्याह। यत्रेति। नित्यमिति शेषः। तत्र नित्य इत्यर्थः। हियतस्तत्रानियतोऽ नित्यो गुणो नासौ विध्यद्रव्यतद्गुणयोः समवायो नि
त्योऽर्थादन्यत्रानित्य इत्युक्तम्। एवं चानेकत्वमप्युक्तमेव। एकत्र द्रव्ये अनेकगुणकर्मादि निरूपितो नैकस्तु न। मानाभा
वात्। किं त्वेक एव। एतावतै वैकः समवाय इति व्यवहारः केषांचित्। तदुक्तं कणादेन तत्त्वं भावेनेति। तत्त्वमेकत्वं भावेन स
त्तया व्याख्यातमिति तदर्थः। सचाप्यथ कस्मिन्निति रूपः समवायः स्वस्वस्वैरेतेषां भेदव्यवहारनियामकः। अयुतसि
द्धि मूलकादभेदारोपाच्चा भेदव्यवहारनियामकोपि। पटः शुक्लः तन्तुषु पटः पटी भवन्ति तन्तवो वृक्षेशाखेत्यादिव्य
वहारात्। तदुक्तं हरिणापि। ततस्तु समवायव्याशक्तिर्भेदस्य बाधिका॥ एकत्वमिव ता व्यतीरापाद्यत्तिकारणैरिति।

ल.मं.
६५

ततः कार्यव्यक्त्यनन्तरं भेदस्य भेदमात्रप्रतीतिः कारणैः। अयुतसिद्धत्वेनैकदेशस्थित्याविभागरूपैरित्यर्थ इति हेलाराजः।
तत्र भेदस्थलकोऽवयवावयविभावो गुणगुणिभावादिश्वसंबन्धः षष्ठीवाच्य इत्येतावता समवायस्य संबन्धत्वव्यवहारः।
लोकेषु पृथग्भावोपात्तत्वात् तदाश्रये संघे समवायव्यवहारः। तत्र च समवायपदमेव प्रवृत्तिनिमित्तम्। समवायाभ्युप-
गमाच्च साम्यादनवस्थितेरिति व्याससूत्रं तु समवायस्यैव साक्षात्संबन्धत्वमित्यर्थं खण्डकम्। तदर्थस्तु समवायसंब-
न्धाभ्युपगमादपिनेष्टसिद्धिः। अवयवैरत्यन्तभिन्नो वयवीसमवायसंबन्धेनेतेः संबन्धते चेत्समवायोपि समवायिभ्यो-
त्यन्तभिन्नः समवायेनान्येन वा संबन्धेन समवायिभिः संबन्धेतात्यन्तभेदसाम्यात्। ततश्च तस्याप्यन्योन्यः संबन्धः।
कल्प्य इत्यनवस्थिति समवायस्य समवायिभिः संमूर्च्छितावभासाद्भेदानवभासेन न मुख्यसंबन्धत्वमतो न षष्ठीवा-
च्यः सः। संयोगोपिन षष्ठीवाच्यः। पदार्थयोजनामात्रहेतुः संबन्धो हि षष्ठ्यर्थः। संयोगस्तु नैवम्। तस्य स्वतः पदार्थ-
त्वात्। संयोगं पश्येत्यादिव्यवहारात्। परस्परं संयोगेनावयवानामवयव्युत्पादकत्वेन वस्तुभूतकार्यकारित्वाच्च। संब-
न्धस्य तु न तत्त्वमिति स्पष्टमेवेति स्पष्टं हरिहेलाराजग्रन्थयोः। कणादोपि दूहेदमिति यतः कार्यकारणयोः समवायइ-
ति। इहेति दूदमिति च संतदुत्पत्त्यर्थः। कार्यकारणयोरित्ययुतसिद्धानामुपलक्षणम्। आद्यं मृदि घटइति। अन्यं मृद-

राम
६५

यद्वत्प्रादिक्रियादिवावलो रपि चैवो गच्छतीत्यादावभेदप्रतीतिः । प्रत्ययार्थज्ञानेः क्रियाभेदेनैवान्वयात् । अदसंबन्ध
स्यशब्दानुपस्थितेः । अयं समवायौ बोद्धव्यार्थयो रपि वक्तुं शक्यः । अतएव तयोर्भेदाभेदव्यवहारः । अत्रार्थेयंप्रा
द्वद्विद्व्यवहारेण तयो रप्याधाराधेयभावसत्त्वात् । विमानखण्डेषुक्तम् । वादमार्गेजयायद्रव्यगुणकर्मप्रमाण्यविशेष
समवायाज्ञातव्याद्विचरके । यत्तु भेदसमानाधिकरणाभेदरूपं तादात्म्यसंबन्धः अभेदश्च व्यासज्यवृत्तिधर्मात्तवच्छि
न्नप्रतियोगिताकभेदस्य तादृश एवाभावो नातिरिक्तः । एतेन भेदत्वावच्छिन्नाभावेऽप्येदप्रसिद्धिः । भेदप्रतियोगिताका
भावश्चेद् द्वित्वादिनावह्यादौ नैलभेदाभावस्यापिसत्त्वाद् वहिर्नीलइत्यादेरापत्तिरित्यपास्तमिति । तन्न । तदुत्पसाधा
रणधर्मरूपा र्थयौगिकेन तादात्म्यशब्देन शब्दमर्यादया तावतोऽर्थस्यालाभात् । तत्राप्यर्थे रूढिकल्पनाया तु गौरव
मकूपकल्पनाच्च । समवायान्तमवेतीति सूत्रे समवायं समूहं प्राप्य तदेकदेशी भवतीत्यर्थे इति र्त्तिव्याख्यानेनोक्तच
रकं श्लोकेन च समवपूर्वकेण सूत्रशक्तिः कृत्वा सपदार्थश्च कूप एवेति न मे किंचित्कल्प्यम् । किंच भेदतदभावयोर्विरु
द्धस्वभावत्वात् कथमेकत्रस्थितिः । न चैकोऽध्यस्तः । तत्त्वं किं भेदस्य तदभावस्य वा । आद्येयमध्यासः किमाद्यं व्यवहार
हृदीश्वरस्यो तशुक्तौ रजताध्यासवदाधुनैकस्य । आद्ये सिद्धं तस्य व्यावहारिकत्वमिति न तयोर्वैषम्यम् । अन्त्ये तद

१-मं.
६६

ध्यासंघं देवास्यापि व्यवहारनियामकत्वाभावापत्तिः। स्वर्णकार्यदाने स्वर्णदानाद्दुर्माधिक्यश्रवणात्। किंच भेदाभावः
प्रतियोगितावच्छेदकधर्मरूपइति रूपं। दौ तस्या ध्यास एव वाच्य इति तस्या ध्यस्तत्वापत्तौ त्वत्सिद्धान्तभङ्गः। अतिरि
क्तत्वे तु गौरवम्। किंचानिरिक्तोपितत्समनियतइतिना ध्या संविनानिर्वाहः। अतिरिक्तोः समनियतइतिचेत्। अकृप्त
कल्पनायामत्यन्त गौरवम्। अत्र ग्रन्थे यत्पूर्वं बहुशस्तादात्म्यस्य संबन्धत्वमुक्तम्। वक्ष्यते च तत्परवा समयेति बो
ध्यम्। एतेनायुतसिद्धानां स्वरूपमेव संबन्धेन समवायः। तथा हि स्वस्वरूपविशेषे संबन्धत्वमपि धर्मः स्वीक्रियते। प्रत्ये
कस्तेषु च संबन्धिता प्रतीत्यनुसारात्। संबन्धत्वेन च तस्य संबन्धिद्वयनिरूप्यत्वं विशिष्टबुद्धिनियामकत्वं षष्ठीबो
ध्यता अर्थात्वादिनियामकता च। तन्तुषु पटः समवेतइति तद्वि शिष्टबुद्धेस्त्वया प्रवेवमेवोपपाद्यत्वात्। एतेनानेकेषु सं
बन्धत्वकल्पनापेक्षया समवाय तत्संबन्धत्वयोः कल्पना लघीयसीत्युपास्तम्। समवायनिरूपितसनेकेष्वनेके संब
न्धत्वं कल्पयन्निरूपक भेदेन संबन्धत्वभेदे समवायेष्वनेके तत् कल्प्य समवायश्चेत्यतिगौरवात्। संबन्धिभेदेन सम
वायस्याप्यनेकत्वेऽतिगौरवाच्च। संयोगस्थतु न घट भूतलादि स्वरूपेणान्यथासिद्धिः। वियोगकालेपितत्स्वरूपत्वादव
स्थयेन विशिष्टबुद्धिप्रसङ्गात्। समवायस्थले तु सतोः संबन्धिनोर्न कदापि वियोगइति न दोषः। गुणगुण्या देः सतः कदाप्य

राम.
६६

त्रियोगेन लोकानां विवेकाग्रहात् । पटः शुक्ल इति । भेदारोपेण तु पटेशुक्ल इति । एवं च घटादिशब्दानां जातिशक्तत्वेऽपि जातिव्य-
 क्तयोर्विवेकाग्रहात् न वा हाद्यनुपपत्तिरित्यपास्तम् । कदापि संबन्धस्य द्रव्यत्वादिनाऽप्रतीतेः शब्दः । अतएव द्रव्यस्वरूपे-
 तिरिक्तसत्तादिजातिसिद्धिः । तदुक्तं कणादेन । द्रव्यत्वगुणत्वप्रतिषेधोभावेन व्याख्यात इति । भावः सत्तात्पर्यात् न द्रव्याद्या-
 त्मिका तथा समवायोपि । विलक्षणबुद्धिवेद्यत्वाद् इति तदर्थः । ननु भावि विषयकशक्तिग्रहो बोधश्च कथम् । न संभ्रान्य
 लक्षणया । तदनुपपत्तेरुक्तत्वात् । न च जातिप्रकारकशक्तिग्रहस्य स्वाश्रयविषयकबोधजनकत्वे न तद्बोधनिर्वाहप्रतिवा-
 च्यम् । बोधकालेऽसत्त्वेन तस्य जात्याश्रयत्वाभावात् । सत्त्वेनाग्रहाच्च । तादृशेन तेनार्थेन शब्दस्यापि संबन्धाग्रहाच्च ।
 न च सत्कार्यवादे कारणकार्यस्य सूक्ष्मरूपेण सत्त्वान्नानुपपत्तिः । सूक्ष्मरूपेण सत्त्वमित्यस्य कारणरूपेण सत्त्वमि-
 त्यर्थस्य मृदादिशब्दवाच्यत्वेऽपि घटादिशब्दवाच्यत्वान् । घटत्वाद्याश्रयत्वाभावात् । तद्ग्रहाभावाच्च । न चैवं श-
 ब्दार्थसंबन्धनित्यताहानिः । तदुत्पत्तिकालमेव शब्दसंबन्धेन विद्यमानयोः शब्दार्थयोरवियोगात् । तज्जातीये व्यव-
 हारनित्यत्वाच्च नित्यत्वव्यवहारासत्तेः । अतएव सतः संज्ञासंबन्ध इति वृद्धिरादेर्च सूत्रे भाष्ये उक्तम् । सावर्णिको नाम
 मनुर्भवान् भुवि भविष्यतीत्यादौ भावित्वेन बुद्धिस्त्वं भवित्वेन बुद्धिस्थसंज्ञाबोधनमिति न दोष इति चेन्न ।

ल. सं.
६७

बौद्धस्यैवशब्दतो बोधेनाक्षतेः। घटकुर्वित्यादेश्वबुद्धिस्त्वघटं बाह्यरूपेण कुर्वित्यर्थः। यदि तु विधौ लक्षणानुचिता।
किंच यत्र क्रियापि बुद्धिस्त्वेवोत्पाद्यत्वेन प्रतीयते कं संघातयतीत्यादौ तत्र बौद्धपदार्थेन निर्वहो नान्यत्र। किंचास्य
सूत्रस्य शाटकं वयेत्यादौ बुद्धिस्थे एतत्सूत्रसंबन्धाभावाद्नुपपत्तिः। माष्टीत्यादौ बौद्धाकारस्य बाह्यशब्दे विधाना
नुपपत्तिश्चेति भाव्यते। तदा घटादिपदानां तत्पदव्यवहारिष्यमाणे लक्षणयायस्य जातस्य घटपदेन व्यवहारो भावी
तं कुर्विति तदर्थः। सत्कार्यवादाभ्युपगमाच्च न तत्र व्यवहारिष्यमाणत्वादेरनुपपत्तिः। यद्वा ईदृशबोधस्यैवशाब्दवि
षयत्वं बौद्धसूत्रैतत्सूत्रयोर्भेदाग्रहादेतत्सूत्रसंबन्धो नानुपपन्नः। एवमेव बौद्धाकारस्य बाह्यशब्देन विधानमभ
प्युपपन्नम्। वयनमपि बौद्धमेवति बोध्यम्। इत्यण इति सूत्रे भाष्ये स्य घृमिदम्। घृदिरादेजित्याद्यैतु सर्वेषां शब्दानां
नित्यत्वेन सर्वाकारादिषु विद्यमानेषु क्तरीत्याशक्तिग्रहस्य बोधस्य चोपपत्तिः। शास्त्रे तु साधुत्वान्वास्त्यानां मात्रमि
दि प्रकारान्तरमपि भाष्ये उक्तम्। किंच विद्यमानघटेषु गृहीतशक्तिकस्य भादिघटोत्पत्त्यनन्तरं गृहीतशक्तिकघट
सादृश्यात् तत्र तच्च शक्तिग्रहस्तद्वोधश्च। घटो नष्टइत्यादेरपि तत्पदव्यवहारो नष्टइत्यर्थे बोध्यः। इदेतु बोध्यम्। य
त्र कयाचित्संज्ञापमिष्ठतमनेकमर्थमुद्दिश्य संज्ञान्तरं बोध्यते। यथै च शब्देनैकारौकारा बुद्दिश्य वृद्धिसंज्ञान्त

राम

६७

प्रप्रदेशेषु वृद्धिपदादैस्त्वेनैव तयोर्विधः। अतएवानुदात्तडि. तद्वृत्तिस्त्रेऽनुदात्तडि. लौ ह्यावात्मनेपदमित्यस्य तडानौ ह्यव
 श्येनत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोतीति यथा संख्यस्त्रभाष्योक्तं संगच्छते। अन्यथा नवानां तदर्थत्वेनोत्पन्नेपदवृत्तेन बोधे
 एकत्वेन च द्वावर्थावित्यस्यानुपपत्तिः स्पष्टैव। ऐच्त्वमैच्च्दंजातिविशेषोवेत्यन्यत्। एवं च वृद्ध्यादिपदानां नपदं प्रवृत्तिनिमि
 त्तम्। यत्र प्रवृत्तिनिमित्तान्तरासंभवस्तत्रैवपदस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वात्। यथा भादिपदे इत्यन्यत्र विस्तरः। एवं लिङ्गमपि प्राति
 पदिकार्थः। नतु प्रत्ययार्थः। प्राधान्यापत्तेः। वागादिशब्देभ्यो विनापि प्रत्ययंत ह्यो धाच्च। लिङ्गानुशासनस्य प्रकृतावेव दर्शना
 च। अतएव स्वप्नोर्नपुंसकाद् ह्रस्वोर्नपुंसकेनपुंसकस्य झलच इत्यादिसूत्राणिसंगच्छन्ते। तस्माच्छेदइत्यत्रपुंसीत्यस्य
 पुल्लिङ्गशब्दस्य प्रकृतित्वे इत्यर्थः। स्त्रियामित्यस्य च तत्र वर्तमानात् प्रातिपदिकादित्यर्थः। प्रातिपदिकार्थेति सूत्रे लिङ्ग
 त्यस्यापि तत्र वर्तमानादित्यर्थः। प्रथमाया लिङ्गार्थकताया अभ्युपगमे तु घटेनेत्यादौ तत्प्रतीत्यनापत्तिः। ननु स्वप्नकेशव
 तीस्त्री स्याल्लोमशः पुरुषस्मृ तइत्यादिलक्षणलक्षितपुंस्त्वादेरचेतने बाधात् रक्तादौ टाबाधनापत्तिः। किंच दारानित्या
 दौ नत्वं न स्यात्। तदर्थं स्पुंस्त्वाभावादि तिचेत्। अत्र भाष्यकारः। सत्त्वरजस्तमसो मरुतगुणानां वृद्धिः पुंस्त्वमपचयः
 स्त्रीत्वं साम्यावच्छारूपस्थितिमात्रं नपुंसकत्वमिति। अतएव सामान्येनपुंसकमित्युद्घोषः। उत्कर्षोपकर्षसत्त्वेपि

ल.मं.
६८

साम्यावस्थारूपस्थितिमात्रविवक्षायां नपुंसकत्वमिति तदर्थः। एतदवस्थात्रयत्वेनैवार्थमात्रे सत्त्वादिदं केवलान्वयि। इयं
व्यक्तिरिदं वस्तु अयं पदार्थ इति व्यवहाराणां सर्वत्राप्रतिबद्धप्रसरत्वात्। अर्थमिष्टं च तत्। तथा च भाष्यम्। एकार्थशब्दा
न्यत्वाद्दृष्टं लिङ्गन्यत्वमवयवान्यत्वाच्चैति। पुष्यः तारकानक्षत्रमिति शब्दनानात्वदर्शनात्स्तनकेशद्यत्तिरिक्तमेव लिङ्ग
मर्थनिष्ठम्। कुटीकुटीरइत्यादौरेफस्यावयवस्योपजनने लिङ्गभेददर्शनाच्चैति अर्थइतिकेयटः। अत एवोपक्रमभाष्ये
परसंगन्धस्पर्शशब्दानां स्त्यानप्रसवौ लिङ्गमित्युक्तम्। नहि रूपादयः शब्दगताः पुल्लिङ्गः शब्दइति तु वाच्यवाचकयोरेभे
दोपचाराद्बोध्यम्। अर्शआद्यजन्तं वा तत्। आत्मनि सर्वस्याध्यस्तत्त्वेन परंपरया तत्रापि स्थानादिसत्त्वादात्मा ब्रह्म
त्यादिव्यवहारोपपत्तिः। नचोपचयादेर्विरुद्धस्य नैकत्र समावेशइति एकस्य द्विलिङ्गत्वात्। नानापत्तिरिति वाच्यम्। कोश
भाष्यादिप्रामाण्येन विरोधस्यैवाभावात्। उपचयादीनां विवक्षैव च व्यवहारनिमित्तमिति तेषां संमतं नृत्तिकश्चित्पि स्व
स्मिन्नात्मक्षणमप्यवतिष्ठतेवर्धते वायावदनेन वर्धितव्यमपायेन वायुज्यतेइति भाष्यात्क्षणिकत्वेपि न व्यहारहानिः।
तत्र कश्चित्शब्द एकलिङ्गविशिष्टार्थे एव शक्तः कश्चित्लिङ्गद्वयविशिष्टे कश्चित्त्रितयविशिष्टे इति लिङ्गात्तु सा सनादि
भ्यो निर्णयम्। भावतत्त्वविदः शिष्टाः शब्दार्थेषु व्यवस्थिताः। यद्यद्भ्रमे गतमिति तत्तल्लिङ्गप्रचक्षतेइति हर्युक्ते स्तेषां

राम.
६८

प्रयोगादपि निर्णयम्। अत्र श्लोकेश्चार्थेष्विति लिङ्गमिति च सर्वधर्मोपलक्षणम्। सप्तर्षयोथमनुवः प्रजानां पतेर्यस्त
था। सदाचारस्य वक्तारः कर्त्तारश्च महीपते इति विष्णुपुराणात्। एवं मधुशब्देन पुंस्त्वनपुंसकत्वविशिष्टतया मकरन्
दिकमेवोच्यते॥ पुंस्त्वमात्रविशिष्टं तु चैत्रादिकमित्यपि तत एव निर्णयम्। एषु च पुंसादिशब्दानां रूढ्या दिवच्छास्त्री
यः संकेतः। अवश्यं कश्चित् स्वकृतान्त आस्तेय इति भाष्यात्। तत्र टिपुभादिवल्लघ्वी संज्ञायुक्तेति गुरुसंज्ञाकरणात् तत्त्वा
दिशास्त्रप्रवृत्तौ लौकिकमपि लिङ्गनिमित्तत्वेनाश्रीयते। पुंसादिसंकेतानां संख्यासंज्ञायादुक्तान्तरसंग्रहार्थं प्रवृत्त
त्वेपि अर्थान्तरनिरासार्थमप्रवृत्तेः। तत्र लौकिकेऽसंभवे शास्त्रीय एव तत्संभवे तु सामानाधिकरण्यसंबन्धेन शास्त्री
यविशिष्टलौकिकेन तु केवललौकिकेनापि केवलशास्त्रीये। हरिरपि। आविर्भावस्तिरोभावः स्थितिश्चेत्यप्यपायिनः। ध
र्मामूर्तिषु सर्वासु लिङ्गत्वेन व्यवस्थिता इत्याह। तत्रापि नेदं सूचितम्। अपायित्वं प्रतिक्षणनश्वरत्वम्। अस्त एव पशुनाय
जेतेत्याहोपुंस्त्वस्य विवक्षितत्वात् नस्त्रियायाग इति मीमांसकाः। तत्र पुंस्त्वस्यैतस्य लौकिकपुंस्त्वस्येत्यर्थः। पश्वा
नतायुं पश्चानयेति ऋग्वेदे दर्शनेन पशुशब्दस्य नित्यपुमर्थकत्वाभावात् निर्णयः। त्रिंशद्वा गोवामन्त्रवर्णादिति षष्ठा न्याधि
करणन्यायेन च्छागरूपपशुविशेषग्रहणे द्वमन्त्रवर्णस्य लौकिकपुंस्त्वदिदृश्यायां तात्पर्यग्राहकस्य सत्त्वाच्च। छाग

ल. मं.
६९

स्यवपायादतिमन्त्रेच्छागस्येत्यस्यच्छागभिन्नेइवस्त्रियामसंभवात्। अदन्तच्छागशब्दस्यलौकिकपुंस्त्वसमानाधि
करणपारिभाषिकपुंस्त्वविशिष्टेशक्तेः। यथासारस्वतौमेवावित्यत्रतद्धितप्रकृतिः शब्दः स्त्रीलिङ्गः पुंस्त्वोवेत्ति सं
देहेसंदिग्धेतुवाक्यशेषादिति न्यायेनएतद्वैदैव्यंमिश्रुनमित्यर्थवादादेकशेषेणह्यस्योर्ग्रहणंनिर्णीयते। शब्दोपि लि
ङ्गलौकिके लिङ्गवत्शब्दबोधेभासते। तथानुभवात्। पुंस्त्वविशिष्टोघटोपत्पदशक्यइत्यादिप्रकारेणशक्तिग्रहः।
धर्मितावच्छेदकत्वेनधर्मितावच्छेदकसमानाधिकरणत्वेनविशेष्यत्वेनवाशक्तिग्रहविषयस्यबोधविषयत्वंफलबला
दितिनांतिप्रसङ्गः। एतेनशब्दानिष्टलिङ्गमित्यपास्तम्। उक्तभाष्यविरोधात्। अर्थेतदन्वयसंबन्धोत्वाच्च। पुंयोगादा
रव्यापामित्याद्यस्वारस्याच्च। लौकिके लिङ्गे श्रवृत्तितायाएवकृतत्वाच्च। नदिनपुंसकनामशब्दोस्तिइतिस्वमोरितिस्त्वने
भाष्याच्च। नपुंसकार्याभिधायित्वात्तदभेदाच्चशब्दस्यनपुंसकत्वमितिहरिकैयटौइत्यन्यत्रविस्तरः। वैशेषिकास्तुपुं
स्त्वाद्योजातयः। तिस्त्रोजातयएवैताः केषांचित्समवस्थिताः। अविरुद्धाविरुद्धाभिर्गोमनुष्यादिजातिभिर्द्वितिहर्यु
क्तैः। परस्परविरुद्धाभिर्गोमनुष्यादिजातिभिः सहपरस्परमविरुद्धाएताः समवस्थिताइत्यर्थः। केषांचिद्वैशेषिका
णाभितिहेलाराजः। अतएवद्वंद्वस्त्वयंपदार्थः इयं व्यक्तिरिति व्यवहारः सर्वत्र। क्वचित्शब्दान्यत्वेनलिङ्गनिष्पत्तिः

राम

६९

मोयथापुष्यतारकानक्षत्रमिति। क्वचिदर्थविशेषेणनियमः। यथामहत्वयुक्तहिमारण्ययोः स्त्रीत्वमेवहिमानी। अर्थाणी
ति। यथाचद्रस्वोपाधेः कुट्टारेः पुंस्त्वमेवेतिकुटीकुटीरइति। यद्यप्येतेशब्दाभिन्नाएवतथापिलाघवेनान्वारब्धानाथ
हिमदिशब्दसामान्यमाश्रित्याशान्तरविषयशब्दानुशासनकरणादेवमुक्तम्। एतद्रूढ्यञ्जकंचचेतनेपुस्तनकेश
वतीत्यादि। अचेतनेतुप्रयोगादवसितस्यास्यसमारोपाच्छब्दसंस्कारहेतुत्वम्। यथाभाषोदाराइत्यादौनिश्चितेपि
वस्तुनएकत्वेधर्मभेदाश्रयबहुत्वाध्यवसायाद् बहुवचनंतथाबहिस्सत्त्वेपितस्यखड्गादावारोपेयाशास्त्रीयकार्यम्। भा
ष्येसंस्त्यानप्रसवादिपदेनाप्युत्पत्तिनाशस्थितयोनित्यानामनित्यावाभावानामनौपाधिकेभिर्जंतत्वंस्थितिर्नपुंस
कमित्युच्यते। अवयवसाहित्येनोत्पत्तिः पुंस्त्वम्। विनाशोवयवानामपचयः स्त्रीत्वम्। उपाधिसंसर्गेणतुनित्य
स्याप्युत्पत्तिनाशावितिपुरुषश्चितिरित्याद्युपपत्तिः। एतच्चारोपितंसर्वदासर्वव्यवहारनिर्वाहकम्। अनिश्चानामपिस
र्वावस्थातुवर्तमानंप्रत्यभिज्ञाविषयोयद्रूपतदेवस्थितिः। एवंस्त्रिंशदप्युपाधिसंसर्गेणेतत्कल्पितमितिस्त्रीत्वं
स्त्रीतेत्याद्युपपत्तिः। शब्दप्रमाणकानांशब्दार्थेवार्थइतिसर्वत्रद्रूढ्यगुणकार्यमासान्यादावपिलिङ्गजातियोगः
गोत्वाद्गोऽपिभावजातिसामान्यशब्देर्लिङ्गोपाधयएवाभिधीयन्तेइतिसर्वत्रलिङ्गजातिव्यवस्थाननुगोत्वा

सं. ७०

दिभिरदिशोः कुत इति चेन्न। भिन्नजातीयेष्वपि लब्धः शास्त्ररबुद्धेरनुगमात्। तदुक्तं इति स्तिर्थावदन्तं च स्त्रीतिबुद्धेः स
मन्वयः। अतस्तं जातिमिच्छन्ति इत्यादिसंभवायिर्नामिति। भातिपदे ननु णं कर्म सामान्यादिः। अत्रापि कश्चिदेकस्मिन् इ-
कश्चिदुभयलिङ्ग इत्यादिप्रक्रियापूर्वं बदेनेत्याहुः। एतत्त्वन्योन्याप्रत्ययस्तम्। लक्षणबलेनैव शब्दार्थनिर्णयवृत्तां लक्षणै
कचसुष्कानां प्रयोगाध्यवसितरिङ्गारैः पाच्छस्त्रीयं तावदि। तच्छक्तिग्रहपूर्वकं प्रयोगान्दवसायइति। बहुत्ववत्रा
षयवेषु धर्मेषु च सन्निहितमिति तदोप इति ततोत्रवैषम्यं स्पष्टमेव। अतएव भाष्ये संख्यमतेनैव संख्यानप्रसवौ नि-
रूपिताविति दिक्। एकं प्रातिपदिकार्थ इत्यस्य जातिव्यक्त्योर्मध्येऽन्यतरदेवतच्छब्दव्यमित्यर्थः। द्विकमित्यस्य प्रथमा वि-
धायके जातिव्यक्तिरूपं द्विकं प्रातिपदिकार्थशब्देन गृह्यत इत्यर्थः। त्रिकमित्यस्य शक्यं कथंचिच्छक्तिग्रहविषयापि उ-
च्यते इत्यभिप्राय इत्याहुः। संख्याकारके तु प्रत्ययार्थ इत्येके ॥ परंतु संख्यापि प्रकृतेरर्थः। इधिमधित्वात्तौ चिन्तापि प्रत्ययंत
स्य तीतेः। अनन्तप्रकृतीनां शक्तत्वकल्पनाद्यैरंबंतुफलमुखत्वाच्च दोषाय। तथाऽऽशुहीतशक्तिकस्य प्रकृतिमात्रादपि त
द्व्योधाच्च। अतिप्रसङ्गस्तु व्यनहारानुसारेण तात्पर्यवशमत्परिहरणीय इत्याहुः। केचित्तु कारकमपि तथेत्याहुः। केचि
तु संख्यापात्रविभक्त्यर्थः। कारकान्तंचतुष्कंप्रातिपदिकार्थ इत्याहुः। तदुक्तमूवाचिकाद्यैर्किं कावास्तु द्विजादीनां विभक्त

राम.

७०

यः। यद्वा संख्यावतोऽर्थस्य समुदायोभिधायक इति। न च पञ्चानामपि प्रातिपदिकार्थत्वे प्रातिपदिकार्थप्रकारकबोधे सुब
जन्योपस्थितिर्हेतुरित्यादि विलीयेतेति वाच्यम्। इष्टापत्तेः। जातिलिङ्गसंख्याकारकशक्तिविशिष्टस्य द्रव्यस्यैव बोधे
न सुबर्थविशेष्यकबोधस्य स्वपुष्पायमाणत्वात्। सर्वे चैतेपक्षा अनभिहितस्त्रादीभाष्येस्पष्टाः। तत्र पञ्चकंप्रातिपदि
कार्य इत्येव ज्यायः। सर्वेषां विशेषणत्वानुभवादित्यलम्। ज्ञानमात्रेयथाशब्दभानंतथोक्तम्। केचित्तुशब्दार्थयोर्भेद एवे
तिपक्षेपि अनुभवबलात् ज्ञानसामान्यसामग्र्या एव शब्दभासकत्वकल्पनान्नदेषः यत्तु अर्थस्मृतशब्दस्य ज्ञानेभा
नमिति। तन्नाप्रत्यक्षेशब्दभानानुपपत्तेः। अर्थज्ञानोत्तरं स्मृतस्य वस्यव्यवसाये भानासंभवात् अनुव्यवसाये त्वेवंत
ज्ञानमुपपादयितुं शक्यमित्याहुः। पठदितिकुर्वित्यादावनुकरणोभुवोभुमित्यादौ चानुकार्यशब्दस्वरूपमर्थः। आद्येध
निमर्थत्ववर्णमयत्वाभ्यामनुकार्यानुकरणयोर्भेदसिद्धेः। अन्त्ये अर्थपदार्थकत्वशब्दपदार्थकत्वाभ्यां भेदात्। पाणिनि
रप्याह। स्वरूपंशब्दस्याशब्दसंज्ञेति। अत एव वृत्त्यार्थबोधकत्वरूपार्थवत्त्वात् प्रातिपदिकत्वे सुबाद्युत्पत्तिः। तदुक्तंमतौ
च्छ इति सूत्रे भाष्येयोसावाग्नायेऽस्यवामशब्दः पठ्यतेसंखप्रत्ययप्रकृतेरस्य कालशब्दस्यास्यवामीय इत्यादौ पदार्थ
। अत एव प्रातिपदिकत्वात् छसिद्धिरिति। क्वचित्तु अनुकरणं सादृश्येनोपस्थापकं तथोपस्थितस्यापिशब्दबोधेऽ

३-भं-
७१

न्वयस्तात्पर्यवशात्। वृत्तिज्ञानस्य चानुकरणाजन्यशब्दत्वमेवकार्थतावच्छेदकम्। अतएव भूसत्तायामित्यादौ
विभक्त्यनुत्पत्तिः। वृत्त्याबोधकत्वरूपार्थक्त्वाभावात्। तदप्युक्तं तत्रैव कैयदेकानुकरणं तु व्युत्क्रमेणाप्युच्चार्यमा
णं सादृश्यादनुकार्यस्य प्रत्यायकं भवतीति। भाष्येपि वेदस्त्वानुकरणस्य पदार्थ इति सिद्धान्तिनोक्ते किमनयो रन्यत्व
मिति प्रश्ने ओमित्याहाम्नायशब्दानां स्वरवर्णानुपूर्वीदेशकालनियतत्वादित्येवोक्तं नत्वर्थभेदादित्युक्तम्। तस्य क्वचि
दभावेन न स तत्र हेतुरिति तदाशयः। यद्यप्याम्नायशब्दान्भ्यासैकेचिदाहुरनर्थकान्ः। स्वरूपमात्रवृत्तीश्वशिष्याणां प्र
तिपादने इति। तथाप्यर्थेतात्पर्यभावमात्रम्। तत्र देशकालादि नियमस्तत्राप्यस्त्येवेति बोध्यम्। केचित्तु भूसत्ता
यामित्यादिनिर्देशात्क्वचिद्विभक्त्यनुत्पत्तिः। सादृश्यादर्थोपस्थितिस्तु न। किंतु वाचकसादृश्याद्व्युत्क्रमेणोच्चारित
शब्दादपि बोधः। प्राग्दीव्यत् इति सूत्रे भाष्येषु एकदेशविकृतमनन्यवदित्वद्वयार्थस्तेन तद्वत्तदप्यर्थोपस्थापक
म्। अतएव दीव्यत् शब्देनैव दीव्यति शब्दार्थोपस्थितिं वदन्ति। गामुच्चारयेत्यादेश्वगोशब्दमुच्चारयेत्यर्थः। उच्चारये
त्येतत्समभिव्याहारात् शब्दभरता। तत्परत्वेप्यात्वादिप्रवृत्तिरस्त्येवेत्यन्यत्र प्रपञ्चितम्। तत्रैवैरूपमित्यनेनोभयोर
र्थशब्दयोः शक्तिबोधनेप्यर्थे कार्यस्य बाधेन शब्दस्य विशेष्यतायथाग्नेर्दृगित्यादौ। अन्यथा विशेषणता शब्दस्य वि

राम-
७१

शेष्यत्वेचाथोविशेषणम्। इतिरादैजूत्यादावपिसंज्ञापदानांपदपरत्वा। वृद्धादिपदाभेदादेजादिपदाथेविधेयम्।
 भादैचांज्ञातत्वात्। एतेनविपरीतउद्देश्यविधेयभावःपरास्तः। प्रसिद्धवृत्तिपदाथाभेदस्यतत्रवाधाच्च। सर्वनामानी
 त्यादौमहासंज्ञाबलादर्थपदोभेयपरता। गणपठितसर्वादिषुसामानाधिकरण्यसंबन्धेनसर्वार्थवान्चकत्वरूपार्थ
 विशिष्टसर्वनामपदाभेदोविधेयः। मणपठितत्त्वंचगणपठितशब्दबोध्यत्वम्। नचज्ञानेसर्वत्रशब्दभानेसर्वपर्या
 याणांभानापत्तिर्विनिगमनाविरहाद्दुतिवाच्यम्। शाब्देउपस्थितस्यैवपदस्यभानेनादीषात्। प्रत्यक्षाहाउप
 स्थितयावद्ज्ञानेबाधकाभावात्नैवतिदिक्। केचित् सर्वशब्दानांतत्तच्छब्दस्वरूपमेवप्रवृत्तिनिमित्तम्। अथकस्मा
 द्गौरित्युच्यतेगौरित्येवहिगौर्गविवर्तेतद्व्योविथक्यादितिनिरुक्तात्। यद्वास्वरूपंजात्यादिचेत्युभयंप्रवृत्तिनिमि
 त्तमित्याहुः। अनुकरणत्वंचशब्दमात्रतात्पर्यकोच्चारणविषयत्वम्। पदाथेविपर्योसकृदितिसमभिव्याहारेगौरि
 त्याहेत्याहै। नैवतिसूत्रभाष्योदाहृतेनानुकरणत्वम्। विशेषणतयार्थभानेनशब्दमात्रतात्पर्यकत्वाभावात्। अत
 एवगौरानेयेत्यभिप्रायेणगौरानेयेतिपरिणप्रयुक्तेइतरः सम्यगश्रुत्वापरंपृच्छतिकिमाहेतितेनगौरित्याहेत्युक्ते
 ततएवार्थबोधात्प्रवर्तते। स्मृताहो धइतितुनयुक्तम्। उच्चारितस्यैवबोधकत्वमितिसिद्धान्तात्। अनुकरणस्य

ल. मं
७२

द्योतकोपिकदाचिद् इतिः। अनुकरणं चानितिपरमिति सूत्रात्। अनुकरणे तु न विशेष्यतश्चानापि विशेषणतयार्थस्य भ्रान्तम्।
यथास्य वामीयमित्यादाविति बोध्यम्। विष्णुर्नारायणश्च कृष्ण इत्यादाविति कौशे विष्णवो दिशब्दा अर्थपराः शक्तिग्रहस्तु प
दत्वहेतुकानुमानेन सामान्यतएव पदप्रकारकः। एवं च विष्णुपदार्थाभिन्नः कृष्णपदार्थ इत्यादिक्रमेण बोधः। विनाय
को विघ्नराजेत्यादौ द्वन्द्वविषये एते पदार्थाः विनायकपदार्थाभिन्ना इति बोधः। सर्वपर्याय इत्यात्मके कौशे एते पदार्था
अभिन्ना इत्यध्याहारेण बोधः। एतत्पदममुकवाचकमिति शक्तिग्रहस्तस्वस्वप्रसिद्धपदार्थमादाय तत्तत्पुरुषस्या
नियमतः पश्चान्मनसैव। अदएव तृतीयाध्यायतृतीयपादे शंकरभगवत्पादैरुद्गीथाधिकरणे सामानाधिकरण्यं
त्रतुर्था। अध्यासेनापवादेनैकत्वेन विशेषणत्वेन च अध्यासेन यथाद्वयप्रतिमाविष्णुरिति। न हितत्र विष्णुबुध्या प्रतिमाबु
द्धिर्निकर्तते इति नायमपवाहः। अप्रतीरो यथा इदं स्रजतमिति। अत्र हि पश्चाद्भाविन्या यथार्थया शक्तिबुद्ध्या स्माबुद्धे
निवृत्तेरपवादसामानाधिकरण्यमिति व्यवहारः। एवं च अध्यासस्य निरपवादत्वसापवादत्वाभ्यां द्वैविध्यमुक्तम्। एक
त्वेन यथा द्विजोत्तमो ब्राह्मणो भूदेव इति। नैवं लौकिके वाक्ये लोकाव्यवहारे एके नैव विवक्षितार्थसमर्पणादन्यस्यान
व्ययेन पर्यायाणां सहप्रयोगभावात्। तत्रमात्कोशरूपमेतत्। एतेन कोशरूपपदानां पदपरत्वमित्यपास्तम्। विशेष

राम
७०

ण त्वे न नीलमुत्पलमित्यादौ। एत एव नाम्नि ते समानाधिकरणे इति सूत्रेः। इत्येदे वि सरस्वति इडे काव्ये वि हृद्ये एतानि
 ते इत्ये नामानीत्यत्र समानाधिकरणत्वप्रयुक्तमविद्यमानत्वनिषेधमाशङ्क्य सामान्यविशेषवचनत्वाभावमाश्रि
 त्य समाहितम्। अन्यथैकार्थबोधकत्वरूपसामानाधिकरण्यस्याप्यत्राभावात्तदसङ्गतिः स्पष्टैव। एकशेषस्तुनात्त
 च्छब्दस्वरूपस्य सम्यग्बोधानापत्तेः। कोशस्य चानेकपर्यायाणां स्वरूपबोधपूर्वकमेवार्थबोधने तात्पर्यात्। तदुक्तम्
 भेदारव्यानाय न ह्यन्वो नैकशेषो न संकर इति। भेदारव्यानायेत्यस्य लिङ्गभेदारव्यानाय स्वरूपभेदारव्यानाय चेत्यर्थः। लिङ्ग
 भेदारव्यानाय खं नभः आवणो न भाडुत्यस्य स्थाने खं आवणो तु न भसी इति न कृतम्। विष्णुर्नारायण इत्यादौ स्वरूपभे
 दारव्यानाय नैकशेषः कृतः। तथा पूर्वपरत एकलिङ्गानां मध्ये भिन्नलिङ्गपाठरूपः संकरोपि न कृतः। यथास्तवः स्तोत्रं तु
 तिस्तुतिरित्येव कृतं न तु स्तुतिः स्तोत्रं स्तवो नुतिरिति। कृतो न भिन्नलिङ्गानामनुक्तानां क्रमादृते इत्यस्यानुक्तानां स्थाना
 न्तरानिर्दिष्टानां भिन्नलिङ्गानां ह्यन्व एकशेषश्च न कृतोऽन्येषां तु कृत एव यथाप्युरो यक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नरा इति। मावापित
 गैपितराविति। भिन्नलिङ्गानामिति भिन्नस्वरूपाणामप्युपलक्षणम्। विरूपाणामपि समानार्थानामिति चैकशेषः प्राप्तिः।
 अतोऽर्थपरतैव कोशेऽनुक्तानां क्रमादृते इत्यस्य वर्गाः पृथ्वी पुरश्मा भृहन्नौषधि मृगादिभिरित्युदाहरणम्। तत्र ह्यन्वसं

क मं-
७३

रौकतावेवेयलम् । सर्वशब्दस्य बुद्धि विषयो यावत्त्वात् लिङ्गः समूहोर्थः । यावत्त्वमत्रैकत्वद्वित्वभिन्नसंख्या वृत्तपरि
च्छेदवत्वम् । तत्र समूहस्योद्भूतावयवभेदत्वे सर्वेषाम् । अनुद्भूतावयवभेदत्वे एकवचनं सर्वोद्भूतोक्तव्यादेः
सर्वावयवकइत्यर्थः । अवयवगतसर्वत्वस्यावयवनिष्कारोपोऽप्यः । बुद्धि विषयत्वेन बुद्धि विषये तदादेः शक्तिः । अत
एव तस्यापत्यमिति सूत्रभाष्ये सर्वनामनिर्देशविशेषासंप्रत्ययः सामान्यनिर्देशादिति शङ्कितम् । तस्यापत्यमित्यर्थे
प्रत्ययइति सूत्रार्थे तस्येति निर्देशात् सामान्यवाचिनस्तच्छब्दादेव प्रत्ययः स्यात् । अनुपपत्त्यादेरिति शङ्कार्थे कैयटः । सा
मान्यवाचिनोत्पत्तेरसंभवाद् विशेषवाचिनोत्पत्तिरिति सिद्धान्तितम् । अपत्यशब्दस्य संबन्धिविशेषाकाङ्क्षतया
तस्यापत्यमित्युक्तावप्याकाङ्क्षाप्रतिवृत्तत्वेन तद्विशेषणार्थे गाढविशेषवाचिनसंबोसत्तेः । यदाप्रकरणात्तदा
योषिविशेषेवर्तन्ते तदा तस्मादभिप्रत्ययस्तादायनिरितीति कैयटः । सामान्यस्यैव विशेषविशिष्टस्य भानप्रकरणा
दिवशादितितदर्थः । विशिष्टेऽपि बुद्धि विषयत्वसत्त्वात् । एवं च तस्यापत्यमित्यादौ तच्छब्दोपादानमपत्याद्यर्थसंब
न्ध्यपलक्षणमितितात्पर्यम् । तदुक्तं तस्येदमिति सूत्रे कैयटेन । षष्ठ्यन्तमात्रं तस्येति प्रकृतित्वेन विवक्षितं तत्प्रति
त्वात् । सूत्रं च प्रत्ययार्थत्वेन । यत्त्वपरं लिङ्गसंख्याप्रत्ययत्वपरोक्षत्वादि कतं विवक्षितं । इति । तदभिप्रायेणै

राम
७३

वस्तुत्रोपक्रमे तस्येदमित्यप्येपिसिद्धमित्युक्तम्। शेषइतिसूत्रे च भाष्ये उक्तं तस्येदं विशेषात् इति परं त्यसमूहो विवा
सइति। तस्येदमितिसूत्रे इदं पदार्थप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयाव्यक्तिविशेषा एते इति तदर्थः। अतएव तस्मिन्निति सूत्रे भा
ष्यं सर्वनाम्नानिर्देशः क्रियते सर्वेषामच सामान्यवाचि। तत्र सामान्ये निर्दिष्टे विशेषा अपि उदाहरणानीति। व्यापकं
सामान्यं व्याप्यो विशेषः। तत्त्वं च किञ्चिन्साधीनम्। अतएव गोरुष्णयोः परस्परं सामान्यविशेषभावइति च। तत्र
सामान्यवाचीत्यनेन सकलसाधारणसामान्यमेव प्रवृत्तिनिमित्तमित्युक्तम्। नच काव्यप्रकाशेऽनेकार्थस्य शब्द
स्य वाचकत्वे नियन्त्रिते इत्येतदुदाहरणावसरे तावन्मात्रस्तनिकेत्यादावभिनयेन शक्तिसंकोचइत्युक्तं तद्दि
रुध्येत। तदादीनां त्वद्वीत्याना नार्थत्वाभावादिति वाच्यम्। शक्यतावच्छेदकानेकत्वइव शक्यतावच्छेदक
व्याप्यधर्माणानानात्वेऽप्यनेकार्थत्वात्। परेतु घटमानयेत्याद्युक्ते तैलघटजलघटघृतघटानां मध्ये तत्त्वकरणे त
त्तदूषटानयनमतएवाक्ताः शर्करा उपदधातीत्यादौ तेजो वै घृतमिति लिङ्गादक्ता इत्यस्य घृतसाधनाज्जनपरत्व
मिति हेलाराजादिभिरुक्तम्। हरिणाशब्दार्थस्यानवच्छेदे इत्येवोक्तम्। एवं च संयोगादि शक्यतावच्छेदकाने
कत्वे एव निर्णायकमित्युक्तम्। प्रकाशेऽनेकार्थस्येत्युक्तिस्तु तत्र द्वितीयाथ व्यञ्जनायाः स्फुटतया व्यञ्जने

५. मं-
७४

निरूपणप्रस्तावादित्याहुः। यत्तु यद्व्यक्तत्पदं यादृशयादृशधर्मविच्छिन्नविषयकबुद्ध्या प्रयुज्यते तत्तत्तत्पदं बुद्धिविषय-
तावच्छेदकत्वोपलक्षिततादृशतादृशधर्मविशिष्टशक्तमिति शक्तिग्रहः। बुद्धिविषयत्वस्यापि तदुपलक्षितत्वात्कदाचि-
त्तेनरूपेणापि बोधः। अतएव तत्पदात्कदाचिद्घटवृत्तिकदाचिज्जातिमानितिकदाचिज्जातिमान्घटइतिकदाचिद्बुद्धिस्थ-
इति बोधः। तादृशार्थनिरूपितशक्तिरेकैव। हर्यादिपदशक्यतावच्छेदकानां तु न तेनानुगमः। तेभ्य एकस्य नाना रूपेण
बोधनाननुभवात्। अतएव तेभ्यो न कदाचिदपि जातिमान् हरिरित्यादि क्रमेण बोध इति। तन्न। तेषां तेषां धर्माणां विशिष्य
ज्ञानाभावे तत्तद्रूपेण शक्तिग्रहाभावात् तथा बोधासंभवात्। मम तु बुद्धिविषयत्वेन तदाश्रये शक्तिग्रहान्मदोषः। सर्वस्या
पि बुद्धिविषयत्वेनैव बोधाद् इति दिक्। अत्र तदिदमादीनां पर्यायत्व वारणाय परोक्षत्वाद्यपिशक्यकोटौ निवेशनीयम्। एवं
यच्छब्दशक्यकोटाबुद्देश्यत्वं तत्रो विधेयत्वमिति। इदं तु बोध्यम्। तत्पदप्रतिपाद्यतया वक्तु बुद्धिविषय उद्देश्यो यत्पदार्थो
तस्तेनार्थप्रत्यायने नियमतस्तत्पदापेक्षा। तत्रोत्तरवाक्यगतयच्छब्दस्य तच्छब्दाक्षेपसमर्थत्वेन न तत्र तच्छब्दोपादाना-
पेक्षा। यथा साधुवन्द्यमसिपुष्पयैः कृतं मीलितं यदभिरामताधिक इत्यादौ। एवं तत्पदं यत्पदप्रतिपाद्यतया वक्तु बुद्धिविषये
विधेये शक्तं तत्र प्रसिद्धानुभूत प्रक्रान्तार्थकतच्छब्दस्य यच्छब्दाक्षेपसमर्थत्वाद् न तत्र यच्छब्दोपादानेनेमेति का-

राम

७४

व्यप्रकाशादौ विस्तरः। तत्रेदमेतदोः प्रत्यक्षेऽसौ व्यवहितेशक्तिः। तदुक्तमिदमस्तु सन्निकृष्टे समीपतया चिर्वैतदीरुः ॥
॥ अदसस्तु विप्रकृष्टे तदिति परोसि विजानीयादित्यलम्। एतच्च तस्येदमिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। परेतु परोक्षत्वाद्येव तदादे-
क्यतावच्छेदकं प्रकरणादिवशाच्च तत्तद्विषेयबोधः। वक्तुं श्रोतुं बुद्धिस्थत्वमेव हि प्रकरणम्। एतावतैव सर्वनाम्नां बुद्धिस्थप-
रामर्शकत्वमिति प्रवादः। तेषां प्रकरणानामेति नासर्वथा विशिष्यबोधाजनकत्वात्। अतएव तस्यापत्यसूत्रस्य पूर्वीक्तशब्-
कापरभाष्यस्थं सामान्यनिर्देशादिति प्रतीकत्वात्। अतएव तस्यापत्यसूत्रस्य पूर्वीक्तशब्-
स्यादितिकैयटेनोक्तम्। अन्यथा तच्छब्दोऽपि इतिवदं देत्याहुः। केचित्तु एवं युध्यते संबोध्यत्वमस्मद् उच्चारयितृत्वं प्र-
वृत्तिनिमित्तम्। तेन रूपेणैव बोधाभुभवात्। देव्युवाच। मया त्वयि हते त्रैवर्गजिष्णन्त्याशु देवता इत्यादि। विवाक्योच्चार-
णकालेऽनुपूर्वी सामान्ये न देवी वाक्यस्याप्युच्चारणः। देवी महिषासुरयोस्तद्वाक्यप्रयोक्तृत्वसंबोध्यत्वप्रतिसंधानादेव
ताभ्यां देवी महिषासुरप्रतीतिः। अनुवादकत्वं तत्संबोध्ययोस्तु न प्रतीतिस्तात्पर्याभावात्। मौनिनापि सन्दोच्चारण-
पूर्वकमेव लिखनेन तल्लिखितार्थपदादुच्चारयितृत्वेन प्रतीतिरविरुद्धा। उच्चारणमनुसंधानोपलक्षणं वा इत्याहुः। परेतु
क्रियाविनियोगफलकमभिमुखीकरणसंबोधनम्। तद्विषयत्वं च संबोध्यत्वम्। न चैतत्त्वं पचसीत्यादौ प्रतीयते। अत्र

७६

तत्तन्क्रियाकर्तृत्वादिविशिष्टसजातीयराहित्यकैवल्यम्। अयमेकोत्रभुङ्क्तेइत्याहावेतदेशाधिकरणकभोजनकर्तृसजातीयरहितोभुङ्क्तेइत्यादिरीत्याबोधः। अतएवैकाकीह्यमारुह्यजेगामेत्यादौ नानुपपत्तिः। हयस्यद्वितीयस्यसत्त्वेपितस्यसजातीयत्वाभावात्। एवंयोद्धृत्वेनसजातीयाभावेऽश्वादिपालकमनुष्यसत्त्वेपि एकोरणं गच्छतीत्युपपद्यतइतिदिक्। दिग्वाचकपूर्वादिशब्दानां सप्तशब्दः प्रवृत्तिनिमित्तम्। एकस्या अपिदिशउपाधिभेदात्तच्छब्दवाच्यता। तत्र मध्याह्नसूर्यसंयोगवान्देशो मध्यंततउद्याचलपर्यन्तदेशोपाधिकापूर्वादिक्। ततोस्ताचलपर्यन्तदेशोपाधिकाप्रतीची। ततएवमध्याह्नसूर्यसंमुखयावद्देशोपाधिकोदक्। तत्पृष्ठयावद्देशोपाधिकादक्षिणा। मध्याह्नसूर्यस्योदङ्मुखत्वात्। अतएवान्तर्भवितावधौदिक्शब्दाः। देशोदितुशब्दोपात्तावध्यपेसाइतिहेलाराजः। दिक्चेदमस्मादित्यवध्यवधिमद्वावप्रयोजिकोत्क्षेपणादिक्रियाभेदप्रयोजिकाचक्रत्वानुवक्रत्वादिब्यवहारप्रयोजिकाद्रव्याणां परापरव्यवहारप्रयोजिकाचशक्तिः। एकदिक्कमवयवप्रसारणमृजुता। अनेकदिक्कंतद्वक्रता। पूर्वमभूत्परतोभविष्यतीतिक्रियापौर्बकाल्यमेवकालकृतमितिनदिक्कालशक्त्योरैक्यम्। नापितयोः स्वतन्त्रद्रव्यत्वंपरोपाधितयैवसंहाप्रतीतेः। सर्वत्रचक्रकार्यदर्शनात्तयोर्विभुत्वम्। सर्वत्रस्वकार्यसंपादकत्वमेवामूर्तानाविभुत्वम्। देशानांपूर्वपदिदिव्यविहासेपिदिक्

राम
७६

ल-मं
७७

सूत्रभाष्योक्तरीत्या बोध्यम्। अभेदेन बोधने संख्येयपरत्वमिति बोध्यम्। एकशेषे णविंशतीविंशतय इत्यादी ष्टमेनादि
णप्रस्थादिशब्दाश्चैयताविशेषावच्छिन्नपलादिपरिच्छिन्नधान्यादिपरिच्छेदकत्वसमानाधिकरणजातिविशेषस्तु
पदोणत्वाद्यवच्छिन्ने शक्ताः। प्रवृत्तिनिमित्तंतु द्रोणत्वाद्येव परिच्छेदकत्वं तु लिङ्गवत्तत्समानाधिकरणमेव प्रातिप
दिकार्थसूत्रभाष्ये ध्वनितमेतदित्याद्युक्तम्। गोशब्दस्य स्त्रीत्वसमानाधिकरणं पुंस्त्वसमानाधिकरणं च गोत्वं श
क्यतादच्छेदकमिति नानार्थोयम्। तत्राद्यं प्रसिद्धम्। अन्त्येतात्पर्यं ग्राहकसापेक्षं बोध्यम्। अतएव गौरित्येतन्मा
त्रात् स्त्रीव्यक्तीनामेव बोधः स्वरसतः। अतएव गोबलीवर्द्धमित्यादौ सामान्यविशेषभावाभावाद्बहुः सिद्धः। अन्त्य
स्तु गोर्वाहिक इत्यादौ। एतान्गाश्चतुरो बलीवर्द्धान्पश्येत्यादौ प्रथमयोरिति सूत्रभाष्योदाहृते च एतदेवाभिप्रेस्यत्य
हादीनीति सूत्रे सामान्यविशेषवाचिनोर्बन्धनेति वक्तव्यमेवेति शूद्राभीरंगोबलीवर्द्धेण लपमित्यादीनां समादि
तिशब्दायामाभीराजात्यन्तराणि उलपमित्यपां नामधेयमित्यादिना सामान्यविशेषभावाभावउक्तोभाष्ये। गोबली
वर्द्धमित्यत्र गावउत्कालितपुंस्कावाहाय च विक्रयाय च स्त्रिय एवावशिष्यन्ते इत्युक्तम्। वांहाद्यर्थे पृथक्कृतपुं
रुषास्त्रिय एव गोशब्दव्यवहार्यत्वेनावशिष्यन्त इति तदर्थः। लोकव्यवहारेष्वेवमेवेत्यर्थः। धीनुशब्दस्य

राम

७७

नकर्मत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं घे ट् पाने इत्यतः कर्मणिनुप्रत्ययसत्त्वात् अतएवावीधेनु इत्यादिप्रयोगोः संगच्छन्ते । हवि
र्धान्यस्त्रिधेनुषु इति भागवतप्रयोगश्च । हविर्धानीगोः । एतेन गोत्वसमानाधिकरणं धानकर्मत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमित्य
पास्तम् । नचोक्तप्रयोगे लक्षणा । शक्त्यैवोपपत्तेः । नचाथैष भूस्त्रिदेवसर्वस्तस्य विश्ववत्यस्तोत्रियाधेनु रक्षिणे अ
त्यत्रद्यावापृथिवीभ्यां धेनुमालभेतेत्यत्र च गवामेव प्रतीतिर्न स्यादिति वाच्यम् । अपशबोवां न्ये गोः श्येभ्य इति श्रुतेः
प्रशस्तत्वेन तत्र गवामेव प्रतीतेः । बडवानां तु न रक्षिणात्वं भागित्वाद्वा गवामिति जैमिन्युक्तेः । भागित्वमुपकार
कत्वं रक्षिणा हि त्रस्त्रिगुपकारार्थानचताभिर्दुग्धादिहाराः शिहोत्राद्युपकारः न केसरिणो ददाति नो भयतो द
तः प्रतिगृह्णातीति निषेधाच्च । एतेन धनलाभहाराता सामप्युपकारकत्वमित्यपास्तम् । नाश्वं विक्रीणीत इति स्मृते
श्च । द्यावापृथिवीभ्यां धेनुमालभेतेत्यत्राप्युक्तप्राशस्त्या दश्वजातीयस्याश्वमेधातिरिक्तेषु त्वाश्रवणाच्च गौरे
वालम्भः । किंच तद्ग्रेवायव्यं वत्समालभेतेति श्रुतं तत्र च प्रत्यासत्त्या पूर्वो लब्धे धेनोरे ववत्सस्य ग्रहणमिति वे
दभाष्यकृद्भिर्व्याख्यातम् । एवं च तत्संयोगात् तत्परत्वं वत्सशब्दस्तु गोत्वसमानाधिकरणवयः प्रवृत्तिनिमित्त
कएव । अतएव महिष्यादावपि धेनुव्यवहारो लौकिकानाम् । अतएव हर्षादिभिः सवत्सासकरं भाऽवत्साकरं भि

ल. मं
७८

धेनुरिति संयोगविप्रयोगयोरुदाहृतम्। वत्ससंयोगादिना गौः करभसंयोगादिनो ष्टी उच्यते इति च विष्टम्। अतएव त
था सुवर्णशृङ्गिणां गोधेनूनां चतुःशतमिति कर्णपर्वणि भारते प्रयोगः संगच्छते इत्यलम्। अन्योन्येतरैतरपरस्परश
ब्दानां क्रियाव्यतीहारविषयत्वमेकमात्रावृत्त्यन्योन्यत्वमखण्डोपाधिरूपं प्रवृत्तिनिमित्तमिति सर्वेष्टसिद्धिः॥ इ
ति प्रातिपदिकार्थनिर्णयः॥ अथ तत्र कृतिकसुबर्थो निर्णयते॥ तत्र प्रथमा द्वितीया तृतीया चतुर्थी पञ्चमी षष्ठी स
प्तमी स्याख्याः सप्त विभक्तयः। तत्र प्रथमा विधायकं प्रातिपदिकार्थं लिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमेति। अत्र प्रा
तिपदिकार्थशब्देन तत्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तं तदाश्रयश्च। अतएव लिङ्गदिग्रहणं चरितार्थम्। तेषामपि प्रातिप
दिकार्थत्वात्। तदाश्रयश्च आरोपितप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयोपि। तेन सिंहो माणवको द्रोणो व्रीहिरित्यादौ न दोषः। किं
च शक्यार्थपदं साधुत्वेनान्वाख्यायपश्चात्पदान्तरसन्निधानेऽन्वयानुपपत्त्या वक्तव्यं तृभ्यां लक्षणाश्रयण
मिति न दोषः। अन्यथा गङ्गायां घोषइत्यादौ सुबुत्पत्तेः प्राक्प्रातिपदिकस्यैवलक्षणायां नपुंसकह्रस्वत्वाप
त्तिः। तिङ्गसमानाधिकरणे प्रथमेत्यादिना तिङ्गन्तार्थसामानाधिकरण्येनान्वययोग्यमेव प्रथमान्तसाधुइत्ये
तावद्बोध्यते। अन्ततो लट्परस्यास्तेः सत्त्वात्। ननु तदन्वयबोधोत्तरं प्रथमोत्पत्तिरिति बोध्यते। एवमन्यैरु

राम-
७८

पिकारकाधिकारस्त्वसूत्रैर्युग्युपपदइत्यादिभिश्च। अतएवार्थवत्सूत्रेभाष्ये शुक्लामित्युक्ते कर्मनिर्दिष्टं कर्ता क्रि
याचानिर्दिष्टे अभ्याजेत्युक्ते क्रियानिर्दिष्टा कर्ता कर्मचानिर्दिष्टे देवदत्तेत्युक्ते कर्ता निर्दिष्ट इतरदनिर्दिष्टमिहेदा
नीं गामभ्याजकृष्णां देवदत्तेत्युक्ते सर्वनिर्दिष्टं गामेव कर्मदेवदत्त एव कर्ताऽभ्याजेव क्रियेत्युक्तम्। तत्र त्कारकादि
मात्रप्रयोगे योग्य सर्वक्रियाध्याहारे प्रसक्ते नियमार्थस्तत्प्रयोगादिति तत्तात्पर्यम्। एवं च सामान्यतः क्रियाकारक
त्वसंबन्धयोग्यता बुद्धिरेव विभक्तिप्रयोजिकानतु विशिष्येति लभ्यते। कारकत्वं क्रियाजनकत्वयोग्यता बुद्धि वि
षयत्वमेव। बुद्धिस्तूत्रेभाष्येप्युक्तम्। संस्कृत्य संस्कृत्यपदान्युक्तं ज्यन्ते तेषां यथेष्टमभिसंबन्धो भवत्याह रपात्रं पात्र
माहरे निद्रो णो व्रीहिरित्यादौ पदद्वयोपस्थाप्य व्यक्तयोरेकत्वेन संबन्धाभावेपि विशेष्यविशेषणभावे बोध्यः। यत्त्वभेदः
संबन्धइति। तत्र। तस्य संबन्धत्वे मानाभावात्। संबन्धिभेद नियतत्वात् संबन्धस्य। अतएवाद्यन्तवत्सूत्रे रादोः शि
रइत्यादौ एषु युपपादनाय व्यपदेशिवद्भावइति भाष्ये उक्तम्। किंच। तस्य संबन्धत्वे नीलो धटइत्यादौ षष्ठ्यापत्तिः।
भेदमूलकसंबन्ध एव षष्ठी तस्य सूत्रतो वाच्यवृत्त्यात्माभात्। अतएव तार्किकनव्यैरपि कर्मधारयोत्तरभाव इत्यस्य
स्यपदार्थतावच्छेदकसमानाधिकरण्यवचनत्वं कृतद्वितसमासेभ्यः संबन्धाधिधानं वाच्यप्रत्ययेनेत्यभिरुक्तौ

ब. मं.
७९

केरित्युक्तम्। अभेदस्य संबन्धत्वेन आनेतस्यैव तदुत्तरभावप्रत्ययवाच्यता बहुयुक्ता। राजपौत्राण्यमित्यादौ पूर्वोक्तः।
पदार्थयोः संबन्धस्यैवेतिदिक्। नचप्रथमार्थः स इत्यशेषः। अनुशासनाभावात्। नीलं घटं पर्येत्यः। दौ तद्भानाना प
तेश्च। नचाकाङ्क्षालभ्यः सः। वाक्यविशेषणविशेष्यभावातिरिक्तस्याकाङ्क्षालभ्यत्वाभावात्। राज्ञः पुरुष इत्या
दावाकाङ्क्षितसंबन्धस्य षष्ठ्या रामं प्रथतीत्यादौ क्रियाकारकयोः संबन्धस्य द्वितीयादिनालाभात्। कारकविभक्ती
नात्तच्छ्रुक्तिस्तत्तत्क्रियाकारकभावसंबन्धश्चार्थइतिकारकइतिसूत्रभाष्यात्समर्थसूत्रभाष्याच्चलभ्यतइत्य
त्रेनिरूपयिष्यामः। नच संबन्धसंबन्ध आकाङ्क्षालभ्यः। तद्भानेमानाभावात्। अनवस्थापत्तेश्च। यदपि वीरः पु
रुष इत्यादौ गुणभेदेनैकस्यापि द्वयस्य भेदादौपेणभेदाभेदगर्भतादात्म्यं संबन्धइति। तदपिन। वास्तवभेदमूलकइ
वारोपितभेदमूलकसंबन्धेपि षष्ठ्यापत्तेः। तत्रविभक्तिवाच्यस्यापि संबन्धस्यसंसर्गतयैवभानम्। अतएवार्थवत्स
त्रभाष्ये एषां पदानां सामान्ये वर्तमानानां यद्विशेषेवस्थानं स वाक्यार्थइत्युक्तम्। विशेषइत्यस्य विशेषणविशेष्य
भावरूपपदार्थसंसर्गसूत्रेणैव इत्यर्थः। संबन्धान्तरस्य समर्थसूत्रेभाष्ये षष्ठ्यादिवाच्यतोक्तेः। अतएव प्रातिपदिकार्थ
सूत्रे वीरः पुरुष इत्यादौ विशेषणविशेष्यभावस्याधिकस्य प्रतीत्या प्रातिपदिकार्थमानाभावात् प्रथमानप्राप्तेः।

राम
७९

शङ्क्ययद्वाधिकं स वाक्यार्थ इत्युक्तम् । अत्र कैयटः । वीरप्रातिपदिकाद् वीरः कइत्याकाङ्क्षयापितं विशेषण
 मनपेक्ष्यस्वार्थमात्रनिष्ठात्प्रथमापश्वात्त्वाकाङ्क्षावशाद्विशेषणविशेष्यभाववगतिरिति । षष्ठीशेष इति सूत्रे भाष्ये
 पि स्फुटमेतत् । यतो घट इत्यादौ विशेष्यविशेषणभाववारणायसोपि धर्मभेदमूलकारोपितभेदसापेक्ष इति बोध्यम् ।
 हरिणाप्युक्तम् । विशेषणविशेष्यत्वं पदयोरुपजायते । न प्रातिपदिकार्थश्च तत्रैवं व्यतिरिच्यते इति । पदयोः संबन्धयोरि
 ति शेषः । वीरः पुरुष इत्यादौ परस्परसंबन्धेन गुणप्रधानभावापन्नार्थकत्वेन वाक्यार्थभूतविशेष्यविशेष्यभावयुक्ता
 र्थकत्वात्पदयोरपितत्वम् । एवराज्ञः पुरुष इत्यादौ प्रातिपदिकार्थस्य राज्ञो विशेषणत्वं पुरुषस्य विशेष्यत्वं स्वामित्वे
 न स्वत्वेन च यथा तथो व्यतिरेकः रूपान्तरेण परिवर्तनं न तथा प्रकृत इति तदर्थः । अत्र एव जात्यावृत्तीति सूत्रेन्याय
 वार्तिककारेण यदुक्तम् । विशेषणविशेष्यभावस्यैकविषयत्वाद् यदि गोशब्दतिष्ठति शब्दयोरेकमभिधेयं भवति त
 तो विशेषणविशेष्यभावापन्नयोस्तिष्ठति गोशब्दयोः सामानाधिकरण्यं युज्यत इति तत्संगच्छते । अन्यथा राज्ञः
 पुरुष इत्यादौ भेदेपितस्य सत्त्वेनैकविषयत्वादित्यसङ्गतिः । अत्रैकमभिधेयमित्युक्त्या क्रियाक्रियावतोरभेदः सूचि
 तः । अभिधेयपदस्य विशेष्ये एव प्रसिद्धेः । तस्माद्द्वैधासः । द्वयोर्धर्मिणोः संबन्धेन वैकल्येन येति ॥ एवं च विना संब

ल. मं
८०

न्यं विशेषणविशेष्यभावस्यैकविषयत्वादिति तदर्थो वाच्यः। एवं चाभेदस्य संबन्धत्वाभावः स्पष्ट एव तदभिमतः।
यद्वा तत्र प्रवृत्तिनिमित्तयोः साहित्यरूपः संबन्ध एव तदाश्रययोर्विशेषणत्वादिनियामकः। सोऽपि वाक्यार्थ एवा ए
तदेवाभिप्रेत्य कर्मधारयविषये ह्यन्वापादनं चार्थे ह्यन्वइति सूत्रे भाष्ये कृतम्। एवं च वीरत्वपुरुषत्वसमूहवान्वीरः
पुरुष इति बोधः। सामानाधिकरण्यं चैकधर्मिबोधकत्वमेव। एतेन प्रकारता विशेष्यते सांसर्गिकविषयतानिरू
पिते एवेति नियम इत्यपास्तम्। मानाभावात्। अभेदान्वय इत्यस्याभेदेऽप्यन्वयो विशेषणविशेष्यभाव इत्येवार्थो
नत्वभेदसंसर्गको बोध इतीत्यलम्। तत्राव्ययानि स्त्रीपुमान् नपुंसकमित्यादिशब्दाश्च प्रातिपदिकार्थ इत्यस्यो
दाहरणम्। कृष्णः श्रीशौनंत उस्तटीतटमित्यादिलिङ्गाधिक्यस्य। द्रोणः खारी आढकमित्यादौ प्रवृत्तिनिमित्तजा
तिरूपद्रोणत्वाद्यपेक्षया परिच्छेदकत्वस्याधिक्यस्यैभ्यो भानेन प्रातिपदिकार्थमात्रविहितप्रथमाया अप्रा
प्त्या परिमाणग्रहणमेकोद्वावित्यादौ संख्याया उक्तत्वात् तदप्राप्त्या वचनग्रहणम्। अत्रानुवृत्तस्यानभिहित इत्य
स्य संख्या विशेषणत्वात्। यद्वा प्रवृत्तिनिमित्तसंख्यात्रविभक्तिवाच्या। न च तद्व्यबोधाननुभवः। एकत्वस्य प्रचि
तस्य ततो बोधात्सजातीयसंबलने हि प्रचयः। द्वित्वाद्युपजननयोग्यत्वं च प्रचितत्वम्। प्रातिपदिकस्य तु प

राम

८०

तस्य प्रचितसाधारणं तदर्थः। तत्र लीति चैकपुत्र इत्यादौ। एवं द्वौ बहु बहु इत्यादौ इतावयवभेदसमूह इति। तत्र
 क्त्या। तद्भावे तु द्विपुत्रो बहुपुत्र इत्यादावनुद्गतावयवभेदसमूह इति द्वित्वोदिभानम्। एतन्मूलकमेव संभे
 हेनान्यतरवैयर्थ्यमिति पठ्यते। यद्वा न केवलेति नियमेन स्वाभाविकं सहाभिधानमत्र लुग्विधिना तु केवलेना
 प्यभिधानं ज्ञाप्यते। एवं च प्रकृत्यर्थानुवादि काविभक्तिः। यद्वा प्रकृतिप्रत्ययसमुहायवाच्यः सौ र्य इत्यनुक्तत्वादे
 व विभक्तिरत्र। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां ह्यत्र प्रकृतिप्रत्यया र्थावधारणमर्थवत्सूत्रादौ भाष्ये उक्तम्। एकशब्दादौ
 च वचनान्तराभावाद् व्यतिरेकाभावेऽन्वयस्याप्यनिश्चयात् केवलप्रकृत्यर्थानवधारणमेव। वृत्तौ तु वृत्तिस्व
 भावादेवान्यार्थसंबन्धोपसर्जनार्थः केवलप्रकृतेरेव गम्यते इति न तत्र विभक्तिः। सैव चानुत्पत्तिर्लुकात्वाख्या
 यते। यद्वा एकत्वादिविशिष्टः प्रकृत्यर्थो विभक्तिवाच्येनैकत्वादिना विशेष्यते। एकत्वादिविशिष्ट एवाथेनितु गु
 णान्तरविशिष्ट इति। एवं च वचनग्रहणं न कार्यं स्पष्टं चेदं सर्वमनभिहितसूत्रे भाष्ये। संख्यासमुद्देशो हरिग्रन्थे
 चेति दिक्। इदमपि सूत्रं क्रियायोग एव प्रवर्तते कर्मणि द्वितीयेत्यादिसाहचर्यात् तथैवाकाङ्क्षितत्वाच्च। तिङ्
 समानाधिकरणे प्रथमेति वार्तिका च क्रियान्वयिकर्त्रीदावभेदान्वयाच्च क्रियायोगो बोध्यः। यत्र क्रियानश्रूय

न.मं.
८९

तेतत्राध्याहारः। अन्ततोः स्तीत्यस्यास्तिर्भवन्तीपरोप्रयुज्यमानोपिअस्तीतिभाष्यात्। संबोधनेचेत्यनेनसंबोध
नाधिक्येप्रातिपदिकार्थेवर्तमानात्प्रातिपदिकात्प्रथमा। तत्रसंबोधनमभिसुरवीभावः। तत्फलंप्रवृत्तिनिवृ
त्ती। तेनसंबोधनविभक्तिरनुवाद्यविषया। संबोध्यतावच्छेदकसूपेणसंबोध्यस्यसिद्धिंविनातत्त्वासंभवात्। ते
नराजाभवयुध्यस्वेन्द्रशत्रुवर्धस्वेत्यादौनसंबोधनविभक्तिः। राजत्वादेरसिद्धत्वेनानुवाद्यत्वाभावात्। अतएव
सजन्युध्यस्वेत्यस्यकुमारावस्थायांराजाभवयुध्यस्वेत्यस्यराजावस्थायांनप्रयोगः। केचित्तुसंबोधनंसम्य
गुज्ञापनंसंबोध्यज्ञापनार्थमेवसंबोधनविभक्त्यन्तपदघटितवाक्यप्रयोगात्। तत्फलंप्रवृत्तिनिवृत्तीइति
पूर्ववत्। ज्ञापनेसम्यक्त्वचावश्यकर्तव्यत्वादिविषयकज्ञानानुकूलत्वम्। तादृशज्ञानानुकूलव्यापारश्च
एतद्विभक्त्यन्तपदघटितवाक्यप्रयोगएव। यत्तुप्रयोक्त्रिच्छाविषयकत्वंज्ञानेसम्यक्त्वमिति। तन्न। तस्यवा
क्यप्रयोगानुमेयत्वेनविभक्तिबोध्यतावच्छेदककोटौनिवेशेमानाभावात्। संबोधनपदाघटितवाक्यप्र
योगेपिबोध्यबोधेप्रयोक्त्रिच्छाविषयत्वानुमानात्। अन्यथातस्यतत्प्रयोक्तृत्वमेवनस्यात्। त्वंपचेत्यादौ
प्रयोज्यप्रवृत्तेस्तद्विष्टत्वस्यप्रवर्तनानुमेयत्वदर्शनाच्च। हेशब्दादिसंबोधनेतात्पर्यग्राहकम्। अचेवनेतु

राम
८९

तत्र स्वरोपेण गोणः प्रयोगः। संबोधनं चाभिमुखी कृत्या ज्ञातार्थं ज्ञानानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारः। तत्राभिमुखी
ज्ञानानुकूलव्यापाराश्रयत्वं संबोधनत्वम्। तत्त्वेन बुद्धिश्च स्वनिष्ठज्ञानविषयज्ञेयसाकाङ्क्षे इति बोधः। तस्या
त्वयः। स एव च ज्ञाप्योर्थः। तेन रामत्रायस्वेत्यादौ रामसंबोधनविषयस्त्राणमिति बोधः। अभिमुखीकरणं स्ववच
नार्थग्रहणे सादरत्वकरणम्। तद्यज्जकंचमुखपरावृत्त्यादि। हे राम सुन्दर इत्यादावसीत्यध्याहारः। एवं च धिदु मू
र्येत्यादौ क्रियाध्याहारे प्रथमा तदभावे द्वितीयेत्याहुः। तनुसिद्धस्याभिमुखीभावेत्यादिव स्थमाणा हरिग्रन्थविरुद्धम्
संबोधनपदं यच्च तत्क्रियाया विशेषणम्। ब्रजानि देवदत्तेति निघातोत्र तथा सतीति हरिः। अत्र पुञ्जराजः। आख्या
तंसनिशेषणं वा क्यमिति वा क्यलक्षणस्य समर्थस्त्वत्र भाष्योक्तस्य संबोधनपदार्थे क्रियाविशेषणत्वाभावे ब्रजानि
देवदत्तेत्यादावभावेन समानवाक्ये इति प्रकृत्यविहितो निघातो न स्याद् इति संबोधनविभक्तेरनुवाद्यविषयतयाऽनु
वाद्यस्य च विधेय एवान्वयेन विधेयतायाश्च क्रियानिष्ठत्वेन तस्यामेवान्वय इति युक्तम्। एतच्च न डीति सूत्रे भाष्ये ध्व
नितमिति समानाधिकरणसमासप्रकरणे समासत्रादे निरूपयिष्यामः। तदुक्तं हरिणा। सिद्धस्याभिमुखीभावमात्रं सं
बोधनं चिदुः। आसाभिमुख्यो ह्यर्थं त्माक्रिया सुविनियुज्यते। संबोधनं न वाक्यार्थ इति वृद्धेभ्य आगम इति। एवं च

ख. मं.
५२

केचिन्मतोक्तसंबोधनपदार्थफलभूतोऽभिमुखीभावएवात्रसंबोधनपदार्थोऽनितु सर्वस्तदुक्तमभिमुखीभावमात्रमिति। एवंचक्रियासुविनियोगफलकोऽभिमुखीभावः संबोधनमिति सूचितम्। अत्रसिद्धस्येत्यनेनतस्यानुवाद्यत्वंविनियुज्यतइत्यनेनप्रवर्तनाविषयक्रियासंबन्धस्तस्येतिबोधितम्। एवंचाभिमुखीभवद्रामाद्युद्देश्यकप्रवर्तनाविषयो रक्षणमितिबोधः। ब्रजानिदेवदत्तेत्यादावपिजानीहीत्यध्याहारोवाक्येकदेशन्यायेनवा। तत्रब्रजनस्यकर्मत्वाद्देवदत्तस्योद्देश्यत्वाद्ब्रजयोःसमानवाक्यस्थत्वम्। उद्देश्यविधेयभावोवाक्यार्थः। अभिमुखीभवनानुकूलस्यसंबोधनविभक्त्यन्तशब्दप्रयोगरूपव्यापारस्येतरनैरपेक्ष्येणैवप्रतीतेस्तन्नवाक्यार्थइतितदर्थइतिबोध्यम्। तत्रवाक्येकदेशन्यायेनब्रजानिदेवदत्तेत्यनेनैवजानीहीत्येतद्घटितवाक्यार्थबोधइति एकतिडुवाक्यमिति वाक्यलक्षणमपितत्रास्येवेतिमिथातसिद्धिः। एतन्नूलकएवसंबोधनस्यकर्तृकारकत्वव्यवहारोच्छानाम्। तस्यैवत्वंपदार्थत्वेनविनियोज्यक्रियाकर्तृत्वात्। अतएवतिडुसमानाधिकरणेप्रथमेतिवार्तिकमतेप्रथमासिद्धिः संबोधने। तन्न्यासेहिप्रातिपदिकार्थेति सूत्रवदस्याप्यकरणमेव। अतएवसंबोधनेत्येति सूत्रं कर्मादिनिशिष्टेप्रथमाभावेज्ञापकमात्रित्यप्रतिपदिकार्थसूत्रेमात्रं ग्रहणं प्रत्याख्यातम्। तेनहि संबोधनविषयमिति।

रम

५२

०
कश्चिदर्थ इत्यनेन सिद्धिः सूचितेति तत्त्व षडनवार्तिकेनैव तत्र सिद्धिरुचितेति बोध्यम् । वार्तिकत्रयं तु तत्र
त्वेपि संबोधनाधिकेति दुःसमानाधिकरणेऽर्थवर्तमानात्प्रथमेत्येव तदर्थस्योचित्याच्च । तस्मात्कार
कत्वं संबोधनस्येति वृद्धोक्तं साध्वेव ब्रजानि देवदत्तेत्यादौ ब्रजनक्रियान्वयेनैवैकवाक्यत्वमिति न युक्तम्
। तस्यान्तस्य नियोगाभावेन क्रियासुविनियुज्यते इति हरिग्रन्थविरोधापत्तेरिति विक्र । यत्तु संबोधनस्य प्र
कृत्यर्थविशेषणत्वे भौ ब्राह्मणास्त्वं पचेति प्रयोगापत्तिरिति । तन्न । शब्दशक्तिस्वाभाव्येन संबोधनविभक्त्य
न्तपदसमभिज्याहारे युष्मदस्तस्य दबोध्ययावत्प्रथमशकत्वस्य व्युत्पत्तिमिद्वत्त्वेनैकवचनस्यासाधुत्वाद् इ
त्यलम् ॥ इति प्रथमा ॥ अथ द्वितीया ॥ द्वितीयादयोपि द्विविधाः कारकविभक्तय उपपदविभक्तयश्च । कारक
क्रियाजनकत्वशक्तिः । भाष्ये करोति क्रियां निर्वर्तयतीति व्युत्पत्तिर्दर्शनात् । ब्राह्मणस्य पुत्रं पश्यान्पृच्छती
त्यादौ ब्राह्मणस्य नकारकत्वं पुत्रेणान्यथासिद्ध्या तत्त्वाभावात् । हरिरप्याह । स्वाश्रये समवेतानां तद्देवा
श्रयान्तरे । क्रियाणामभिनिष्यतौ सामर्थ्यसाधवं विदुरिति । इव्यगता क्रियाजनकताशक्तिरेव कारकसाधन
मिति चोच्यते । सिद्धस्य इव्यस्य स्वरूपतः क्रियाजनकत्वानुपपत्त्या शक्त्या विष्टस्यैव तत्त्वं वाच्यमिति प्राप्ता

५. मं.

८३

प्राप्तविवेकेनशक्तिरेवसाधनम्। तदुक्तमनभिहितसूत्रेभाष्ये। रुपाः साधनमिति। शक्तिरेवान्नपारतन्त्र्याद्गुणत्वेनो
क्ता। तत्रकर्तृकर्मणोः स्वाश्रयसमवेतक्रियाजनकता। करणादीनामाश्रयान्तरसमवेतक्रियाजनकता। किंचद्रव्य
स्यकारकत्वेतस्यैकरूपत्वेनकार्यवैचित्र्यानुपपत्तिः। दृश्यतेचघटेपश्यघटेनजलमाहरघटेनलंनिधेहीत्यादीका
र्यवैचित्र्यम्। सर्वस्यचसर्वशक्त्याश्रयतेतिकदाचित्कस्याश्चिद्विवक्षयातत्तद्विचित्रानेककार्योत्पत्तिः। क्वचित्
शक्त्याविष्टद्रव्यस्यापिसाधनत्वेनव्यवहारः। शक्तिशक्तिमतोरभेदस्यापिसत्त्वात्। शक्त्याकरोतीत्यादौशक्तैरपि
द्रव्यायमाणतयाशक्त्यन्तरयोगः। अतएवविभक्त्यर्थार्थकेनाव्ययेनाव्ययीभावःसंगच्छते। द्रव्यस्यैवसाधनत्वे
तुतस्यशब्देनैवोक्तत्वादव्ययस्यप्रयोगएवनेतिकथंतेनसमासःस्यात्। पशौकर्तरीत्यादेश्चकर्तृशक्त्याश्रयेद्
त्यादिप्रकारेणार्थद्वयत्वम्। सर्वेषांचकारकाणांस्वस्वान्तरक्रियाद्वाराप्रधानक्रियानिष्पादकत्वम्। अतएवतेषां
भावनायामेवान्वयः। क्रियाजनकत्वावगतौकासाक्रियेत्याकाङ्क्षोदयेनतत्रैवान्वयौचित्यात्। असन्निहितसंप्र
त्सन्ध्यापिदातृबुद्धिस्थित्वेसतिदातृज्ञानपूर्वकालत्वेनैवजनकत्वंतावतैवदानक्रियानिष्पत्तेः। घटंस्मरतिघटं करो
तिशिष्टेणोद्धृतादेःपूर्वकालत्वात्स्मृत्यादिनिष्पादकत्वमित्याद्युक्तम्। क्रियान्वयित्वंकारकत्वमितितुनेःकार

राम

८३

काणां भावनान्वय इत्यस्य क्रियान्वयिनः क्रियान्वय इत्यर्थापत्त्याऽसंगत्यापत्तेः। अधिकरणस्य कारकत्वेन क्रियान्वय
य इत्यादि भवदीयव्यवहारसंगत्यापत्तेश्च। कश्चित्प्रत्यक्षादिनाः र्थज्ञात्वापरंप्रति संस्कृतेन बोधनेच्छायां सं
स्कृतस्य व्याकरणतत्त्वप्रकृतिप्रत्ययविभागद्वारा र्थस्य ज्ञानं तेन पूर्वक्रियान्वयान्वगत्या कारकत्वज्ञानाभावा
त्तदीयसंस्कृतव्यवहारानुपपत्त्याभाष्योक्तमेव साधु इत्याह। यत्तु क्रियान्वितप्रत्ययार्थान्वयित्वं
कारकत्वमिति। तन्न। पक्व औदन इत्यादौ प्रत्ययार्थे कारकत्वकर्मत्वव्यवहारानापत्तेः। कारकाणां भावनान्वय इ
त्यस्य भङ्गपत्तेश्च। उक्तदोषाच्च। नच कारकशब्दस्य कर्तृपर्यायत्वेन कारकं करणमित्यादिविरुद्धं कारकं कर्त्तृति
पुनरुक्तं चेति वाच्यम्। हरिणैव समाधानात्। तथाहि। निष्पत्तिमात्रे कर्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारकैः॥ व्यापारभेदापे
क्षायां करणादित्वसंभवदृष्टितेनोक्तम्। सर्वेषां स्वस्वव्यापारद्वारा स्वातन्त्र्येणैव क्रियाजनकत्वात्कर्तृत्वेन कारकत्व
म्। ततः कः केन किं पचतीति विवक्षायां स्वस्वव्यापारवशेन करणादित्वम्। तत्र साधनान्तरनियोगव्यापारः कर्त्ता इ
व्यापार एव सर्वत्र प्रधानात्वर्थः। कर्तुः क्रिययेष्वित्तमव्यापारिकम्। कारकान्तरसाध्यव्यापारं करणम्। प्रेरणा
नुमत्यादिव्यापारं संप्रदानम्। अवधिभावोपगमव्यापारं संपादानम्। कर्त्तादिव्यवहितक्रियाधारोधिकरणम्। स्वत

ल-मं
८४

अप्रेरणहेतुः। तत्र सामान्यपूर्वकत्वाद्दिशेषस्य कारकत्वमनुवृत्तमिति करणं कारकमित्याद्युपपत्तिः। यथापुत्र
जन्मनि पित्रोः कर्तृत्वेपिविवक्षाऽयमस्यामियमस्मात्पुत्रजनयतीति व्यवहारः। तथैवमीदृशस्थलेऽपादान
स्य कर्तृत्वेपि ग्रामादा गच्छतीत्येतद्विषये ग्रामआगच्छतीति प्रयोगस्तु न। अनभिधानात्। करणत्वाद्यवस्था
यां कर्तृसंज्ञा तु न। कारकत्वादेव स्वान्तन्त्र्ये लब्धे स्वतन्त्रः कर्त्तेति पुनः स्वतन्त्रग्रहणं स्वतन्त्रमेव यस्य तस्य
कर्तृत्वार्थं ननु पारतन्त्र्ययुक्तस्वतन्त्रयुक्तस्य सा। कारकसंज्ञा तु वस्तुसत्त्वात् स्वतन्त्रस्य स्थितिमात्रेण कर
णत्वादीनां विधानसामर्थ्यात्पवर्तत इत्यलम्। यद्वा प्रधानक्रियाजनकपूर्वकस्वस्वव्यापारे कर्तारः प्रधानक
र्तृत्वमिति स्वगततत्तद्वापारे स्वातन्त्र्यसत्त्वात् अकुर्वतः साधनत्वात् नुपपत्तेः। एवं च तत्तद्वापारलब्धकरण
त्वादिमेतदवकर्तृपारतन्त्र्येपि स्वस्वव्यापारे स्वातन्त्र्यसत्त्वात्। तद्वारा मुख्यक्रियाया मपि स्वतन्त्रा इति प्रधान
क्रियाकर्तृत्ववन्तोपीति तदुपपत्तिः। विभक्तिस्तु करणत्वादिनिमित्तैवानवकाशत्वात्। करणत्वादेरेवोद्भूतत्वात्।
कर्तृवियोगेन तदीयव्यापारस्यैव धात्वर्थत्वेनोद्भूतस्वतन्त्र्यविवक्षायां तु कर्तृविभक्तिरेव सर्वत्र। क्वचित्संप्रेदानापा
दानसाधनभिधानादित्युक्तम्। यथापुत्रकर्तारोपियोद्धारो राजनियोगापेक्षया स्वतन्त्रा अपि नियोगो

राम

८४

०
 स्तरपुनः स्वतन्त्राएव नियोगमात्रात्तु तन्निष्ठजयादिभागूराजा। तथा कर्तृनियोगोत्तरं यत्करणादिषु स्वस्वव्यपार
 हाराक्रियानिष्पादने स्वातन्त्र्यं तत्करणत्वादिकालेष्यबाधितमेवेत्यदोषः। नियोगमात्रेण च तत्रैव कर्तृत्व
 व्यवहारोपीति हिक्। यद्वा ज्वलनादिरूपस्वस्वव्यापारे स्वातन्त्र्यात् तेषां धात्वर्थत्वे एधाः पचन्तीत्यादिद
 र्शनाच्च तात्कालिकस्वातन्त्र्येण कारकत्वं स्वस्वव्यापारहाराप्रधानक्रियानिष्पादकत्वेन च करणत्वादि। संप्र
 दाणापादानयोरपि स्वातन्त्र्यमादायैव ग्रामागच्छति विप्रो ददातीति प्रयोगाभावेपि कारकत्वं बोध्यम्। त
 दुक्तं भाष्ये। पर्याप्तं करणाधिकरणकर्मणां कर्तृत्वं निर्दिष्टं मपादानादीनां कर्तृत्वनिर्दर्शनायेति। वृक्षो बधि
 भावमुपगच्छति विप्रो नुमन्यते इत्यादौ स्वस्वव्यापारप्रवृत्तयोः कर्तृत्वं दृश्यते पतिदाधातुवाच्यता तु न
 तच्चापारस्थानभिधानादिति बोध्यम्। कारकत्वं चोपलक्षणं सदेव तत्तत्संज्ञोपयोगीति स्पष्टं चेदं सर्वं भाष्ये
 सूक्ष्मदृशाम्। येषु क्रियान्वयित्वं कारकत्वमिति वदन्ति। तेषां कर्तृसमवायेपि करणं कारकमित्यादेरनुपपत्त्य
 भावात् तत्र तदाशङ्कासमाधानपरभाष्यासङ्गतिः। तदर्थं कारकशब्दस्य साधुत्वानुपपत्तिश्चेति बोध्यम्।।
 तत्र कर्मणि द्वितीयेति सूत्रम्। तत्र कर्मत्वं व्याकरणशास्त्रबोधितकर्मसंज्ञकत्वम्। तत्र कर्तुरीप्सिततमं क

ल. मं.
८५

मेति सूत्र बोधितं कर्मत्वं कर्तृगतप्रकृतधात्वर्थव्यापारप्रयोज्यव्यापारव्यधिकरणफलाश्रयत्वेन कर्तुरुद्देश्यत्वम्। तण्डुलंपचतीत्यादौ विक्रित्याश्रयत्वात् कर्मत्वं विक्रितिरूपफलस्यापि व्यपदेशिवद्भावेन फलाश्रयत्वात् त्वम्। अतएव तत्समानाधिकरणे स्तो कंपचतीत्यादौ कर्मत्वम्। उद्देश्यत्वं च सनागर्भितम्। अतएव कर्मणाय मभिप्रैतीति सूत्रे कर्मणेत्यस्याभावे कर्मणएव संप्रदानसंज्ञापर्यायेण स्यादित्यापादितं भाष्ये। उद्देश्यत्वं च साक्षात्फलरूपे धात्वर्थक्रियायाः फलेच्छापूर्वकेच्छाविषयत्वात् तदाश्रयत्वात् तण्डुलादीनामपि त्वम्। फलस्यापि क्रियाजनकत्वं तज्ज्ञानपूर्वकं क्रियोत्पादनात्। रथोग्रामे गच्छतीत्यादौ तूद्देश्यत्वाशेषेण निर्वाहस्तस्य॥ नचकालिकादिसंबन्धेन फलाश्रयेति व्याप्तिः। फलतावच्छेदकसंबन्धे तदाश्रयस्य ग्रहणात्। यद्वा तस्य नोद्देश्यतेति दोषः। गच्छतियोगे गम्यर्थसंयोगरूपफलाश्रयस्यापि कर्तुर्न कर्मत्वं पर्याकर्तृसंज्ञाबाधात्। आत्मानमात्माहन्तीत्यत्र तु शरीरान्तःकरणरूपावच्छेदकभेदेनात्मनि चेद्दमारोप्य कर्मत्वकर्तृत्वोपपादनं भाष्ये कृतम्। कर्तृगतप्रकृतधात्वर्थव्यापारप्रयोज्यफलेत्युक्तेरग्नेर्मणिनिर्वाहो रथतीत्यादावग्न्यादेर्न कर्मत्वम्। अन्यथा वारणार्थानामिति सूत्रमस्यापवादः स्याद् इति सापेक्षे

॥ चक्रं

राम.

८५

स्वोपकर्मत्वं न स्यादिति। वारयते च संयोगाद्यनुकूलव्यापाराभावानुकूलो व्यापारो र्थः। चैत्रं ग्रामं गमयतीत्यादौ प्रा
मस्य कर्मत्वाय प्रयोज्यत्वनिवेशः। प्रयोज्यता च जन्याजन्यसाधारणी। विषयता या अजन्यत्वैव स्वविषयज्ञान
सामग्री प्रयोज्यज्ञानविषयसाधारणी च निवेश्यामाष्वेष्वं बध्नातीत्यादौ बन्धनप्रयोज्यभक्षणश्रयमाषाणां त
त्ववारणाय प्रकृतधात्वर्थेति फलस्यापि विशेषणं बोध्यम्। पयसो हनं भुङ्क्ते इत्यत्र पयसः करणत्वस्थिविच
क्षणो न प्रकृतधात्वर्थफलश्रयत्वेनाविवक्षणेन च न कर्मत्वम्। उभयविवक्षायां तु परत्वात् कर्मत्वमेव। न च पय
सः कर्तुरुद्देश्यत्वाभावादेव तदप्राप्तिः। यदा कृतभोजनोपि पयसोलाभेन भोजने प्रवर्तते तदा तत्क्रियायाः पय
उद्देश्यकत्वसत्त्वात्। फलत्वं च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे तद्धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताश्रयत
त्वात्त्वर्थत्वम्। पश्य मृगो धावतीत्यादौ धावनादेः फलत्ववारणाय तद्धात्विति। अन्यथा प्रधानानुरोधिकर्मत्व
स्य बलवत्त्वान् मृगस्य कर्तृत्वं न स्यात्। कर्मणि विहितद्वितीयायाः कर्मत्वशक्तिमान् अर्थः। कर्मणीति सूत्र
स्वरसात्। एवं सर्वविभक्तीनां तत्कारकशक्तिमूर्ध्नि बोधकत्वं बोध्यम्। तत्र च प्रकृत्यर्थो विशेषणं विशेष्यं
धात्वर्थस्तच्छक्तिनिरूपकत्वसंबन्धेन। एवं च हरिभजतीत्यादौ हरिरूपं यत्कर्म तन्निष्ठशक्तिनिरूपक।

ल-मं-
८६

प्रीत्यनुकूलो व्यापार इति बोधः। प्रीत्यनुकूलो व्यापारो भजे रर्थः। यत्तु फलाश्रयः कर्म। तत्र फलस्य धातुना लाभा
त्। आश्रयो द्वितीयार्थः। तत्र प्रकृत्यर्थो विशेषणम्। आधेयतया फलं विशेष्यम्। आश्रयत्वं शक्यतावच्छेदकम्।
अखण्डोपाधिरूपमाश्रयतात्वं तदनुगमकम्। आश्रयत्वस्य निरूपकतया फले अन्वय इति तु न युक्तम्। कर्म
णीति सूत्रस्वरसंभङ्गात्। न चाधेयत्वस्य संसर्गत्वाङ्गीकारे तण्डुलः पचतीत्यतोऽपि बोधापत्तिरिति वाच्यम्। वि
नक्त्यर्थमद्वारीकृत्य प्रातिपदिकार्थधात्वर्थयोः साक्षाद्भेदेनान्वयाव्युत्पत्तेः। अन्यथा कर्मता संसर्गकबोध
स्यापत्तिरिति। तन्न। सप्तमीपञ्चम्योकारकमध्ये इत्यत्र कारकशब्दस्य शक्तिपरत्वेन शक्तिशक्तिमतोऽश्रया
भेदेन शक्तिमत एव द्वितीयार्थताया भाष्यादिसंमतत्वात्। किंच त्रयीशब्दानां प्रवृत्तिरिति भाष्यसंमतमुरव्य
पक्षे संज्ञाशब्दैरारोपितस्वप्रवृत्तिनिमित्तबोधो यथा डित्यादिपदैः पूर्वपूर्वडित्यादिगुणारोपेण तत्तडित्यादि
बोध इति त्रल्लकुसूत्रे कैयटे स्पष्टम्। एवं चात्रत्यसंज्ञाशास्त्रेस्तत्प्रवृत्तिनिमित्तशक्तेः संज्ञिनिबोधनमेवो
चितम्। उद्देश्यतावच्छेदकस्यैव तत्तत्संज्ञाशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वे फलाश्रयत्वात् कर्मत्वमित्यादि व्यवहारा
त्। न चास्य तत्त्वात् कर्मसंज्ञेत्यर्थः। लक्षणापत्तेः। संज्ञामजानता मपि तथा व्यवहाराच्च। त्रयीपक्षे

राम-
८६

कर्मदिशब्दानां पा... तत्कत्वाभावेन तदुत्तरत्वप्रत्ययेन पदानभिधानाच्च । अनादित्वाद्यवहारस्तु पूर्व
पूर्वव्यवहारेण कर्मादिपदानां तत्तच्छक्तिमतिशक्तिग्रहः । केचित्तु वृद्धिराहं जू दुत्यादावप्येवमेव । तन्न त्वदृ
त्तिनिमित्तं च वृद्धिर्वास्तवं क्वचिदारोपितमित्यप्यव्यवहारतो निर्णयम् । यत्र त्विषुभादिषु प्रवृत्तिनिमित्तज्ञानास
भवस्तत्र पदप्रकारक एव बोधो न लपदादाविवेति प्राहुः ॥ किंचाश्रयत्वस्यातिप्रसक्तत्वान्न तच्च शक्यतावच्छे
दकमुचितम् । न च फलनिरूपितत्वविशिष्टमाश्रयत्वं तथा । तद्रूपेणावच्छेदकत्वे गौरवात् । वैकुण्ठमध्यास्ते इत्या
दौ तद्भावेन तस्य न्यूनवृत्तितया द्वितीया शक्यतावच्छेदकत्वानौचित्याच्च । तत्र शुद्धाश्रयत्वस्य शक्यत्वेऽमा
देर्नानार्थत्वापत्तिः । हरिपदात्तस्येलाभेपिशक्तिमत्त्वेनालाभान्न दोषः । कर्मादिपदवत्त्वेन शक्यत्वे तु गौरवम् ।
आकृत्यधिकरणरीत्या शक्तिरेव वाच्येत्यन्यत् । परेतु कर्मत्वादिशक्तिमान् तद्गतविशेषणत्वं क्रियाकारक
भावसंबन्धश्च द्वितीयाद्यर्थः । तद्द्योत्यो वा ॥ प्रातिपदिकार्थसर्वाह नानाशक्तियोगेन कर्मादिशब्दवाच्य इ
तिस एव विशिष्टशक्तियुक्तो विभक्त्यन्तवाच्य इति प्रशस्यस्य अइति सूत्रे कैयटोक्तेः । विभक्त्यन्तरवाच्य इति पा
ठेऽपि प्रथमातिरिक्तविभक्त्यन्तवाच्य इति एवार्थः । अर्थाद् विभक्तिविपरिणामो भविष्यतीति भाष्यमुपादा

ल. मं.
८७

यविभक्तिशब्देन विभक्तान्तार्थ उच्यते इति उपक्रमात् । कष्टं श्रितो भवतीत्यत्र क्रियाकारकयोरभिसंबन्धस्य द्वि-
तीयावाचिका भवतीति समर्थं सूत्रस्थ भाष्याच्च । यत्तु कैयटे नोक्तमत्राभिसंबन्धपदेन शक्तिरेवोच्यते तयोरभि-
संबन्धनिमित्तत्वादिति । तन्न । राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजा विशेषणं पुरुषो विशिष्यस्तयोरभिसंबन्धस्य षष्ठीवाचि-
का । तथा कष्टं श्रित इति क्रियाकारकयोरित्यादिसंदर्भेण षष्ठीवदस्या अपिसंबन्धवाचकत्वस्यैव प्रतीतेः । भा-
ष्यस्थ संबन्धशब्दस्य लाक्षणिकत्वे मानाभावाच्च । क्रियात्वकारकत्वसमूहः संबन्ध इति तद्वाच्यार्थः । भेद-
समानाधिकरणविशेषणत्वज्ञाने एव संबन्धाकाङ्क्षेति तदपि द्वितीयावाच्यम् । विशेषणत्वं च शक्तिमत्त्वे ए-
वेति सापिशक्तिर्वाच्यः । शक्तेश्च पञ्चकंप्रातिपदिकार्थ इति पक्षे विभक्त्यो न्यतया विशेषणत्वमुचितम् । का-
रकस्य विभक्त्यर्थत्वपक्षेपि तथैव संख्यावत् । सत्त्वप्रधानानि नामानीति निरुक्ताच्च । विभक्त्यर्थश्चासत्त्वभू-
त इति तद्विदित्येति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । तत्र हि विभक्त्यर्थप्रधानस्या व्ययस्य दिव्यत्वं प्रधानत्वात् असत्त्वभू-
तत्वमुक्तम् । विशेषणभूतत्वेपि कर्महरीतिवद् हरिकर्मके - त्युल्लेखः । कर्मशब्दस्य सम्प्रसङ्गत्वे स्य संज्ञा-
शब्दत्वेन तत्र विशेष्यविशेषणभावे कामचारात् । कायदे इत्यादेर्विभक्त्यर्थप्रधानत्वोक्तिस्तु तदर्थसंबन्धेऽपि

राम
८७

कृत्यर्थस्य प्रकारत्वमात्रेण। संसर्गभाने संसर्गविशेष्यो भयनिरूपितत्वस्य प्रकारतायां शब्दोक्तिरात्। अत एवानेकमंत्र्य
पदार्थ इति सूत्रे भाष्ये विभक्त्यर्थस्य प्रकृत्यतत्र हि सर्वपश्चात्पदं वर्तत इत्युक्तम्। अत्र चोक्तकतापस एव मुख्यः। प
ञ्च पदिकार्थ इति पक्षे तत्त्वस्यैवोचितत्वात्। कुत्सित इति सूत्रभाष्येपि स्तार्थस्य अभिधायशब्दो निर्पेसो द्वय
माह समवेतम्। समवेतस्य च वचने लिङ्गसंख्या विभक्तिश्च। अभिधायतान्विशेषान्पसमाणश्च कृत्स्नमित्मान
म्। त्रिपकुत्सनादिषु ततः प्रवर्तते सौ विभक्त्यन्तः॥ इत्यनेन पञ्चकंप्रातिपदिकार्थ इत्येवोक्तम्। सर्वत्र स्वार्थस्य अभिधा
यकशब्दस्यैकभिधानकर्तृत्वमतीतेः। कर्मणि द्वितीयाद्ये कयोरित्यादीनां भाष्ये नियमत्वोक्त्यापि पञ्चकंप्रादि
पदिकार्थे पस एवलभ्यते तदा ह्यभिहितार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति सर्वत्र सिद्धौ तेषां नियमत्वं युज्यते। तदुक्तं
बहुषिति सूत्रे भाष्ये। सुषोकिशेषेण प्रातिपदिकमात्राद्विधीयन्ते इति। कैयटेन च स्पष्टमेवोक्तम्। अतएव दधिराजे
त्यादौ प्रातिपदिकमात्रात्सर्वबोधः संगच्छते। लुप्तस्मरणं तु लोपमजानतामसंभवि। एकशेषसूत्रे प्रत्ययलक्ष
णकार्यलोपफलं वदता भाष्यकृतातिरस्कृतं च। अतएव क्रीतात्करणपूर्वादिति सूत्रे गवाक्रीतेत्यत्रातिप्रसङ्ग
माशङ्क्य विभक्त्या व्यवधानात्नेति उक्तम्। अन्यथा विभक्त्यन्तस्यैव करणवाचकत्वेन तदसङ्गतिः स्पष्टेव।

कर्म-
५५

संबन्धस्तु वाच्य एव । अत एव प्रकारीभूतविभक्त्यर्थसंबन्धेन नामार्थधात्वर्थयोरन्वय इति वृद्धाः । हरिकर्म कर्मा-
तीत्यादि क्रमेण बोधप्रकारीभूतोविभक्त्यर्थः कर्मत्वादिशक्तिः । तद्घटितेन क्रियात्वकारकत्वरूपसमूहसंबन्धे-
न तयोरन्वय इति वृद्धोक्त्यर्थः । प्रकारीभूतस्यापि संबन्धेऽप्येकत्वं राज्ञः स्वमित्यादौ । अतएव घटमित्येताव-
न्मात्रोक्तौ क्रियाविशेषजिज्ञासा । तत्रापि वाक्ये कदेशन्यायेन घटकर्मिकेत्येव बोधः । यदा तु प्रातिपदिकार्थ इ-
त्यत्र विशेषणत्वेनैव विवक्षितः शक्तिश्च तदभेदेनैव विवक्षिता । तदा घटः कर्मव्याद्येव । यथाशक्तिर्भेदेन विवक्षि-
तात्तदा द्वितीयादयः । स्पष्टं चैतन्पक्षीशेष इति सूत्रे भाष्ये । तदुक्तम् । स्वशब्दे रभिधाने तु सधर्मेनाभिधीयते । वि-
भक्त्यादिभिरेवासावुपकारः प्रतीयत इति । सधर्मः शक्तिरूपः विभक्त्यादिभिरित्यादिनान्तरेत्याद्यव्ययग्रह-
णम् । तद्विभक्तिवृत्तीत्यादौ प्रातिपदिकग्रहणं च । उपकारशब्दोऽश्रायजन्तत्वेन प्रातिपदिकार्थस्य स्वावेशेन वि-
शेषणमित्येवमकत्वाद् उपकारक इत्यर्थः । क्रियाया इति शेषः । कर्मकर्त्रादिपदवत्पाचकदिपदान्यपि तद्योग्य-
ताविशिष्टद्रव्यवाचकानि न तूद्भूतकारकशक्तिप्रतिपादकानीति गतिकारकोपपहार इति सूत्रे भाष्ये यदुच्यते ।
स्पष्टम् । अनभिहितं च त्वं तु अनुद्भूतशक्तिककर्मादिग्रहणं नेत्येतत्तात्पर्यं तु मेव । प्रिद्धोक्ता अपि घटोस्तीत्यादौ ।

राम
५५

प्रातिपदिकस्योद्भवत्वं शक्यं वृत्तेः। शक्तावुद्भूतत्वं च सर्वत्र प्रतीयमानेति पदिकायां भेदेन प्रतीयमानं
 त्वम्। तद्वैपरीत्येति मित्तं चाकाङ्क्षादिप्रतिपाद्यत्वं तस्मान्नाधिकरणत्वं च। तदुक्तम्। अभिहितैः सोर्योत्तभूतैः प्रा
 तिपदिकैः संपन्नमिति। अन्तर्भूतत्वं भेदेनाप्रतीयमानत्वमेव। प्रथमापि विशेषणत्वबोधिका अस्ति क्रियायाः
 सर्वत्र सत्त्वं। अतएव प्रथमायाः कारकविभक्तित्वव्यवहारो भाष्ये इत्याहुः। कोरकान्वययोग्यक्रियावधानूप
 स्थितौ वनतु तद्धिताद्युपस्थिता। स्पष्टं चेदं कर्तृकर्मणोरिति सूत्रे भाष्ये। अतएव शतेन क्रीत इत्यर्थकशस्यपदो
 पाल् क्रियायां चकारकान्वयः शक्तौ देवदत्तेनेत्यादि। अधिकारवारीद्वेषेनेत्यत्र तु हेतौ तृतीया। विषयस्योपि सं
 वध्यस्वयं छेत्तुमसांप्रतमित्यत्र सुमुचसाधुत्वायेष्यते इत्यध्याहारावश्यकत्वेन तेन कर्मण उक्तत्वात् न दोषः। वि
 षयस्योपि संवध्यस्वयं छेत्तुमिष्ये इति यत्तदसांप्रतमन्याय्यमित्यर्थः। तादृशेच्छाया अन्याय्यत्वं च तद्विषयस्या
 न्याय्यत्वेन। एवं चेच्छार्थेति तु मुम्। अमुनारद इत्यबोधीर्यादौ नारद इतीति श्रीवृष्णीयज्ञानानुकरणम्। नार
 द इत्येतच्छब्दाभिलष्यमाना कारो बोध इति प्रथमान्तस्थातीति पदिकत्वाद् न द्वितीयेत्यन्यत्र विस्तरः। तण्डुलानोद्
 नपचतीत्यत्र विकृदन्निर्वर्तनं चपचेरर्थः। तण्डुलान् विकृदयन् ओदनं निर्वर्तयतीत्यननेव द्वयोः कर्मत्वम्।

ल. मं.
८६

ण्डुलानामोदनंपचतीत्यादौ विकारयोगे षष्ठीनिर्वर्तने च पाकस्य करणत्वं तण्डुलविकारमोदनं पाकेन निर्वर्तय
तीत्यर्थः। शेषषष्ठ्यन्तार्थस्य स्वान्वययोग्यनामसमभिव्याहारे तेनेवान्वयद्वैतव्युत्पत्तेर्नतदर्थस्य क्रियान्वय
द्वैतकर्तुरीप्सितेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। काष्ठं भस्म करोतीत्यादौ विकृत्यनुकूलव्यापारनिर्वर्तने धात्वर्थेऽन्वयः प्रा
ग्वत्। अत्र प्रधानकर्मणिलादयः प्रधानकर्मण्यारब्धे ये लादीनाहुर्द्विकर्मणाभिति भाष्योक्तेः। प्रधानकर्मत्वं च
कर्मप्रत्ययसमभिव्याहारे प्रधानश्रुतव्यापारविशेषणफलाश्रयत्वम्। ण्यन्तविषये ईदृशप्राधान्यस्यैव ग्रा
ह्यत्वात्। तच्चौक्तोदाहरणयोः निर्दिष्टमानौदनभस्मनोरेवतन्निष्ठफलविशेषणकव्यापारस्यैवतत्सूत्रस्य भाष्य
णशीब्दप्राधान्यप्रतीतेः। तण्डुलरूपे कर्मणिलादयद्वैतितुनव्यानां प्रमादएव। दुहादिषु भाष्ये गणनाभावाच्च। मी
हुरुषण्यसत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थकानामनेनैवद्विकर्मकता। संयोगस्य प्रकृतसाविच्छे
दत्वात्। अत्रानिष्ठस्तदनुकूलव्यापारश्चाजानिष्ठः प्रधानजन्यफलाश्रयत्वात्। राजाप्रधानं च अत्रादय उक्तं राम
भाष्यात्। तस्यैव सिद्ध्या नयति सावैश्वदेव्यामिहादुत्यत्र दध्या नयनेन पयसं दंसंस्कारं तथाऽपि प्राधान्य
मादायतच्छब्देन व्ययः परामर्शद्वैतमीमांसकग्रन्थानेपाः। दधिनिष्ठसंयोगानुकूलव्यापारार्थकत्वात्।

राम
८६

पयसः समी दुहेरप्युत्तुलितवद्रव्यविभागातु कूलव्यापारानु कूलव्यापारार्थत्वेनाह निधिपयस्यत्र गोपा
यसो रूमयोरप्यनेन कर्मत्वम्। गोः कर्तव्यापारजन्यफलाश्रयत्वात्पयसस्तत्र दुहेरप्युत्तुलितवद्रव्यफलाश्रयत्वात् नो विभा
गात्तुलितवद्रव्यकर्मत्वपयोनिष्ठविभागीयसंबन्धस्यैव फलता वच्छेदकत्वात् तत्त्वानुद्देश्यत्वात् उक्तमाधा
न्यत्वेनाह तत्राह्यः। एवमन्येषामपि दुहादीनां जिदण्ड्यादीनां च द्विकर्मकत्वं बोध्यम्। गर्गाः शतदण्डय
न्तामित्यत्रोक्तं प्राधान्यं गर्गाणामिति तत्रैव लादयः। उद्देश्यत्वरूपमार्थप्राधान्यं तु शतस्येत्यनुद्देश्यत्वेनापि प्रा
नगर्गात्तुरोधेन शतावृत्तिरिति ब्रह्मि सूत्रस्थभाष्यविरोधः। अमृतमम्बुनिधिर्ममन्ये इत्याद्यप्येवमेतु।
मासमास्ति इत्यादावास्यादेरासत्तद्विकुरणके व्यापने वृत्तिर्व्याप्तिर्मासादिनिष्ठं फलम्। मासमासनेन व्याप्ति
त्यर्थः। यद्वा व्यापनपूर्वके आसने वृत्तिः। मासं व्याप्नुवन्नास्ते इत्यर्थः। उभयथापि कर्तुरिति सूत्रेण कर्मत्वम्। आ
सनजन्यत्वस्य व्याप्तावापेण तस्याः फलत्वम्। अनयारीत्या मासमोदनं पचतीत्यपि भवत्येव। आसनादि
मात्रवृत्तौ त्वधिकरणत्वात्समीसमायां समायां विजात इति यथा। ननु यद्यपि पराधीनतया विषं भुङ्क्ते
इत्यादौ भुजिक्रिया फलाश्रयत्वेनोद्देश्यत्वाद् अनेन सिद्धम्। आतश्च विषमीक्षितं यत्तद्भक्षयतीति भ

९०

व्योक्तेः। तथापि चोरात् पश्यति ग्रामं गच्छन्तृणं स्पृशतीत्यादौ कर्मत्वं न स्यात् तेषामनुद्देश्यत्वाच्चोराविषये
 न्द्रियसंबन्धाद्दृश्यमाना अपि न दर्शनोद्देश्या अपित्व निरुद्देशना एवेति द्वेष्याः। तणे औदासीन्यादनुद्देश्यत्व
 मिति चेन्न। तथा युक्तं चानीमितमित्यनेनैव सत्त्वात्। अनौक्षितत्वमनुद्देश्यत्वम्। तत्त्वं च प्रत्यासत्या यद्वा त्वर्थ
 फलाश्रयत्वेन कर्मत्वं तद्वा त्वर्थकर्तुरेवेति बोध्यम्। तेन वारयति योगिन्यादेर्नानेनापि कर्मत्वात्। तथा युक्तत्वं
 बहुतथात्वर्थप्रयोज्यफलाश्रयत्वम्। यत्तु परसमवेतक्रियाजन्यधात्वर्थफलाश्रयत्वकर्मत्वम्। परसमवेते
 ति विशेषणैश्चैत्रैत्रंगच्छतीति न प्रयोगः। तत्र द्वितीयया स्वप्रकृत्यर्थापेक्षया परत्वबोध्यते। आख्यातेन तु
 स्वाथं संख्यान्वय्यपेक्षया। परसमवेतत्वं च धात्वर्थक्रियान्वयि। गमिष्योः पूर्वदेशीत्यजेरुत्तरदेशीत्यन्ते
 श्च पूर्वदेशीत्येककर्मत्ववारणाय धात्वर्थेति। तत्र क्रियायाः फलस्य च धातुनैवलाभाद्भाषेयत्वं भेदप्रसिद्धितीया
 र्थान्वयः। अन्त्यस्य सामानाधिकरण्येन व्यापारे। भेदे प्रकृत्यर्थस्य फलान्वयित्वेति विशेषा
 वच्छिन्नप्रतियोगितयाऽन्वयः। एवं च ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामाधेयफलानुकूलग्रामं भेदसामानाधिकरण्या
 मारवातिबोधः। एतेषु प्रतियोगिता सामान्येनान्वये द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगितया चैत्रभेदस्य भेदे संख्या

राम

नचैत्रं चैत्रं गच्छतीत्यस्य पत्तिः। अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितायाऽन्वये देवदत्तोद्भव्यं गच्छतीत्यस्योपापत्तिः।
त्तिरिति निरस्तमिति। तन्न। परया कच्च संज्ञया बोधेनोद्देश्यत्वाभावेन च तत्र योगापत्तेरसंभवे न भेदशक्तिरस्य कस्य
व्यर्थत्वात्। इति बोधेऽप्याह्यर्थं तत्कल्पनम्। तथा व्युत्पत्तिमवस्ततो बोधस्य दुर्बोरत्वात् किंचिद्दोषाधिप
त्वात् न्विते। तत्रकारकबोधप्रतिद्वितीयान्तार्थवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकव्यापारोपस्थिते हेतुत्वकल्पने भव
त्कारणात्। फलान्वयानुरोधेन तवाप्यावश्यककार्यकारणभावे तादृशव्यापारप्रवेशेन न भेदो रवम्। तव तु भेदशक्तेः
सामानाधिकरण्येन तत्रकारकबोधे धातुजन्योपस्थितिः कारणमितिकार्यकारणभावान्तरस्य च कल्पने गौरव
स्थितमेव। चैत्रमैत्रौ परस्परं गच्छेदचूति तु उभयोः समम्। तव चैत्रमैत्रयोः परस्परपदार्थभेदवन्मम परस्परपदा
र्थव्यापारवद्भेदस्य सत्वात्। किंच षट्जानातीत्यादौ द्वितीयाणां पत्तिः उक्तकर्मत्वाभावात्। न च तत्र विषयत्वे लक्ष
णा। कर्मण्येव द्वितीयेत्यादि नियमैरन्यत्र लक्षणयाप्यसाधुत्वात्। अतएव सुबुविभक्तौ न लक्षणे तित्वद्दृष्टव्यव
हारः। वैकुण्ठमधितिष्ठतीत्यादौ अज्याप्तिश्च त्वदुक्तलक्षणस्य। संज्ञाया एव तद्नियामकत्वे तु किं भेदनिवेशेना
नपारीत्या व्यापारव्यधिकरणत्वात् त्वर्थफलाश्रयत्वं कर्मत्वमित्यादि खण्डनीयमित्यलम्। यदपि मीमांसकाः सा

ल. मं
९१

ध्यत्वं द्वितीयार्थः श्रीहीनवहन्तीत्यस्याबहननेन श्रीहीनभावयेदित्यर्थः। यद्यपि श्रीहयः सिद्धाएव क्रियायाः सा
धस्तानि च तथाप्यदृष्टविशेषसाधनत्वरूपसंस्कार्यत्वमेवात्र साध्यत्वं बोध्यम्। सत्तून्नुहोतीत्यत्र तु सत्तूनां भूत
भाव्युपयोगाभावेन प्रागुक्तसाध्यत्वासंभवेन तत्र व्यत्ययो बहुलमिति वचनात्तृतीयार्थद्वितीया सत्तुभिर्भाव
येदित्यर्थ इत्याहुः। तेषामर्थभावः। वैदेकर्मत्वशक्तिः प्रागुक्तसंस्कार्यत्वसमानाधिकरणौ वेत्येतावता तस्य द्विती
यार्थत्वमिति। दुहियाचिरुधिप्रच्छिन्निसिचिब्रूशासांयोगे अपादानत्वसंप्रदानत्वाधिकरणत्वानां विषयाभावे
कारकं कर्म। अकथितं चेति सूत्रात्। तद्विषयीभावश्च सर्वथा तदप्राप्त्या प्राप्तस्याविवक्षयान्नेति बोध्यम्। तत्र
अन्तानां योगे कर्तुरिति विहितकर्मसंज्ञकेन धात्वर्थव्यापारात् प्रागपि यत्संबद्धं तदेव कर्म। तेन कां स्य पात्र्या
गां दोषिः। यत्र कां स्य पात्र्यादेः न कर्मत्वम्। ब्रूशासि योगेतु तद्धात्वर्थव्यापारोत्तरं यदुक्तकर्मणा संभवं
तत्कर्म। एतद्विहितं कर्मगौणं कर्म तु च्यते। पूर्वोक्तप्राधान्यानाश्रयत्वात्। गां दोषिपयः। ब्रूवद्व्यविभरानु
कूलव्यापारो दुहेरर्थः। अपादानत्वगोः तदविवक्षायामनेन कर्मत्वम्। अत्र गौणकर्मणि गवात्सोलादयोः अस्ति
याचते त्रमुधाम्। स्वामिस्वत्वनिवृत्तिस्वत्वोत्पत्त्युभयानुकूलोदीयतामित्यभिलाषादिस्त्वो व्यापारो

राम

दापयिषा व्यञ्जकोपे रर्थः। अत्र बलो पूर्वविषयस्य कस्यापि प्राप्तिरिति कर्मत्वम्। याचनमात्रे दसाया वि
 बले र्वसुधांशुत्वे इति नेष्टमिति स्पष्टं भाष्ये इत्यन्यत्र निरूपितम्। यत्तु स्वोद्देश्यके दानेच्छायाचनमिति।
 तन्न। पुनर्ये कस्यां च तद्व्यन्यापत्तेः। स्वसंप्रदानकदानेच्छावतिफलालाभशुद्धकथादेहीत्येवदत्यपितथा प्र
 योपायस्ये च। अविनीतं विनयं यावते। स्वीकारानुकूलो व्यापारोत्रयाचे रर्थः। स्वीकारश्चेदमवश्यं करिष्यामी
 त्मिति पादि जन्मको दानविशेषः। फलतावच्छेदकसंबन्धो विषयता ॥ अत्रापादानादिविषयाभावात् अनेन
 वत्त्वम्। याचनमात्रेण विनयसंबन्धाभावाद्नात्र संप्रदानत्वमिति स्पष्टं भाष्ये। विनयेन च तद्विषयज्ञान
 वत्त्वसंबन्धः। ब्रजमवरुणाद्दिगाम्। निर्गमप्रतिबन्धद्वारा ब्रजाद्यधिकरणकचिरस्थित्यनुकूलव्यापारो र्धेरर्थः
 । क्रमेणोस्तिष्ठति तत्रतां निर्गमप्रतिबन्धेन चिरं स्थापयतीति संप्रत्ययात्। तस्याधिकरणत्वाविवक्षाया मनेन क
 र्त्वम्। माणवकंपन्थानं पृच्छति ॥ जिज्ञासा विषयार्थज्ञानानुकूलः केनपथागन्तव्यमित्यभिलाषादिरूपो व्या
 पारः पृच्छेरर्थः। माणवकस्य व्यापारे संबन्धसामान्येनान्वयः। ज्ञानविषयत्वेनपथः कर्मत्वं माणवकेन च त
 ज्ञानाश्रयत्वं संबन्धः। कस्यापि पूर्वविषयस्याप्राप्तावनेन कर्मत्वम्। भिक्षिर्याचिना व्याख्यातः। वृक्षमवचि

ल० मे
९२

नोतिफलानि। विभागपूर्वकमादानं चैरर्थः। वृक्षात्फलान्यादत्ते इत्यर्थात्। अवधित्वाविवक्षाया मनेन कर्मत्वम्।
माणवकं धर्मब्रूते शास्त्रिणा। ब्रूजो विषयतश्चाज्ञानानुकूलशब्दप्रयोगरूपो व्यापारोर्थः। प्रवृत्तिपर्यवसायी शास्त्रेः
अर्थः स च धर्मकुर्वित्यादि विधिघटितोपदेशरूपः। अत्रोभयत्रापि कर्तृव्यापारानन्तरं तज्ज्ञानाश्रयत्वरूपो
माणवकेन संबन्धः। वचनादिकर्मणा धर्मेण माणवकस्याभिप्रेयमाणत्वात् प्राप्तसंप्रदानत्वाविवक्षाया मनेन कर्म
त्वमिति स्पष्टं भाष्ये। अनयोर्योगे सर्वथा पूर्वविधिविषयाप्राप्तियोग्ये विषये नानेन कर्मत्वमनभिधानात्। तेन
माणवकाय धर्मोपदेशकालेशूद्रेणापि अवणेशूद्रेण धर्मब्रूते इति न प्रयोगः। अनभिधानं च ततः शिष्टलौकिक
स्य बोधाभावस्त्विति तदस्य तस्मिन्नि तिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। तत्र हि द्वयीविवक्षाप्रायोक्ती लौकिकी चेत्पुत्र
म्। प्रयोक्तृशब्देन व्यवहारार्थप्रयोगकर्तारः ते चापत्रं शानपि प्रयुज्जते अतस्तद्विवक्षानशास्त्रप्रवृत्तौ निष्कामि
का। लोकशब्देन शिष्टलोकः सहियत्रार्थेयं शब्दं धर्मब्रूज्यापरशिष्टबोधनाय प्रयोक्तुमिच्छति तद्विवक्षाशास्त्र
प्रवृत्तौ प्रयोजिकेति तदर्थं इति तत्र कैचटे स्पष्टम्। शिष्टाश्च शब्दतत्त्वविदः साक्षात्कृतपरावराड्तिष्वोदरा
दीनि सूत्रे भाष्ये स्पष्टमिति भाष्यप्रदीपोद्योते विस्तरः। अत्रापि कर्मत्वशक्तिमत्त्वेनैव हि तीर्थयात्रा बोधकर्मत्वात्

राम

९२

विधायकशास्त्रे स्तत्तदर्थे कर्मत्वशक्तिमत्वबोधनात्। अतएवाकथितं चेति सूत्रशेषे भाष्ये अवेनेयं कर्मत्वबोधनात्
सिद्धे आद्यसूत्रे द्वयवेयं श्यं आशुः कथं वंसति वारणार्थानामिति सूत्रस्यानवकाशत्वेन माप्यकर्मत्वबोधनात्।
इदं तीक्ष्णित्वं मित्यारब्धव्यमित्युत्तरितम्। एवं वैकुण्ठमधितिष्ठतीत्यादावपि बोध्यम्। अतिशयं सूत्रं सामि
त्यादिभिराधारइत्यतस्तस्य कर्मत्वशक्तिमत्वबोधनात्। दिवधा तु योगे दिवः कर्मवेति सूत्रात् न ह्यस्य साधक
त्वमप्यकर्मत्वकरणत्वोभयशक्तिमत्त्वं बोध्यम्। शतंशतेनवादीव्यति। एवं च सर्वसाधारणकर्मत्वं कर्मताशक्तिमत्त्वं।
धानूनां सैकर्मकत्वमपि कर्मत्वशक्तिमत्त्वं न्वप्यर्थकत्वमिति दिक्। उपपद्विभक्तीनां संबन्धोर्थः विशिष्यांशानु
त्तैः षष्ठ्यपवादत्वाच्च। उभयतः कृष्णगोप्यः। कृष्णसंबन्धिपार्श्वद्वयवर्तिन्यइति बोधः। धिक्कृष्णाभक्तम्। कृ
ष्णाभक्तसंबन्धिनीतिइत्यर्थः। धिगर्थोनिन्हा। उपर्युपरिअधोधः अध्यधिबालोकंहरिः। द्विरुक्तोपर्यादेः समीपोर्ध्व
भागसमीपाधस्तनभागसमीपदेशवृत्तित्वानिक्रमेणार्थः सामीप्यरूपः संबन्धोद्वितीयार्थः। सामीप्यं न षष्ठ्यर्थ
इतित्वन्वधिपदाबान्धं सामीप्यं न षष्ठ्यर्थइत्येवं परम्। अतएव वृत्तस्य समीपमित्यादौ तत्र संबन्धे षष्ठी। लोक
समीपोर्ध्वभागवृत्तिरित्यादिक्रमेण बोधः। अभितः परितः कृष्णगोपाः। अनयोः समीपसर्वदेशावच्छेदेनेत्यर्थः। सा

ल. मं.
९३

मीप्यरूपः संबन्धो द्वितीयार्थः । अभितइत्याभिमुख्येपि । कृष्णसंमुखेइत्यर्थः । समयानिकषावाग्राममित्यत्राल्य
येसमीपेइत्यर्थके अधिकरणशक्तिप्रधाने । द्वितीयार्थः सामीप्यरूपः संबन्धः । ग्रामसमीपदेशइति बोधः । हा रु
ष्णा भक्तमित्यत्र हाशब्दः शोके तत्संबन्धीशोकइत्यर्थः । बुभुक्षितं न प्रतिभातीत्यादौ भुक्षितसंबन्धीयत्किंचिद्वि
षयप्रतिभाभावइत्यर्थः । प्रतिभाद्वांतिस्फूर्तिः । अन्तरात्वां मां च हरिरित्यत्रान्तरेति मध्येइत्यर्थकम् । अवधि
त्वसंबन्धो द्वितीयार्थः । त्वन्मदवधिकमध्यवृत्तिर्हरिरिति बोधः । अन्तराहरिनसुखमित्यत्राभाववांस्तदर्थः । हरि
शब्दस्तइति लाक्षणिकः । द्वितीयार्थः प्रतियोगित्वम् । हरिमक्तिप्रतियोगिका भाववा हृत्तिः सुखसत्ता भावइति
बोधः । एवमन्तरेणशब्दोपि उभयार्थः । तद्योगेपि द्वितीया । तवममचान्तराकमण्डलुरित्यत्र त्वन्मत्संबन्धीकमण्ड
लुर्मध्यइत्यर्थात् अन्तराशब्दयोगाभावेन द्वितीया । किंचयासा मुपपदविभक्तीनां वत्तद्विशेषसंबन्धेविधानं
तत्र तेषां संबन्धानां विशेषरूपेणाविवक्षायां संबन्धत्वेन विवक्षायां षष्ठ्येवास्पष्टं चेदं चतुर्थीतदुत्पत्तिरिति सू
त्रेभाष्ये । तत्र द्वितादर्थस्य संबन्धत्वेन विवक्षायां षष्ठ्युक्ता गुरोरिदं गुर्वर्थमिति विशेषसंबन्धेविधानं च क्वचिद्
विशेषोक्तैव । यथा अनुर्लसणेइत्यादौ । क्वचित्तु तत्तदर्थस्य तत्संबन्धेन संबन्धिनिनियताकाङ्क्षायां प्रकृते

राम

१३

वधित्वप्रतियोगित्वयोः। एवं च त्वन्मत्संबन्धिमध्येकमण्डलुरित्यर्थेन द्वितीया। ईदृशस्थलेकेवलौतावेवमध्यस्याव
 धिभूताविति न निर्णयः किं त्वन्यसहितयोरपितत्त्वप्रतीतिरिति नात्र द्वितीयेति हलोनन्तरा इत्यत्र केयटे स्पष्टम्। ज
 पमनु प्रावर्षदु इत्यत्र द्वितीयार्थो लक्ष्यलक्षणभावः संबन्धो नुद्योत्यः। कर्मप्रवचनीयसंज्ञत्वात्। हेतुवृत्तियावा
 धकत्वात् अत्र विभक्तेर्हेतुरपि द्योत्यः। लक्ष्यत्वं च ज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वम्। जपज्ञानेन हि जपकालज्ञानद्वारा तदुत्त
 रिकालेन शिष्टेन वृष्टिद्वीप्यते अतएव कदा वृष्ट इति प्रश्ने इदमुत्तरम्। जपानि हेतुलक्षणकं वर्षणमिति बोधः उ
 च्चक्रियायाद्योतकोनाय संबन्धस्य नवाचकः॥ नापि क्रियापदास्येपी संबन्धस्य तु भेदक इति। अस्यार्थः। प्रप
 चतीत्यादौ उपसर्गवन्नायं क्रियागतविशेषद्योतकः। विभक्त्यैवोक्तत्वात् संबन्धस्य नवाचकः नापि प्रादेशं विपरि
 लिरवतीत्यादौ विशब्दवत् क्रियापदास्येपी। तत्र हि विनामानक्रियासिष्यते। तथा सति तत्क्रियानिबन्धनाकारक
 विभक्तिरेव स्यादिति कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति व्यर्थं स्यात् किंतु विशिष्टक्रियाजनितोयं संबन्धो विभक्त्यर्थ
 इति तद्भेदकः। यथा प्रकृते निशमनक्रिया कृतः संबन्ध इति॥ लक्षणपदार्थलक्षणं तु हरिणोक्तम्। आश्रितावधि
 भावं तु लक्षणे लक्षणं विदुरिति। लक्षणे लक्ष्यवस्तुप्रकाशे आश्रितावधिभावमाश्रितमर्थादा रूपम्। अन्तु हरिसु

३. मं
९४

राः स्वावधिकापकर्षरूपहीनत्वसंबन्धोऽमुद्योत्योद्दितीयाः र्थः। हरिप्रतियोगिकापकर्षवन्तइत्यर्थः। उपहरिमित्यत्रा
प्येवम्। उपःस्वावधिकावधिकत्वसंबन्धस्यापिद्योतकः। उपसुरेषु हरिरित्यादौ। वृक्षप्रतिविद्योततेविद्युदित्यादौ
लस्यलक्षणभावः प्रत्यादिद्योत्यः। वृक्षप्रकाशेनहितत्समीपदेशविशेषावच्छिन्नाविद्युत् ज्ञायते। भक्तोविष्णुप्रति
। अत्रभक्तत्वादिप्रकारविशेषरूपः संबन्धः प्रत्यादिद्योत्यः। भक्तपदार्थेविशेषणस्यापितस्यसंबन्धत्वम्। लस्मीर्हरि
प्रति। हरिस्वामिकेतिबोधः। वृक्षं वृक्षप्रतिसिंचति। अत्रवीष्णाविषयोन्याप्यत्वं द्विर्वचनद्योत्यम्। न्याप्यत्वविशिष्ट
वृक्षादीनांचन्यापकत्वसंबन्धेनसेचनेन्वयः प्रत्यादिद्योत्यः। सेचनेवृक्षादीनांकर्मत्वेपितत्वेनाविवक्षायांकर्मप्रवच
नीयस्युत्तरेषां द्वितीया। अतएवप्रत्यर्थशब्दनिवेशइत्यादावर्थस्यनिवेशनक्रियानिस्तपिताधिकरणत्वेप्यर्थमर्थ
प्रतीत्येवविग्रहेभाष्यादौदर्शितः। यदत्रममाभिष्यात्तदीयताम्। अत्रयच्छब्दोभगवाचीमत्संबन्धियद्भागकर्तृ
कैतदधिकरणिकासत्ताप्रेरणाविषयस्तत्कर्मकंदानमितिबोधः। सर्पिषोपि स्यात्। अत्रापिशब्दबलाद्द्विभूत्याहारे
रेणापेः पदार्थद्योतकता। संभावनायांलिङ्। बिन्दौ सर्पिषइत्यस्यावयवावयविभावेनान्वयः। बिन्दुश्चाख्याता
र्थकर्तृत्वेति। अपिः क्रियायां स्वद्योत्यबिन्दुदौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यस्यापिद्योतकः। शब्दशक्तिस्वभावात्। एवं च

राम

९४

सपरिवयववित्तुर्कर्तृकातद्वित्तुर्दौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यवतीसंभावनाविषयः सत्तेतिबोधः। अपिस्तुयाद्विष्णुम्। सं
 भावनेलिङ्। अपिलिङ्। अर्थासंभावनायांक्रियागतशक्यत्वस्यविषयताद्योतकः। विष्णुकर्मिकाएतत्कर्तृकाशक्यत्वेनसं
 भाव्यमानास्तुतिरितिबोधः। विष्णुविषयायाः शक्यत्वसंभावनेचान्यविषयानिश्चयेनशक्येतिफरुति। एतेनापिवे
 दान्तपारगमित्यादावपियोगेस्वार्थेनतात्पर्यमितिधर्मशास्त्रग्रन्थाव्याख्याताः। ईदृशेषुसंभावनाविषयतयाक्रि
 यागतमौचित्यंद्योत्यम्। संभावितौचित्यस्यचानुष्ठानमयुक्तमितिस्वार्थेतात्पर्योभावः। मासमधीते। अत्यन्तसं
 शोनेव्याप्तिरूपेद्वितीयप्रभासपदेनावयवानतिरेकेणत्रिंशद्दिनसमूहोच्यते। व्यापकत्वंद्वितीयार्थः। तत्त्वंच
 त्रिंशत्कवन्निष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणात्प्रस्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नत्वम्। प्रतियोगिव्यधिकरणे
 स्युक्तेर्दिनावान्तरदण्डादावध्ययनाभावेपिनदोषः। एकदिनाध्ययनेचनतथाप्रयोगः। तद्घटकदिनपदेनचावय
 वांतिरेकेणसूर्योदयावधिसूर्योदयान्तरपर्यन्तक्षणसमूहोच्यते। एतेनैकैकक्षणव्यतिरेकिमासत्वाधिकरणत
 यातत्रप्रतियोगिव्यधिकरणाध्ययनाभावसत्त्वेनबाधद्वत्पपास्तम्। दिनंस्वपितीत्यादौदिनपदमवयवानति
 रेकेणत्रिंशद्दण्डकूटपरमतोनैकदण्डस्वप्नेतथाप्रयोगः। अवयवानतिरेकेणभानेप्येकवचनान्तत्वमेव। शब्दशक्ति

ल.मं.
९५

स्वभावेन तत्त्वेऽपि अवयवगत संख्यायाः समूहेनारोपात्। त्रिंशत्वादिकं च तात्पर्यवशात्तत्तन्निंशत्वादिकमेव भासते।
एतेनैकमासव्यापकाध्ययनस्थलेऽपि मासान्तरेऽध्ययनाभावसत्त्वेन मासव्यापकतायाऽध्ययने बाध इत्यपास्तम्।
एतन्क्रोशं कुटिला नदीत्यादौ यत्किंचित् क्रोशत्ववन्निष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणत्वात्तन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदे
कवच्छिन्नत्वं कुटिलादौ भासते। क्रोशत्वादिकं तत्संख्यावद्दृष्ट्यादिपरिच्छिन्नदेशत्वमेवेत्यन्यत्र विस्तरः॥ इति
हि तीर्थ्याः। तृतीयाः। कर्त्तृकरणे अर्थः। कर्त्तृकरणयोस्त्वृतीयेति सूत्रात्। कर्त्तृत्वं च कर्त्तृसंज्ञा बोधितकर्त्तृत्वशक्तिम
त्वं। कर्त्तृत्वशक्तिश्च कर्त्तृप्रत्ययसमव्याहारे व्यापारतावच्छेदकसंबन्धेन तद्भात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारता
नाश्रयतत्त्वार्थाश्रये वर्तते। स्वतन्त्रः कर्त्तेति सूत्रस्वरसात्। उक्ततद्भात्वार्थाश्रयत्वमेव स्वातन्त्र्यम्। स्थाली स्थेय
त्वे कथ्यमाने स्थाली स्वतन्त्रेति कारक इति सूत्रे भाष्ये उक्तेः। कालिकादिसंबन्धेन व्यापाराश्रयेति प्रसङ्गवारणाय
संबन्धविशेषनिवेशः। एतेन सामग्रीसाध्याया क्रियायां सर्वेषां स्वस्वव्यापारे स्वाव्याप्तूत्रे स्वतन्त्र इत्यव्याव
र्तिक इत्यपास्तम्। प्रागुक्तस्वातन्त्र्यस्य युगपत्सर्वेषु अभावात्। रूपवन्तं गच्छतीत्यादा उत्तरदेशसंयोगरूपे फ
ले रूपादौ च न तादृशधात्वर्थत्वमितितदाश्रये रूपवति नातिव्याप्तिः। कर्त्तृप्रत्ययसमव्याहारे इत्यनेन पक्कस्तु

राम

९५

तत्र सति संभवे तत्त्वात् त्वर्थकृतिव्यापारो मया श्रयत्वसं
 मानाधिकरणैव कर्तृत्वोत्पत्तिरतो गुरुतरभारोत्तोलनादि विषयकयत्नसत्वेऽपि नत् क्रियाया अनिष्पत्तौ न तत्र कर्तृत्व
 व्यापारः । अत्र यत्नसत्वेना नमित्यन्ये । धात्वर्थकृतिश्च साध्यत्वारव्यविषयतया क्रियाविषयैव ग्राह्या । अतो म
 न्यभूतानु मया कृतमिति व्यवहारस्य नानुपपत्तिः । नान्तरीयककृतिसाध्यपिष्टमध्यस्थशर्कराभोक्तिरिव न त
 कर्तृत्वस्य । एतेन कृतिर्नामनकाचिद्वापारातिरिक्तेत्यपास्तम् । आन्वेषेष्टाविशेषएव वा कृतिरिति दिक् ॥
 तत्र व्यापारस्य धातुत्वं बलाभात् कर्तृत्वशक्तिमत्त्वेन कर्ता कृतीयार्थस्तत्र प्रकृत्यर्थस्याभेदान्वयः । स च धात्वर्थे आ
 भेदवशात्वेति तेन चैत्रमसु प्यते इत्यत्र चैत्राभिन्नकर्तृवृत्तिस्वापद्विबोधइति प्राञ्चः । द्वितीया प्रकरणोक्तदिशा क
 र्त्तृचैत्रीयः स्वापद्विचैत्रकर्तृकः स्वापद्विवाबोधइत्युचितम् । यत्तु तत्तक्रियानुकूलकृत्याश्रयः कर्ता । कृजः कृत्यर्थ
 कत्वेन कृप्रकृतिकत्वात्तथैवलाभात् । तत्राश्रयस्य प्रकृत्या लाभात् कृतिस्तृतीयार्थइति । तन्न । कृतेरपि धातु
 लभ्यताया उक्तत्वात् । रथेन गम्यते इत्याहावचेतनेऽ संभवाच्च । विभक्तौ लक्षणा नौचिस्यस्य प्रागे व निवेदितत्वा
 चत्राश्रयलक्षणेऽप्युक्तं कृजः कृतिमात्रवाचकत्वाभावाच्चेति दिक् । यस्तु धात्वर्थेऽप्येतन्मात्रवत्त्वं । तत्राश्रयत्वेन

ल-म-
२६

स्यकर्तृत्वंचेतनत्वा रोपेणतमिष्ठक्रियारोपेणैववेतिरामहायनान्ताच्चेति सूत्रेभाष्ये स्पष्टम्। परेतुतत्तदात्वर्थीय
कारकदत्तप्रयोगेन सूत्रे स्वातन्त्र्यम्। तदुक्तकारक इति सूत्रे भाष्ये प्रधानेन समवाये स्खाली परतन्त्रान्यथा ये
नन्वादिनः प्रधानकर्ता कथं ज्ञायते कर्ता प्रधानमियत्सर्वेषु कारकेषु सन्निहितेषु कर्ता प्रवर्तयित्वा भवतीति
स्वच्छाधीनप्रवृत्तिनिवृत्तिकत्वमपि स्वातन्त्र्यं तच्च प्रयोजकसन्निधाने विप्रयोज्यस्य। तत्सन्निधानेपि स्वार्थ
सत्त्वे प्रवृत्तिस्तदभावेऽप्रवृत्तेश्च। एतच्च स्वतन्त्रः कर्तेति सूत्रे भाष्ये। तच्चारोपितमना रोपितं च संज्ञानिमित्तम्। आ
स्खाली स्वतन्त्रेति भाष्ये आरोपित स्वातन्त्र्यवतीत्यर्थः। तत्त्वं विना तच्छापीरिधातोः प्राधान्येन वृत्त्यसंभवात्
प्रवृत्तिरिति अतएव प्रयोगेऽस्या स्वतन्त्रत्वात् कर्तृसंज्ञानप्राप्तीति पूर्वपक्षे तस्यापि स्वच्छाधीनप्रवृत्तिकत्वरूपं
स्वातन्त्र्यसाधित्वं तत्संज्ञासूत्रे भाष्ये इति दिक्। हरिरप्याह। प्रागन्यतः शक्तिलाभान्न्यग्भावापादनं दृष्टं। त
द्वृत्तिरिति तद्वृत्तानां निवर्तनात्। अदृष्टत्वात्प्रतिनिधेः प्रवित्रे केचदर्शनात्। आरादप्युपकारित्वे स्वातन्त्र्ये

राम-

व्यापारात्पूर्वमेव करणादि संपादकतया शक्ति मत्वेन करणप्रदीनामात्माधीनत्वसंपा
देषांतदायत्तञ्जपावत्त्वेनातिप्रवृत्तानां तेषां निवर्तनेन च कर्तुः कलप्राप्तौ स्वतएव निवृत्या कर्तुः शक्ति
वैकचकारकान्तराभावेपि अस्त्यादौ कर्तुर्दर्शने च दूरादुपकारित्वेपि कर्तुः स्वातन्त्र्यमिति तदर्थः अस्त
सर्वाणामभावेपि शब्देन यस्यैते प्रत्याप्यन्ते सकर्ता। घटो भवतीत्यादौ च घटस्य कर्तृत्वम्। यद्वा घ
देनापादानकारणं मृदेन कार्यात्मिना भवतीत्यर्थः। कार्यकारणयोरभेदस्य स्वीकारात्। यद्वा ब्रह्मण एवाविद्यावशा
त्तदुपनिवृत्तानात्त्वभावाभावस्वरूपत्ववत्तद्रूपगतजन्मनाशव्यवहारी रोप्यविचारिनरमणीयः सिद्ध इति ज्योत्स्यम्। पा
पयसि चैवैवमैत्रइत्यादौ प्रयोज्यस्य प्रयोजकव्यापाराधीनत्वेपि साधनान्तरविषये उक्तस्वातन्त्र्यात्कर्तृत्वमका
मेरणात्पारतन्त्र्ये उक्तस्वातन्त्र्यस्योपायत्वात्। धातुवाच्यक्रियाकृतस्वातन्त्र्यस्यैव विवक्षणात्कर्तृत्वरत
कारणादेर्न स्वव्यापारमोदायकर्तृत्वम्। किंच करणादीनां केर्तृधीनत्ववत्त्वनप्रयोज्यस्य प्रयोजकाधीनत्वे प्र
योज्यस्य स्वार्थसिध्यर्थं प्रवृत्तेः। नहि करणादीनां तादृशी प्रवृत्तिः। तदेतन्निमित्तैभ्यः प्रवर्तन्ते सर्वे एव स्वानुभवे
अभिप्रायानुरोधोपि स्वार्थसैव प्रसिद्धयवृत्तिः। निमित्तं भृत्यादि। तन्निमित्तापि स्वार्थसाधनकारणैकै

न्याशयानुवर्तनमादि... प्रयोज्यत्वमिति द्विगित्याहुः। केचित्तु धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वं साक्षात्परपरायावा...
 सिद्धम्। द्वितीयपञ्चमि... लेः कर्षतीति। तत्र हि स्वाश्रयप्रयोजकत्वसंबन्धेन कर्तृधात्वर्थव्यापाराश्रयत्वम्। अन्य...
 प्रयोज्यव्यापारस्य... स्वर्थत्वे तदाश्रयाणां बहुत्वाद्बहुवचनोपपत्तिः प्रयोजकव्यापारस्यापि धातुवाच्यत्वे तु णि...
 पत्तिः। अन्तर्भावितु... र्था इति प्रवादस्याप्ययमेवार्थ इति आहुस्तन्म। अन्तर्भावितप्यर्थत्वे तसकर्मवत्त्वाच्चैहाप...
 त्। इत्यन्ते चान्तर्भावित... र्थत्वेन सकर्मकाणामपि द्विकर्मकत्वम्। तस्माद्धानूनामनेकार्थत्वात्प्यथान्तर्भावेणापि...
 धातोर्हतिः। परन्तु यत्र... गोचोभावेपितदर्थद्योतकमस्ति तत्रैव। यथा प्रकृते पञ्चमिर्हलेरिति। केचित्तुराकान्तेतूष्णी...
 न्तीनत्वा... क्त इद्योतकम्। यदितु द्वितीयकर्मरहितोपितत्र प्रयोग इष्टस्तदा प्रयोजकव्यापारस्यैव धात्वर्थत्व...
 माधेयः। कर्तृत्वं च विवक्षानिबन्धनम्। तेन स्थाल्यादिव्यापारस्य धात्वर्थत्वे स्थालीपचतीत्याद्यपि। तदु...
 तिसूत्रे भाष्य... स्थाली स्तेयत्वे कथ्यमाने स्थाली स्वतन्त्रेति। यत्रो व्यापारः। एवमेकस्यैवोपाधिभेदेनैक...
 कर्मत्वकरणानि भवन्ति यथात्मानमात्मना सृजतीति। तदुक्तं हरिणा। एकरथबुद्ध्यवस्थाभिर्भेदेनैक...
 कर्मत्वकरणानि भवन्ति यथात्मानमात्मना सृजतीति। तदुक्तं हरिणा। एकरथबुद्ध्यवस्थाभिर्भेदेनैक...
 तैव...

राम.

यां च रेको बो इ ए वेति बुद्धिः स्थितिः भिरित्युक्तम्। बुद्धिकल्पितावस्था भिरित्युक्तम्। करणत्वं च कर्तृत्वो
नित्यं। अत्र शक्तिः यद्वापाराव्यवधानेन क्रियानिष्पत्तिर्विवक्ष्यते तन्निष्ठाधिकरणादिव्यापारो प्रव
त्तपि यदा क्रियानिष्पत्तिर्विवक्ष्यते तदा तेषामपि करणत्वमिष्टमेव। तदा ह हरिः। क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्द्वया
त्तरम्। विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम्। वस्तु तस्तदनिर्देश्यं न हि वस्तु व्यवस्थितम्। स्यात्स्यापि च
वस्तु तदा दृश्यते यत इति। विवक्ष्यते इत्यनेन विवक्षैव व्याकरणेन न ब्रह्म वस्तु सत्त्वेत्युक्तम्। अत एव दात्री
नादरेण कर्तृत्वं सत्त्वं विवक्षायां बलेन लुनातीत्यादि भवति तदा ह वस्तु तदिति इदमेव वस्तुकरणमिति निष्पन्नः
निष्पत्तिः अधिकरणत्वं स्थित्वा लीतनुतरकपालत्वात् शीघ्रतरं साधनत्वेनानुभवति वैदिकं करणमित्य
३। प्रकर्षश्च कर्तृपराधीनस्यापि न करणान्तरापेक्षः किंतु कारकान्तरापेक्ष एव। कारकस्य व्यापारविनशः प्रकर्ष
दुस्य घमानेन तपसा तत एव प्रकर्षबोधनात्। अत एव अग्निपथादीपिकया ब्रजतीति भवति। करणं तूताय
विषय इत्यर्थस्य तन्निर्देशान्वयः तस्य च स्वनिष्ठव्यापाराव्यवहितोत्तरोत्पत्तिकत्वसंज्ञकत्वेन धात्वर्थे त्वद्वयत्वे
के। करणवाणी गोषध इति बाणकरणक इति वार्थ इति तत्त्वम्। अत्र ब्रह्मवः। करणं व्यापारो वा च धीव

इत्वं न जन्म्यत्वं प्रकारेणैव भाव इत्यादि प्रकृत्यादित्वात्साधु। अत्र चरुः (किञ्चित्करणवदेति) तत्र
येन तृतीयायां भाष्येण प्रथमम्। अद्वाक्रोशेन चानुवाको धीत इत्यत्र तृतीयार्थः। तत्र चरुः कप्रत्ययात् तत्र
प्रियात्यागे फले इति पूर्वकत्वं च तृतीयाद्येत्यम्। एवं चानुवाकविषयकमहः संबन्ध्यतीतमध्यममि
फलप्राप्तिपूर्वकत्वात्त्यागो व्यज्यते। पुत्रेण सहागत इत्यादौ सहयुक्ते प्रधाने इति तृतीया। महाश
समानकालेन पदाथसमानकालिकत्वरूपं साहित्यं तत्समनियतमश्रुतेषु अधिरूपं वा। तृतीयायां चरुः
इति व्याहारस्यैव अर्थबलात् प्रतीयमानतत्तक्रियाकर्तृत्वादिकमेव। इव्यगुणसमभिव्याहारेण हाशेन सादृश्य
तीयमनिलित्तत्पदाथसन्नन्धेव। एवं च पुत्रेण सहागतः पुत्रेण सहपितुर्गोः पुत्रेण सहसुत इत्यादौ पुत्रक
नसमनसमानकालिकागमनवान्। पुत्रस्वामिकत्वसमानकालिकपितृस्वामिकत्ववती गौः। पुत्र इति स्वामिकत्व
कालिकस्यैव त्वत्त्वात् इत्यादि क्रमेण बोधः। तदुक्तं काव्यप्रकाशे। सासहेक्तिः महाशस्यबकोदितेति य
मिति। शब्द इत्यादौ अर्थोभिधायकपदं यत्सहाशान्वयबलान्नेकार्थोभिधायकं यथा लघुदितु तद्वैतु
होक्तिरिति तदर्थः। तत्रैकस्यार्थस्य वाचकमिन्धेस्य श्लेषकमिति बोध्यम्। उदाहरणे अत्र चरुः तद्वैतु तद्वैतु

तस्य मनो धर्ममिति तद्व्यवहारः । पुत्रकर्तृकागमनसहितागमनस्य नितिवाच्ये । पुत्रादेरसहाययोग
 गमनादिद्वारकएवमप्य । क्वचित्समानदेशत्वरूपं तत्समनियतं वातदर्थः । यथा माषवापोत्तरं तत्रैव सत्रे
 वापयित्वा । सह माषान् पतिस्मैत्यपि भवति । स्पष्टं चेदं भाष्ये । यद्यपि पुत्रेण सहागत इत्यादौ सहाय्यं साम
 न्यं प्रतीयमानं किंचित्त्वेन पुत्रात्तृतीया सिद्धा । न च क्तेन्यभिधानम् । इतरसमभिव्याहारं विनापि प्रतीय
 मानस्य प्रकृत्यर्थं त्रिसुतुरेव तेनाभिधानात् । एवं पुत्रेण सहागमनं देवदत्तस्येत्यादा उक्तरीत्या प्रतीयमानं कुत
 र्त्वेनान्यत्वे । कर्तृकालेणोरेव षष्ठीनतत्प्रतीयमानतदन्वयिनोरिति न हो षस्त्रयापि पुत्रेण सह स्थूलद्रव्याद्यर्थ
 नयिगुणद्वारा सहयोगस्य पितापुत्रयोरविशेषेपि न पितुस्त्वंतीर्कभिधानत्वात् । अभिधाने प्रहणप्रत्य
 युर्नसोपपदविभक्तैरिति न्यायादिति सर्वं भाष्ये स्पष्टम् । गुणक्रियाद्वयैर्गुणप्रधानभावेन द्वयोः संबन्ध
 शब्दप्रयोगो भवति । तत्राभिधान्यं नामशब्दगुणाद्यन्वयित्वाभावः उक्तेष्वभिधानादिभिः पितुः शाब्दः पु
 त्रस्य प्रतीयमानैस्तैः संबन्धादर्थः इतरसंबन्धं विना प्रतीयमानत्वं च प्रतीयमानस्य शाब्दत्वम् । तत्रैव क
 त्तस्य सहशब्दप्रयोगे शाब्दरूपविशेषणाभावः कृतो विशिष्टाभावः । विधानतावाचिसहशब्दप्रयोगे

राम
 ११

सहैव र...भिः पुत्रैर्भरिं बहुति गर्दभीत्या दौ दश संख्या कपुत्राणे । इद्यमानत्वे पीत्यर्थः । पुत्रैः
संगत इत्यादौ शिष्ट्यादिरूपं साहित्यं सहाय्यः । पुत्रसाहित्यवान्यः संगत इति बोधः । एवं तृतीयात्त्वं
तान्यान्ये विप्रथमाद्यन्तार्थस्यान्याधीनत्व लक्षणमर्थमर्थः प्राधान्यं प्रतीयते । अतएव समकक्ष्यं
परेण सहगन्तव्यमित्युक्ते दुःखं दृश्यते । यत्तु प्रधानत्वं मुख्यत्वमत्र नगरेऽयं प्रधानमिति दि
शब्दस्य प्रधानत्वं तृतीयावाच्यमिति तन्न । राज्ञा सह सेना गच्छतीति दौ तृतीयाणां पतेरुक्ते भाष्य
प्राधान्येऽप्यविसर... । आदेनस्तत्र इत्यादौ विकारप्रयुक्तत्वं रूपसंबन्धस्तृतीयः । पादविकारप्रयुक्तसंख्यानध
धेयवृत्तिरिति बोधः । कापेन दशवक्त्रो मुखेन त्रिलोचन इत्यादौ प्रकृत्यादित्वात् तृतीया । अह्णाकाण इत्यत्र
शब्दात्सा चक्षुःकाणपदार्थः । अक्षिपदार्थो गोलकंगोलकविकारप्रयुक्तवक्षुर्नाशवान्प्रक्षुष्क इति बोधः ।
शब्दोत्पत्तिरिति बोधः । अन्त्यानां काणतम इति कणिरयं सौ स्येव र्त्तते सर्व इमे किंचित्पश्यन्ति अयमेधांका
णान्मदिति नन् । अन्त्यानां यपि नास्तवं काणद्वयं प्रियते तत्रादर्शने प्रकर्षाश्रय इत्यपस्तथात्वं प्रसिद्धिस्थानां का
णान्मदिति नन् । अन्त्यानां यपि नास्तवं काणद्वयं प्रियते तत्रादर्शने प्रकर्षाश्रय इत्यपस्तथात्वं प्रसिद्धिस्थानां का
णान्मदिति नन् । अन्त्यानां यपि नास्तवं काणद्वयं प्रियते तत्रादर्शने प्रकर्षाश्रय इत्यपस्तथात्वं प्रसिद्धिस्थानां का

स-म-

हेतुस्त्वतीत्यर्थः। हेतुत्वमखण्डोपाधिः। दण्डाभिन्नहेतुजन्यो घटइति बोधः। हेतुदण्डीयइति बोधइति नूतितम्।
 अथ यत्नेन वसतीत्यादौ फलस्वप्नप्यध्ययमस्य ज्ञानहारा हेतुत्वम्। उक्तं च हरिणा। अनाश्रिते तु व्यापारे करणं हेतु
 त्वम्। इत्यादि विषयो हेतुः करणं नियतक्रियमिति च। व्यापारानावेशे पियोग्यता मात्रेण हेतुत्वम्। आदिना गुण
 विविधा विषये लनाश्रितव्यापारमेव। हास्यासंयच्छते। संयच्छतेर्दानपूर्वको भोगोर्थः। हास्यैरत्मातां भुङ्क्ते इ
 ति नानुविषयो यस्तस्मिन् कर्मणा यमभिप्रेतीति सूत्रात्। कर्मनिष्ठेत्यनेन कर्मणश्चतुर्थीनिमित्तत्वप्रदर्शितत्वं
 त्वमेव स्यात्तु त्वं सुतेषु लवत्वबोध्यते। अतएव क्रीते सोमे मैत्रावरुणस्य दण्डस्य च्छतीत्यादौ रूपद्वयं न प्रवि
 ष्यतीत्यादौ सुयावेलीयस्याचतुर्थीश्रुत्या मैत्रावरुणसंस्कारकमिति मीमांसकाः। यत्तु तत्तदर्थकमे
 तन्न्यफलगोलाभक्तसुखादितद्भागित्वेन यदृच्छाविषयः ससंप्रदानमिति तन्न। सूत्राक्षरे वाच्यत्वेत्यो
 याभात्। तथा शाब्दबोधाभावाच्च। यदपि दृच्छाविषयत्वमेवोद्देश्यत्वमिति। तदपि न। देवोरूपवानिस्पादौ
 विषयत्वमिति नान्वयात्। हेके उद्देश्यत्वप्रतीतावपि दृच्छाविषयत्वाप्रतीतेः। तस्सुदुद्देश्यत्वमुद्देश्यादिपद

राम

१००

गन्तव्यं च नो रकतयः सिद्धं पदार्थान्तरमेव। क्वचिदिच्छा विषयत्वसमानाधिकरणमित्यन्यत्। विप्रायगां ददातीत्या
दोषोपपत्तिरसंबन्धाननिष्ठोद्देश्यतानिरूपकदानमिति बोधः। स्वहृत्युद्देश्यतानिरूपकत्वं संबन्धः। संप्रदानविप्रीय
मिति विप्रसंप्रदानकारकत्वबोधः। क्रियाकारकभावः संबन्धइति द्वितीयोक्तदिशोचितम्। पितृभ्यः आहुं हं हं दि
त्वं स्वत्वपितृनिरूपितत्वस्य बाधेपि स्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरमात्रस्वत्वापत्यनुकूलत्वाग्ररूपदाधानर्थेपितृणां
दत्तस्वत्वान्न दोषः। परस्वत्वे हेतुश्च त्याग एव। अतएव विदेशस्थ पात्रमुद्दिश्यत्यक्षधनेस्वीकारमेषैरेव पा
त्रस्य मरणे निवृत्त्युद्देश्यपुत्रादिभिरेव पितृदायत्वेन तद्गुणे विभूज्यगृह्यते नान्यैरिति व्यवहारः। प्रतिग्रहस्तु लब्धा
वत्पुत्रां पुत्र्यमित्युक्तेः प्रतिगृहीतधनदाने फलातिशयजनकः। अहृष्टार्थदत्तस्वीकार एव प्रतिग्रहइति परितोष
दत्तस्वीकृतदुरगादिस्वीकारेन दोषः। संसृष्टिस्थले साधारणस्वत्वोत्पादेपि ददातीत्यप्रयोगात् परमात्रस्वत्वानुकूले
त्युक्तावम्। तथापि स्वत्ववत्तिस्वत्वानुत्पत्त्या पूर्वस्वत्वनाशङ्कीकारात्। उपैसा तु न नियमतः परस्वत्वोत्पादिकेति न
संप्रदातीति प्रयोगः। विक्रयेऽपि न तथा। मूल्यदानपूर्वकस्वीकाररूपक्रयस्यैव स्वत्वजनकत्वात्। स्वत्वचदानादि
नाशङ्क्ये प्रतिग्रहादिजन्यमतिरिक्तपदार्थरूपम्। तच्च बहिरिन्द्रियवेद्यम्। स्वंपश्यामीत्यादिव्यवहारात्। तत्साक्षात्का

७-म-
१०१

रेचतदीयस्वत्वव्याप्यतदीययथेष्टविनियोज्यत्ववदिदमितिज्ञानहेतुः।संप्रदानमनेकधोक्तम्।अनिराकरणात्कर्तुं
स्त्यागाङ्गं कर्मणेमित्तमूप्रेरणानु मतिभ्यांचलभतेसंप्रदानतामिति।आद्यं हेवता।प्रेरणया याचकः।अनुमत्तो
पाध्यायः।खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटोददातीत्यत्रसंयोगविशेषानुकूलोव्यापारोददात्यर्थः।चपेटाप्रसृतकर
तेलम्।नशूद्रायमतिदद्यादित्यादौबोधनार्थः।मतिशब्देनतज्जनकंवेदादिरूपशास्त्रमुच्यते।रजकायवस्त्रं ददाती
त्यादौधर्मीकरणं तदर्थः।शेषत्वविवक्षायां रजकस्यवस्त्रमित्यपिभवति।अजां ग्रामं नयतीत्यादौ परया कर्मसंज्ञ
याव्याधान्नदोषोभयिशेते इत्यादौशयनादिक्रियाया अपिसंदर्शनं प्रार्थनं व्यवसायजन्यारम्भक्रियानिरूपितं कर्मत्व
म्।पिण्डुमिदित्यादौ गम्यमानक्रियापेक्षकारकत्व दर्शनात्।हरिरप्याह।संदर्शनं प्रार्थनायां व्यवसायेत्वे चत्तम्।व्यव
सायस्तथारम्भे साधनत्वाय कल्पते।पूर्वस्मिन्क्रियासैव परस्मिन्साधनमेवेति।संदर्शनं फलविषयः।कल्पः त
त्प्रार्थनायां फलोपायविषयेभिलाषे साधनं व्यवसायः क्रियाविषयस्य फलसाधनत्वेन निश्चयः तत्रानन्तरा प्रार्थ
नासाधनम्।अभिलाषे सति निश्चय करणात्।व्यवसायश्चरम्भे मानस्यो प्रवृत्तौ साधनं तेन चाप्यमानत्वेन प्रकृतक्रि
या कर्मत्वमभते।पूर्वस्मिन्काले या क्रिया सा परस्मिन्नुत्तरकालभाविनि साधनम्।सापेक्षतया सिद्धे स्थेव स्वसाधन

राम

१०१

त्वात्। संदर्शनं न क्रियासाध्यं फलाभिलाषयोग्यताविशिष्टं चैतन्व्यस्यैव तत्साधनत्वम्। एवं च कर्मणायमिति सू-
 त्रेण संप्रदानं त्वम्। पति संप्रदानं कमारम्भकर्मभूतं पत्नीकर्तृकं शयनमिति बोध इति स्पष्टमाष्ये। कटं करोतीत्या-
 दौ तु नैवंरीत्यात्। अनभिधाजात्। क्रिययायमभिप्रैति संप्रदानमिति वार्तिकमते तु पति संप्रदानं कंशयनमि-
 ति बोधः। तत्तत्संज्ञासूत्रैस्तत्तदर्थे तत्तत्कारकशक्तिमत्वबोधनात्। पशुनारुद्रं यजते इत्यत्र फलाश्रयः करणत्वश-
 क्तिमान्। उद्देश्यः कर्मताशक्तिमान्। कर्मणः करणं संज्ञासंप्रदानस्य कर्मसंज्ञेति वार्तिकात्। पशुकरणं कर्म-
 कोयोग इति बोधः। अग्नौ किल पशुः प्रक्षिप्यते तद्गुद्रा योपाद्रियत इति भाष्यम्। हरये रोचते भक्तिः। विषयता संब-
 न्धावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलं स्तत्प्रमानाधिकरणो व्यापारो रुच्यर्थः। तत्फलभूतप्रीतेः समवायेन प्रथमो हरिः संप्र-
 दानत्वशक्तिमान्। रुच्यर्थानां प्रीयमाण इत्यनुशासनात्। समवायसंबन्धावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलव्यापारः प्रीधातो-
 रर्थः। अत एव हरिं प्रीणयतीत्यादिसिद्धिः। एतद्भावे हि हरौ षष्ठी प्राप्तेति विशेषषष्ठ्यपवादोत्रचतुर्थी। केचित्तु प्री-
 ति विषयतामापद्यमानं मोदकं लोल्याद्देवदत्तः प्रयुङ्क्ते तदानुगुण्यमाचरतीति हेतुत्वे प्राप्ते इदम्। एवं च हेतुसंज्ञा-
 भावे णिचोभावाद्देतुगतव्यापाराप्रतीतेर्मादकः स्वक्रियायां कर्ता भवति न तु देवदत्तः उपात्तक्रियायां तस्य स्वीत

ल. मं.
१०२

न्याभावादित्याहुः। हरिसंप्रदानिकाभक्तिकर्तृकारुचिरिति बोधः। हरिनिष्ठायाभक्तिविषया प्रीतिस्तदनुकूलो भ
क्तिनिष्ठो व्यापार इति यावत्। येन प्रीतिमानार्थो रुचिः कर्मसंज्ञापवादश्चेदसंप्रदानत्वमितीच्छन्ति। तेषां प्रीयमा
ण इति सूत्रनिर्देशात् प्रीधातुयोगेऽस्या प्रवृत्तिः कल्प्येति गौरवम्। अभिलषते अविषयता संबन्धावच्छिन्न प्रीत्य
नुकूलः प्रीतिव्यधिकरणो व्यापारो र्थ इति न तस्य रुच्यर्थत्वमिति हरिभक्तिमभिलष्यतीत्या दौ न हरेः संप्रदानत्व
म्। गोपीस्मरत् कृष्णाय श्लाघते अत्र श्लाघतेर्बाधविषया स्तुतिरर्थः। बोधस्य फलतावच्छेदेः संबन्धो वृत्तित्वा
स्तुतिश्च गुणवत्त्वप्रतिपादकशब्दप्रयोगादिः। स्मरादिति हेतौ पञ्चमी। बोधाश्रयस्य श्लाघद्गुडुः संज्ञा शपां प्रीत्य
मान इति संप्रदानत्वम्। प्रीत्यमानपदेन प्रधानभूतण्यर्थकर्मणो ग्रहणम्। सन्स्वारस्याद्यद्विषयकत्वात् ननु कृ
व्यापारस्तस्मिन् प्रकृत्यर्थकर्मणोपितेन पदेन ग्रहणम्। स अन्यथा ज्ञाप्यमान इत्येव बदेत्। तत्राद्ये गोपी कर्तृका स्म
रहेतु कृष्णसंप्रदानिका र्थात्कृष्णवृत्तिबोधविषया स्तुतिरिति बोधः॥ स्तुतिश्चात्मनः परस्य वेतितु प्रकरणादि गम्य
म्। अतएव कृष्णाय गोप्यात्मानं परश्लाघ्यं कथयतीत्यर्थ इति प्राञ्चः। कर्मसंज्ञापवादोऽयम्। कृष्णस्यैव स्तुत्यत्वे तु
परत्वात् कर्मत्वमेव। यद्वा गुणोत्कर्षेण श्लाघ्यमानः कृष्णो गुणवत्तया तत्समर्थान् चरणेनाधारोपितप्रेरणात्वाद्

राम.
१०२

हेतुरिति हेतुत्वापवाद इयम् । हुते इत्यत्र ह्येते बोधविषयमितरादर्शनयोग्यदेशस्थापनमर्थः । आत्मानमित्यादेरध्याहारः । सपत्नीभियाच्चात्मादेस्तथास्थापनंबोधयम् । एवं च गोपीकर्तृकारुघ्नसंप्रदानिकार्थात्कृष्णवृत्तिबोधविषयात्मकर्मकरतथावस्थानानुकूलक्रियेति बोधः । तिष्ठतेः स्वाभिप्रायबोधानुकूलस्थितिरर्थः । शपेः स्वाभिप्रायबोधानुकूलशपथकरणमर्थः । कृष्णसंप्रदानकबोधानुकूलस्थितिस्तत्संप्रदानबोधानुकूलशपथकरणमिति बोधः । यद्वा श्लाघादेस्तुत्यादिपूर्विका बोधनार्थः । स्तुत्या कृष्णमात्मानुगमंबोधयति । हुत्याते कृष्णंबोधयति । स्थित्या शपथेन तं कृष्णंबोधयतीत्यर्थः । प्रकृत्यर्थकर्मणो ग्रहणेतुस्तुत्या हुत्या स्थित्या शपथेन कृष्णास्वसखीजनज्ञापयतीत्यर्थः । भक्तापधारयति मोक्षं हरिः । धृदु अवस्थान इति धातोर्णित्या हुत्या स्थित्या शपथेन कृष्णास्वसखीजनज्ञापयतीत्यर्थः । भक्तापधारयति मोक्षं हरिः । धृदु अवस्थान इति धातोर्णित्या चावस्थानानुकूलो व्यापारो धारेरर्थः । तदर्थं व स्थित्यश्रय संबन्धी संप्रदानंधारेरुत्तमर्ण इति सूक्तं । हरिकर्तृको भक्तसंप्रदानको मोक्षकर्मकावस्थित्यनुकूलो व्यापार इति बोधः । शेषषष्ठ्यपवादो यम् । अत्रोत्तमणोदानक्रियया धारणास्य निमित्तं यतो सौ तदृणं ददाति । ददाति श्रवणश्रूयते इत्यश्रूयणक्रियत्वात् शेषषष्ठीप्राप्ता । सर्वत्र विशेषविवक्षाया अभावे क्रियानिमित्तत्वमात्राश्रयणेन शेषत्वं प्राप्तमिति बोध्यम् । तदुक्तं हेतुत्वे कर्मसंज्ञायां शेषत्वे बापिकारकम् ॥ रुच्यर्थादिषु ज्ञास्त्रेण संप्रदानाख्यसुच्यत इति । ननु कर्णनामसजातीयद्रव्यान्तरदानमङ्गीकृत्य पर इत्त परकीयद्रव्यादानम् ।

ल-मं
१०३

तज्जन्योऽधमर्णनिष्ठः परिशोधननाशोदृष्टविशेषो बोभयथापिने ह्यप्राप्तिः मोक्षस्योक्तरूपकृणत्वाभावेन भक्तस्योत्तमर्ण
त्वाभावादि तिचेन। अवश्यदेयत्वेन तत्रापि ऋणव्यवहारात्। पुष्येभ्यः सृहयति। सृहयतिरिच्छामात्रवाची। इच्छा
नुकूलमनः संयोगादिव्यापारवाची च। फलावाच्छिनेच्छावाची च वा आद्ये सृहेरीक्षितइतिसंप्रदानत्वम्। तत्रही
क्षितत्वंधात्वर्थव्यापारजन्यफलाश्रयत्वम्। नतु फलस्य धात्वर्थत्वाग्रहः। कर्मसंज्ञानुधात्वर्थफलाश्रयस्येत्युक्तम्।
शेषषष्ठ्यपवादएतत्संप्रदानविभक्तिः। पुष्यसंप्रदानिकेच्छेति बोधः। अन्त्येकर्मत्वम्। पुष्याणि सृहयतीति। संप्रदान
स्योपितत्वेनाविब्रह्मासांषष्ठ्येन। हरये कुध्यति द्रुह्यतीर्ष्यति असूयति। तत्रवधाद्यनुकूलव्यापारजनकश्चित्तवृत्तिवि
शेषः क्रोधः कुधेरर्थः। दुःखजनकक्रियारूपापकारजनकश्चित्तवृत्तिविशेषो द्रुहेः। धात्वर्थत्वोपसंगृहीतत्वादेतावक
र्मको। विषयतयैतद्भात्वर्थमूलभूतकोपसंबन्धिनो हरेः कुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यंप्रतिकोपइति सूत्रैशसंप्रदानत्व
म्। हरिसंप्रदानकोदोहः क्रोधइति बोधः। अत्रशेषषष्ठ्यपवादत्वम्। उत्कर्षविरोधिधर्मिणोपानुकूलव्यापारजनकश्चित्त
वृत्तिविशेषइर्ष्या। शौचाचारादिगुणविषयेद भादिकृतत्वरूपदोषारोपानुकूलश्चित्तवृत्तिविशेषो सूया। एतेचित्तवृ
त्तिविशेषरूपकोपमूलकाः। प्रसूढस्यवाक्चक्षुरादिविकारानुमेयस्यकोपस्यैवक्रोधपदार्थत्वेन तस्यापिकेप्रमूलक

राम
१०३

त्वम्। कुं प कौ ध दृति तु त हृति को प त्व सामान्य मादाय। कर्म संज्ञा पवादोत्र। हरि संप्रदान कोर्त्कर्ष विरोधीत्यादि। मे भवो
 धः। तद्वा त्वर्थ मूलभूत कोप विषयत्वे सति तद्वा त्वर्थ फलाश्रय स्यात्प्रदानत्वम्। सत्यत्तेन भायमीर्ष्यतिभिर्ना मन्यो
 ऽद्वा क्षीदित्यादेर्व्युदासः। मित्राय दु ह्यति प्रतापो पीत्यादौ चेतनत्वा रोपो बोध्यः। द्वेषस्तु बलवद्दुःखसाधनता ज्ञानज
 न्यो प्रीतिजनकश्चित्तवृत्तिविशेषः। औषधं द्वेष्टीति यथा। एतदेवानभिनन्दनम्। तद्योगे तु नैतत्त्वृत्तिः। क्रुधाद्यर्थत्वा
 भावात्। कृष्णाय राध्यति ईसते वा। अत्र प्रश्नविषयशुभाशुभपर्यालोचनं धात्वोरर्थः। तदर्थप्रश्नविषय संबन्धि नः कृ
 ष्णस्य राधीष्ट्यो र्यस्य विप्रश्न इत्यनेन संप्रदानत्वम्। कृष्णसंप्रदानकमर्थत् कृष्णसंबन्धि प्रश्नविषयशुभाशुभपर्या
 लोचनमिति बोधः। विप्राय गां प्रति शृणोत्याशृणोति वा। अत्र प्रवर्तनाजन्योभ्युपगमो धात्वर्थः। स्वार्थप्रवर्तनाश्रय
 स्य प्रत्याङ्भ्यांश्रुवः पूर्वस्य कर्तेत्यनेन संप्रदानत्वम्। होत्रेनुगृणाति प्रतिगृणाति चेत्यत्र शंसनविषयदर्शितुकूल
 व्यापारलक्षणं प्रोक्त्वा हनं धात्वर्थः। धात्वर्थशंसनाश्रयस्यात्रानुप्रतिगृणात्वेत्यनेन संप्रदानत्वम्। शतेन शताय
 वापरिकी तद्वत्प्रकरणस्य पक्षे संप्रदानत्वम्। शतव्यापारश्चदानम्। फलेभ्यो याति अत्राहर्तुमिति तु मुनन्तार्थ
 कर्मचतुर्थ्यर्थः। फलकर्मकाहरणफलकं यानमिति बोधः। एतद्द्वेषोपपत्तिराकाङ्क्षावादान्ते दर्शिता। पचुप्लेभ्य

लं. मं
१०४

इत्यत्राहरणक्रियाचतुर्थ्यर्थः। कर्मत्वप्रयोजकत्वे पूर्वपरयोः संसर्गाविति। तन्त्रा। क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानि न इति
सूत्रसत्त्वेनेदृशे र्थे साधुत्वे मानाभावात्। यागाययाति। अत्र प्रातिपदिकार्थे प्रथमापवादश्चतुर्थी। घञ्जं तु मुनासमाना
र्थः। यागफलकं यानमिति बोधः। नत्वां तृणाय तृणं वा मन्ये। अत्र कर्म द्वितीया चतुर्थ्यो र्थः। तृणपदं तृणसदृशपरम्। त्वत्क
र्मकं तृणसदृशकर्मकमहृत्तित्त्वानाभावइति बोधः। त्वद्विशेष्यतृणसदृशप्रकारकेति यावत्। एवं चात्यन्तपकर्षः फ
लति। तत्रैव चैयं चतुर्थी साधुरिति भाष्ये स्पष्टम्। ग्रामं ग्रामाय वायाति। अत्र द्वितीया चतुर्थ्योः कर्मवार्थइति सूत्रमतम्।
भाष्ये तु यातेरेवारम्भपर्यन्तमर्थे न गम्यमानमारम्भं प्रति यात्याद्यर्थस्य कृत्रिमकर्मवशातेन नभिप्रेयमाणत्वाद् ग्रामस्य
संप्रदानत्वं फलाश्रयत्वेपितत्त्वस्याविवक्षा। एवं च ग्रामसंप्रदानकोत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारविषयक आरम्भइति
बोधः। अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानाहारणीयः। ग्रामं यातीत्यादौ तादृश्याभावः कर्मत्वविवक्षा च। विप्रायौ दनइत्यादौ ताद
र्थ्ये चतुर्थी। तादर्थ्यमुपकार्योपकारकभावः संबन्धः। विप्रायदधीत्यादौ विप्रकर्तृकभोजनोपकारके उपकारकत्वारोपा
द् विप्रोपकार्योपकारकदधीति बोधः। मुक्तये हरिं भजति। मुक्तिरूपोपकार्योपकारकं हरिकर्मकं भजनमिति बोधः। एवम
ध्ययनाय वसतीत्यादिष्वपि तादर्थ्यस्यापि संबन्धत्वेन विवक्षायां षष्ठ्येव। यथागुरोरिदं गुर्वर्थमिति स्पष्टं भाष्ये तादर्थ्यं

राम
१०४

स्य हेतुत्वात् नु गतत्वेण कारणवाचकान्तृतीयाकुण्डलायद्विरण्यमित्यादौ। कार्यवाचकादुत्पद्यमानचतुर्थीवकीर्णगत
 संबन्धस्य बोधनात्। तस्मै इदं तदर्थं तच्छब्द उपकार्यवाची इदमर्थ उपकारकं तत्रोत्तरपदार्थस्य कारण रूपस्य ज्ञाप
 नीयत्वेन प्राधान्यात्तच्छब्दवाच्येण संबन्ध उद्भूत इत्याहुः। सुखापुण्यं नरकाय पापमित्यादिसांधेव। तुमर्थपञ्ज
 न्तेपाकार्यं तीत्यादौ घजातां दृश्यं स्योक्तत्वात् एतदप्राप्त्युत्पत्त्यर्थं भाववचनादित्याख्यम्। भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते
 कृपेरुत्पत्तिरत्रार्थः। प्रथमापवादोत्र। कृपिसंपद्यमाने चेत्यनेन विकारवाचकाच्चतुर्थी। विकारे च प्रकृतिरूपारोपः। भ
 क्तिरूपज्ञानकर्तृकोत्पत्तिरिति बोधः। भक्तिरत्र निदिध्यासनरूपा। प्रकृतिविकृत्योर्भेदविक्षायां तु प्रकृतिविकृतिभाव
 प्रतीतेर्जनिकर्तुरित्यपादानत्वेन भक्तिपदात्पञ्चमी। भक्तेर्ज्ञानं कल्पते इति। ज्ञानस्य कर्तृत्वेन कारकविभक्तेर्बलत्वेन
 चतुर्थः प्रथमेति कैयटे स्पष्टम्। भक्तिर्ज्ञानात्मना परिणमते इत्यादावात्मशब्दस्तद्वृत्तिधर्मपरः। ज्ञानत्वविशिष्टरूपा
 न्तरप्राप्तिर्भक्तिकर्तृकेति बोधः। अत्र प्रकृतिविकृतिभावाप्रतीतेर्नचतुर्थी। किंतु प्रकृत्यादित्वात्तृतीया। वातायकपिलावि
 द्युत्। उत्पातेन ज्ञापिते चेत्यनेन चतुर्थी प्राणिनां शुभाशुभसूचको भूतविकार उत्पत्तः। ज्ञाप्यज्ञापकभावश्चतुर्थ्यर्थः।
 वातरूपज्ञाप्यज्ञापिका कपिला विद्युदिति बोधः। विप्रायद्वि तम्। इह साधनं हितपदार्थः। संबन्धश्चतुर्थ्यर्थः। विप्र

ल.मं
१०५

संबन्धिहितमितिबोधः। एवंसुखयोगेपि। विप्रायसुखमित्यादौ। हस्येनमः। नमः स्वस्तिस्वाहास्वधालंबषड् योगाच्चैतिच
तुर्थी। अपकृष्टत्वज्ञानबोधनानुकूलोव्यापारः स्वरादिपठितनमः शब्दार्थस्तत्रापकर्षः प्रयोक्तरूपविशेषनिष्ठो नमस्कार्या
वधिकएवप्रतीयते। व्यापारश्च प्रयोक्तृनिष्ठः प्रतीयतेशब्दशक्तिस्वभावात्। अन्योच्चारितेन नमः पदमात्रेणान्यदीयन
त्यबोधनात्। सचव्यापारः करशिरः संयोगादिरीट्टशशब्दप्रयोगश्च। चतुर्थ्यर्थउद्देश्यत्वम्। एवं च हर्युद्देश्यकउक्तव्या
पारइतिबोधः। एषोर्घ्यः शिवायनमइत्यादौत्यागोनमः शब्दार्थः। त्यागश्च स्वस्वत्वनि रत्यनुकूलोव्यापारः उद्देश्य
त्वंचतुर्थ्यर्थः। शिवोद्देश्यकत्यागविषयोर्घ्यइतिबोधः। उद्देश्यत्वंविषयताविशेषरूपम्। त्यागश्चवेदबोधितोद्देश्यक
त्वस्वप्रयोगकर्त्तृकर्त्तृकत्वोपरक्तएवप्रतीयतेशब्दशक्तिस्वभावात्। अन्योच्चारितममः शब्देनान्यदीयद्रव्यत्यागा
प्रतीतेः। ऋत्विग्भिश्च यजमाजीयतत्तद्रव्ये स्वीयत्वमारोप्येवनमः शब्दः प्रयुज्यते। वेदबोधितेत्युक्तेर्ननीचोद्देश्यकेत्या
गेनमः शब्दप्रयोगः। अहंममेत्यभिमानरहितानां शिवादीनां द्रव्ये स्वत्वाभावेपिशिवस्वंनेति गृहीत्यादित्यादेः शि
वोद्देशेनेत्युक्तमित्यर्थोबोधः। संप्रदानचतुर्थीत्वत्रन। नमः पदार्थस्यक्रियात्वाभावात्। उद्देश्यत्वस्यसंबन्धत्वेनवि
वसाङ्गषष्ठ्यपि। नमस्करोतिदेवानित्यत्रोपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीतिन्यायात्कर्मणि द्वितीयेतिहृदुशे

राम-
१०५

रवरेस्पष्टम्। अत्रायंनमः शब्देनिपातोद्यो। तकः। उक्तो नमः पदार्थोत्र ह्यधातोरेवार्थः। स्वविषयविषयावधित्वसमानाधिकरं
 णसमवायरूपेणफलतावच्छेदकसंबन्धेनस्वनिष्ठापकृष्टत्वज्ञानबोधरूपफलाश्रयत्वाद्देवानोकर्मत्वम्। नतुतदस्त्व
 स्वप्रेक्षितुरितिबोध्यम्। स्वविषयेत्यत्रस्वशब्देनापकृष्टत्वज्ञानबोधरूपंफलम्। नमः शब्दद्योत्यार्थान्वयमात्रेणचा
 त्रनमः स्वस्तीत्यस्यापिप्राप्तिः। यद्वत्त्रापिनमः शब्दस्यवाचकत्वंतदाचतुर्थ्येव। तेननमस्कुर्मो नृसिंहायेतिसिद्धम्
 । नमः स्वस्तीति सूत्रेचोभयोरपिनमः शब्दयोर्ग्रहणमितिदिक्। प्रजाभ्यः स्वस्तीत्यादौस्वस्तिशब्दो मङ्गलार्थः संबन्धश्च
 तुर्थ्यर्थः। प्रजासंबन्धिमङ्गलमित्यर्थः। मङ्गलाशंसास्त्वस्त्वस्तुगोभ्यइत्यादौस्वस्तिशब्दार्थ एवान्वयेनचतुर्थ्ये
 व। गोसंबन्धिमङ्गलकर्त्तृकमाशंसाविषयो भवनमितिबोधः। यत्त्वाशीः स्वस्त्यर्थः साचपरहितेच्छा। हितान्वयिसंब
 न्धश्चतुर्थ्यर्थइति। तन्न। भूयादित्याशीर्लिङादेः प्रयोगानापत्तेः। प्रत्यभिवादइतिसूत्रभाष्यात् शूदे आशिषीःभावेन।
 स्वस्ति वृषलायेत्यादौचतुर्थ्यनापत्तेश्च। मङ्गलार्थोहितत्रस्वस्तिशब्दः। मङ्गलाङ्गीकारार्थत्वस्यैवप्रासंगिकैरुक्तैः श्रुति
 दिक्। स्वाहास्वधावषट्शब्दास्त्यागार्थकनमः शब्देनव्याख्यानाः। दैत्येभ्योहरिरलंप्रभुःसमर्थः अलमाद्यर्थः सामर्थ्य
 वान्मारणादिसंबन्धित्वरूपः संबन्धश्चतुर्थ्यर्थः। दैत्यमारणादिसंबन्धिसामर्थ्यवानितिबोधः॥ इतिचतुर्थी॥

ल. मं
१०६

न्याअपादानत्वशक्तिमान् अर्थः। अपादानेपञ्चमीति सूत्रात् ॥ साशक्तिश्च प्रकृतधातूपात्तविभागजनकव्यापाराना
श्रयत्वे सति प्रकृतधात्वर्थविभागाश्रयो यस्तद्वृत्तिः। ध्रुवमपायेपादानमिति सूत्रात्। कर्त्तृवारणाय सत्यन्तम्। अयमेव
सूत्रे ध्रुवपदार्थः। विभागश्च नवास्तवसंबन्धमूलक एव किं तु बुद्धिकल्पितसंबन्धकल्पितोपि। अतएव जुगुप्सापूर्वक
निवृत्तिलक्षकतामाश्रित्य जुगुप्साविरामेत्यादिप्रत्याख्यानं भाष्योक्तं सङ्गच्छते। सूत्रेऽधोदेशसंयोगानुकूलव्यापारं
पंपातमात्रं तु नापायः। वृक्षमजहत्यपि पर्णेभूमिं स्पृशति वृक्षात्पर्णपततीत्यप्रयोगात्। गतिं विना त्ववधिना नापाय
इतिकथ्यते इति ह्यर्थेऽश्वे। अवध्यन्वययोग्यविभागं विनेति तदर्थः तत्र मानमुक्तम्। वृक्षस्य पर्णपततीत्येवं भा
ष्ये निदर्शितमिति। तत्र हि वृक्षः पर्णविशेषणमिति अपायस्याविवक्षणात् षष्ठीभाष्ये उक्तं हे लाराजः। धावतोश्चा
त्यतति कुड्यात् पततोश्चात्पततीत्यादौ पततीत्युपात्तक्रियानाश्रयत्वेन तांप्रत्यक्षस्यापादानत्वमक्षतम्। तदुक्तं हरिणा
अपायेयदुदासीनं चलं वायुदिवा चलम्। ध्रुवमेवातदावेशात्तद्वृत्तिः। परेतु एवं सति धावतः पर्णतीत्यादावपादानत्वं कथमि
त्याशङ्क्या ध्रौव्यस्याविवक्षितत्वात्सतौप्यविवक्षाभवतीति समाधानपरभाष्यासङ्गतिः। ततधात्वर्थव्यापाराश्रयत्व
रूपस्य त्वदुक्ता ध्रुवत्वस्यात्रासत्वेन सतोऽध्रौव्यस्याविवक्षेत्यस्यासङ्गतेः। तस्माद् वधिभावोपंगमातिरिक्तावधित्वोप

राम

१०६

योगिव्यापारनाश्रयत्वसतीतिवक्तव्यम्। अयमेव ध्रुवपदार्थः। अपायेगतिविशेषेऽस्युक्तध्रुवत्ववदपादानमिति सूत्रात्। सा
सादेस्वधिभावोपयोगित्वाभिमानेन शङ्कावृत्त्यात्पर्णमित्यादौ तदभावान्नतस्य तदुपयोगिता प्रकृते विद्यमानस्यापि त
स्य तत्त्वेनाविबक्षितत्वान्न तदुपयोगित्वं तस्यैत्युत्तरमित्याहुः। न चाद्यपक्षे परस्परस्मान्नेषात्प्रसक्तत्वे तदोष इति
वाच्यम्। तत्र मेषपदोपात्तयोरेव क्रियाश्रयत्वं परस्परपदोपात्तयोर्विभागाश्रयत्वमेवेत्यदोषात्। अतएव देवदत्तयज्ञहत्ता
वन्मेन्यमाश्लिष्यत इत्यादौ तयोः कर्मत्वसिद्धिः। अन्यथा परत्वात्कर्तृत्वमेव स्यात्। आत्मानमात्मना हन्तीत्यादौ क
रणाद्युपाधिभेदेऽवत्प्रकृतेशब्दरूपोपाधिभेदेन भेदः शब्दालिङ्गितार्थस्यैव भानात्। स्पष्टाचेयं रीतिः कर्मवत्कर्मणेति
सूत्रे भाव्ये। हरिणा तु उभावप्यध्रुवौ मेवौ यद्यप्युभयकर्मके। विभागे प्रविभक्ते तु क्रिये तत्र व्यवस्थिते इति तत्तद्व्यक्तित्वेन
विभागस्य बुद्ध्या प्रविभागे तत्तद्विभागानुकूलक्रियावत्त्वस्या परत्राभावाद् उभयोरपि ध्रुवत्वमित्यर्थः। तदेवोक्तं मेषान्त
रक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक्। मेषयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च पृथक् पृथक् गिति। अत्र वदन्ति। वस्तुतस्तत्तच्छिष्टयो
र्भेदेऽपि सृधातुनानि वृत्तभेदस्यैवोपादानाद् उभयोरपि तत्क्रियाश्रयत्वेन परत्वात्कर्तृत्वापत्तेरतएवैकशेषसंभू
ष्ये उक्तम्। न वैतिष्ठान्तान्ये कशेषं प्रयोजयन्ति क्रियाया एकत्वाद् इति। अपसूरणं विभागपूर्वकं पृष्ठतो गमनमित्यन्यत्र

लुभं-
१०१

विस्तरः। धात्वर्थे प्रकृतत्वं च न शब्दोपात्तत्वं किं तु विवक्षितत्वमात्रमत्र एव धनुषा विध्यतीत्यत्रापादानसंज्ञां बाधित्वा
करणसंज्ञा इति भाष्यं संगच्छते। शरनिःसरणं प्रत्ययविभावोपगमेनैव व्यधने करणताभ्युपगमेनोभयोरपि निश्चित
निमित्तिभावेन स्थित्या युगपद्विवक्षायां विप्रतिषेधोपपत्तेः। एवमन्यत्रापि बोध्यम्। कंसपात्र्यामन्त्रं भुङ्क्ते इत्यस्य त
त्र स्थितमन्त्रं तत उत्पत्य भुङ्क्ते इत्यर्थ इति तत्राप्युभयविवक्षा अपादानत्वशक्त्या अथ एवावधिरित्युच्येते। यत्तु विभा
गः पञ्चम्यर्थः। आश्रयत्वं प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः संसर्गः। विभागस्य च जन्यजनकभावेन धात्वर्थेऽन्वयः। यद्वा विभाग
अथ पञ्चम्यर्थ इति। तन्न। वृक्षापादानकैर्येवं बोधानुभवात्। वृक्षादिभजते इत्यादौ विभागस्य बोधावस्थापत्तेः च।
तत्रापादानस्यैव पञ्चम्यर्थत्वे किमर्धजरतीयेन। आद्ये प्रकृत्यर्थविभक्त्यर्थयोस्तत्कृतस्याभेदान्वयस्य त्यागापत्ति
श्च। वृक्षात्पणं पतति। पतेर्विभागजन्यः संयोगार्थः। तत्र विभागे पञ्चम्यर्थो विशेषणं प्रकृत्यर्थश्च प्रत्ययार्थः। वृक्षरूपापा
दानकविभागेत्यादिरीत्या बोधः। वस्तुतोपादानवृक्षीयं पणं कर्त्तुं पतनमिति बोधः। वृक्षात्पणं भूमिं पतति अत्र विभागज
न्यसंयोगानुकूलव्यापारोधात्वर्थः विभागश्च फलतावच्छेदकः। वृक्षं त्यजतीत्यादौ विभागात्तु कूलो व्यापारोर्थ इति कर्म
त्वमेव। वृक्षात्फलं त्यजति इत्यादौ विभागजन्यसंयोगानुकूलव्यापारोर्थः। स्पन्देर्न विभागोर्थ इति वृक्षे स्पन्दते इत्येव।

राम
१०१

चक्षतेस्त्वोसनाच्चलितइतिप्रयोगादत्येवविभागार्थत्वम्। वृक्षाद्भिज्जतेइत्यादीविभाजन्यपूर्वदेशसंयोगात्। बलाहको
इत्येतद्विद्योततेविद्युदित्यत्रविद्योततेविभागजन्यसंयोगानुकूलक्रियारूपनिःसरणपूर्वकविद्योतनेवृत्तिः। बलाहकापा
दानकंविभागजन्यसंयोगानुकूलक्रियोत्तरकालिकंविद्युत्कर्त्तृकंविद्योतनमितिबोधः। इदमुपात्तविषयमित्युच्यते
। बलाहकोनामधूमज्योतिःसलिलमरुतांसङ्घातः। ततोवयवभूतज्योतिषोभेदविवक्षयाविभागविवक्षणात्सोवधिः
। यदातुतेजसआधास्त्वेनसविवक्ष्यते। तदाबलाहकेविद्योततइतिसप्तमी। यदात्वभेदेनविवक्षातेजोमयत्वात्प्रकाशन
सामर्थ्येजुह्वकधूमादेस्तत्प्रकाशप्रतिबन्धकत्वाविवक्षणात्। तदाबलाहकोविद्योततेइति। यदातुप्रत्यक्षसिद्धमागमनं
मनसिनिधायकुतोभवानितिप्रश्नेपाटलिपुत्रादितिउत्तरयतितत्राकाङ्क्षावादोक्तरीत्यावाक्यैकदेशन्यायेनबोधः। एत
दपक्षितक्रियमित्युच्यते। वृक्षात्प्रवृत्तितुनिर्दिष्टविषयम्। घटाद्भिन्नइत्यादावप्यनेनैवापादानत्वम्। सूत्रेऽपाय
शब्देनभेदस्यापिग्रहणम्। पञ्चमीविभक्तेइत्यत्रविभक्तशब्देनेव। तन्मूलकसंबन्धविवक्षायोषटीयोभेदइतिअपि।
भिदिर्विदारणइत्यत्रभेदज्ञानविषयत्वमपिविदारणम्। एकत्वेनगृहीतस्यतथाबोधेनुदिविदारणस्यतत्रापिसत्त्वइत्य
न्यत्रविस्तरः। अधमज्जुगुप्तति। अत्रानिष्टसाधनवाज्ञानरूपांनिन्दानुगुप्तेरर्थः। विषयतापञ्चम्यर्थः। जुगुप्साविराम

क.मं.
१०८

प्रमादाद्यानिमुपसंख्यानमिति वार्तिकेनात् । अनिष्टसाधनताज्ञानपूर्वकंचतौनिवर्ततइत्यर्थइतिभाष्यकृन्मवम् । तेनधु
वमपायेइत्येवापादानत्वमाश्रित्यवार्तिकप्रत्याख्यानात् । धर्माद्विरमति । प्रागभावसाधारणकृत्यभावानुकूल्येव्यापा
रोविरमतेरर्थः । योगक्षेमसाधारणीचानुकूलता । सचव्यापारो धर्मविषयोपेक्षाविशेषराव । तदुक्तंभाष्ये यथापमनु
ष्योनास्तिकबुद्धिर्भवति सपश्यतिनेदं किंचिद्दुर्मेनामनैनंकरिष्यामीति सनुध्यासंप्राप्यततोनिवर्तनेइतितेनहिकदापि
धर्मानाचरणेपितथाप्रयोगइतिलभ्यते । एतेनजीवनकालावच्छिन्नः कृत्यसमानाधिकरणकृतिध्वंसोविरमतेरर्थः । क
तिश्चसर्वत्रैकविषयैव । जीवनमपिकर्तृसंबन्धेव । सामानाधिकरण्यं चसमभिव्याहृतकर्तृपदबोधशरीरजातीय
शरीरघटितम् । चैत्रादिपदैः शरीरविशिष्टात्मबोधनात् । साजात्यं चचैत्रादिपदोपस्थापितचैत्रत्वादिजात्यैव । तेनभावि
देहन्तरावच्छेदेनधर्मकरणेपिवर्तमानशरीरावच्छिन्नचरमकृतिध्वंसमादायविरमतिप्रयोगसिद्धिः । युवशरीराव
च्छेदेनधर्मकुर्वेत्यपिनालशरीरावच्छिन्नकृतिध्वंसमादायनविरमतीतिप्रयोगः । नापिपूर्वपरकालयोर्धर्मकरणेमा
ध्येमुहूर्त्तमात्रमकरणेविरमतीति प्रयोगः । तत्कृतिध्वंसस्यकृतिसमानाधिकरणत्वात् । इच्छन्मर्थो विषयतेतिपरास्त
म् । धर्माद्विरतोपि पुनः प्रवृत्तइत्यादेरनापत्तेश्च । धर्मात्प्रजाद्यति । अत्रेष्टसाधनेचस्तुनिसमानदेशत्वसमानकालित्वे

शम-

यसंज्ञानाधिकारविशिष्टेष्टसाधनत्वाभावज्ञानमनिष्टसाधनत्वज्ञानंवाधात्वर्थः। पञ्चम्यर्थोविषयत्वज्ञानान्वयिमु
गुणादीनामहिषयत्वेनविवक्षातदपादानम्। तत्पूर्वकनिवृत्तिपर्यन्तं सर्वत्रथात्वर्थइति तद्वाच्यमतम्। चोरादिभे
त्ति। चापतेवा। अनिष्टज्ञानंभयम्। अनिष्टपरिहारस्त्राणम्। अनिष्टहेतुरत्रापादानम्। भीत्रार्थानांभयहेतुरिति सूत्रात्।
चोरापादानंकांनिष्टज्ञानं तदपादानंकांनिष्टपरिहारइतिबोधः। सूत्रेभयहेतुरित्यस्यभयैकदेशानिष्टहेतुरित्यर्थः।
यज्जन्यंभयमेव न प्रसिद्धं तत्रपञ्चमीनभवत्येव। तस्यादृष्टत्वेतुहेतुत्वारोपेणसा। एवमेवान्तरिक्षेनजुहोतिपर
माणुं न पश्यतीत्यादेरुपपत्तिः। आरोपितस्यैवनिषेधाद्बोधाच्च। भाष्यात्तुभयपूर्विकात्राणपूर्विकाच्चनिवृत्तिनिव
र्तनाचानयोरर्थः। बुद्धिप्राप्तचोरापादानिकाप्रत्यासत्वात्तद्भयपूर्विकानिवृत्तिस्तदपादानिकानिष्टपरिहारफलिकानि
वर्तनेतिचबोधइतिलभ्यते। चोरमध्यगतोपितत्संपर्कफलवधादिति वर्तनात्तेभ्योनिवर्ततइत्युच्यते। एतहिषये
पिहेतुत्वापादानत्वाविवक्षायांषष्ठीभवत्येवेतिबोध्यम्। अध्ययनात्पराजयते। कृत्यसाध्यत्वधीसमानाधिकारण
स्तद्दिषयकोत्साहाभावोधातोरर्थःविषयोत्रापादानम्। पराजेरसोढइतिसूत्रात्। अध्ययनापादानकोदेवदत्ते
र्तकैजकाहाभावइतिबोधः। तत्पूर्विकनिवृत्तिरितिवा। शब्दपरानयतेइत्यत्रतिरस्कारानुकूलोच्यतेपरोधात्व

ल.मं.
१०९

श्रीः अनिष्टधात्वर्थ अध्ययनजन्यमनिष्टमिति बोधद्वितितुनयुक्तम् । तथा बोधाननुभवात् । असौ दर्शनेन तद
श्रुतिभाच्च । प्रेक्षापूर्वकारिमनुष्योध्ययनस्य दुःखत्वदुर्भरत्वादिपर्यालोच्य बुद्ध्या प्राप्यततो निवर्तते इति भाष्ये
सर्वथाध्ययनाप्रवृत्तावप्यस्य प्रयोगस्येव तया तत्रानिष्टस्याध्ययनजन्यत्वा संभवाच्च । यवेभ्यो गो वारयति । अ
ग्नेर्माणवकं वारयति । कृपादन्धं वारयति । भक्षणसंयोगादिजनकव्यापाराभावानुकूलो व्यापारो धात्वर्थः । अभाव
प्रतियोगिव्यापारजन्यफलाश्रयोऽत्रापादानम् । वारणार्थानामिति सूत्रात् । वारणार्थधात्वर्थफलाश्रयत्वमत्रेति
तत्त्वम् । तेन भक्षणसंयोगाद्याश्रयत्वाद्यवादीनामपादानत्वम् । अनुकूलताचान्नयोग्यतास्त्वैव । तेन प्रतिषिद्धे गवि
भक्षयत्यपि अयं वारयति तथापि न निवर्तत इति प्रयोगसिद्धिः । अप्रवृत्तवारणेप्ययं प्रयोगः । यदीमागावस्तत्र गच्छ
न्ति ध्रुवं सस्यनाशस्तन्नाशेधमेराजभयंच बुद्ध्या प्राप्य निवर्तयतीति भाष्यात् । उक्तव्यापाराभावानुकूलानिवर्त
नाच्च तन्मते धात्वर्थः । अन्त्येभिमुखदेशगमनत्वेनान्धस्य कूपपतनमिच्छाविषयः । एवमन्तरीयकविषभोजनप्र
सक्तौ तद्वारणकर्तारिचैत्रं विषाहास्पतीति प्रयोगे भवत्येव । विषस्य विषत्वेनेच्छाविषयत्वाभावेपि भक्षयत्वेनेच्छा
विषयत्वात् । मातुर्निलीयन्नेच्छा । कृष्णकर्मकदर्शनाभावप्रयोजकदेशविशेषस्थितिर्धातोरर्थः । धात्वर्थदर्शन

राम-

कस्योपादानम्। तत्पूर्वकनिवृत्तिर्धातोरर्थः। तत्रमातुरपादानत्वेनान्वयइति भाष्यमेतम्। दर्शनेमातृकर्तृत्वम्।
त्यासृतिगम्यम्। उपाध्यायादधीते। उच्चारणोत्तरकालिकीनियमपूर्वकोग्रन्थस्वीकारानुकूलोव्यापारोधात्वर्थः।
उच्चारणाश्रयोत्रापादानम्। अपादानत्वेनैवबोधः सर्वत्र। उपाध्यायान्निःसरस्तंग्रन्थमधीतेरर्थः। अतिप्रसङ्गश्चा
नभिधानाद्धारणीयइति भाष्यमंतम्। ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते। उपादानकारणमत्रापादानम्। जनिकर्तुः प्रकृतिरिति
सूत्रात्। सूत्रेप्रकृतिरुपादानकारणम्। ब्रह्मापादानिकाप्रजाकर्तृकोत्यस्तिरिति बोधः। ब्रह्मणोनिःसरमाणायन्त
इत्यर्थः। निःसरणं लोकप्रसिध्याश्रयं यद्यस्माज्जायते ततोनिर्गच्छतिइति लोकव्यवहारात्। सचव्यवहारउपादा
नकारणविषयएवेति भाष्यमंतम्। पुत्रात्प्रमोदोजायते इत्यादावुपादानत्वारोपेणापादानत्वबोध्यम्। हिमवतो ग
ङ्गाप्रभवति। प्रथमप्रकाशोत्रधात्वर्थः। तदाधारो हिमवदादिरत्रापादानम्। हिमवदपादानको गङ्गाकर्तृकः प्रथ
मः प्रकाशइति बोधः। हिमवतोनिःसरमाणप्रकाशतइतिवार्थः। प्रासादात्प्रेक्षतेइत्यादौ वाक्येकदेशन्यायेन
बोधः। पञ्चम्यर्थः ल्यबन्तार्थक्रियाकर्म। आसनात्प्रेक्षते इत्यादावुपविश्येत्याद्यर्थाधिकरणपञ्चम्यर्थः। प्रा
सादादितोनिःसरता च शुभं बहूत्यावाप्रेक्षते इति अर्थः। प्रासादस्थपुरुषानिष्क्रमणमेव प्रासादात्प्रेक्षते इति

ल.मं.
१९०

तिभाष्यमतम्। वनाह् प्राप्ते योजने योजनं वा। अत्राव्यवहितोत्तरत्वं पञ्चम्यर्थः। स्वाव्यवहितोत्तरत्वं पञ्चम्यर्थः।
यमासप्तम्योर्थः। एवं च वनाव्यवहितोत्तरये जनाव्यवहितोत्तरदेशवृत्तिर्ग्राम इति बोधः। कार्तिक्या आग्रहायणी
मासे इत्यत्र स्वावपव कत्वं पञ्चम्यर्थः। स्वाव्यवहितोत्तरकालवृत्तित्वं सप्तम्यर्थः। कार्तिक्यवर्षवकत्रिंशत्तिथ्या
त्मकमासाव्यवहितोत्तरकालवृत्तिराग्रहायणीत्यर्थः। वनान्निःसृत्य योजने गते ग्राम इत्यतः प्राप्य इत्यध्याहारे
ण बोधः। निःसृत्येति परावरयोगे चेति क्त्वा। वनावधिकविभागानुकूलव्यापारसंबन्धे योजने गते ग्रामः प्राप्य इति बो
धः। योजनमित्यस्य प्रथमान्तत्वे गतं चेदिति शेषः। कार्तिक्या इत्यादेरपिततः प्रभृतिगते मासे आग्रहायणीत्यर्थ इति
भाष्यमतम्। अत्र सर्वत्र भाष्यसंमते एवार्थसाधुत्वं पथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात्। सर्वत्र तत्कारकत्वाविवक्षायां
धृष्ट्याः साधुत्वमिष्टनेवानभिधानं वेतितत्वम्। घटादन्य इत्यादौ स्वप्रतियोगिकभेदसंबन्धः पञ्चम्यर्थस्तेन प्र
कृत्यर्थस्यान्यस्मिन्नन्वयः। एतेन घटादितरो व्याख्यातः। अन्यारादितरैर्दिक्शब्दाञ्चतरपदाजादिसुक्त इति
पञ्चमी। अन्य इत्यर्थग्रहणमिति तु भाष्यानुक्तत्वादितरग्रहणाच्चायुक्तमित्यन्यत्र निरूपितम्। घटाद्भिन्न इत्या
दौ तु गतैरुक्ता। वनादारात् आरादूरसमीपयोः। अत्रैरुष्णान्नोत्पद्यते सुखम्। अत्र क्रते शब्दार्थसंसर्गाभाष्य

राम

१९६

प्रतियोगित्वंपञ्चम्यर्थः। रुष्णाशब्दस्तद्भक्तिलाक्षणिकः। रुष्णभक्तिप्रतियोगिकाभावप्रयोज्यः सुखकर्तृकोत्यस्य
भावइतिबोधः। रुष्णादृतेदुःखम्। अत्ररूतेशब्दार्थस्यसामानाधिकरण्येनेतरान्वयः। रुष्णभक्त्यभावसमाना
धिकरणं दुःखमितिबोधः। रुष्णादृतेनरःशोच्यः। अत्राभाववान्तदर्थः। रुष्णभक्त्यभाववान्नरःशोच्यइतिबो
धः। रुष्णादृतेनधनुर्धरइत्यत्रभेदवान्तदर्थः। रुष्णभिन्नोनधनुर्धरइतिबोधः। एतद्योगेहितीयापि। यथाचरुते
वातं वृक्षः पततिवाताभाववान् वृक्षः पततीतिबोधः। वृक्षपतनेवातजन्यत्वाभावलाभस्त्वार्थः। पूर्वेप्रामात्। उद
याचलसन्निहितदेशःपूर्वपदार्थः। पञ्चम्यर्थोवधित्वम्। पूर्वत्वंचतदपेक्षोखण्डोपाधिः। एवंपरत्वाद्यपि। ग्रामाव
धिकपूर्वत्ववान् इत्यादिक्रमेणान्वयः। चैत्रात्पूर्वःफाल्गुनः। प्रतियोगितद्व्यंसानधिकरणकालभावःपूर्वपदार्थः
। तत्तद्वधिबोधकपदसमभिव्याहारवशाच्चतद्रूपप्रतियोगितद्व्यंसानधिकरणकालस्यतत्त्वेनभानम्। चैत्राव
धिकपूर्वकालभावःफाल्गुनइतिबोधः। प्रतियोगितद्व्यंसानधिकरणकालत्वस्यशक्यतावच्छेदकत्वेगौर
वम्। मत्पेक्षस्वण्डशःशकौशज्ञानन्त्यम्। चैत्ररूपप्रतियोगिचैत्रद्व्यंसेतदुभयानधिकरणचैत्रावधिककाल
भावःफाल्गुनइतिबोधाङ्गीकारेएकस्यचैत्रस्थानेरुधान्वयाङ्गीकारेगीरैवमव्युत्पत्तिश्चैवमन्यत्राधिक्यम्।

ल. मं.
१११

कालस्य क्रियामात्रपरिच्छेदकत्वात् तद्भवपर्यन्तं पूर्वादिशब्दानामीदृशेषु लक्षणा। लक्षणाभावे तु चैत्रात्पूर्वकालस्य
न इत्येव प्रयोगः। अस्तीत्यादेरध्याहारः। पूर्वमित्यधिकरणशक्तिप्रधानम्। चैत्रात्पूर्वमाघदूत्यादौ तस्यैव शब्दाद्
यथायथां त्रिंशद्दिनव्यवहितस्योक्तकालस्य तत्त्वेन भानम्। चैत्रात्परः। अत्र तत्तद्वधिसमभिव्याहारवशात् कृष्ण
साधिकरणकालः परशब्दार्थः। कृष्णात्परोर्जुन इत्यत्र कृष्णोत्पत्तिकालध्वंसाधिकरणकालः परत्वेन परशब्दार्थः। त
त्रैव कृष्णस्यावधित्वं तथा व्यवहारात्। प्रयागादुत्तरं काशीत्यादौ संयुक्तसंयोगवद्देशउत्तरत्वेनोत्तरमित्यधिकरण
शक्तिप्रधानाध्ययार्थस्तस्य च पूर्वदक्षिणपश्चिमादेस्तात्पर्यबंशात्त्वेन तत्तत्प्रयोगेषु भानम्। गृहाद्गङ्गाममपरा
काश्याः सैवापराममेत्यादौ विप्रकृष्टदेशस्थः सन्निहृष्टदेशस्थश्च परत्वादिना परापरशब्दार्थः। अवधिः प्रज्वम्यर्थ
। गृहावधिकमस्तंबधिकपरत्ववती गङ्गेत्यादिक्रमेण बोधः। प्रमेत्यत्र तु न पञ्चमी। प्रत्यासत्यायस्य यत्रोत्थिता
काङ्क्षातद्वाचकादेव तत्पदनिमित्तविभक्तिस्वीकारात्। परादिपदं चावधावेव नियता काङ्क्षानसंबन्धितीति स्य
एमेव। प्राग्प्रत्यग्वाग्रामादिति पूर्वादिशब्दैर्व्याख्यातम्। भवात्प्रभृति आरभ्य वासेव्योद्भिः। अत्र प्रभृतीत्यारभ्ये
त्यर्थकमव्ययम्। तदर्थयोगे पञ्चमी। अपादाने पञ्चमीति सूत्रेयतश्चाध्वकालनिर्माणं ततः प्रज्वमीकार्ति कथा आय

राम

१११

आग्रहायणीमासे इति वार्तिकप्रत्याख्यानाय भाष्ये उक्तमिदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्नप्रयुज्यते कार्त्तिक्याः प्रभृत्याग्रहायणीमा
से इति। तेनैतदर्थयोगे पञ्चमीतिवचनसत्त्वं सूचितम्। अतएव तदप्रयोगेपि पञ्चमीसिद्धिः। अवधिमादायेतितद
आरभ्येत्यस्यैतदर्थकतापि। तस्यावधित्वं च समभिव्याहृतपदार्थापेक्षम्। यथाप्रकृते मरणान्तकालस्य भवोच
मरणान्तकालावधिभवकालमादायतावत्कालं हरिः सेव्यइति बोधः। आरभ्येत्यस्य गृहीत्वेत्येतन्मात्राद्यत्वेन त्वआ
रभ्येत्यादौ कर्मत्वाद् द्वितीया। प्रभृतिशब्दस्य तु अधातुत्वेन तदर्थस्याक्रियात्वात् न तद्विशेषणो द्वितीया। तदर्थक
स्यारभ्येत्यस्यैवापि वाक्यैकदेशन्यायेन तदर्थकतेति न तद्विशेषणस्य तत्त्वम्। यद्वा भववधिके मरणान्तकाले भवका
लमादाय हरिः सेव्यइति बोधः। तत्र गम्यमानक्रियापेक्षंभवस्यावधित्वमित्यपादानत्वादेवान्न पञ्चमी। तच्चावधि
मादायेत्याद्यर्थयोगेन तद्वोधकप्रभृत्यादियोगेन च गम्यते। अप्रयोगेपि वाक्यैकदेशन्यायेन तत्प्रतीतिः पञ्चमीबलादे
प्रकृत्यर्थवशाच्च। एवं कार्त्तिक्या आग्रहायणीमासे इत्यतोपि कार्त्तिक्यवधिके आग्रहायणीघटिते मासे कार्त्तिक्यमादा
यगते सति आग्रहायणीति बोध इत्यलम्। यदा त्वारभ्येत्यस्य प्रथमक्रियारूपमारभ्येत्कत्वा इत्यर्थस्तस्य तद्योगे स
म्यति आरभ्येत्यस्यैव पञ्चमीत्वावत्प्रयुज्येदिति शक्यम्। ग्रामाद्बहिः बहिःशब्देन समभिव्याहृतपदार्थत्वं च्छेदक

ले म-
१२२

नधिकरणस्तत्सन्निहितदेशस्तत्स्वस्तुचबहिष्णे नोच्यते बहियोगे पञ्चमी समासविधानमा मथन्ति तौ गेपञ्चमी।
बहिष्णं च नियतमवध्याकाङ्क्षमिति सपञ्चम्यर्थः। अपहरेः परिहरेः संसारइत्यत्रापपरीकृतेशब्दसमानार्थे हरिश्
ब्दसङ्क्तिपरः। आमुक्तेः संसारः। अत्र मर्यादादोषः। तत्र मर्यादा द्विविधा। कालरूपादेशरूपा च। कालगत मर्यादा त्वं
स्वस्वोत्तरकालोभयप्रागभावाधिकरणकालभवेयः समभिव्याहृतपदार्थस्तदनधिकरणत्वम्। मुक्तिपदं तत्काल
परम्। मर्यादा मर्यादाभावसंबन्धः आङ्घ्र्योत्यः पञ्चम्यर्थः आङ्घ्र्योत्यः मर्यादाभिविध्योरिति सूत्रस्वरसात्। मुक्तिमर्यादकं
संसारइति बोधः। संसारे मुक्ति कालप्रागभावाधिकरणनिरूपित तद्विन्नकालावृत्तित्वविशिष्टव्यापकता बोधस्त्वा
र्थः। एतदर्थोक्तकया वच्छब्दयोगे तु ततो न्यत्रापि दृश्यत इति द्वितीया। कार्त्तिक्या या वच्छीतमिति यथा। प्रभृत्य
र्थयोगे पञ्चमी। कार्त्तिकी प्रभृतिवैशाखी मर्यादकं शीतमित्यर्थः। शीते कार्त्तिक्या दिवैशाखी पूर्वतिथ्यन्तकालनि
रूपित तद्विन्नकालावृत्तित्वसमानाधिकरणव्यापकता बोधस्त्वार्यः। व्यापकत्वमन्यत्रोक्तदिशो ह्यम्। प्रयागात् प्र
भृत्या काश्या वृष्टे देवइत्यादौ देशे मर्यादा। देशगत मर्यादा त्वं च स्वस्वोत्तरदेशयोः प्रयागतदाद्यन्तरालदेशवृत्तिसम
भिव्याहृतपदार्थवृष्ट्याद्यनधिकरणत्वम्। प्रयागादि काशी मर्यादकवृष्टिकर्ता देवइति बोधः। वृष्टौ प्रयागादि का

राम

११२

शिपिभ्यमदेशनिरूपितस्वभिन्नावृत्तित्वसमानाधिकरणव्यापकताबोधस्त्वार्थः। आसकलमद्रुह ॥ आ इ दी त्यो भि।
 विभिरूपः संबन्धः पञ्चम्यर्थः। सकलव्यापकब्रह्मेविबोधः। सोपिद्विविधः। कालिकोदेशि कश्च। आद्योपथो। कर्त्तिक्या
 धेनेयावच्छीतम्। कार्तिकीप्रभृतिचैत्रान्तकलव्यापकंशीतमितिबोधः। चैत्रपदंतदन्त्यकालपरम्। अन्त्यं यथा। काशी
 तः पादलिमुत्रयावद्वृष्टेदेवः काशीप्रभृतिपादलिपुत्रान्तदेशव्यापकत्वं वृष्टौ प्रतीयते। अनयोस्तात्पर्यवशात्कदा
 चिद्व्यापकत्वं तद्विन्नकालावृत्तित्वविशिष्टं तद्विन्नदेशावृत्तित्वविशिष्टं च प्रतीयते इति बोध्यम्। प्रद्युम्नः कृष्णस्यति। स
 दृशः प्रत्यर्थः। कृष्णसदृश इति बोधः। तिलेभ्यः प्रतियच्छतिमाघान्। अत्रग्रहणपूर्वकंप्रत्यर्पणप्रतिसमभिव्याहृतयच्छ
 ते रर्थः। तिलग्रहणपूर्वकंमाघप्रतिदानमितिबोधः। शतादूधः। हेतुहेतुमद्भावः पञ्चम्यर्थः। शतहेतुकबन्धनकर्म
 विबोधः। एवंजाड्यादबद्ध इति बोध्यम्। धूमादग्निमानित्यादौ ज्ञाननिष्ठजन्यजनकभावस्यविषये आरोपो बोध्यः। पृ
 ष्विना नाना रामं रामादुरामेण वा। पञ्चम्यादीनां प्रतियोगित्वमर्थः। पृथक्कं गुणविशेषद्वयेके। भेदइत्यन्ते। अन्त्ये इ
 मीभ्रतरौ पृथग्जाताविति व्यवहारो गौणः। विनानानात्कृते शब्दसमानार्थे। स्तोकेन स्तोकाद्वा मुक्तः। करणमत्र
 लिभक्त्यर्थः। स्तोकाशब्दः स्वप्रवृत्तिनिमित्ताल्पत्वधर्मपरः। शुक्लादिबदेतेके बलधर्मपरा अपि। एवं चाप्रत्ययवचनता

ल. म.
११३

सत्त्वत्वं च सर्वनामपरामर्शयोग्यत्वम्। करणत्वं च तस्य परंपरयो। ईदृशार्थ एव साधुत्वम्। करणे चैरतो कल्प ह्युक्त
ति पर्यस्या सन्ववचनस्येति सूत्रात्। तेन ह्यत्र तृतीयापञ्चम्यौ। एवं कृच्छ्रादियोगेपि। ग्रामस्य दूरात् दूरेण दूरं वा ग
तं अत्र पञ्चम्याद्युप्रातिपदिकार्थे। दूरदेशवृत्तिदूरशब्दार्थः। षष्ठ्यर्थः संबन्धः। ग्रामसंबन्धिदूरदेशवृत्तिगमनमि
ति बोधः। एतेन ग्रामस्यान्तिकादित्याख्याख्यातम्। समीपदेशवृत्त्यन्तिकार्थः। इति पञ्चमी। अथ षष्ठी। षष्ठ्यर्थः संब
न्धत्वेन तत्तद्रूपेण च स्वस्वामिभावादिः संबन्धः संबन्धत्वेन क्रियाकारकभावश्च। अतएवानेकसंबन्धसत्त्वेपि स्वत्वा
दिसंबन्धविशेषतात्पर्येण चैत्रस्य नैदं वास इति प्रयुज्यते। अतएवैकशतं षष्ठ्यर्था इति षष्ठीस्थाने योगेति सूत्रस्य
भाष्यं सद्गच्छते। द्वितीयादितश्च क्रियाकारकभावस्य तत्तद्रूपेणैव बोधः तथैवानुभवात्। मातुः स्मरतीत्यादौ च स
द्रूपेण बोधे द्वितीयादीनां बाधिकाणां सत्त्वात् संबन्धत्वेनैव बोधः। मातृसंबन्धिस्मरणमिति नव्याः। प्राञ्चस्तु अत्रापि क्रि
याकारकभावमूलकं विशेषणत्वं रूपं विषयत्वमेव निमित्तत्वमेव वा तत्त्वेन संबन्धत्वेन वा विवक्षितम्। अतएव हरि
णा। संबन्धः कारकभ्योन्यः क्रियाकारकपूर्वकः। श्रुतायाश्च श्रुतायां वा क्रियायामभिधीयते इति। क्रियाकारकपूर्वकत्व
मेव संबन्धस्योक्तम्। क्रियाकारकभावसंबन्धः कारणं शेषसंबन्धस्तु फलमूतः। यथाराज्ञः पुरुष इत्यत्र राजपुरुषौ।

राम.
११३

कर्तृसंप्रदानरूपं भूताराजापुरुषाय ददातीति । तन्मूलकस्वस्वामिभावप्रतीतौ कर्त्रादिविशेषरूपतानवगमः । कारकश
ब्देन च श्लोके करणत्वादिशक्तय उच्यन्ते अश्रूयमाणानादिक्रियासंबन्धलक्षणकार्यानुपपत्त्यानुमीयमानासन्नि
हितानि तन्मुखेन समन्वयः । सिद्धस्वभावानां द्रव्याणां तां विना परस्परसंबन्धाभावात् क्रियादिनिःप्रयणीवसंबन्धक
रोति । एवं च संबन्धिनोरप्यनुमीयमानक्रियानिमित्तत्वरूपं कारकत्वमस्ति । मातुः स्मरतीति श्रुतायाम् । तत्र हि क्रिया
कर्मत्वमूलक उक्तः संबन्धः । सामीप्याद्यपि बुद्धिस्थे कदेशाधिकरणकस्थितिक्रियाकर्तृत्वनिमित्तकमित्वाद्युद्धम् ।
अतएव पर्वतस्य वृक्षादिति । वृक्षपर्वतयोराधाराधेयभावमूलकसंबन्धाभावात् । संयोगो हि नाधाराधेयभावमूल
को विपरीततस्यैव तन्मूलकत्वात् । किंच संयोगो न संबन्धः संबन्धस्य परार्थयोजना मात्रहेतुत्वात् । संयोगस्य स्वत
पदार्थत्वात् । सासर्गिकविषयतया तस्याभावाच्च । संबन्धश्च षष्ठ्यादिभिरेवोच्यते । संबन्धपदेनापि सासर्गिकविषयता
वत्त्वेन नोच्यते इति संबन्धः सर्वथापदागम्यः । संयोगस्तु न कदापि षष्ठ्यादिभिस्तया विषयतयोच्यते । इमौ संयुक्ता वि
वां पर्वत इत्याद्यर्थसप्तम्युपादानं गोमान् देव इति इत्याद्यर्थं षष्ठ्युपादानमिति भाष्ये उक्तम् । षष्ठ्यर्थे

ल. अं.
११४

कविषयतयैव भासते। अतएव षष्ठीशेष इति सूत्रे भाष्ये राजः पुरुष इत्यत्र राजा विशेषणं पुरुषो विशेष्य इत्युक्तम्। अन्यत्र च
विशेष्यतया विशेषणं तया वा ब्रूयादित्याहुः ॥ राजः पुरुष इत्यत्र स्वस्वामिभावः षष्ठ्यर्थः स च स्वामित्वसमूह रूपः। यत्तु
स्वामित्वं स्वत्वं वा षष्ठ्यर्थ इति तन्न। तस्यैकमात्रवृत्तितया संबन्धत्वायोगात्। संबन्धो हि संबन्धिभ्यां भिन्नः उभयसं-
बन्धी। न च तदप्येकत्राश्रयतया परत्र निरूपकतया सत्येवेति वाच्यम्। निरूपकत्वस्य वृत्त्यनियामकतयोभयत्र सं-
बन्धवत्वप्रतीत्यनापत्तेः। उक्तं च हरिणा। द्विष्टोऽप्यसौ परार्थत्वाद्गुणेषु व्यतिरिच्यते। तत्राभिधीयमानं प्रधाने
प्युपयुज्यते इति। परार्थत्वाद्गुणानां परंप्रति विशेषणत्वेन विवक्षितत्वाद्द्व्यर्थः। अयं भावः। भेदे सति विशेषणत-
या विवक्षितस्य संबन्धं विना विशेषणत्वात्संभवेन तदा काङ्क्षितत्वात् तत्र संबन्धो व्यतिरिच्यते उद्धृततया प्रतीय-
ते इति तत्रैव षष्ठी विशेष्यस्य तुपदान्तरासमभिव्याहारे स्वार्थनिरूपितविशेष्यत्वेन भासमानत्वरूपे स्वनिष्ठत्वादेव
न विशेष्यतानियामकसंबन्धाकाङ्क्षा। तत्र विशेषणेशब्देन षष्ठ्यादिनां ऽशतः प्रतीयमानः प्रधाने प्युपयुज्यते।
तेष्वद्विष्टत्वस्वभावत्वात्। राजादिनिरूपितविशेष्यताया राजादिपदसन्निधाने प्रतीयमानाया उपकारका भवती-
ति अर्थः। राज इत्यादेस्तुपदान्तरासमभिव्याहारं विनाप्यध्याहृतसंबन्धिसामान्यनिरूपितविशेषणत्वप्रतीतिरि-

राम-
११४

तिविशेषः। राज्ञ इति हि स्वामित्वमवगम्यमानमन्यथानुपपत्त्यैव पुरुषेष्वत्वमवगमयति। अतः संबन्धस्यैव हि रङ्ग-
त्वात्पुरुषादन्तरङ्गाप्रथमैव। एवं च राजस्वामिकमिति ततो बोधः। अत एवाग्रे किं तदिति विशेषनिज्ञासा पुरुषादि-
पदैश्च तन्निरवृत्तिः। एवं च सर्वत्र संबन्धि ह्यवृत्तिधर्मसमूहः संबन्धिर्भेदे संबन्धः। स्पष्टं चेदं यस्मादधिकं यस्य
चैश्वर्यवचनमिति सूत्रे भाष्ये। तत्र हि अधिब्रह्मदत्ते पञ्चाला इत्यत्रानेन ब्रह्मदत्ते सम्यां पञ्चाला इति तीया प्राप्नो-
ति अधेद्योत्यस्य ब्रह्मदत्तनिष्ठस्य संबन्धस्य सम्योक्तत्वेऽपि तद्दोत्यस्य पञ्चालनिष्ठस्य संबन्धस्य तथाऽसंप्रत्यया-
द्दुत्पुक्तम्। उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति समाहितमित्यन्यत्। विशेष्यपदात्स्य ष्टीवारकयुक्त्यापि तद्वा-
रसा बोध्यम्। अत एव स्वस्वामिभावेऽवयवावयविभावआधाराधेयभावः प्रतियोग्यनुयोगिभावः विशेषणवि-
शेष्यभावसंबन्धद्वयादिव्यवहारः। तत्राभावप्रतियोगिनोः प्रतियोग्यनुयोगित्वसमूहः संबन्धः। घटाभावभूतल-
योस्त्वाश्रयाश्रयिभावः संबन्धः। एवं कालादेरपि। एवं च षष्ठ्या संबन्धो विशेषणत्वं चार्थ इति विशेषणादेव षष्ठी। अत एव
राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजपदसन्निधाने प्रतीयमानं पुरुषे विशेष्यत्वरूपमाधिक्यं वाक्यार्थः राज्ञि प्रतीयमानतत्प्रतिद्वन्द्वि-
विशेषणत्वं तु पदान्तरासमभिव्यवहारेऽपि राज्ञ इत्येतावन्मात्रेण प्रतीतेः षष्ठ्यर्थ इति उक्तं षष्ठीशेष इति सूत्रे भाष्ये।

* मं.
१२५

किंचरुद्र इत्युक्तैस्तत्संबन्धाकाङ्क्षोत्थित्यातदुत्थापकस्वामित्वादिशक्तिरपि षष्ठ्यर्थ इत्यपि भाष्ये स्पष्टम् । यदा तु श्रु-
रुषस्य विशेषणत्वविवक्षा तदा पुरुषस्य राजेत्यपि इत्यन्यत्र विस्तरः । ननु मम भ्रातेत्यादौ कः षष्ठ्यर्थः एकस्माज्ज-
नेति चेत् । एकत्र स्था ने उषितानां पान्थानामपि संबन्धापत्तेरिति चेत्सत्यम् । एकोदरशायित्वमात्रेण व्यवहारं नियाम-
कः काल्पनिको वयवावयविभावः सः यथानयोरर्थं तृतीयमित्यादावेकप्रदेशावस्थाननिमित्तकः काल्पनिको वयवा-
वयविभाव इत्यदोषात् । इदमनेकमन्यपदार्थे इति सूत्रे भाष्यकै यतयोः स्पष्टम् । एतेन सामानाधिकरण्यं संबन्ध-
इति सूचितम् । अन्नस्य हेतोर्वसति । हेतुहेतुमद्भावः षष्ठ्यर्थः हेतुशब्दोत्रैव तात्पर्यग्राहकः । अन्नहेतुको वास इ-
ति बोधः । कृष्णस्य कृतिरित्यत्र कर्त्ता जगतः कर्त्तव्यत्र कर्म षष्ठ्यर्थः । कर्त्तृकर्मणोः कृतीति सूत्रात् । यत्वनयोरर्थयोर्ल-
क्षणाग्राहकं सूत्रमिति तन्न । शक्तिग्राहकत्वस्यैवौचित्यात् । साक्षिणकार्यानुशासनस्य काप्यभावात् । गङ्गायां घो-
ष इत्यादौ आरोपिताधारत्वादिमतोप्यधिकरणादिसंज्ञा इति तत्र सप्तम्याः शक्तिरेव । आधरोधिकरणमित्यादावारो-
पिताधारदेरपि ग्रहणमन्यत्रोक्तम् । कृत्प्रकृत्यर्थकस्त्वैव कर्माकाङ्क्षाप्रदर्शनमनुशासनेन तत्र तस्या एव साधु-
त्वात् । अतएव पचन्नित्यादौ शत्रादिप्रकृत्यर्थकिमित्येवाकाङ्क्षाप्रदर्शनं षष्ठीनिषेधात् । एतेन विजातीयाकाङ्क्षा-

रामः
११५

ल.मं.
११६

श्रुतिभावात्कारकान्वयगुणी भूतक्रियायामपीति स्पष्टमेव। तदुक्तं हरिणापि। विशेषकर्मसंबन्धेनिर्भुक्तेषु कृतादिभिः।
विशेषनिरपेक्षोन्यः कृतशब्दः प्रवर्तते। अकर्मकत्वे सत्येवंक्तान्तेभावाभिधायिनि। ततः क्रियावताकर्त्रायोगो भवति क
र्मणाम्। अविग्रहागतादिस्त्रयथाग्रामादिकर्मभिः। संबध्यते क्रियातद्वत् कृतपूर्वादिषु स्थिति रिति। निर्भुक्ते प्राप्ते
वाक्ये इति शेषः। विशेषकर्मनिरपेक्षोन्यः भावक्तान्तः प्रवर्तते वृत्तिघटको भवति। सामान्यकर्मतुनां न्तरीयकत्वा
द् अविषक्षितं तदाह। अकर्मकत्वे इत्यादि। ततः वृत्तेः अनन्तरं क्रियाद्वारकसंबन्धेन तद्वितार्थकर्त्रा कटमित्यादेः संब
न्धः। प्रकारान्तरमाह। अविग्रहेति। कर्तुः पृथग्रहणरहितेत्यर्थः। एवं च प्रधानार्थकर्त्रा संसृष्टयापि क्रियया कारका
णामन्वय इति तदर्थः। प्रकृते च कृधातुक्तप्रत्यय पूर्वशब्दे नि प्रत्ययशक्तिज्ञानसहकृततद्वितान्तरशक्त्यैव पूर्वकाल
क्रियाकर्तृणां परस्परविशिष्टानां बोधोन तु कृदन्तशक्तिज्ञानमपि तत्र सहकारि। अन्यत्र ह्यजः क्तस्य भावार्थक
त्वाभावेन तदन्तमात्रस्य पृथक्शक्तिग्रहे मानाभावात्। चतुर्णामेकार्थीभावे द्वयोरपि सोस्त्येवेति नात्र कृतो साधुत्व
म्। तण्डुलानां पाचकतरुत्स्यादौ तु न दोषः। तत्र पाचकादिशक्तिज्ञानसहकारेणैव समुदायादुपस्थितेः। एतेन निष्ठा
स्तत्त्वात् कृद्यहणाभावेऽपि षष्ठीनिषेधेन तदप्राप्तिरित्यपास्तम्। निष्ठात्पदशक्तिज्ञानसहकारेणोपस्थितक्रिया

र.म.

३१६

न्वयिनोरेवतेनविषेधात्। इतिषष्टी॥ अधिकरणसप्तम्याअधिकरणत्वशक्तिमानर्थः। सप्तम्यधिकरणेचेतिस्त्रैत्रात्। सा
शक्तिः कर्तृकर्मद्वाराक्रियाश्रयनिष्ठा। आधारेधिकरणमितिस्त्रैत्रबलाद् इत्यन्यत्रनिरूपितम्। तदुक्तहरिणा। कर्तृकर्म
व्यवहितमसाक्षात्कारयक्रियाम्। उपकुर्वत्क्रियासिद्धौशास्त्रेधिकरणस्मृतमिति। लोकेद्रव्यगुणक्रियाविषयमधिकर
णम्। अत्रशास्त्रेकारकाधिकारात्क्रियाविषयमेवतत्। साक्षात्क्रियाश्रययोःकर्तृकर्मणोस्तेसंशेबाधिकेअतस्तद्द्व
हितामिति। यद्यपिकालःसाक्षात्क्रियाधारः। तथापिकारकाधिकारेतरतमयोगोनास्तीतिपरंपरयाक्रियाधारस्यापिग्र
हणम्। किंचतस्यतत्त्वविषयार्थकालःपचतिभूतानीतिवत्कर्तृत्ववत्वात्। व्यवहितमित्युक्तेष्यसाक्षाद्द्रव्युक्तिर्लो
कानुसारेणान्वयोपिपरंपरयैवेतिस्त्रैत्रनाय। कटेआस्तेस्त्रैत्र्यापचतीत्यादौअधृतेकर्तृकर्मणीक्रियांनसेपादयतद्
त्यधिकरणक्रियाधारउपकुर्वत्तस्याक्रियामुपकरोतीत्यर्थइतिहेलाराजः। यद्यपितण्डुलंपचतीत्यादौधात्वर्थफलरू
पकर्मद्वाराक्रियाश्रयत्वंतण्डुलादेरस्ति तथापिव्यापारजन्यफलाश्रयत्वस्यसत्त्वेनपर्याकर्मसंज्ञयाबाधान्नदोषः। फल
स्यस्वभिन्नक्रियाश्रयत्वाभावेनतण्डुलस्यसुतरांतदाश्रयत्वाभावाच्च। नचमोक्षेद्रच्छास्तीतिवद्मोक्षेद्रच्छतिभवती
त्यस्यापत्तिः। अन्तरङ्गत्वेनपरत्वेनचकर्मत्वस्यैवप्रवृत्तेः। मोक्षेद्रच्छेत्यादौप्रत्ययोपात्तसिद्धेच्छाद्वाराःस्तिक्रियायाम्

ल. मं.
२१७

न्ययस्यविवक्षितत्वेनाधिकरणत्वम्। प्रकृत्यर्थसाध्येच्छाहारातत्रान्वयेतु कर्मत्वात्पष्ठेवबोध्या॥ अधिकरणत्रिधा। औपश्लेषिकं वैषयिकमभिव्यापकं चेति। तदुक्तं हरिणा। उपश्लेषस्य चाभेदित्वाकाशकटादिषु। उपकारास्तभियन्ते संयोगिसमवायिनाम्। अविनाशो गुरुत्वस्य प्रतिबन्धे स्वतन्त्रता। दिग्विशेषादवच्छेदइत्याद्यभेदहेतवइति। औपश्लेषिकं वैषयिकाभिव्यापकं पुत्रिष्वपि उपश्लेषोस्त्येव। उपकारः संबन्धः तद्गदानुचित्वेन व्यवहारः। कटे आस्ते इत्यादौ संयोगिन्या धारे कतिपयावयवव्याप्त्यैव संबन्धः। तिलेखित्यादौ समवयिनिसमस्तावयवव्याप्त्यासः। रवेशकुनयइत्यत्राकाशस्य तात्विकावयवाभावेन कल्पितदेशत्वात् वैषयिकं कल्पितदेशापेक्षया चात्राप्युक्तान्यतर उपश्लेषः। गुरौ वसतीत्यत्र शिष्यस्य गुरुवर्धीनायां वृत्तौ वैषयिकमधिकरणगुरुः। उपश्लेषोत्रबौद्धः। युद्धे सन्नह्यतीत्यवयुद्धोद्देशेन कवचादिसंनहनप्रवृत्तैर्युद्धविषयः। गङ्गायां घोषइत्यत्र गङ्गाशब्दः सामीप्याद्देशवृत्तिरित्यौपश्लेषिकमेतत्। अत्र गङ्गायां सामीप्याद्देशवृत्त्यधिकरणत्वात् रोषो बोध्यः। शत्रोरभावे सुखमित्यादौ बौद्धमेतत्। उपकारान्नाह्यदिनाशइत्यादि। अविनाशस्तिलकत उपकारः तैलस्य तिलविनाशे हि तैलविकीर्णनश्येत्पर्यं केशे तइत्यादौ शिष्यगुरुत्वस्य प्रतिबन्धे पर्यं कस्य स्वतन्त्रतोपकारः। रवेशकुनयइति आदौ दिग्विशेषसंबन्धात्स्वापरिवर्तनमुपकारः गुरुणा शिष्यस्य कश्चिदुत्पद्यमानोपकारः। केचित्तौपश्लेषिक

राम
११७

मित्यस्योपसर्गेषु संबन्धस्तत्कृतमित्यर्थः। तत्र च दीयते कार्यमिति सूत्रे भाष्ये चोक्तं किं कान्ते दीयते तस्य मासं चोक्तं
 श्लेषिकमधिकरणमित्युक्तेः। तदस्मिन्नधिकमिति सूत्रे संहितायामिति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टमेतत्। तत्रोपस्मिष्टपदाध्याहा
 रेण सप्तमीत्यपि तत्रैव भाष्ये स्पष्टम्। यत्किंचिदवयवावच्छेदेन धारस्याधेयेन व्याप्तिरप्युपश्लेषः। यथा कटे आस्ते इति।
 एवमेव गङ्गैकदेशेतरन्तीषु गोषुकूपैकदेशस्थिते गर्गकुले गङ्गायां गावः कूपे गर्गकुलमित्यादौ बोध्यम्। वैषधिकं तु अपा
 तिपूर्वकशप्तिरूपसंयोगसमवाये तद्भिन्नसंबन्धेन पदधिकरणं तद्व्यथा खेशकुनय इत्यादि। अन्यं तु यत्र सर्वावयवा
 वच्छेदेन व्याप्तिस्तद्यथा तिलेषु तैलं दध्नि सर्पिरिति। अन्यमेव मुख्यमधिकरणम्। आचार्यः किमधिकरणं न्याय्यं मन्य
 तैयत्र कृत्स्न आधारात्मा व्यास इति स्वरितेनाधिकारः साधकतमं करणमिति सूत्रभाष्योक्तेः। अस्य न्याय्यत्वं च प्रकृत्य
 र्थतावच्छेदकविशिष्टे तद्भानात्। नचैकदेशः तद्विशिष्टः। आद्ययोग्यगौणमाधारत्वं तत्रैव भाष्ये उक्तम्। अव्यवहितसा
 मीप्यमेवाधारत्वं नियामकं न तु व्यवहितमिति संहितायामिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम्। व्यवहितसामीप्ये गङ्गायां घोष
 इत्यादौ गङ्गाशब्दस्य स्वरिलक्षणा। तदपि गौणमेवाधारत्वं सर्वावयवावच्छेदेन तीरस्पर्शसंबन्धाभावात्। कारका
 धिकारे गौणाधारादीनामपि स्वरितगुणपाठेनाधिकरणसंज्ञादिवोक्ष्यतात् सर्वत्र तत्र विभक्तेः शक्तिरेवेति बोध्यम्। वर्णा

ल. मं.
११८

नांसांख्यादिमतेद्रव्यत्वात्कपोमवत्पूर्वपरयोर्बोद्धाधारस्याप्युपश्लेषनिरूपितस्यस्वीकारेणेकोपणचीत्यादावौपश्लेषि
केधिकरणेसप्तमीतिसंहितायाभितिसूत्रस्थभाष्यसङ्गतिः। कटेशेतेइत्यादौकटाधिकरणकंशयनमित्यादिक्रमेणबोध
इत्याहुः। परेतुअधिकरणस्थकर्त्राद्यन्वयएव। कटेशेतेइत्यादौकटाधिकरणकचैत्रकर्त्तृकंशयनमित्यादिरीत्याबोधः। तद्
द्वारकमेवास्यक्रियान्वयित्वम्। कारकाणांभावनान्वयव्युत्पत्तिरपि एतच्छास्त्रबलादीदृशपरंपर्यान्वयविषयापि।
अतएवाक्षेषुशौण्डइत्यादौसमासः। अतएवभाष्येतन्नासामर्थ्यशङ्कानहता। एवंचात्रान्तभूतक्रियाद्वारासामर्थ्यमि
तिकैयटादयश्चिन्त्याएव। अक्षशौण्डेऽसप्रवीणइत्यादौदध्योदनादाविवक्रियान्तर्भावेणबोधस्याननुभवात्अस्यविष
यप्रावीण्यवानित्येवप्रतीतेर्ध्वनितंचेदंह्रियन्थेपीत्युक्तमित्याहुः। मूलेवृक्षः कपिसंयोग्यस्तीत्यादावव्याप्यवृत्तिधर्म
वत्कर्त्तृकक्रियासमभिव्याहारेमूलाधिकरणककपिसंयोगविशिष्टवृक्षकर्त्तृकासत्तेतिबोधेऽन्यत्रावयवेतद्विशिष्टवृ
क्षाभावप्रतीतेः कपिसंयोगेतदवच्छेद्यत्वंफलतीतिबोध्यम्। शिरसिमेवेदनेत्यादौअवच्छेदकतासंबन्धस्याप्याधार
तानियामकत्वाद्दूतदोषः। ग्रामंप्रविशतीत्यादौकर्मणोग्रामस्यनकदाप्यधिकरणत्वम्। परयाकर्मसंज्ञयादाधात्।
कर्त्तृद्वाराक्रियाश्रयत्वविवक्षायाः संयोगरूपफलाश्रयत्वंविनाऽसंभवात्। एदंप्रामंगच्छतीत्यादवपि। इदं च न ह्य

राम
११८

रसूत्रे ह्युभयांचेति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टम्। अधीती व्याकरणे। अत्र कर्मसप्तम्यर्थः। तस्ये न विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानमि
ति वार्तिके। अत्राभिसूतपूर्ववद्भावक्तान्ताद् अधीतशब्दादिष्टाभ्यन्तेति निः। व्याकरणकर्मकाध्ययनकर्त्तृतिबो
धः। चर्मणि हीपिन मित्वा दौ फलं सप्तम्यर्थः। चर्मणः फलत्वं चहननक्रियायास्तस्त्राभादिविषयकेच्छाधीनत्वादिति
बोध्यम्। ब्राह्मणेष्वधीयानेषु गतः। गोषु दुह्यमाना सुगत इत्यत्रयस्य च भावेन भावलक्षणमिति सूत्रेण सप्तमी। यस्य
भावेन क्रियायाः क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः सप्तमीति तदर्थः। गोपद्दुह्यमानादिपदयोरुभयोरपि तद्वाचकत्वादुभाभ्यामपि
सप्तमी। निर्जातदेशकालक्रिया अनिर्जातदेशकालक्रिया संबन्धि देशकालपरिच्छेदकत्वेन लक्षणमिति बोध्यम्। एतेन
भूयोदर्शनाश्रयत्वाद् ज्ञापकभावस्योदिते आदित्ये तमो नष्टं मित्वा दावेव स्यात् न त्वत्र कदाचिद्धिगोषु दुह्यमान
स्वसौगत इत्यपास्तम्। तत्र काचित् क्रियास्वाधारकालेनान्यां परिच्छिनत्तियथा गोषु दुह्यमाना स्वित्यादौ। काचित्तु
स्वाधारकालाव्यवहितपूर्वकालेन। यथा गोषु धोक्ष्यमाणा स्वित्यादौ। काचित्स्वाधारकालानन्तरकालेन। यथा गोषु दु
ग्धा स्वित्यादौ। ज्ञापकत्वं च तत्तच्छब्दबोध्यत्वेन विवक्षितमेवैतच्छास्त्रप्रवृत्तौ निमित्तं न तु तस्य मानान्तरं निमित्तं तत्र
दृष्ट्यापेक्षेति नेदं भूयोदर्शनाश्रयम्। देशोदाहरणं सति गुणे द्रव्यं मस्तीत्यादि। ज्ञापकभावः सप्तम्यर्थः। अस्य च

ल.म.
११९

क्रियायां चान्वयेसाधुत्वात् उक्तं सूत्राद् अधीयानानां ब्राह्मणानां दुर्ग्रमानानां च गवांशब्दतः प्रतीयमानं लक्षकत्वं विशेष
णीभूता व्यग्रनादिक्रियाकालद्वारकविश्राम्यति। अधीयानब्राह्मणज्ञापककगमनाश्रयदृति क्रमेण बोधः ॥ गोषुर्धो
स्यमाणास्वित्यादौ भविष्यद्दोहनादेरपि बुद्ध्यापारूढस्य स्वपूर्वकालादिहारकं ज्ञापकत्वं बोध्यम्। इदं सूत्रं यत्र मानान्तर
सिद्धस्यार्थस्य कालविशेषसंबन्धादिप्रतिपादनाय प्रयोगस्तत्रैव प्रवर्तते तथैव सूत्रभाष्यस्वरसात्। विवाहेनान्दीमुखं
दुर्यादित्यत्र विवाहपदेन तत्राकालोलक्ष्यते अधिकरणे सप्तमी। राहूपरागे स्नायादित्यत्र राहूपरागादिपदेन तदाश्रयः
काल उच्यते। गवां दोहे आगतइत्यत्राप्येवमेव। अवच्छेदकावच्छेदेनान्वयस्यौत्सर्गिकत्वाद् राहूपरागकालावच्छे
देन स्नानविधाने तस्य निमित्तत्वं फलति। एवमेवाङ्गादिदेशगमनस्य पुनः संस्कारनिमित्तता। यत्तुराहूपरागपदं तत्कालं लो
कणिकम्। सतीत्यध्याहाराद्यस्य च भावेनेति सप्तमी। राहूपरागादेः निमित्तत्वं तु सिद्धसाध्यसमभिव्याहारे सिद्धसाध्या
योपदिश्यते इति न्यायेन फलतीति। तन्न ॥ प्रवर्तनारूपविधिविषयत्वं क्रियाया एव न दध्यादेरिति दध्ना जुहोतीत्यादौ दध्
कथं विधेयत्वमित्योऽङ्गुष्ठाने न न्यायेन विधेयत्वमुक्तं न्यापविद्धिः सिद्धसाध्यापोयदिश्यते इत्यस्याज्ञातं ज्ञाप्यते इ
त्यर्थश्च व्याख्यातः। एवं च ते न न्यायेन द्रव्यस्याज्ञातज्ञाप्यत्वरूपविधेयत्वं स्वक्रियोपरागेण च प्रवर्तनाविषयत्व

राम.
११९

मुक्तमिति प्रकृतं ते तन्न्यायात्रेषु भावात् स्नानस्य मानान्तरादप्राप्तेरेतत्सूत्राशु प्रेष्ये । राहूपरांगस्य निज्ञातिकालत्वाभावात्
 च । भिद्यते हृदयग्रन्थि स्थितं च ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् हृद्ये परावरे इति । अत्र परं हि रण्यगर्भाद्युवरं
 यस्य तद् ब्रह्मणि हृद्ये तद्विषये दर्शने दर्शनोत्तरकाले कर्मादि ह्ययद् इत्यर्थः । क्षीयन्ते इत्यादिकर्मकर्त्तरिरूपम् । कर्मस्य क्रिया
 रूपस्य शरीरदिगतावयवापचय रूपस्यादेः कर्मस्वारोपात् । हृदयग्रन्थिशब्देनाविद्यारागभयद्वेषशोकवासनाः । यद्वा
 दर्शने इति चर्मणि ह्येपिनमिति वत्सप्तमी तेन तद्दर्शनार्थं तदपरोक्षार्थं तत्परोक्षज्ञानाद् अविद्यादीनां शिथिलीभावो भिद्य
 ते इत्यादि नोच्यते । व्याख्यातृयमपि शाङ्करभाष्यादिषु स्पष्टम् । रुदति रुदतो वा प्राजा जीदित्यत्र ज्ञाप्य ज्ञापकभावः षष्ठी
 सप्तम्योरर्थः । धातोश्चानादरविशिष्टं प्रव्रजनमर्थः । अत्र षष्ठ्यादितात्पर्यग्राहकम् । अनादरश्च प्रत्यासत्या पुत्रादिविषयक
 एव । वैशिष्ट्यं च सामानाधिकरण्यस्वांतरकालिकत्वाभ्याम् । एवं च रोदनकर्त्तृपुत्रादिज्ञाप्यमनादरविशिष्टं प्रव्रजनमि
 ति बोधः । नृणां नृषुवा द्विजः श्रेष्ठ इत्यादौ यतश्चानिर्धारणमिति सूत्रेण षष्ठीसप्तम्यौ । यतः स्वितरेभ्यः स्वघटितसमु
 दायघटकेभ्यो व्यावृत्तेन धर्मेषामुदायादेकदेशस्य जातिगुणक्रियासंज्ञाविशिष्टस्य पृथक्करणरूपं निर्धारणं ततः
 षष्ठीसप्तम्याविति तदर्थः । पृथक्करणं च व्यावृत्तधर्मप्रकारकज्ञानविषयीकरणम् । अस्ति च नराणां विप्रः श्रेष्ठ इत्या

रु.मं.
१२०

दोषिप्रत्वादि विशिष्टस्य विप्रघटितनरसमुदायघटकविप्रैतरव्यावृत्तश्रेष्ठत्ववत्तयाप्रतीतिः। एवंचनिर्धारकधर्मनिर्धार
णावध्योर्व्यावृत्तत्वाख्यः संबन्धो निर्धारणविभक्त्यर्थः। नरादिपदचसामान्यरूपेण विप्रतदितरनरादिघटितसमुदायो
पस्थापकम्। तद्व्यावृत्तश्रेष्ठत्ववान् इति क्रमेण बोधः। नराणां सन्निवेशो र्थमित्यत्र सन्निवेशेतरनरघटितसमुदायव्यावृत्तस
त्रियवृत्तिशो र्थमिति बोधः। उद्धृतावयवभेदविबक्षयातद्विषये बहुवचनमेव साधु। स्पष्टं चेदंकारक इति सूत्रे भाष्ये। त
त्रहि निर्धारणेकारकेष्विति ब्रूयाद् इत्युक्तम्। मिदचोन्त्यादित्यादिस्तु सौत्रः प्रयोगः। द्वन्द्वः सामासिकस्य चेत्यत्र समूह
ऽचित्तेति ठक्। समाससमूहस्य मध्ये ऽहं द्वन्द्वत्वर्थ इति कश्चित्। परेतु अत्र न सूत्रस्वारस्यं न निर्धारण इति सूत्रेण
निर्धारणस्य विभक्त्यर्थघटकत्वबोधनात्। यतः स्वसजातीयघटितसमुदायादेकदेशस्य जात्यादिभिः पृथक्करणरू
पनिर्धारणततः षष्ठीसप्तम्यावित्यर्थः। सूत्रस्य निर्धार्यमाणनिर्द्धारणवध्योः परस्परमन्वयः निर्द्धारणावधिस्वेतरस
मुदायघटकव्यावृत्तकरणकनिर्द्धारणविषयविषयिभावरूपैव यवावयविभाव रूपश्च संबन्धो विभक्त्यर्थः नृ
समुदायावधिकद्विजेतरनरव्यावृत्तश्रेष्ठत्वकरणकनिर्द्धारणविषयो नृसमुदायावयवो द्विजः श्रेष्ठ इति बोधः। संसर्ग
घटककरणं च श्रेष्ठत्वरूपमेव प्रत्यासत्तेः। नृणामध्ये द्विजः श्रेष्ठ इत्यादौ तु मध्ययोगे षष्ठीनेयम्। नृषु मध्ये इत्यसाध्वेव।

राम
१२०

नृसमुदायमध्यवर्ती द्विजः श्रेष्ठ इति बोधः। श्रेष्ठत्वाद्दौहिजेतरनराद्यवृत्तित्ववोर्धत्तुमाजसो देवदत्तो वामेनाह्णां पश्यतीत्यु
 क्ते दक्षिणेन न पश्यतीति विवत्। गोमण्डले वर्तमानाया ह्यह्णा गौः सा बहूक्षीरित्याधारसप्तमी घटितवाक्येऽपि उक्तत्वात् न तथा प्र
 तीतिः। ननु जलपृथिव्योर्जलेस्त्रेहवदित्यादौ जलभिन्नयोर्जलपृथिव्योरप्रसिद्धेर्जलपृथिव्युभयव्यावृत्तत्वस्य स्त्रेहे बाधे न च
 निर्धारणासंभव इति चेन्न। तत्रापि स मूहे जलभेदस्य तद्यावृत्तत्वस्य स्त्रेहे चाबाधात्समूहावयवयोश्च भेदाभेदाविति न
 पञ्चमीविभक्त इति अस्यात्र प्रवृत्तिः। इतरेतरदून्हेऽपि समूह एव विशेष्य इत्यत्रैव स्थिते। एतेन सांकाश्याका नां पाटलिपुत्रकाणां
 च पाटलिपुत्रका अभिरूपतमा इति भाष्यप्रयोगो व्याख्यातः। तत्समूहे पाटलिपुत्रकभेदस्य सत्त्वेन वस्तुतोऽवयवाभेदस्य च
 तत्र सत्त्वेन पञ्चम्यप्राप्तेः॥ समुदायो वयवाभिन्न इति सिद्धान्तात्। निर्धारणावधिनिर्धार्यमाणानि धारिण हेतूनां सन्निधान ए
 व निर्धारणप्रतीतिरिति तत्रैव निर्धारणविभक्तिः समासनिबन्धश्च। तेन पुरुषाणामुक्तमद्वैत्यादौ शेषेष्वेति पुरुषोत्तम इत्या
 दौ समासो भवत्येवेति द्विवचनविभज्येति सूत्रे कैयट इत्याहुः॥ माथुराः पाटलिपुत्रकैभ्य आढ्यतरा इत्यत्र निर्धार्यमाण
 निर्धारणावध्योर्भेदस्यैव सत्त्वेन पञ्चमीविभक्त इत्यनेन पञ्चमी। अत्र निर्धारणावधिव्यावृत्तकरणकनिर्धारणविषय
 विषयिभावरूपः संबन्धः पञ्चम्यर्थः। पाटलिपुत्रकावधिकतद्यावृत्ताद्द्वयतरत्वकरणकनिर्धारणविषयमाथुरा आढ्य

ऊ.मं.
१२९

तरादृतिबोधः॥भाष्यकृतस्तुमाधुरपाटलिपुत्रकयोराढ्यत्वेनसाम्यज्ञातवानृह्येतस्यशुद्धं तत्रबुद्धिकृतभेदरूपविश्ले
षसत्वेनविभक्ताइत्यव्याहारेणापादानेएवपञ्चमीविभक्तंभेदः।पाटलिपुत्रात्रधिकभेदवन्तोमाधुराआढ्यतरादृतिबो
धः॥भेदप्रयोजकंचाढ्यतरत्वमेवोपस्थितेः।गवांरूष्णेत्यादौतुसंपन्नस्तीरत्वेज्ञातेपिगोत्ववत्ताबुद्ध्यनिवृत्तेःनविश्लेष
प्रतीतिः।अत्रनामार्थान्वयविवक्षयाषष्ठीतुनभनभिधानात्।एवमपादानत्वाविवक्षायामपिषष्ठीनततएव॥अत्रपक्षे
आढ्यतरत्वेपाटलिपुत्रकव्यावृत्तत्वमार्थमित्याहुः॥मूलेनावहयेद्देवींश्रवणेनविसर्जयेत्॥मूलेश्रवणेवा॥अत्रमूलश्रव
णशब्देतत्तन्मसूत्रयुक्तकालबोधकौआधाराधेयभावःसंबन्धोविभक्त्यर्थः॥मूलनक्षत्रयुक्तकालाधारकंदेवीकर्मक
मावाहनमित्यादिक्रमेणबोधः॥अद्यमुक्त्वायंद्वाद्देद्वाद्वाद्भोक्ता।अत्रविभक्त्यर्थःस्वानन्तरकालवृत्तित्वम्।एतद्विवसा
धिकरणकभोजनोत्तरकालिकमेतद्विवसानन्तरद्वादान्तरकालवृत्तिभोजनाश्रयइत्यर्थः॥द्वाद्देएतद्विवसानन्तर
त्वंसमभिव्याहारबललभ्यम्॥द्वहंस्थोयंक्रोशेक्रोशाहलस्यंविध्येत्॥अत्रस्वानन्तरदेशवृत्तित्वंविभक्त्यर्थः॥एत
द्देशाधिकरणकस्थित्याश्रयकर्तृकमेतद्देशानन्तरक्रोशानन्तरस्थितलस्यकर्मकंव्यधनमितिबोधः॥इतिषष्ठमी
समाप्ता॥एषांसुपामेकवचनत्वादिनःतत्तद्रूपेणवाएकत्वद्वित्वबहुत्वव्यप्येक्षेपसंख्याप्यर्थः।द्वकयोर्द्विवचनैक

राम
१२९

वचने बहुषु बहुवचनमिति शास्त्रात् ॥ तत्र संख्या प्रकृत्यर्थगता बुध्यते । संपन्नोऽप्री द्वित्रित्यादौ त्रीद्वितीति तसंख्यायाः त्री
 द्विष्वारोपेणैकवचनप्रयोगः । प्रकृत्यर्थतावच्छेदके संख्यान्वय इति तु न युक्तम् । कुसस्य प्रत्ययार्थे प्रकृत्यर्थविशेषान्व
 यित्वस्यत्यागे मानाभावात् । वेदाः प्रमाणमित्यादौ प्रमाणपदेन प्रमाणत्वगतसंख्यारोपवतामेव प्रतीतिस्तत्फलमेक
 जातीयप्रमाणत्वोपपादनमेव । एवंमेव गावोधनमित्यादावपि । तदुक्तं पङ्क्तिः । विंशतीति सूत्रे भाष्ये गावोधनमित्यादौ प्री
 तिहेतुर्धनमेकोगुणः स च प्राधान्येन विवक्षितो तोद्रव्याणां बहुत्वेऽपि न धनशब्दाद् बहुवचनमिति । समुदायस्य प्रीतिहे
 तुत्वाद् धनत्वं न त्वेकैकस्य पिण्डस्येति धनमेकं गोभिर्दिशेष्यत इति कैरटः ॥ तत्र गुणस्य प्राधान्येनामनविशेष्यता सामाना
 धिकरण्यानापत्तेस्तस्माद्यथा लोके यो यस्य धनादिना धनादिफलं लभते तस्य तदपेक्षया गुणत्वं धनिकस्य प्राधान्यं तथा ध
 नत्वादिगतसंख्याया तदाश्रयस्यैकत्वादि व्यवहारात् तस्य प्राधान्यमाश्रितसंख्याविशेषगोपिण्डानां विशेषणत्वे एव स
 मुदाये एकजातीय प्रीतिहेतुत्वावगम इति तत्र नैकवचनम् । आरोपितैकत्वेन बहुत्वस्य विरोधाभावाद् विरुद्धविभक्ति
 रादित्वेन भेदान्वयोपपत्तिः । यदानुस्वगतसंख्या वैशिष्ट्येन मानं तदा गावोधनानीत्यपि । यद्वा धर्म्यभेदेन जातेः प्राधा
 न्यमिति न सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः । द्वादशोद्रव्याभेदेनैव संख्या बोधकास्तद्भेदादेव तद्गतसंख्या विशिष्टसंख्यात्

ल. मं
१२२

पधर्मप्रतिपादकाः। यदापि भेदेन तदापि स्वाश्रयद्रव्यगतसंख्याविशिष्टमेव धर्मप्रतिपादयन्ति। अतएव किं संबन्धे कत्वे किं सं
बन्धि हित्वे किं संबन्धि बहुत्वे इत्यर्थे कस्यै कस्मिन्कयो र्द्वयोः केषां बहुत्विति प्रयोगो बहुषु बहुवचनमिति सूत्रे भाष्ये। संख्य
याव्ययेति सूत्रभाष्योक्तमादशतः संख्याः संख्येप्रदुतितु प्रायोवाद् ॥ द्वौ कयोरित्यादौ समासे आरोपितसंख्याभाने माना
भावेन धर्माणां प्रत्येकमेकत्वाद् द्विवचनमेव। एवमेवासेजसी इत्यादिप्रयोगोपपत्तिः ॥ दारा इत्यादौ त्वबयचगतारोपितब
हुत्वाश्रयं बहुवचनमेव न तु स्वनिष्ठैकत्वाश्रयमेकत्वचनं कोशादिप्रामाण्यात्। प्रेमादिना प्रत्येकसर्वेष्ववयवेषु दारत्वारो
पात्। यत्र कोशद्युदासीनं तत्र यथेच्छमेकस्मिन्प्राचार्या आगता आचार्य आगत इत्यादिप्रयोगात् ॥ यत्तु दारा इत्यादौ सा
धुत्वार्थं बहुवचनमिति तन्न ॥ अनुशासनाभावात् ॥ तत्र गौणी मुख्या चोत्तरा संख्या पूर्वा संख्या वा धतेन द्विविधपुत्रानीय
तामित्युक्ते त्रिपुत्रानीयते इति छद्देर्घइति सूत्रभाष्यात्। कैयटश्च संख्यान्तरोपजने आश्रयाविनाशेऽपि पूर्वसंख्याविनाशः।
संख्याशब्दानामेष स्वभावो यत्संख्यान्तरस्योत्तरस्य गौणस्य मुख्यस्य वा विषयेन प्रवर्तते इति अदुःखसूत्रे अचः परस्मि
न्नित्यत्र च भाष्ये ध्वनितमेतत्। आद्ये अकारादीनामेकत्वपक्षे घटेन तरति घटिक इत्यत्र द्वात्रलक्षणं षष्ठो प्राप्तिमाशङ्क्या र
त्ति संख्यानात्सिद्धमित्युक्तम्। अन्त्ये पूर्वविधिग्रहणस्य नैधेय इति प्रत्युदाहरणं दत्तं निपूर्वाद्वाजः किं त्वये आतो लोके

राम
१२२

स स्थिस्थानिवत्त्वेन न व्यञ्जेन च्छाभा वा तदांशयोऽग्नस्यादिति तद्भावः ॥ अतएव द्यादिषु सत्सु एकोस्तीत्यादिर्न प्रयोगः बाध
श्च पूर्वसंख्यानाशेन विभक्त्या व्यवहाराप्रयोजकत्वं चाद्वितीयार्थे सारणे द्यादि संख्यानाशादिवत् ॥ शतै पञ्चाशदस्ती
त्यादितु ततोऽधिकान् शतसंख्यासंपादकान् पदार्थान् अबुद्धिस्थान् कृत्वा तेषामबुद्धिस्थत्वं तु तेषां ह्यर्थभावप्रतियोगि
त्वाशेषेण ॥ एवमेव द्वादशकपालस्तुत्यर्थः पञ्चकपालाद्यनुवादइति बोध्यम् ॥ बहुत्वं तु न्यादिपदार्थान्तसंख्याव्यापको ध
र्मविशेषः ॥ न चैवं कपिजलानालभेतेत्यादौ चतुरादीनामप्यालम्भापत्तिः पर्यभिक्तानां रणयानुत्तरजतीत्युक्ते हि सा प्रसक्त्यभा
वा न्यालम्भेन कृतार्थं शस्त्रं हिंसाभियानाधिकालम्भनं बोधयतीति वक्तुमशक्यमिति वाच्यम् ॥ यावत्कपिज्जलव्यक्त्या लम्भं
संभवेन क्वचिद्विश्रान्तौ स्वीकर्त्तव्यायां प्रथमातिक्रमेकारणाभावेन व्यक्तित्रयस्यैवालम्भनात् ॥ तदुक्तं जैमिनिना प्रथमं
वानियम्ये तकारणादतिक्रमः स्यादिति ॥ न च चतुराद्यालम्भे फलविशेषस्तत्कल्पकाभावात् ॥ अतएव यत्र ब्राह्मणभोजना
दावधिकब्राह्मणभोजने फलविशेषः श्रुतस्तत्र ब्राह्मणभोजयेदिति नोदनायां व्यक्तित्रयभोजने न शास्त्रार्थनिश्चिता
वपि फलविशेषार्थमधिकभोजनं भवत्येव ॥ लेकेष्योदकान्तमनुव्रजेदित्यादौ कारणाभावे प्रथममुदकान्तमेव गच्छन्ति
स्नेहादिरूपकारणसत्त्वे द्वितीयं तृतीयं चोदकान्तं गच्छतीति प्राग्गीश्वरादिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ व्याकरणे तु व्याप्ति

स-मं
१२३

न्यायस्यैवाश्रयणम् ॥ निजं त्रयाणांमिति सूत्रे त्रयाणां ग्रहणाद्वादात्तश्चेत्यादावादिग्रहणाच्चेति बोध्यम् ॥ पशुना
यजेतेत्यदौ पश्वन्तरात्तन्मे प्रयोगप्राशुभावबोधेन यागवैगुण्यापत्यांगुणानुरोधेन प्रधानयागावृत्तौ प्रधानत्वभङ्गप
त्याचयावत्पशुयागासंभवेन चोपस्थितविभक्त्यर्थविशिष्टस्यैवविधानमिति न दोषः विभक्तेः संख्या बोधकत्वस्य शा
स्त्रसिद्धत्वाद्बिभक्त्युत्तये आश्रितसंख्यायाविधिविषयताया एवोचित्यात् ॥ किंच यथा कृतगर्भानार्थसंस्कारा
याः पुनः संस्कारोऽनर्थकः तथैकेन पशुना क्रियासिद्धौ पश्वन्तरस्यानर्थक्यं तदुपादाने च तस्या धनं तत्क्रियान्तरमेव
॥ किंच पशुनेत्यस्य विधेयसमर्पकत्वात् दुपस्थितानां मध्ये कस्यचित्सागेमानाभावः प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां विशिष्ट
स्यैव बोधे विशिष्टविधि संभवे नैवाक्यभेदः ॥ तदुक्तं सार्वधातुके यगिति सूत्रे भाष्ये पच्यमान इत्यत्र कर्त्तरि शानच कर्म
णियगस्तु इत्याशङ्क्य प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थसहभूत इति शास्त्रवासनायात्तच्छब्दकथं त्वेन प्रतीयमानमर्थं तौ स
हभूतौ न भेदेनेति तदर्थः एवं चैकस्य धातोर्युगपद्गिरुद्धार्य प्रत्ययाभ्यामर्थबोधने सहायत्वासंभवेनेतद्गुण्यति विरो
धाद् न तथेति भावः ॥ पृथगुपस्थितौ हिराज्ञः पुरुषोश्च श्वेत्यादाविव स्यादेवैकस्य विनिगमनाविरहादुभयान्वयः
॥ एकोपस्थितौ हिराजपुरुषोश्च श्वेतित्त्वेन तथा प्रयोगः ॥ एकविशेषणत्वेनोपस्थितस्यान्यविशेषणयोगात् ॥ व्याक

सम
१२३

र्णं तु यौगिकसूत्रे कल्पितावयवशक्तिबोधन द्वारा विशिष्टशक्तेरेव बोधकम् । समर्थानामिति सूत्रे च बोधे किंपुनः सम-
 र्थमभिधानेयच्छक्तं किंपुनस्तत् कृतवर्णानुपूर्वीकंपदसौत्पितिरिस्थितम् ॥ अन्यथा दीर्घाभावेऽपि सुशब्द उचितशब्द-
 योः स्वार्थोपस्थापकत्वस्य तवदुर्वारतया कृतवर्णानुपूर्वीकस्यैवाभिधानशक्तत्वोक्तसङ्गतिः ॥ संख्याया अतिशद-
 न्ताया इति सूत्रे भाष्येऽपि न हिल्लेकेकेवलेन प्रत्ययेनार्थगम्यते केन तर्हि सप्रकृतिकेनेति ॥ वासरूपसूत्रेऽपि भाष्ये उक्त-
 म् । तद्धित प्रकृतिः षष्ठ्यादिपुक्ताप्रकृत्यर्थे वर्तते अन्येन च शब्देन प्रत्ययार्थोभिधीयते क्वचिदप्रकृतिर्न केवलप्रकृत्यर्थे वर्त-
 ते नान्यः शब्दोऽस्ति यस्तमर्थमभिधीयतेति ॥ प्रकृतंतिप्रत्ययसमुदाये प्रयुज्यमानेभ्यश्च व्यतिरेकाभ्यां प्रकृतिः प्रकृ-
 त्यर्थे वर्तते प्रत्ययस्तु प्रत्ययार्थे इत्युच्यते । अनुत्पन्नप्रत्ययान्तु न कचिदर्थगम्यति केवलायाः प्रकृतेः प्रत्ययार्थस्य
 वा स्वार्थमात्राभिधाने सामर्थ्यं नास्ति इति च कैपटः अर्थवतो ग्रहणमित्यादितु शास्त्रवत् कल्पान्वयव्यतिरेकगम्यशा-
 स्त्रकल्पितार्थवत्त्वस्य शास्त्रव्यवस्था हेतुत्वेन नासङ्गतम् ॥ कुत्सितइति सूत्रे कैपटे च स्फुटमेतत् । विभक्त्यन्ते एकार्थ-
 भावव्यवहारस्तु न लोके पृथगपस्थापकत्वादृष्टानां समुदायशक्तिसहकारेण एकोपस्थितिजनकानां तत्स्वीकारा-
 त् न हि विभक्त्यन्तस्य ले पृथगुपस्थापकत्वं दृष्टम् । पचतिदेवदत्तइत्यादौ देवदत्तादेः पचत्यर्थविशेषणत्वेनोपस्थिते

लं-मं-
१२४

कर्तादावर्थे न्वयः कारकाणां क्रियाविशेषणानां च गुणश्रुतक्रियायां भिन्नकारकाविशेषणा-
नामपि क्रियाविशेषणक-
रकेष्वयं न्वस्वीकारात्सामान्यरूपेणैव कर्तादेराख्यातार्थव्यापत्तयमेव विशेषकाङ्क्षायाः सत्वेन तथास्वीकृतस्य ॥ प्र-
त्ययार्थकर्तृविशेषणेन संबन्धवत् क्रियान्तरेण पुनः संबन्धः प्रत्ययानां स्वप्रकृत्यर्थे एवान्वयेन तत्र न्वितं स्यान्वमा-
नाकाङ्क्षितवत्यादोषात् ॥ एतेन पचति पठन्तीत्यादावेककर्तृकपाकक्रियासंबन्धिकर्तृकर्तृकायावक्रियेति बोधोपत्ति-
रित्यपास्तम् ॥ स्पष्टचेदं कुत्सने च सुपीत्यत्र कैपटे ॥ इदं च प्रथमान्तवाच्यकर्त्रादिः प्रत्ययान्तवाच्यकर्त्रादिविशेषणत्व-
मिति वादिनां मते क्रियार्थे वा भेदान्वयद्विति मते तु मकाप्यनुपपत्तिः ॥ एतेन समानप्रत्ययोपाचल्लप्रत्ययसत्याविभक्त्यर्थकार-
के संख्यान्वयः तत्रारूपाधिकरणन्यायेन प्रथमं विभक्त्यर्थस्य क्रियान्वयः पश्चात्प्रकृत्यर्थेन ॥ एवं च यस्त्वेकत्वोभयं क-
रणकोयामद्विबोधः पशुरेकइतितुपाष्टिकोबोधः ॥ एवं च एकत्वस्य गुणानुत्पन्नान्गानेकपशुभिर्यागइत्यपास्तम् ॥ प्रक-
ृत्यर्थविहाय प्रत्ययार्थस्यान्यान्येसाधुत्वात् किंच स्वादित्त्वरर्थकर्मणि द्वितीयेत्यादिभिः संख्यावाक्यैकत्वयां प्रा-
स्तपदिकादेकस्मिन्कर्मणि द्वितीयेकवचनमित्यादिक्रमेणार्थः ॥ एवं च संख्यायाः क्रियायां कारकत्वेनान्वयेति भक्ते-
रसाधुत्वं स्पष्टमेव किंच भिन्नपदोपस्थितक्रियान्वयापेक्षया समानपदोपात्तत्वेन प्रथमं प्रकृत्यर्थं वाच्यं न्वैवैवित्यन्वयः

राम-
१२४

श्वितस्रौषक्रियाकाङ्क्षादर्शनात्केवलप्रत्ययातदनुपास्थितेश्चनदिनापदमित्येपातदुपस्थितिः॥ प्राप्तिपुष्टिकात्कर्मणि ए
 कत्वेच एकवचनमित्यर्थेति प्रत्यासत्या प्रकृत्यर्थान्वय एवोचितः॥० किंच प्रवृत्तेराशेषप्रत्यये भवतीत्यस्या प्रत्यासत्या प
 रस्य संबन्धार्थबोध एव तच्छास्त्रेण तयोः साधुत्वबोधनं एतन्मूढिकैव प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधक
 त्वव्युत्पत्तिः॥ ताभ्यां परस्य संबन्धार्थस्यैव बोधो न केवलस्येति तदर्थं अविभक्त्यर्थस्य प्रकृत्यर्थत्वे विशेषणतैबत्यय
 यादितम्। कर्मणि वर्तमाने एकत्वे इत्यर्थे पितस्य धर्मत्वप्रतीतेः॥ षष्ठ्यन्ताद्यसन्भिष्या हृतपदोपस्थितेर्धर्मिणि ध
 र्मस्य विशेषणताया एव दृष्टत्वात्स्य प्रकृत्यर्थं प्रति विशेषणतैवोचिता एवंच प्रकृतिसुवर्थयोराकाङ्क्षाकार्यकारण
 भावविचारः परेषामस्मदादीनां च भ्रममूलक एवेति ध्येयम्॥ सर्वथा संख्यायाः कर्मत्वेनान्वयोनसुक्तः तस्मात्प
 शुना इत्यादौ विशिष्टविधि संभावात् नैकत्वविवक्षाया मपि वाक्यभेदः स्पष्टं चेदं हेलासी ये नन्वेवमेकत्वस्य पशुविशे
 षणतया यागाङ्गत्वाभावात्तदभावेपियागा वैगुण्यात्तद्विवक्षितमेव स्यात्। तदुक्तं जैमिनिना। तत्रैकत्वमथ ज्ञाङ्ग
 मर्थस्य गणभूतत्वादिति इति चेन्न। विशिष्टस्य श्रुत्याङ्गत्वबोधनेन पशुत्वादिविशेषणैकत्वस्य इव तद्विशेषणैकत्वस्य
 सत्यपि विशिष्टाननुष्ठानात्तद्वैगुण्योपपत्तेः॥ पशुत्वादिवच्छब्दबोधस्यास्यापि विशेषणभूतस्य यागाङ्गत्वोपपत्तेः

म.
१२५

। तदप्युक्तं नैमिनिना शब्दवत्पलभ्यते तदागमेहितदृश्यते तस्य ज्ञानं यथा व्येषामिति शब्दवत्शब्दवावाच्यं स
या भवति तयोपलभ्यन्ते एकत्वं हि यतस्तदागमे एकवचनागमे दृश्यते । तस्तस्याङ्गत्वज्ञानं यथान्येषां विशेषणानां
पशुत्वलोहित्यादीनामपि तदर्थः । एवं च जैमिनेरपि संख्याविशिष्टप्रकृत्यर्थबोध एव तात्पर्यम् ॥ हरिरप्याह । अने तप
शुनेत्यत्र संस्कारस्यापि संभवे । यथा जातिस्तथैकत्वं साधनत्वेन गम्यते इति । न केवलं प्रकृतिरिति न्यायात् । विभक्ते
संस्कारार्थसंभवे पि जातिवदेकत्वमपि क्रियासाधनं विशिष्टस्यैवोपस्थितैः इत्यर्थ इति हेत्वारजः । अपि च संख्याया अ
मूर्तत्वात् करणत्वा संभवः ॥ न च परंपर्या तस्याः करणत्वम् । अयोग्यतया परंपर्या क्रियान्वयकल्पनापेक्षोक्त
युक्तिभिः प्रकृत्यर्थस्वयस्यैव कल्पयितुमौचित्यात् ॥ अरुणयेत्यादौ तु गुणस्यापि तृतीया प्रकृत्यर्थत्वात् परंपर्या क
रणत्वमुचितम् । एवं च विधेय विशेषणं सर्वमविवक्षाकारणभावात् । अस्मिन् विहितमिति सिद्धम् । ग्रहसंमार्ष्ट्यादौ उद्दे
श्यग्रहगतमेकत्वं अविवक्षितं तथा हि प्रजापत्यानवग्रहा इत्यादिवाक्यविहितप्रदोद्देशेन संमार्गो विधीयते तत्रैक
त्वविवक्षायां ग्रहीत्यतिवाक्यगतसंख्यया एतद्वाक्यगतैकत्वस्य विरोधात् तयोर्वाक्ययोर्मेदोपत्तिः ॥ यत्तु परस्य
रानपेक्षैकविधनाकारकान्वयः क्रियायामव्युत्पन्नः एकत्वमप्यस्यैव विधेयग्रहावाङ्मसतोपि प्रदोत्पत्तिवा

राम-
१२५

कृतो निर्णयत संख्यतथा तदनपेक्षत्वादिति। तन्न। अथेन यथादीपवत्कृतोत्पादो साधकतमभिर्विसृष्टवैध
टादिसंमते प्रयोगे तद्दर्शनात्। एवं चानुवादवाक्ये उत्पत्तिवाक्यगतधर्मविरुद्धविशेषणमविवक्षितम्। अतएव श्री
हीनब्रह्मन्तीत्यादौ उद्देश्यविशेषणमपि बहुत्वं विवक्षितमेव। नच प्रदोषादेन संमार्गः समृज्यमानब्रह्मानुवादेन
चैकत्वविधेयमस्त्विति वाच्यम्॥ एकपदार्थयोरुद्देश्यविधेयभावे मान्वाभावात्संमार्गस्य अनुवादकोदाहाराभावात्। वा
क्यभेदापत्तेश्च। किंचोत्पत्तिवाक्ये बहुत्वादिसंख्याश्रवणाद् विधेयगतत्वेन तवादिशब्दे पातस्त्वेन च तस्याविवक्षणात्
॥ तत्र तत्संख्याविशिष्टानामेवानुभावाद् ग्रहशब्देन तेन रूपेण स्मृतेषु विभक्त्यैकत्वबोधने उपक्रमस्त्वस्य बाध इत्य
स्य भीमां सकोक्तवाक्यभेदपदार्थत्वं स्पष्टचेदहेला राजीये। परीतु न तथा विरुद्धसंख्यायाश्रवणं तस्मात्पुंस्त्वविशि
ष्टस्यैव संख्यां विशिष्टस्यैव तत्र विधानम्। अपि च ग्रहमिति द्वितीयया ग्रहस्य संस्कार्यत्वं लक्षणं प्राधास्यं प्रतीयते
एवं च प्रति प्रधानं गुणावृत्तिरिति न्यायाद् विनिगमनाविरहाच्च सोमावसेकनिर्हरणफलकसंमार्गस्य सर्वग्रहे रये
क्षणञ्च विधेयपञ्चादिविशेषणवत्क्रियां भ्रुत्वाभावेन तद्वैकल्पप्रसुक्तक्रियावैकल्याप्रसक्तेः सर्वत्र ग्रहे संमार्ग
सिध्याविवक्षाफलाभावेन तदविवक्षा। अपि चोत्पत्तिवाक्यगतसंख्याग्रहस्य परिच्छिन्नत्वात् परिच्छेदकाक

ल.मं.
१२६

इसा भावेतद्विवक्षा ॥ तदुक्तं जैमिनिना एकत्वयुक्तमेकस्यश्रुतिसंयोगादिति पूर्वपक्षे सर्वे, हिलक्षणत्वादविशिष्टं हि
लक्षणमिति। सर्वेषां समार्गः कार्यः ग्रहत्वजातेर्द्रव्यलक्षणत्वाद्द्रव्यबोधकत्वाद्द्रव्यलक्षणत्वाद्द्रव्यबोधनं भविष्यति इत्यत
इत्यर्थः। भगवताशषरस्वामिना तु प्रौढिवादेन संख्याया अपिकारकत्वेन क्रियान्वयः पश्चात्प्रकृत्यर्थेन प्रकृतिकैः सं
बन्धुत्वात्तथा ग्रहं समार्हितैश्च कमित्यादि रीत्यावाक्यभेदः संख्या विवक्षार्थादर्शितइति न तत्र तस्य भावः। नव्यमीमां
सकैस्तु सरावायोवास्तबत्वेन गृहीतः वाक्यार्थविचारार्थमेव तच्छास्त्रस्य प्रवृत्त्यापराधविचारस्य तत्राशुचित्वात्
दार्थविचारप्रयुक्तव्याकरणशास्त्रनिर्णीतपदार्थस्यान्यथाकरणे प्रौढेरेव निमित्तत्वाद्। तं विना जैमिनिवाक्यानुपप
त्यभावाच्च एकत्वयुक्तमिति जैमिन्यस्य रास्वरस्य चेत्यलम् ॥ इदं शब्दसंस्कारार्थतुषोपातविशेषविषयमेव ईदृशो वि
षयजातावेकवचनबोधयम्। यद्वा न केवलाप्रकृतिरिति न्यायात् शब्दसंस्कारार्थमेव संख्याविभ्रसान्तुप्रकृत्यथोवच्छेदा
ययतु भनान्तरीयकं शब्दोपातं तद्विरहितमेव यथाप्रकृतेग्रहत्वं यथा च ॥ अथासमाधिचतुर्भिरादत्तेषु ईदृशैरिति इत्या
दीहाभ्यामित्यादिस्योभयं हविरातिमिच्छेत्सपञ्चशरावमोदनं त्वर्थे ॥ इत्यादावप्यथ बहुपारध्वः सह उभयशब्दवा
च्यौ न तु संख्येसेव वयवना शेषिसमुदायस्य नाशात्निर्वायः क्रिययत् ॥ अत्र ग्रन्थेस्य हां अपाहा संज्ञा सूत्रेभा

राम
१२६

श्रीगणेशायनमः ॥ अथरुतिविचारः ॥ तद्विषयं समर्थः पदविधिरिति सूत्रम् । सामर्थ्ये नीत्रे कार्ये भावः । एष्यगर्थानामेकार्थी भा-
 वः सामर्थ्यराजः पुरुषद्विवाक्ये एष्यगर्थानिराजपुरुषद्विसमासे एकार्थी नीति भाष्याम् । एवं च यत् किंचित्सुदृश्यं एष्यगुप-
 स्फुटिविषयार्थकत्वेन लोकदृष्टानां विशिष्टविषयैकशक्त्यैकोपस्फुटिजनकत्वमेकार्थी भावद्विफलितम् । तेषां तत्त्वं तु सा-
 दृश्याद् बोध्यम् । कार्ये शब्दं मन्वतां वाक्यादेव रूतिनिष्यतिबुद्धेर्वा । एकार्थी भावद्विनिर्देशे गौणस्येकार्थत्वं समासघटकप-
 दानां बोधयितुम् । यथा पदानामसत्त्वात् तत्सत्ताव्यवहारो गौणः तथा तेषामेकार्थत्वव्यवहारे पीतिबोध्यम् । विभक्त्यन्ते एतद्वारणा-
 यदृष्टानामित्यन्तेषां लोके तत्त्वेनादृष्टत्वात् औपगवादे प्रत्ययानां तथा दृष्टत्वाभावेन यत् किंचित्यदज्ञानेत्युपस्फुटिविशेषण-
 म् । अपत्यरूपार्थस्योपगौरपत्यमस्तीत्यादेरप्यादर्शनसत्त्वात् । विभक्त्यर्थस्य तु न तथात्वम् । तद्व्यर्थवाचकस्य शब्दान्तरस्याभा-
 वादिति निरूपितम् । विशिष्टविषयैकशक्त्येति हेतुवचनम् । अतएव कैयटः । अन्यएवावयवार्थान्वितः समुदायार्थः प्रादुर्भवती-
 तितदप्येकार्थी भाव उच्यते षां सूदकवदविभागापन्नत्वादिति । अयं भावः । वाक्ये यथापदैः पृथक्पदार्थानां बोधेऽप्याकाङ्क्षा-
 मूलकवाक्यशक्तिवशाद्विशेष्यविशेषणभावापन्नविशिष्टार्थप्रतीतिर्भवति । किंत्ववयवशक्तिभ्यामाकाङ्क्षामूलकसमुदाय-
 शक्तिसहकृताभ्यानिपतोद्धेयकवशात्पदार्थबोधएव जायमानो विशेष्यविशेषणभावापन्नविशिष्टविषयो भवति । तत्र वि-

स-मं-
१

शिष्टशक्तिग्रहद्वयम् राजपुरुषादिपदं राजसंबन्धवत्सुरुषादौ शक्तमिति। तत्र साविशिष्टशक्तिः प्राप्ता प्राप्तिविवेकन्यायेन संबन्धा
शेविशेषणत्वाद्यं शेचपर्यवस्यति। राजादेः कृत्वावयवशक्तैवोपस्थितिसंभवात्। आकांक्षामूलकेति विशेषणाद् नित्यध्वट इ
त्यादेर्नैकार्थीभावेन साधुत्वम्। विशेषणत्वेनोपस्थितघटत्वादेः स्वविशेषणाकांक्षाभावाद् अतो नित्यो घट इत्यादिवाक्यमपिन।
अतएव राजपुरुषैकदेशे राशिवाक्यद्वयक्रुद्धस्येत्यादिविशेषणान्वयो न। तस्य पदार्थैकदेशत्वात्। यद्यपि तस्य राजपदार्थत्वम
स्ति। तथापि विशेषणान्वये विशेष्यस्येतरविशेषणत्वविषयकशक्तिग्रहाविषयत्वस्य तन्नत्वेनेतरविशेषणत्वेन ज्ञातस्य त
न्नत्वेन वा दोषाभावः। एतन्मूलिकैव पदार्थः पदार्थनान्वेति न तु पदार्थैकदेशेनेति व्युत्पत्तिः। दर्शनीयायामाता दर्शनीयामाता
इत्यादौ एकविशेषकप्रतीतिजनकत्वरूपसामानाधिकरण्यसत्त्वेपिन पुंत्वम्। वृत्तेः पूर्वमपि यत्र सामानाधिकरण्यं तत्रैव पुं
त्वप्रवृत्तेर्भाष्यसंमतत्वात्। राशिविशेषणान्वयरूपविशेषस्यैकार्थीभावरुतत्वं भाष्ये दूषितम्। ऐकार्थीभावसत्त्वेपि देवदत्त
स्वरु कुलमित्यादौ तदभावात्। इदमुपलक्षणम्। घटादिपदे एकार्थीभावाभावेपि तदेकदेशे घटत्वादौ विशेषणान्वयाभावादि
त्यपि बोध्यम्। राजः पुरुषोश्चेति बद्राजपुरुषोश्चेत्यप्यतएव न। एकत्र विशेषणत्वेन गृहीतशक्तिकस्य संतस्य वा प्रर
विशेषणत्वायोगात् घटः पटश्च द्रव्यमिति वत्तदर्थे द्रव्यपदस्य घटरूपविशेषपरं तार्थ्यं द्रव्यपटश्च प्रयोगात्। परं शक्तः

५

रामः
१

पुरुषोभाष्यं याश्चेति वदुः राजपुरुषोभाष्यं याश्चेति न एकविशेषणवैशिष्ट्ये न गृहीतशक्तिं के ता हे वा विशिष्ट्ये सत्सजातीयसंबन्धे
न विशेषणान्तरसंबन्धस्यास्यत्पत्तेः। घटो द्रव्यमित्यर्थे घटो द्रव्यत्वस्येत्यप्रयोगात् तदुक्तं भाष्ये राजापुरुषे स्वस्मिन्चरेभ्यो निवर्त्ते
यतिपुरुषोपिराजानं स्वान्तरेभ्यो निवर्त्ते पतिइति। राजसंबन्धविशिष्टे भाष्येऽपि प्रातिविषयत्वादिसंबन्धबोधको राजपुरुषोभा
ष्येऽपि प्रातिविषयप्रयोगस्तुराजपुरुषः सुन्दरइति वदिष्टः तत्र सुन्दरनिष्ठप्रकारतानिरूपितपुरुषनिष्ठविशेष्यताया अवच्छेदकं पुरु
षत्वमेव न तुराजसंबन्धोपीत्यभिप्रायेण प्रधानस्य विशेषणत्वेपि च्छित्तिरिति व्यवहारः। एवं सर्वत्र विशिष्टविषयकज्ञाने विशे
ष्यतावच्छेदकत्वादिविशेष्यनिष्ठधर्मे एवेति बोध्यम्। विशिष्टस्य विशेष्यानतिरेकाद् इति कर्मधारयप्रकरणे स्फुटी भविष्यति।
एकार्थीभावबलादेव वृत्ताद्युपसर्जनपदार्थे संख्याबोधकप्रातिपदिकाभावे एकत्वादिरूपसंख्याविशेषानवगतिस्तेन द्विपुत्रा
दौ न दोषः। मासजातादावपिशब्दान्तदोषः। किं त्वनेकमासजाते द्वित्रिशब्दादिपूर्वमासजातस्यैव प्रयोगाद् राकमासजात
विषयरावायं प्रयोगइति निश्चयः। तस्युत्रोपपत्त्युत्पत्त्यादावपि प्रयोगे कुरहंकारनास्यद्वैत्रपुत्रइत्येव बोधः विग्रहवाच्यी
यैकवचनत्वरोपेणादेशः। अयं च्छारोपो न बोधफलकः किं तु शास्त्रप्रवृत्तिमात्रफलकः वृत्तेस्तथा बोधे भाष्यकृताः साधुत्वबो
धनात्। यत्तु आदेशतदभावाभ्यां तत्र संख्याविशेषावगतिः भाष्येतात्पर्यग्राहकाभावे सतीति पूरणीयमिति। तन्नः तद्विधायकश

ल.मं.

स्त्राज्ञानवतः तद्वेधानापतेः। विग्रहेद्विवचनबहुवचनान्तत्वेपि एकाकीभावबलाद्दत्तौ तदबोधः अतएव प्रगृह्य संज्ञासूत्रभाष्य
प्रयुक्ते कुमारी रगारं कुमारी गारमित्यादौ द्विवचनान्तेन विग्रहेपि तौ द्वित्वा बोधः किंतु कुमारीत्वादिनैव कुमारीद्वयबोधः। अ
न्यथा सिद्धान्ते प्रगृह्यत्वाभावेन द्वित्वव्यञ्जकाभावात्स्य प्रयोगस्यासाधुत्वेनासाधु प्रयोगे भगवतोऽग्रद्वेयतापत्तिः। एवंच
तौ संख्यानवगमेपि अनेकार्थप्रतीत्या तथा विग्रहे बाधकाभावः। अतएव संख्याविशेषानवगतिरेवोक्तान्तत्वेन कार्थानवगति
रुक्ता। चित्रगुरित्यादौ गोलेनैव शब्दतोऽनेकगोव्यक्तिबोधः नतु बहुत्वेनातन्मध्यद्वित्यादौ तत्त्वेनैकव्यक्तिद्वयबोधो नतु द्वित्ववत्त्वे
नैव मन्यत्राप्युह्यम्। अतएव कुक्कुटेन्द्रगोपवाचकगोषु चरवर्षासु जादौ बहुवचनसत्त्वेपि न संख्याविशेषबोधः। अत्र तादृशस्यै
वरूढत्वाद् बहुवचनान्तेनैव विग्रहः। एवं चात्रोपित बहुत्वाश्रयो बहुवचनरूपः संस्कारो नतु प्रकृत्यर्थान्वयिष्या च घटाद्व्या
दितो बहुत्वेनैव कदाचित्त्रयाणां कदाचित् चतुरादीनां भानं नतु कदाचिदपि त्रित्वचतुष्टादिना वथा चौराजत्वादिनैकानेकव्य
क्तिभानं तात्पर्यवशान्तत्वे कत्वद्वित्वादिना। दन्तोष्ठस्य दन्ताः स्निग्धतराद्व्यादौ च संख्याया अमानाद् दन्तत्वेनोष्ठत्वेन दन्तोष्ठ
संज्ञार्थद्वयस्य प्रतीतेस्तरबेव अनेकव्यक्तिसत्त्वेपि तासामनेकत्वेन शब्दतो भानाभाषादिति बोध्यम्। एतद्दन्तत्वे संख्यासुक्तव
त्त्वात्वाव लुकि न साधु। अनभिधानाद् दृति स्यष्टं भाष्यो जातौ बहुवचनमिति कैयटोक्तं तु न संक्षेपम्। ज्ञेत्यारब्धत्वा मित्येतत्त्वं प्रत्य

५.

रामः

२

संज्ञानेन भाष्यकृता जातौ पदार्थे बहुवचनस्य साधुत्वबोधनादुपशोचरं सुनीनां प्रामाण्यं न। अतएव भाष्यकृताः स्वविशेषस्योप
सर्जनविशेषणाभावरूपविशेषस्य गुरु कुलमित्यदा विवमासजातादावप्यापकत्वेनोक्तं संख्याविशेषानयगतिरेकत्वसंख्या
देनोच्यते। भेदसहत्वरितद्वित्वादेरेकत्वस्य चाभानमितितदर्थः। संख्याविशेषप्रतीतौ पृथगपस्थापकपदज्ञानकारणमितितत्प्र
तीत्यभावस्यैकार्थीभावकृतत्वमन्यथाघटो घटपटावित्यादौ घटत्वादेरपि संख्याविशेषावगत्या प्रतिदुर्कहरिणा वाचिकाद्यो
तिकावापि संख्यानां याविभक्तयः। तल्लुक्प्रवयवेवृत्तौ संख्याभेदो निवर्तते इति। यत्त्रयमभेदैकत्वसंख्याभासंते परित्यक्तविशे
सं संख्यासामान्यमेवाभेदैकत्वसंख्यायथैकत्वं द्वित्वादीनां निमित्तं तथेदमभेदैकत्वं सर्वेषामेकत्वादीनां निमित्तमिति सापि संख्ये
त्युच्यते द्वित्वाद्यनुस्यूतैत्वादेकत्वभावत्वेनाभिन्नमिवेति तेन पदेनोच्यते इति हेलाराजः यथा दूराद् द्रुप्रमात्रं गृह्यते न तु शुक्लकृष्णादि
विशेष एव राजपुरुषद्वयं दौ सत्वभूतत्वात् संख्यावान्त्रार्थद्वयेतावत्प्रतीयते न त्वव्यपार्थवदसंख्यो नापि घटादिवद्विशेषसं
ख्यावच्छिन्न इति। विशेषपरित्यागश्च तदभानमेवाप्रद्वाराजपुरुषद्वयत्वे राजद्वयादिसंबन्धिनोपि भानात्सर्वविशेषाणां सामान्य
रूपेण भानं मधुनिरसानामिव। अतएव तत्र राज्ञो राज्ञां वेति जिज्ञासा। विशेषजिज्ञासायाः सामान्यज्ञानपूर्वकत्वनियमात्सति तु नि
मित्ते मासजातादौ तत्प्रतीतिर्भवत्येवाउक्तं भाष्यं तुराजपुरुषद्वयादिप्रयोगविषयमेवा। तदुक्तं हरिणा। अभेदैकत्वसंख्यावातत्राये

स. सं.
३

वोपजायते। संसर्गरूपं संख्यानामविभक्तं तदुच्यते। वृत्तावुपसर्जनपदार्थानामपिसत्वभूतत्वात्संख्यायोगवश्यकत्वेन विशेषसंख्याभावेन च सामान्यसंख्यारूपं सर्वसंख्याविशेषाणां संसर्गरूपं तदितितदर्थः। यथौषधिरसार्सर्वमधुन्याहितशक्तम् अविभागेन वर्त्तन्ते तां संख्यां तादृशीं विदुरित्पनेन यदेति पक्ष उक्तः। आद्यमाह। भेदानां वापरित्यागात्संख्यात्मा स तथाविधः। व्यापनाज्जातिभागस्य भेदाद्यो हेन वर्त्तते। पूर्वसमस्तभेदसंसर्गरूपं तदित्युक्तमिदानीं तु समस्तभेदानुगतं भेदापोहरूपं तदिति विशेषः। अर्थस्य सामान्यविशेषरूपानेकधर्मवत्त्वेपि विचित्रत्वाच्छब्दशक्तीनामुपसर्जनपदे सर्वविशेषसंसर्गभानं सर्वविशेषाणां संख्यात्वेन वा भानम्। अगृहीतविशेषेण प्रथारूपेण रूपवान्। प्रख्यायते न शुक्लादिभेदरूपं नुगृह्यते इति तन्ना तथा बोधाननुभवात्। द्रव्यस्य संख्याव्यभिचारेण तज्ज्ञानसंभवात्। तत्र तादृशजिज्ञासायाः स्वरसतः सिद्धत्वाभावेन स्ववासनाकल्पितत्वाच्च। अतएव हेला एजेने तन्मतद्रयोपपादकहृदिकारिकामतान्तरमाहेत्यवतादिता। तस्य धारुचिं प्रकृतत्वेन च न्यते भाष्यस्य संकोचेन व्याख्यां कुर्वता गोमुचरार्थं प्रत्याख्यातमपि जात्याख्यायामिति सूत्रमावश्यकमिति वदतादृश्या कैयटेन च बोधितम्। न च तत्प्रत्याख्याने द्रव्याभिप्रायेणैव बहुवचनस्य साधुत्वं वाच्यं तत्रैकार्थमेकशेषसूत्रारथेनैव मिति द्रव्याभिप्रायेणैव मिति च। तस्याख्यानस्य भाष्ये कृतत्वेनासतेः। निरूपयिष्यते चेदमुपरिष्ठात् अतएव भाष्ये कृतत्वेनैव मिति च।

५
रामः
३

मं.

४

प्यतयाभिधानेपिअसत्त्वभूतस्मविशेषणतयाबोधार्थेचप्रयोगस्यदुर्वीरत्वान्त्वार्येदन्द्दतितुसादृश्याच्चार्यत्वारोपेणनेयमि
 त्तिदिक्।अन्येत्वेकाशीभाववशादृथगुपस्थितेर्वतौनोदृश्यविधेयभावेनान्वयःपृथगुपस्थितेस्तथान्वयेतन्नत्वात्अविमं
 पृविधेयांशदोषनिरूपणावसरेयत्रोदृश्यविधेययोःपदाभ्यांपृथगुपस्थितिस्तत्रतथान्वयः।नचसमासेपदात्पृथगुपस्थि
 तिरपृथगुपस्थितौचनतथास्यत्यतिरितिकाव्यप्रदीपाद्युक्तेरतएवचतुर्थीचाशिषीतिसूत्रविहितचतुर्थीनसमासः।आशीर्विष
 येहिउदृश्यविधेयभावोगम्यतेसमासेतदवगमाभावादितिहरदत्तादयः।अयमेवैकप्रसरतामर्द्धनामयद्विशिष्टेकोपस्थितिज
 नकत्वरूपसामर्थ्यभङ्गः।उदृश्यविधेयभावेनान्वयेपृथगुपस्थितेस्तन्नत्वेनतथान्वयेतद्द्रुादितित्तत्तुभाष्यकृतानुक्तत्वात्।किं
 चोदृश्यत्वविधेयत्वेयच्छब्दतच्छब्दोपवध्वयङ्गेरुत्तौऋद्धत्वादिवत्तदन्वयासंभवान्नतथान्वयःएकार्थीभावाभावेपिघटमि
 त्यादौतथान्वयाभावेनअभ्यासलोपश्चेत्यादौसमासेपितथान्वयेनचतस्यत्कृतत्वाभावाच्चातथान्वयापिप्रायेणसमासप्रयो
 गेपिप्राप्तत्वाप्राप्तत्वादिपर्यालोचनोत्तरंलोहितोस्तीषादत्यादौतथाबोधोभवत्येवेतिनासाधतेत्याशयेनायंभाष्येनोक्तः।विशे
 षणंविशेष्येणोतिसूत्रेउभयविशेषणत्वादुभयोश्चविशेष्यत्वादुपसर्जनाप्रसिद्धिरित्तिवार्त्तिः।उभयसुद्धिभेदेतेत्सादेस्य
 विधेयताप्रतीतेश्चातसुवप्रकाशकतेदृशसमासवाक्यानिच्युतसंस्कृतिदेशेनोदाहृतंनिर्विकल्पविमृष्टं

५

रामः

४

पृथगुपस्थितयोस्तथान्वयइत्युत्सर्गस्यत्यागेनसहृदयहृदयसवैसुख्यंतस्यदूषकतावीजमप्रदीपितत्रसन्नाम्ने
 तिशेषः। आशीर्विषयचतुर्थीद्यन्वेतुन समासः विप्रायभद्रंभूयादित्यादौविप्रभद्रार्थयोरुभयोरपितिङ्ताथान्वयेनपरस्य
 रमसामर्थ्यात्। चतुर्थीचाशिषीत्यस्यचाशीर्विषयार्थान्वयर्थकात्तद्वाचकभद्रादियोगेचतुर्थीषष्ठ्यावित्यर्थात्। भद्रकर्तृकं
 विप्रसंबन्धांसाविषयोभवनमित्यादिक्रमेणबोधः राजकुलशुभंभूयादितिउसाध्वेवा किंचसमासादौघपितथाव्युत्पन्न
 स्यतद्वेधोदुर्वारुः। नचासाधुत्वम्। भाष्याद्यनुक्तेः विशिष्टोपस्थितावपिविशेषणादौप्रकारंतादिस्वीकारवदुद्देश्यतादिस्वीकारे
 बाधकाभावादधिकमग्रेवस्यामः। अतएवकैश्चिदुद्देश्यत्वादिप्रकारत्वादिरूपमेवोक्तमन्यैस्तुंत्समनाधिकरणम्। किंचअन्वादेश
 स्यकिंचित्कार्यविधातुमुपात्तस्यकार्यान्तरविधानायपुनरुपादानरूपस्यसमासेत्वदुक्तरीत्यासंभवाभावेनएतद्विकृतकइत्या
 दौएनाद्यादेशशङ्काप्रयुक्तत्वेनतत्समाधानं परस्यद्वितीयदौस्वेनइति सूत्रस्यभाष्यस्यासङ्गतिरित्याहुः। यत्तुनिकौ
 शम्बिर्गौरयोःपृथगुत्तुगुडधानाःकेशचूडः स्वर्णालङ्कारोद्विदशाः सप्तपर्णीगौरखरद्व्यादिप्रक्रान्तशुक्तपूर्णमिञ्चसङ्कोतविका
 रसुचप्रत्ययलोपवीप्साजातिविशेषाद्यभिधानमेकार्थीभावरुतमित्युक्तंतन्नाभाष्यानुक्तत्वात्। निरादिपूर्वपदानांक्रान्तायर्थ
 तितयोक्तार्थानामिति न्यायेनतदप्रयोगसिद्धेश्चगौरखरद्वेश्चसमुदायस्यजातिविशेषेरूढिस्वीकारेणानदोषःपङ्कजादिवत्।

ल.मं.
५

एकोपस्थितिजनकत्वरूपैकार्थीभावकृतत्वस्यक्रान्तादिलोपेसंभवाभावाच्चअतएवसंख्ययाव्ययेतिसूत्रेसमासेनाभिहितः सु
जर्थदतिकृत्वासमासेसुजनभविष्यतिकिंचभोःसुजर्थदतिसमासउच्यतेनखलुसुजर्थदत्युच्यतेगम्यतेतुसुजर्थदतिभाष्येउ
क्तम्। तत्रसमासेनेत्यस्यसमासघटकपूर्वपदेनेत्यर्थः पूर्वपदस्यतदर्थत्वयोतकश्चसमासदतिसमासेनोक्तदत्युक्तिः। ईदं क
विषयेपिउक्तार्थानामितिन्यायोस्तेवाअतिप्रसङ्गस्त्वनित्यत्वात्परिहरणीयः। द्रष्टृगतश्चैवः कृष्णश्रितो गुरु कुलंभैत्रद्व्यादेन
समासः कृष्णश्रितयोः परस्परमसंबन्धेनाकांक्षामूलकैकार्थीभावस्यासंभवात्। विशिष्टशक्तिस्वीकारादेवसमासस्यार्थवत्वात्
तिपदिकत्वसिद्धिः। अतएववृत्तौविशिष्टएवार्थोराजपुरुषपदाभ्यामभिधीयतेदतिकैयटः। भाष्येचैकार्थीभावपक्षेसंसृष्टार्थसम
र्थमितिसमर्थपदम्युत्पत्तिरुक्ताविशिष्टबुद्धिंप्रतिवविशेषणविषयकस्येवहेतुत्वमितिनविशिष्टबुद्धौविशेषणज्ञानस्यकार
णत्वेन्यभिचारः। अतएवघटपदादूघटत्वविशिष्टज्ञानोपपत्तिः। यत्तुनविशिष्टशक्तिः किंत्वयवशक्तिज्ञानसिंहकृतादृत्तिरूप
पदश्रवणरूपादुद्बोधकाद्राजसंबन्धीपुरुषश्चित्राणांगवामयमित्यादेर्विग्रहवाक्यतोनुभूतस्यविशिष्टार्थस्यस्मरणमयमेवैका
र्थीभावोनामातो नोक्तदोषः। अतएवभट्टपादैस्तेषामेवविग्रहत्वंस्वीकृतम्। स्वावयववृत्तिज्ञानसहकारेणार्थोपपत्तौकत्वस्याप्र
र्थवत्सूत्रेग्रहणात्समासस्यप्रातिपदिकत्वमयद्वावाक्यवत्समासेपिपृथगुपस्थितयोरेवपदस्यसंबन्धः। अयत्तुमेत्येतत्पदक

५
रामः
५

ल. मं.
६

न्यथानेकं सुबन्तं चार्थवर्तते तच्च दृढसंज्ञकमिति वाक्यभेदापत्तेः किंच स्वसमानार्थकवाक्यानि वृत्तये विभाषाधिकारस्यापूर्वस्य
करणे गौरवम्। मम तु एकार्थीभावे समासोऽप्येहायां वाक्यमिति शास्त्रकृत्कल्पितसिद्धार्थानुवादेऽवसः इत्यत्रैकार्थीभावोऽप्येया
दिका विशिष्टशक्तिः समर्थोऽश्रितः पदविधिरित्याद्यर्थकसमर्थः पदविधिरिति शास्त्रबलात् अलौकिके विग्रहेऽप्येताजतए
व तत्र समाससंज्ञायामर्थवत्त्वनिबन्धनप्रातिपदिकत्वे विभक्तिसुकुसिद्धिः षष्ठीत्यादिशास्त्रबलेन भेदोऽप्यस्थितिनिबन्धनष
ष्ठादिनिर्वाहामप्युपगम्य लमप्यारोप्यते। उभयोरपि कात्पनिकत्वेन विरोधाभावः शास्त्रप्रामाण्यात् नन्वेकार्थीभावनिर्वाहकवि
शिष्टशक्तिवादे बहुव्रीहेस्तपुरुषोन्तरङ्गइत्यादि व्यवहारे च्छेदः बहिर्भूतपदार्थविषयकबोधजनकत्वं हि बहुव्रीहौ बहिरङ्गत्वम्।
नवात्रपसेतदस्ति अन्यपदार्थेषु प्रत्येकातिरिक्तविशिष्टशक्यत्वसत्वेन स्वपदार्थत्वस्यैव सत्त्वादिति चेन्न। स्वघटकपदघटितवा
क्यदृष्टार्थमात्रविषयकतत्पुरुषीयशक्तिग्रहापेक्षया बहुव्रीहिसंज्ञकपदसमुदायीयशक्तिग्रहस्य स्वप्रत्येकपदघटितवाक्यदृ
ष्टार्थातिरिक्तार्थविषयकत्वेन बहिरङ्गत्वात्तेः। एवमेव षष्ठीतत्पुरुषात्कर्मधारयस्य लघुत्वं बोध्यं कर्मधारयसंज्ञकपदसमु
दायजशक्तिग्रहापेक्षया षष्ठीतत्पुरुषसंज्ञकतज्जन्मशक्तिग्रहस्य षष्ठ्याद्यर्थरूपाधिकविषयत्वेन गुरुत्वस्यैव च निष्पत्त्या
स्यपत्यादिशब्दानां षष्ठीसमासकर्मधारयबहुव्रीहिभिर्नानार्थत्वेन कतात्पर्यसिसि मं दे हे षष्ठीग्रहः षष्ठीनुत्तेधात्कर्मधार

५

रामः
६

कार्यतात्पर्यकल्पते संभवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्या न्याय्यत्वात् तदुक्तं जैमिनिभिर्यपदिर्मिर्मादः स्यात् शब्दसा
 मर्थ्यात् इति निषादस्यपतिशब्दस्यान्तरङ्गत्वेन निषादरूपस्यपत्तौ शीघ्रोपस्थितिजनकत्वानुकूलात्सामर्थ्येण शक्तिरिति इदं
 र्थः। अतएव बहुव्रीह्यर्थकोनसः। अन्यथा बहुव्रीहौ मीमांसावार्तिककारैः शक्तिकथनेन निषादपदस्य तत्रास्त्राक्षणिकत्वेन च त
 दभावस्य सूत्रतो नलाभः स्यात्। एतेन शब्दसामर्थ्यादित्यस्य निषादशब्दस्य निषादबोध एव सामर्थ्यात् शक्तेः षष्ठीतत्पुरु
 षेतु पूर्वपदस्य लक्षणेति न तस्य ग्रहणं जघन्यत्वादिति शबरस्वामिकृतं व्याख्यानं प्रौढैरेव स्वमाणिभाष्यसंमते व्यपेक्षा
 वादे तत्रापि लक्षणाभावाच्चेति दिक्। ननु स्थपतिशब्दः स्वामिन्नेष्टान्यतरपरीशदिति तस्य गुणशब्दत्वात् निषादस्य जातिशब्द
 त्वात्कर्मधारये स्थपतेः पूर्वनिपातापत्तिः किंच स्थपत्यर्थस्य संबन्धिनिमित्त्यसाकाङ्क्षत्वात् षष्ठीसमास एव न्यायो नरपत्यादि
 षिवेति चेन्न। लिङ्गदर्शनाच्चेति जैमिनिसूत्रेण हेत्वन्तरोक्तेरदोषात्। लिङ्गचदृश्यते कूटं च दक्षिणेति। कूटं हि निषादानामेव
 स्वमिति शबरस्वामिकः। एवं च राजदन्तादित्वात्कर्मधारये स्थपतेः परनिपातः संबन्ध्याकाङ्क्षानिवृत्तिरप्यर्थतो निषादां नानामेव
 तत्वलाभादुपपन्ना। लिङ्गचानेकार्थस्य शब्दस्यार्थनियामकं दृष्टम्। तस्मादनेकार्थनिषादस्यपतिशब्दस्यार्थनियामकं शीघ्रोप
 स्थितिजनकशक्तिकत्वं लिङ्गचेत्येव सूत्रतात्पर्यवक्तव्यम्। किंच षष्ठीतत्पुरुषेः श्वर्थस्योत्सर्गतो निरूपकमजातीयनिष्ठा

मं-

5

स्वेवलाभेन कर्मधारयाद्विशेषः। अतएव नरपति सुरपत्यादिशब्दो नरसुरयोरेव श्वरत्वेन प्रतीतिः। अश्वपतिगजपत्यादौ च
गत्यातात्पर्यानुपपत्त्याचोत्तर्गस्यत्यागः। अतएव शंकरभगवत्पादैर्दहराधिकरणे ब्रह्मलोकशब्दे कर्मधारयसमासः सर्वाः प्रजा
हरहर्गच्छन्त्यनंब्रह्मलोकं न विन्दन्तीति लिङ्गेन साधितदत्यलम्। तत्रैवाभाविकत्वपक्षे श्रोत्रियादिवदखण्डान्निर्वयैवानि
त्याः शब्दास्तदन्वारख्यानाय कल्पितेरेखागवथस्थानीमेशास्त्रप्रवृत्तिः। तदुक्तम्। अबुधंप्रत्युपायाश्च विचित्राः प्रतिपत्तये। शब्दान्तर
त्वादत्यन्तंभेदो वाक्यसमासयोरिति। अतएव गोरथादौ मुक्तादीनां लोपाविधानम्। गवांश्च इत्येव वाक्यस्य कल्पनात्। क्रिया
मन्तरेणान्वयात्तत्र तद्वगतिः। गोयुक्तोरथ इति लौकिकं तु समासस्य पर्यायरूपम्। तथापि दं यथैव वृक्षादिविशिष्टेथैव्यव
स्थितम्। नीलोत्पलाद्यपि पदं भागाभ्यां वर्तते तथेति। भागाभ्यां कल्पिताभ्याम्। सादृश्यमूलकस्तु वाक्यस्थे इत्रत्यानामभेदभ्रमो वा
लानान्तन्मूलक एवैकार्थीभावव्यवहारोत्रपक्षे वास्तवः। खण्डास्तु नात्रपक्षेपदानां पृथगर्थत्वस्वभावेन स्वभावभङ्गापत्तेः
तथा। रूढ्यरूढिविभागोपिक्रियते प्रतिपत्तय इति। शास्त्रकृद्भिर्बुधानामिति शेषः। पङ्क-जादिपदं योगरूढं सप्तपणीदिपदं रू
ढं राजपुरुषादिभौमिकमित्यादिरपि काल्पनिकः प्रतिपादनोपाय एवेति तदर्थः। तत्र वाक्यार्थानुगमात् राजकृद्भिर्भौमिकः
सप्तपणीदौ क्वचिदर्थानुगमेपि शीर्षणैतदभावाद्कृद्भिरेव पङ्क-जादौ वाक्यार्थानुगमादर्थानुगमेनैव गमाच्च यो रूढिरिति दिक्प

५

रामः

७

रेतुवाक्यादितिः शास्त्रनिष्पाद्या। अर्थभिधानमपि शास्त्रकृतमेव। एवं चानेकं सुबन्तं चार्थं वर्तते चार्थे वर्तमाने च द्वन्द्वसंज्ञकमि
त्यर्थो घटकपदानामेव चार्थवृत्तेरुक्तार्थत्वाच्चकाराप्रयोगः सिद्धइति नैकार्थीभावस्वफलसंनचतन्मते शब्दवदर्थोऽपि
स्त्राधीनः शास्त्रकार्यतया शब्दानां लोकतोर्थज्ञानासंभवइतिवृत्तिमत्समुदायत्वं वृत्तित्वमित्यस्य वक्तुमशक्यतया किं वृत्तिसह
णमिति वाच्यम्। परार्थभिधानं वृत्तिरित्यस्य भाष्ये एवोक्तत्वात्। परस्य शब्दस्योपसर्जनार्थकस्य यत्र शब्दान्तरेण प्रधानार्थकप
देनार्थभिधानं विशेषणत्वेन ग्रहणं सार्वत्तिरिति तदर्थः। यद्वा परार्थस्य प्रधानार्थस्या प्रधानपदैर्यत्र स्वार्थविशेष्यत्वेन ग्रहणं स
वृत्तिरित्यर्थः राजपुरुषइत्यत्र पुरुषपदेन वाक्यावस्थायामनास्कनो राजार्थो राजपदेन वा पुरुषार्थ आस्कन्दते तत्संवल्लि
तः स्वार्थ उपस्थाप्यतइति प्रावत्ता एतावतैवैकार्थीभावइति व्यवहारः बहुव्रीहावपि प्रधानं पदं समुदाय एव घटके पदे चा प्र
धाने तत्र प्रधानपदेनावयवार्थस्फुन्दनेनैव स्वार्थबोधनम्। अवयवैर्वीतदर्थोऽस्फुन्दनेन। समुदायस्य प्राधान्ये चावयवा प्र
तिपाद्यप्रधानभूतान्यपदार्थबोधकत्वात्। द्वन्द्वेऽपि प्रधानपदसमुदायोपस्थाप्यसाहित्यस्यावयवार्थस्फुन्दनेन बोधः अ
वयवाभ्यां वा तदर्थोऽस्फुन्दनेन बोधः समाहारे तरेतरयोर्भयोरपिसाहित्यं समूहो विशेष्यमाद्ये नुदूतावपवभेदोऽनुदूताव
यवभेदइति वक्ष्यते। नचेदमसंभविअप्रधानेन सर्वथा स्वार्थत्यागे तदत्यागे वा असंभवात्। अन्येतेनैवार्थबोधे सिद्धेऽप्रधानेन

मं.

तदभिधानासंभवात्पद्मस्वार्थबोधनव्यग्रस्य परार्थाभिधायकत्वासंभवात् किंचाद्येशब्दार्थसंबन्धानित्यतापत्तिराजपुरुषा-
दितः पुरुषादिमात्रबोधापत्तिश्चेति वाच्यं उभयथाप्यदोषात्तन्नास्ते राजादिपदैः स्वार्थस्य विशेष्यत्वावच्छिन्नस्य बोधनात्कार्य-
मितरविशेषणतयोच्यस्थितिरिति वाच्यं गुणभूतपदे प्रधानपदार्थविशेषणत्वेनोपस्थितिविरोधिनः स्वार्थभूतस्य राजाद्यर्थग-
तविशेष्यत्वस्य त्यागेन जहत्स्वार्थत्वाङ्गीकारेणादोषात् यद्वा सर्वथोपसर्जनपदेन स्वार्थस्य त्यागः वृत्तौ राजपदसंबन्धमात्रेण
पुरुषपदमेव राजसंबन्धिपुरुषबोधकमामोदान्वयमादाय च म्यकपुटद्वयादिम्वहारावद् राजपदार्थः पुरुषविशेषणमि-
त्यादिम्वहाराः अत्र पक्षेण कार्षीभावो नाम पदद्वयबोध्ययोरेकपदबोध्यत्वरूपमलौकिकेतु प्राग्वदेवासावारोपितः अतएव
जहत्स्वार्थापदस्य जहत्सुपसर्जनपदानि स्वार्थयस्यासेत्पर्युक्तोद्देशेन राजेन यद्वाभेदसंसर्गसामर्थ्यम् स्याद्वि वृत्तौ राजपदसं-
निधानात्पुरुषपदेनैव राजसंबन्धवती राजान्यस्वामिसंबन्धाभाववती च या पुरुषव्यक्तिः सोपस्थाप्यतेः तोनराजः स्वान्तरे-
ण संबन्धः राजपदस्यार्थाभावाद् नापि पुरुषस्य स्वाम्यन्तरेण संबन्धः यश्च वेदान्तिना मखण्डार्थबोधोत्प्रेक्षणवाक्यादौ तद्देह-
अखण्डार्थत्वं च पदार्थसंसर्गान्नवगाहिप्रतीतिजनकत्वम् यथा कश्चिद्भूतिप्रश्नोत्तरे प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इति वाक्ये प्रकृष्टप्रका-
शपदार्थज्ञानतस्तदाश्रयस्य बुभुक्षितचन्द्ररूपस्य वस्तुनश्चन्द्रत्वेन चन्द्रपदवत्त्वेन चन्द्रोऽप्युक्तः मनुप्रकृष्टप्रकाशवैशिष्ट्यविशेष-

५

मं:

८

यकः मानान्तरसिद्धस्याप्युपात्तस्यैवव्यक्तिविशेषनिर्द्धारणोपायत्वमतस्तदुपादानमं एवं प्रकृते पिराजपदप्रयोगः शक्तिग्रहो
पिराजपदयुक्तं पुरुषपदं पुरुषत्वेनोक्तव्यक्तिविशेषे शक्तमित्याकारः एवं प्रकारत्रयभाष्ये स्पष्टं अन्यत्रोर्महाराजत्वादि पूर्व
पदे आत्मादिभूतपूर्वगत्यर्थवत्त्वमादाय बोध्यं यद्यपि भेदसंसर्गो भेदः संसर्गो वा सामर्थ्यमिति भाष्ये उक्तं तथापि वृत्तौ सामर्थ्यस्य
लक्षणत्रये भेदवदर्थोपस्थापकत्वं संसर्गवदर्थोपस्थापकत्वं बोधवदर्थोपस्थापकत्वं वेति भेदवदित्यादावधधारणमाद्ययोर्बो
धभेदसंसर्गयोः समनैयत्यात् विनिगमनाविरहस्तृतीयेष्वेव जमाको भेदः संसर्गो वेत्युपक्रम्य भाष्य उक्तम् वाक्ये प्रसक्तं सर्वस्व
न्तिर्दिश्यते राज्ञः पुरुषो श्वश्चेत्यादितथा प्रसक्तः सर्वः स्वामी च प्रयुज्यते राज्ञः पुरुषो मार्यायाश्चेति राजपुरुष इत्युक्ते राजापुरुषत्वा
म्यन्तरान्निवर्त्तयति पुस को राजानं स्वान्तरान्निवर्त्तयति एवमुभयस्मिन्परस्परेण व्यवच्छिन्ने यदि स्वार्थजहातिराजपदन्तदाका
मं जहाति तिस्राम्यन्तरादित्युक्त्या राजरूपस्वामितोऽनिरुत्तिलाभेन तत्र संसर्ग उक्तः अनेन च तयोस्तत्तद्रूपेण बोधाविषयत्वं युक्तं
बोधविषयत्वे राजपदार्थस्य भेदसंसर्गस्य प्रतियोगितयान्वयावश्यकत्वे तस्यागकथनासङ्गतिः अर्थस्य बोधाविषयत्वमेव
हित्यागः तस्मादुक्तं एवार्थो भाष्यसंमतः यत्तु अर्थवत्त्वे कैयटे समासग्रहणं तुल्यजातीयानां नियमार्थसुबन्तानामिति भाष्यप्र
तीकमुपादाय सुबन्तानामिऽत्युपलक्षणं भेदसंसर्गद्वारकार्यवत्तायुक्तानान्तेन कुम्भकारेत्यादिसमाससंग्रह इत्युक्तं तत्र वाक्ये

ल-मं-
र्

पदार्थयोर्विभागेनापि बोधे सति इतरसंसर्गोकाद्वाभेदसंसर्गः सद्धारभूतो यस्य विशिष्टार्थस्य तद्युक्तानामित्यर्थ इति न तद्विरोधः
हरिरपि भेदसंसर्गशक्तीद्देशब्दस्यैतेन व्यवस्थिते इति भेदशक्त्या पृथग्भानसंसर्गशक्त्यैकभानमितितदर्थः पस्वान्यपक्षे भेदसंसर्गो
वाच्यो राजसंबन्धी अएजकीपभिन्नः पुरुष इति बोधः यद्वा भेदसंबन्धी राजकीपभिन्नः पुरुष इति बोधः न तद्विरोधादेव
राजपुरुषोभायीया इति न। संसर्गस्वनुमेपः यद्वा संसर्ग एव शक्यो राजसंबन्धीति बोधः अराजाकीयभेदस्वनुमेय इति तन्नानुभ
वविरोधात्। गौरवाच्च। इन्द्रे भेदादेर्वाच्यतापाउपपादयितुमशक्यत्वाच्च। किंच भेदसंसर्गयोर्भेदे तयोः प्रतियोगिनिरूप्यत्वा
त्पूर्वपदार्थस्यापि बोधविषयत्वावश्यकत्वेनानेन प्रकारेण पूर्वपदे जहत्त्वार्थत्वोपपादनपरभाष्यविरोधात्। किंच राजनिष्ठ
योरपि भेदसंसर्गयोर्भेदे दर्शितत्वेन तयोरपि वृत्तिजबोधे विषयतापत्तिरिति दिक्। यद्वा प्रसर्जनपदेऽप्यजहत्त्वार्थवभिस्तुको द्विती
यांभिसामासाद्यनपूर्वाजहातिसंचयायैव प्रवर्तत इति भाष्यात्। अयं भावः स्वस्मिन् स्वपदार्थभूतायां विशेष्यतायां सत्यामेवेतरनिरू
पितां विशेषणतामङ्गीकरोति विशिष्टशक्तिवलात् तत्र सा विशेषणता राजादिपदोपस्थोप्ये संपूर्णा। अविशेषात्। एवं स्वपदार्थभू
तविशेष्यताया अपि विशेषणत्वेनैव भानेन तत्र विशेषणान्वयः स्वरूपतो विशेष्यत्ववैशिष्ट्येनोपस्थितसंबन्धतदन्वयात्। वाक्येनैव
इजन्वोपस्थितौ स्वरूपतो विशेष्यत्ववैशिष्ट्ये च भानमितितदन्वयसिद्धिरित्याहुः यत्तु सरवण्डाः शब्दा इति पक्षेऽप्यवयव

५

गमः
र्

शक्तिं तल्लक्षणं चाजानतां बालानां समुदायशक्तैव बोधस्य सर्वां भवसिद्धत्वेनावश्यकं ल्ययातये वरा विशिष्टपुरुषबोधे
 पपत्तौ तयोस्तद्वोधकत्वं न कल्प्यमावृषभादिपदेव चादेरिषा आनुपूर्व्येन रघटकत्वाभावविशिष्टानुपूर्व्येव शक्ततावच्छेदके
 त्वात् अतस्त्वमिदिपदान्नामिमारयणादीनां बोधः याक्ये तु पदान्यर्थवन्त्येव राजसंबन्धी पुरुषद्वयार्थशः पुरुषः पुरुषोराज
 इत्यत्र शक्ति कल्पनापेक्षया पदशक्तेर्लघुत्वात् आरोपितार्थमादाय विग्रहवाक्ये प्रत्येकं विभक्त्यादिपदत्वं चावृत्तिप्राग्वर्त्य
 र्थोपेक्षेणैव सुपञ्चादत्यादावात्वादीति तन्ना आरोपितेनैवार्थवत्त्वस्य ततो बोधस्य च दुर्वोरत्वात् प्रातिपदिकादीनां सर्व आरोपित
 मेवार्थवत्त्वम्। कस्यचिद्दिशिष्टशक्तिग्रहमात्राद्वोधस्त्ववयवानां नानर्थकत्वं साधयितुमीष्टे वाक्यादपि कस्यचित्तथा बोधेन तत्र
 प्यवयवानर्थक्यपत्तेः केवलशास्त्रप्रक्रियोपयोगिविचारवतां तदज्ञानस्य विशिष्टशक्तिग्रहमात्राद्वोधस्य च वक्तुमशक्यत्वाच्च।
 तदुक्तं वृद्धेः। जहत्स्वार्थो तु तत्रैव यत्र रूढिर्विरोधिनीति। रूढिः समुदायशक्तिर्धनावयवार्थविरोधिनी तत्रैव सा यथारथं तरणालि
 पणी गौरवराक्षवितितर्थाः तत्र पदद्वयस्यैवार्थक्येपिरथकरणकर्तरणकर्त्वादिकस्याहा र्थोपेक्षेण प्रक्रियानिर्वाहो बोध्यः
 त्वया तु राजादिपदे आहार्यो र्थोपो वक्तुमशक्यः तदर्थबाधाभावात् किंच राजपुरुषद्वयत्वात् तत्र पदार्थत्यागेन फलम्। किंचैषा
 जहत्स्वार्थो न भाष्यसंमता। यदि जहत्स्वार्थो पुरुषमात्रस्यानयनं प्राप्नोतीति भाष्यासङ्गतेः उभयोरप्यनर्थकत्वे कस्याप्यानयनं न प्रा

३
१०

प्रोतीतिवक्तव्यं स्यात्। एवं च वृत्तावातपूर्वन्तरघटकत्वाभावविशिष्टानुपूर्वीशक्ततावच्छेदिकेतिननियमः पूर्वपदेऽप्यनर्थकत्वमेकार्थीभावोपपादनायशास्त्रकल्पात्पितमेव प्रकृत्यादेरर्थवत्। बह्वीहिद्वन्द्वयोस्तु उभयोरपि उपसर्जनत्वेनोक्तरीत्येन च बह्वर्थत्ववक्तुं युक्तं जहत्त्वार्थविकल्पे च सर्वार्थत्यागमिच्छता बह्वीहिपदार्थस्य त्यागः सर्वस्य दर्शित इति हर्षेणैः एतेन जहत्त्वार्थे तैवैकार्थीभावोऽजहत्त्वार्थाच व्यपेक्षेवेति भूषणोक्तमपास्तम्। भाष्ये संख्याविशेषाभावं च योगाभावरूपमेकार्थीभावकतविशेषमुक्त्वा अथैतस्मिन्नेकार्थीभावकृते विशेषे किं स्वाभाविकं शब्दैरर्थीभिधानमाहोस्विद्वाचनिकमिति विकल्प्य स्वाभाविकत्वपक्षं व्यवस्थाप्य अथ ये वृत्तिवर्तयन्ति किन्त आहुः परार्थीभिधानं वृत्तिरिति ग्रन्थेन वाचनिकमिति पक्षमुक्त्वा अथ तेषामेवं बुबतां किं जहत्त्वार्थावृत्तिरुताजहत्त्वार्थेत्युक्तं तद्विरोधात्। अनेन हि एकार्थीभावमुपक्रम्योक्तेस्तत्रैव पक्षद्वयमितिलभ्यते वाप्येवैसंज्ञायामिति समासे जहत्त्वार्थासु सुपेति समासे त्वजहत्त्वार्थेत्याशये नेदूतौ च सप्तम्यर्थ इति सूत्रे तत्र जहत्त्वार्थाऽजहत्त्वार्थे हेतुयिः प्रकृतौ क्ते इति न तद्विरोधः। यद्वा पूर्वपदे जहत्त्वार्थत्वमात्रेण तदुपपत्तिरित्यलम्। व्यपेक्षावादिनस्तु परस्य राकाङ्क्षारूपा व्यपेक्षेवात्र सामर्थ्यं नत्वेकार्थीभावः। तदुक्तं भाष्ये। परस्परव्यपेक्षासामर्थ्यमेके संप्रेक्षितौ स मर्थमिति चेति। व्यपेक्षावः। रातः पुरुषत्वादेः परस्परसाकङ्क्षयोरजपुरुषयोः संबन्धस्य राजादिपदोत्तरविभक्तिर्विचिका राजपुरुष इत्यादाविति।

५
राम
१०

यगु पस्थि यो स्तयोः परस्यराकाङ्क्षोः संबन्धो राजा सुन्दरदत्त्यादौ विशेष्य विशेषणभाववत्समुदायशक्त्यो नत्वयं विशिष्टे की
 पस्थितिनिष्पत्तयामकः उपस्थितं यो एको ह्यन्तरमेव तत्प्रतीतेः शक्तिग्रहश्चोपस्थितयोरवयवार्थयोः संसृते इदं शक्तमित्याकाङ्क्ष
 प्रत्यर्थसंबन्धविशिष्टशक्यत्वादेव वाप्यश्वदत्त्यादौ वापीपदस्य सप्तम्यर्थः वृत्तेर्न प्रगृह्यत्वम् अतएव सप्तम्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञा
 सिद्धिर्भवति अपि पक्षे वृत्तिवर्तनवादिन एवेति भाष्ये स्पष्टतया वाक्यादेवेयं वृत्तिर्निष्पन्नेति मन्यमानस्मरुतावपि वाक्यतुल्याकाङ्क्षा
 या एव सत्त्वेन भेदसंबन्धबोधः पदभेदेन व्युत्पत्तिभेदादाकाङ्क्षावशेनैव तत्तद् व्युत्पत्तिकल्पनात् अतएव विभक्तेर्लुक् तदर्थस्य व्य
 तएव प्रतीतेरतएवात्र न संख्याविशेषावगतिः वाक्यदृष्टविरुद्धविभक्तिकल्पनात् प्राप्यनुसन्धानात् न नामार्थयोरभेदान्वयव्य
 त्युत्पत्तिविशेषः अतएव दधिदृष्टेत्यादौ भेदान्वयः विभक्तिलोपमजानतोपितश्चानरुतोपदेशाल्लोकव्युत्पत्त्या तथा बोधः तदभावे तु
 तद्व्युत्पत्तेरप्यज्ञानानदोषः विभक्त्यर्थस्य च प्रकृतिबोध्यार्थे न्वयाद्वा जपुरुषं पश्येत्यादौ विशिष्टे कर्मत्वधीः यत्पुराजपदस्य राजसं
 बन्धिनिलक्षण अतएव राज्ञि विशेषणान्वयः भेदसंबन्धेनान्वयेतुर्वादनः पचतीत्यादावन्वयबोधवारणाय भेदसंसर्गकनामार्थ
 प्रकारकशाब्दबोधेतद्विहितप्रत्ययजोपस्थितेर्हेतुत्वावश्यकत्वेन तदसंभवः प्रत्ययत्वं संकेतविशेषसंबन्धेन प्रत्ययपदबन्धनाति
 विशेषोवा नचैवं कर्मधारयत्वापत्तिरिति वाच्यम् समासघटकपदार्थस्य विशेष्यत्वे सति यदलौकिके विग्रहे पदद्वयेपि एकवि

न. मं.
११

भक्तिनिर्देशस्तत्रैव कर्मधारयत्वस्वीकारात्सत्यन्तेन चित्रगुः पञ्च पूलीत्यादेर्व्योवृत्तिरिति तत्र कण्ठे कालोदास्याः पुत्रद्वयादौ ल
क्षणार्थान्मानाभावेऽतत्र विशेषणान्वयापत्तेः। न च तवापि दासीपदस्य सत्संबन्धिनिलक्षणा। दासीसंबन्धिसंबन्धीति बोधाननुभविता।
विभक्त्यन्तस्य तु नलक्षणा। तस्य तव शक्त्यभावात् विभक्त्यर्थस्य संसर्गतत्वेऽवमानत्वात्। भेदसंसर्गकनामार्थप्रकारकबोधिचसंसर्गबोध
कत्वेन गृहीतपदज्ञानस्वकारणत्वेनादोषाच्च ओदनादिपदस्य लक्षणार्थसंसर्गबोधकत्वमेव नानभिधानाद्रूढिप्रयोजनयोरभावाच्च।
पराङ्गवद्वाचानुरोधाच्चापि व्यपेक्षैव सामर्थ्यमन्यथापराङ्गवद्वावेत्तत्समासादावेकार्थीभावइति वाक्यभेदः स्यात्तत्र परिभाषा
प्रवृत्तभावे तु ऋतेन मित्रावरुणावृतावृथाष्टतस्य शेत्यादौ ऋतेनेत्यादेः पराङ्गवत्त्वेऽपि तस्य चेत्याद्युदात्तापत्तिः। तत्र च तौ तु ऋ
तेन मित्रावरुणावित्यन्येऽनशाये इत्यर्थकेनाशाये इत्यनेनान्वयेन परस्परमसामर्थ्यनदोषः। मित्रावरुणावित्येतच्च संबोधनप्र
थमान्तेऽप्यष्टचेदे भाष्ये। कर्मधारयेऽपि विशेष्यविशेषणभावेनान्वयव्यपेक्षासाध्यः। उपकुम्भमित्यादाविव्ययीभावेन जतस्य रु
षेचमिप्रातर्गोत्रार्थकत्वेन पूर्वोत्तरपदयोर्ज्येष्ठेः। क्षानिपातानं वाचकत्वस्याप्यङ्गीकारात् निष्कौशम्बिरित्यादौ क्रान्ताद्यर्थस्यावपह्न
वशादेवपदैकदेशन्ययेन भानं नस्याकाङ्क्षवशात्संसर्गस्यैव भानं नान्यस्येत्यत्र मानमस्ति। वाक्यरुष्टाकाङ्क्षेतुल्यायाभावाद्वाङ्म
तौ जायमानत्वेन तदशाद्व्येकदेशन्यायेनान्यत्रेवात्रापि बोधः। द्विदशाद्व्यादौ सुजर्थस्य सप्तवर्षेः वीप्सायाश्चैवमेव बोधः बहुव्रीहौ

५

रामः

११

वपिसमुदेयलाजेनान्यपेदायेनचित्रगोपदार्थयोगकाङ्क्षयापरस्परान्वित्तदोरन्वयःअन्वपदार्थस्योदायकव्यताचे
अन्वपदार्थवृत्तिग्राह्यत्वाद्द्वन्द्वविचयेद्वन्द्वविशेषास्त्वन्नाभाहित्यंसमुद्गमशक्यमिनिजदन्ततन्नाउक्तानांकार्थीभावकृतविशेषा
णांविशेषणैसख्याविशेषानवगमविशेषणसंबन्धाभावादीनांवचनसाध्यत्वेनगौरवत।दधीत्यादौलुप्यपिसख्याविशेषावग
मेतस्यतंदनवगमप्रयोजकत्वाभावाद्वावित्वादावन्वतोबोधेपिबुगभावाच्चकिंचसंगानार्थकवाक्यस्थानिदत्तयेऽपूर्ववाव
चनारम्भेसवगौरवमकिंचयत्रयुगपदुभयसंबन्धविवक्षापरत्वादिनाचक्रमेणवृत्तिद्वयंयथाऽबाह्यणत्वमित्यादौनजर्थभावा
र्थयोर्युगपद्विवक्षार्थापरत्वात्त्वप्रत्ययेनतःसमासस्तत्रविशेष्येविशेषणंतत्रवविशेषणान्तरमितिविषयशाल्येवबोधःत
त्रैवयदापूर्वनजर्थसंबन्धविवक्षाततोभावार्थविवक्षातदाविशिष्टस्यवैशिष्ट्यमिति विषयताशाल्येवबोधःयदातुपूर्वभावा
र्थविवक्षातदाविशिष्टेवैशिष्ट्यमिति विषयताशाल्येवबोधद्व्येतत्सर्वतांदृशतादृशविषयताशालिबोधेविशिष्टशक्तिस्वीका
रादेकार्थीभाववादेऽक्लेशेननिर्वहतिनमपेक्षाकदे।संप्रचैदंतस्मात्भावइति सूत्रेभाष्ये।किंचाकाङ्क्षितसंबन्धस्यनसमुदायश
क्यत्वंमानाभावात्किन्तुशिष्यमाणंलुप्यमानार्थमिधायीतिन्यायेनपूर्वपदशक्यत्वमेवोचितम्।एवंचवाप्यश्वद्वत्यादा
वपिप्रगृह्यत्वापत्तिःसोमोगौरीअधिष्ठितइत्यनेनसमत्वात्।किंचैवंसमुदायस्यार्थवत्त्वाभावात्प्रातिपदिकत्वानापत्तिः।न

७-मं-
१२

चार्यवत्त्वमर्थबोधकत्वमिवावयववृत्त्यर्थबोधकत्वमपीतिवाच्यम्। अशब्दार्थत्वात्। यत्तु समासे सर्वत्र उत्तरपदे लक्षणा प्राति-
पदिकत्वमपि तस्यैवेति तन्नातन्मात्रस्य प्रातिपदिकत्वे पूर्वपदस्य सुपो लुगनापत्तेः। उत्तरपदमात्रस्य प्रत्ययान्तत्वेन तदसंभवा-
च्च। पराङ्गबद्धावेतुनसमर्थपरिभाषोपस्थितिः। आमन्त्रितार्थस्य चन्द्रिमेत्तदेव पराङ्गबद्धित्वेन तन्निमित्तग्रहणेन ऋतेनेत्या-
देः पराङ्गबलवारणात्। अतएव भाष्ये सूत्रेणाग्रे स्वायुः संरभस्वेत्यादेः। सूत्रेणेत्यादेः पराङ्गवत्त्वं माभूदिति तन्निमित्तग्रहणं कर्त्त-
व्यमित्युक्तं समर्थपरिभाषोपस्थाने ह्यसामर्थ्यादेवाप्राप्तौ भाष्यासङ्गतिः स्पष्टैव। क्रियाद्वारकमत्र व्यपेक्षालक्षणसामर्थ्यमिति
कैयटोक्तं तु न युक्तम्। परस्परव्यपेक्षायामेव भाष्ये सामर्थ्यपदार्थत्वेनोक्तत्वात्। किंचैवं सति कृतः सर्वो मृत्तिकयेत्यादौ समासा-
पत्तिः तादृशसामर्थ्यस्य तत्र ग्रहणे फलाभावश्च। वेदभाष्यं तु फणिभाष्यविरोधादनादेयमेवेति दिक्। यत्तु समर्थइति सूत्रे इ-
तरनेरपेक्षमपि सामर्थ्यपदविधि शब्देन पदत्वसंपादको विधिः कर्त्तृकरणयोरित्यादिश्च। तेन पदविधिविधेयद्वयतरनिरपे-
क्षत्वार्यबोधकवृत्त्यर्थव्यवृत्त्यासूत्रस्य तेन व्रीहिर्यजेतेत्यादावितरनिरपेक्षे व्रीहिभिर्यजेतेत्याद्यर्थसिद्धिरितरत्वासजा-
तीयमेव मृत्त्यतेतेन दण्डेन चक्रेण घटं करोतीत्यादीनां नासाधुतेति तन्नाभाष्यानुक्तेः। पश्य मृगो धावति पचति भवतीत्यादौ च
दुक्तसामर्थ्यप्रत्यायकाभ्यवैपिविशेषणस्यान्ययोगव्यवच्छेदफलकत्वेन न्यायतएवेतरं निरपेक्षे कर्मत्वादिबोधस्यैवैवै

रामः
१२

हिभिरित्वादावपितस्यसंभवेनफलाभावाच्चेतिदिक्। नन्वेवं देवदत्तस्यगुरुकुलमित्यादावेकदेशेगुर्वीदोदेवदत्ताद्यन्वयो न
स्यादितिचेनाससंबन्धिकपदार्थस्यलेचैत्रस्यनप्रेत्यादाविवैकदेशान्वयस्याप्यङ्गीकाराद्नपूत्वंहिस्वजन्यजन्मपुंस्त्वन्तरेक
देशेजन्यत्वेचैत्रस्यान्वयात् यद्वातत्रापिस्वजन्यजन्मपुंस्त्वसंबन्धेननसर्थे वान्वयः एवंगुरुद्वारकेणस्वगुरुत्वाद्यत्वरूपे
णसंबन्धेनदेवदत्तस्यकुलेएवान्वयः। घटादन्मद्व्यादावपिस्वप्रतियोगिकभेदसंबन्धेनान्यस्मिन्नेवान्वयोन्यत्रतुनेदंप्रकार
द्वयमनभिधानाद्यत्रनेष्यतेयत्रत्विष्यतेतत्रशिवभागवतादौभवत्येवशिवोभगवान्भक्तिरस्येति तदर्थः। एवंचसंबन्धिशब्दः
सापेक्षोनित्यं सर्वः समस्यतोस्वार्थवत्साव्यपेक्षाहिरुत्तावपिनहीयते। इतरसापेक्षस्वार्थस्यैवतैः प्रतिपादनादित्यर्थः। समुदाये
नसंबन्धोयेषांगुरुकुलादिनासंस्पृश्यावयवांस्तेतुयुज्यन्तेतद्दत्तासहेतिकारिकायांसंबन्धिशब्दत्सुपलक्षणम्। तस्माद्रम
कत्वेभवतिविशेषणसंबन्धोऽगमकत्वेतुनेतितत्त्वंगमकत्वंतथाबोधजनकत्वमित्यलम्। तत्रवृत्तिश्चतुर्थीसमासतद्धित
रुत्सनाद्यन्तधातुभेदात्। तत्रसमासत्वंसंकेतविशेषसंबन्धेनसमासप्रदत्त्वं मत्वर्थबोधायाननुसन्धीपमानविभक्तिकपू
र्वपदकनामसमुदायत्वं तदितिवक्तृदधिमधुरमित्यादावतिव्याप्रेस्तुत्रलुप्तविभक्त्यनुसन्धानेनबोधदृतिचेद्द्वाराजपुरुषाद्वा
वपितुल्यम्। लोपमजानतोबोधदत्तप्युभयत्रसमंश्रुतेरिवार्थमित्येतद्घटकेद्वार्थमितिसमुदायेतिव्यासेश्च। पर्येभूषेद्

ल.मं.
१३

पचतभृज्जतेतितिङ्-त्तघटितसमासेऽव्याप्रेश्च।समासोद्धिधाविरोधसंज्ञाविनिर्मुक्तःसुषुपेतिविहितस्तद्युतश्च।अन्यश्चतु
र्ध्वअव्ययीभावतत्पुरुषबहुव्रीहिद्वन्द्वभेदात्तत्पुरुषत्वादिसंकेतविशेषसंबन्धेनतत्पुरुषादिपदवत्त्वम्।तत्रायोदाहरणं
पूर्वेभूतोभूतपूर्वःसुषुपेतिसमासःपूर्वमिति क्रियाविशेषणंपूर्वकालवृत्तिपरंभूधातोःसत्तोत्पत्तिर्वीर्थःपूर्वकालवृत्तिस
त्ताश्रयत्वादिर्बोधःद्विर्बद्धमिति न्यायेनपूर्वशब्देनोक्तेऽपिअतीतत्वेक्तःएवंविस्पष्टं पटुर्विस्पष्टपटुःविस्पष्टपटुत्ववानिति
बोधःविस्पष्टमितिपटुत्वविशेषणतयानुसक्तम्।अथाव्ययीभावःहरौदत्यधिहरिभक्तिःहर्यधिकरणिकाभक्तिरितिबोधः
अधिःसप्तम्यर्थवाचकःउपकृष्णमित्यादावुपःसमीपवाचकःकृष्णसमीपमित्यर्थः।अथाव्ययानांवाचकत्वादेवपूर्वपदार्थप्र
धानाव्ययीभावइत्युत्सर्गस्यनिर्वाहः।द्योतकत्वेहियोत्यार्थस्यविशेषणतायाएव न्याय्यत्वात्तद्वाधःस्पष्टएवास्पष्टंचेदमत्रैव
भाष्ये।एतेनकुम्भादिर्षदानां तत्समीपेलक्षणोपादितात्पर्यग्राहकमित्यपास्तमद्योतकस्यप्रअयतीत्यादौद्योत्यार्थविशेषण
कबोधेप्रकृतेचतद्विशेष्यकबोधेकारणत्वेनकार्यकारणभावद्वयकल्पनेगौरवात्।निद्रासंप्रतिनयुज्यतेइत्यतिनिद्रंयुज्ये
माधावितिदिवादेरकर्मकस्ययुज्यतइतिरूपम्।अत्रनिद्राकर्तृकवर्तमानयुक्तत्वाभावइतिबोधः।अतेःसंप्रतिनयुज्यतइत्य
र्थःअतिनिद्रामासीदित्यादौतथाव्यवहारविषयेलक्षणाइतिहरि।हरिशब्दःशब्दस्वरूपपरःद्विःप्रकाशवाचीहरिशब्दप्र

५

रामः
१३

काशदतिबोधः। रूपस्य योऽस्मिन् रूपम्। संतृणमत्ति साहित्यं समभिज्याह तक्रियाकारकवृत्तिसाकल्यं च सहार्थः तृणसहितं संक-
 लेभोज्यमतीति बोधः तृणसाहित्यं त्वन्नारोपितं प्रतीयते न वास्तवं शब्दशक्तिस्वभावात्। सकलभोज्यभोजनप्रतिपादने एव ताव-
 यीच्च। सूत्रे साकल्येति प्रवृत्तिनिमित्तनिर्देशः। एवं सादृश्यपदेपि। साग्निअधीते। अग्निग्रन्थसहितं तदन्तग्रन्थकर्मकमर्थ्यमन-
 मिति बोधः यावत् श्लोकमव्युत्प्रणामाः परिमाणपरिच्छिन्नत्वं यावदर्धः श्लोकपरिमाणसंख्यापरिच्छिन्नाः प्रणामादिति बोधः।
 एकपरिविपरीतवर्तेन परेरर्थः एकहेतुकं विपरीतवर्तेन परजयदति यावत्। सप्तगङ्गा-मुन्मत्तगङ्गा-मित्यादौ सप्तगङ्गासमाहा-
 रउन्मत्तगङ्गाधिकरणमित्यादिक्रमैण वा बोधः एतेन पूर्वपदार्थप्रधानत्वमव्ययीभावलक्षणमित्यपीत्युन्मत्तगङ्गा-मित्यादाव-
 व्याप्तेः उत्सर्गस्वङ्गीक्रियत एव। इत्यव्ययीभावः। कृष्णश्रितः कृष्णकर्मकश्रयणकर्त्तव्यादिरीत्या बोधः मासप्रमितः प्रतिपञ्चन्द्र-
 त्यत्रमाससंबन्धिपरिच्छेदारम्भकर्त्तव्येति बोधः आदिकर्मणिकर्त्तरिक्तः धान्येनार्थो धान्यार्थः हेतौ तृतीया अर्थशब्दो धनवाची धान्य-
 हेतुकं धनमिति बोधः मासेन पूर्वो मासपूर्वः अवध्युत्पत्तिकालावधिर्मदुत्पत्तिकालयोर्मासस्य व्यवथायकत्वेऽयं प्रयोगः पूर्वसद-
 शेति समासविधानः दूनार्थकलहमिश्रयोगद्वयपूर्वयोगेपि तृतीया मासो नमूनशब्दार्थः पूर्णत्वसंपादकवस्त्वभाववानकलहः
 क्रोधपूर्वको व्यापारः वाक्कलहः वायूपः सदिति बोधः दध्योदनः दध्युपसिक्तोदनः वृत्तिस्वभावलभ्यउपसेकः यूपदारु। यूपरूप

न. मे.
१४

विकारोपकारकं दार्ढ्यं त्रिवोधः अश्वघासादयः षष्ठीतत्पुरुषादत्यन्तविस्तरः पूर्वस्मात्तः पश्चाद्नुलिप्तः स्मात्तानुलिप्तः स्मानो
सरकालिकानुलेपनं अयदतिबोधः एवमादिः समानाधिकरणपदस्तत्पुरुषः कर्मधारयदत्तुच्यते उपमानोपमितसमासयोर्ध
द्वक्तव्यं तन्निपातार्थं प्रसङ्गे उक्तम् प्रसङ्गेन दृग्जेनेत्यादौ मयूरव्यं सकादिसमासः पूर्वपदार्थप्रधानतापरवलिङ्गताचततए
न राजान्तरमित्यादौ तद्विहितसमासस्यापि पूर्वपदार्थप्रधानत्वात् न तूपमितं व्याघ्रादिमिरिति सामान्यधर्मप्रयोगान् न चानुपा
नधर्मेण त्रसादृश्यम् धर्मोपादाने उपात्तधर्मेणैव सादृश्यमित्यर्थस्य प्रकाशे दशमे स्फुटत्वात्। पुरेन्दुः सकलकलदत्त्यादावुपात्त
धर्मोतिरिक्तधर्मेण सादृश्यस्याभावाच्च किंचेदसूत्रं समानलिङ्गवचनत्वे एव प्रवर्तते अतएव परवलिङ्गमिति सूत्रे तत्पुरुषश्चा
पिकः प्रयोजयति यः पूर्वपदार्थप्रधान एकदेशिसमास इति भाष्यं द्वन्द्वैकदेशिनोरिति न्यासेन तत्पुरुषग्रहणप्रत्याख्यानपरं
नाभ्यचसङ्गच्छते। अन्यथा दृग्जेनेत्यादेः पूर्वपदार्थप्रधानस्य दृश्यमानपरवलिङ्गस्य सत्त्वेन तदसङ्गतिः स्पष्टैवा दृग्जे
स्य वीक्षणान्वयस्तु तस्य पूर्वपदार्थप्रधानत्वान्निर्बोधः मुखचन्द्रदत्त्यादावपिमयूरव्यं सकादिसमास एव तस्य पूर्वपद
र्थप्रधानत्वात् चन्द्ररूपकव्यवहारः परवलिङ्गतापिततएवा एतेनोत्तरपदार्थप्रधानत्वतत्पुरुषलक्षणमित्यपास्तेह
गजेनेत्यादावव्याप्तेः सूप्रतीत्याद्यव्यग्रीभावेति व्याप्तेः चोत्सर्गस्वादियतएवा नीलं च तदुत्पलं च नीलं स लम्। अत्र बाधं

५

रामः
१४

कारप्रयोगेण प्रवृत्तिनिमित्तो त्यलत्वनीलत्वयोर्विश्यमाणरीत्यानीलोत्यलयोर्वीसाहित्यं भासते। अतएवात्र द्वन्द्वं माशङ्कानि
 वकाशेन कर्मधारयेण बाह्वेति भाष्ये उक्तं एवं च नीलत्वो त्यलत्वसमूहवनीलमुत्पलमिति बोधः नीलसमानाधिकरणं तदभि
 न्नमुत्पलमिति वा तत्र वाक्ये द्वयसौ च शब्दाप्रयोगाद्यैकार्थीभावः एतेन कर्मधारयेष्वयवशक्त्ये पस्थितयोरर्थयोर्विशेष्यविशेष
 णभावसंभवान्न तत्रैकार्थीभावइत्यपास्तं मूके चित्तु पण्डितो ब्राह्मणः दधिरुचिकारीत्यादिवाक्ये द्वयपण्डितब्राह्मणइत्यादिवृत्ता
 वुद्देश्यविधेयभावेनान्वयवारणाद्यैकोपस्थितये सः। अतएव वषट्कर्तुः प्रथममसइत्यत्र भक्षान्तरविधिरेवं न तु होतृचमसइ
 तिसमाख्याबलात्प्राप्तं वषट्कर्तुं संबन्धिभक्षानुवादेन प्राथम्यविधिरिति मीमांसकाः। यद्दत्तयोगप्राथम्ये उद्देश्यतानियामके
 पश्चात्त्वद्वययोगौ विधेयतानियामकाविति तु न युक्तम्। प्रथमो भक्षः पण्डितो ब्राह्मणइत्यादौ तथा बोधदर्शनेन तस्य व्यभिचारा
 त्। अएकएकालप्रत्ययइत्यादिसूत्रेषु व्यभिचाराच्च। अतएव वृद्धैरपि यद्दत्तयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणमित्यत्रादिपदो
 पादानेन स्पष्टं यत्संस्चितम्। न च विशेष्यतयोपस्थितिर्विधेयतयान्वयेनियामिकेति वाच्यम्। एतादृशेष्यतयैवोपस्थितेः विशेष
 ष्यतासमानाधिकरणैव विधेयतेत्यपि न युक्तम्। अज्ञातार्थस्यैव विधेयत्वेन तस्य विशेष्यत्ववद्विशेषणत्वस्यापि संभवेन नियमेमा
 नाभावात्। न च तथा शब्दबोधं प्रति उद्देश्यविधेयवाचकघटितिकसमस्तपदभिन्नपदजन्योपस्थितिर्हेतुरिति पूर्वोक्तेपीतवासा

ल. सं.
१५

श्वतुर्भुज इत्यादौ च न दोष इति वाच्यम्। सकलवृत्तिभेदघटितगुरुतरकार्यकारणभावकल्पनापेक्ष्यैकार्थीभावस्वीकारस्य लघुत्वादि
त्याह सन्नातया न्वयाभिप्रायेण समासप्रयोगे प्राप्त्वादिपर्यालोचनोत्तरं बोधस्येष्टत्वात्। अतएवालंकारिकैरुद्देश्यानन्तर्गीभवे
पिविधेयाविमर्शउक्तो न्यकारो ह्ययमित्यादौ। तत्र विलम्बेन तथा प्रतीतिस्तादृशोत्तर्गपरित्यागात्सहृदयवैमुख्यं वादुष्टिबीजं त
थाप्रकृतेपि विलम्बेन प्रतीतिः समासे तथा प्रतीतिरित्युत्तर्गपरित्यागेन सहृदयोद्देशो वादुष्टिबीजं न ह्यदेवचास्यापि नासाधुता
अष्टक एकालप्रत्ययोभ्यासलोपश्चेति सौत्रप्रयोगात्। अतएव सप्तदशरत्निबीजप्रेयस्यमूषो भवति लोहितो स्त्रीषा ऋत्विजः
प्रचरन्तीत्यादौ वा जपेयमूषारत्नीनुस्त्रीषञ्चानूपसप्तदशत्वलौहित्यादिविधिरिति मीमांसकाः न चान्नमूषारत्नुस्त्रीषयो र
तिदेशप्राप्तयातिदेशादुपदेशस्य बलवत्त्वेन पूर्वमेतैरेव विशिष्टविधिरिति वाच्यम्। मूषा ऋत्विजामप्यतिदेशप्राप्तयातस्य
र्यालोचनोत्तरमेवास्मिन् विधेः प्रवृत्तेः प्रथमतोत्र विशिष्टविधिरेव। प्राप्ता प्राप्त्वादिप्राप्तविवेके तु विशेषणपर्यवसानमित्यस्याप्यस्यैवा
र्यः। आपाततः प्रतीतावपि प्राप्त्वादिपर्यालोचने तथा तात्पर्यग्राह्याद्बोध इति। उच्चारितशब्दस्य तावत्पर्यन्तं तात्पर्याद्वा
क्येपि प्राप्त्वादिपर्यालोचनमेव तथा न्वयेतात्पर्यग्राहकम्। अतएव पण्डितो ब्राह्मण इत्यादौ यस्मै वा प्राप्त्वं तत्रैव विधेयता
पि योपेण दृश्यते। अहत्तयोगादिकमपि प्राप्त्वादेरेव गणकमेवं च समासे तथा न्वये एकप्रसस्तां भङ्गेनासास्योत्तमासान्

५
रामः
१५

रितिमीमांसकनव्योक्तपास्तम्। प्रथममक्षदत्यत्र तु समाख्यापेक्षया वाक्यश्रुत्योर्बलवत्वेन प्रथमतोमेनेव्रभक्षान्तरनि
 धिरिति न दोषः नन्वेवं कटेः कर्मभीष्मादयोपीति भाष्योक्तपक्षे परमेणकारकेण कृतं परमकारकेण कृतमित्यदौ तत्पुरुषे
 तुत्यार्थेति सूत्रभाष्योक्तस्य परिनिष्ठितविभक्त्या समासस्यानुपपत्तिः। विशेषणविशेष्ययोर्द्वयोरपि तत्र पक्षे करणत्वेन क्रियाया
 मन्वयेन सामर्थ्याभावात्। न च यद्यत्किञ्चिदप्युमिष्टं तं तत्सर्वं कर्म। यद्यत्किञ्चासाधकतमं तत्तत्करणं द्रव्यगुणश्च न ह्येकैकद
 मात्रेण सन्तुष्यति एवं च सर्वेषां क्रियायां प्रत्येकं कारकत्वात्सर्वेभ्यः कर्मादावेव तत्तद्भिभक्तिरिति हितस्य ह्येवं जतदयुक्तमासनशय
 नादिक्रियोपयोगितया द्रव्यस्यैतत्तमत्वेऽपि गुणादेस्तत्त्वाभावादिति वाच्यम्। कारकान्तरापेक्षयैव प्रकर्षस्य विवक्षणात्। न तु स्वकसा
 यामप्यन्यथाश्वेन यथादीपिकथा व्रजतीत्यादौ सर्वेषां करणत्वानापत्तेः। न च पार्श्विकपरस्परान्वयेन सामर्थ्यमिति वाच्यम्। त
 स्य दुर्वचत्वात्। तथा हि सनशाब्दः शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभावात्। न च गुणादेः परिच्छेदा काङ्क्षसत्त्वेन द्रव्यस्य च परिच्छे
 दकाकाङ्क्षसत्त्वेन प्रथमद्रव्यगुणयोः श्रौतक्रियासंबन्धेऽपि पश्चाद्दुक्ताकाङ्क्षावशात्परस्य रं विशेषणविशेष्यभावेन विशिष्टस्य
 क्रियासंबन्धविषयो बोधः आकाङ्क्षावशादेव पुनरनुसन्धानं शब्दस्यैकरकास्य क्रियान्वयदिति च श्रौतप्रथमबाधेनेपपन्नम्।
 द्वितीयमादाय च सामर्थ्यमिति वाच्यम्। एवं हि श्रौतसंबन्धस्य बलवत्त्वात्तत्र च प्रत्येकं साधुत्वबोधाच्च श्वेतं कागमालभेतेत्य

ल.मं.
१६

दिविषये श्वेतच्छागाभावे क्लृप्तच्छागेनेव येन केनचिच्छ्वेतेनापियागस्य साङ्गत्वापत्तेः। किंच तत्तद्विभक्त्यन्तस्यानुसन्धाने कारकत्वेन द्रव्यान्वयायोगात्। नच विभक्तिरहितस्यानुसन्धानं तस्मात्क्षोभकत्वात् न केवला प्रकृतिरिति निषेधाच्च। नन्वसमस्तपदानुसंधानम्। यत्र समासात्प्राकरस्परान्वयस्वत्रैव समासाभ्युपगमेन तदनुसन्धानासंभवात्। किंच समस्तपदानुसन्धाने नसामर्थ्यवर्णनं सामर्थ्यज्ञानाधीनश्च समासद्वयन्योन्याश्रयापत्तिः। किंचैवं सति वाक्ये परस्परमुद्देश्यविधेयभावेन परस्परान्वयस्य दौर्लभ्यापत्तिः समस्तपदे परैस्तथान्वयास्वीकारात्। नच यद्दत्तयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणमित्यभियुक्तवाक्ये प्राथमं क्रियान्वयरूपमेव प्राथम्यमन्यादृशस्यातिप्रसक्तत्वात्। एवं च तयो रुद्देश्यविधेयत्वाभ्यां क्रियान्वय आवश्यकः नहि समासपदैकदेशस्याख्यातेनान्वयसंभवः। आदौ समासघटकपदार्थान्वयेण वतस्य साधुत्वाङ्गीकाराद्यमेव समासादावेकाधीभावोनामातो न समस्तपदे तथा न्वयः। प्रकृते तु आदावुपात्ता समस्तपदयोः क्रियान्वयसंभवेन पश्चादनुसंहितसमस्तपदेपितथान्वयसंभवद्विवाच्यम्। पूर्वमनुसंहिता समस्तपदे तथा न्वयसंभवेनोपात्तसमस्तपदेपितथान्वयापत्तेः। किंचोद्देश्यत्वविधेयत्वाभ्यां तयोः क्रियान्वयद्वत्युक्तिमात्रं रमणीयम्। तयोः परस्परनिरूपितत्वेनोद्देश्यविधेययोरेव तद्रूपेणान्वयात्। किंच नीलमुत्पलमस्तात्यादौ सत्तायामुत्पलस्योद्देश्यत्वेनान्वये तस्याविधेयत्वं वाच्यं नीलस्यविधेयत्वेनान्वये च तस्या

५

रामः
१६

ल.मं.
११

वेत्यरुणाधिकरणवार्तिकोक्तेः किंचनीलादिपदार्थानां परिच्छेद्याकाङ्क्षायां द्रव्यमुपात्तगुणवदेव गुणउपात्तद्रव्यवृत्तिरेवेतिभे
दसंसर्गविषयकस्यापि पार्श्विकस्य लाभेन निश्चयमतोऽभेदविषयकपार्श्विकबोधात् लाभेन सामानाधिकरण्यनिमित्तसमासानापत्ति
स्तन्निमित्तपुंवत्वानापत्तिश्च। दर्शनीयामातेत्यादौ तद्वारणाय वृत्तौ वृत्तेः प्राक्यत्र सामानाधिकरण्यं तत्रैव पुंवत्वप्रवृत्तेः। एतच्चैव
दुव्रीहिप्रकरणे स्फुटीभविष्यति। एतेन समासघटकीभूतं गुणपरमित्यपास्तमिति चेदत्राहुः। भीष्मकं कुर्वित्यादौ भीष्मादि
गुणविशिष्टकटस्य करोति क्रिययेषितत्वात्कर्मत्वन्तश्च कटपदोत्तरद्वितीयया विशिष्टस्य प्रधानानतिरिक्ततया प्रधानगतस्य
तस्योक्तौ विशिष्टगतं तदभिहितमेवेति भीष्मादिभ्यो द्वितीयानस्यादित्याशङ्क्य भाष्ये विशिष्टगतकर्मत्वस्य समानविभक्तिकवि
शेषणं विना प्रत्यापयितुमशक्यत्वेन भीष्मादीनामपि कर्मत्वशक्तिमत्त्वादुक्तत्वेपि द्वितीयेत्येकं समाधानं कृतं तस्यायं भावः
विशिष्टस्य कर्मत्वे विशेषणस्यापि तत्त्वमन्यथा विशिष्टकर्मत्वस्य क्तिव्यायातः कुण्डलीपण्डितद्रव्यादौ कुण्डलादेः पण्डितत्वप्रमा
तुना शिखीध्वस्तद्रव्यादौ विशेष्ये बाधे विशेषणगतस्य तत्रारेपेण प्रतीतिवत् अत्र विशेषणे बाधे विशेष्यगतस्यारेपेणैव प्रती
एवं च तदंशे भ्रमत्वं ज्ञानस्य यत्र त्वबाधस्तत्रानंशेपि तत्त्वम्। विशिष्टगतैककर्मत्वप्रतिपादने च नोभयत्र द्वितीयो विनेति वि
शेषणादपि सा। प्रत्ययानां कृत्यर्थान्वयित्वमिव विशेषणविशिष्टस्वप्रकृत्यर्थान्वयित्वमपि अत्र विशेषणपदात्कर्मत्वाद्य

५

सरा
११

नासिद्धिः तैव तदुपस्थितिनिमित्तं व्यस्यतु तद्विशिष्टे प्रतीतेर्विशिष्टस्यैककर्मत्वबोधः तथा बोधे विशेषणोत्तरद्वितीयापिशुद्धं कारिणी
त्यत्र सामर्थ्यं नानुपपन्नम्। ततो अवाकरोपिकर्मभीष्मादयोपीत्युक्तम्। तस्यायं भावः उभयोरपिकर्मत्वात्कटपदोत्तरद्वितीय
याकटगतकर्मत्वोक्तावपि विशेषणगतकर्मत्वप्रतिपादनाय विशेषणादपि द्वितीया तत्रोत्तिरपि गुणस्य द्रव्यद्वैतवा
च्यादानादिकर्मता च द्रव्यद्वारैवेति साक्षात्फलाश्रयादेरिव द्रव्यद्वारा फलाश्रयादेरपिकर्मत्वादिकमेवं च विशेषणप्र
कूर्मादिशक्तिकैशिश्येनैव बोधकम् द्रव्येणाभेदात्तस्याः शक्तेर्विकार्यबोधे विशिष्याग्रहः अत्रापि पक्षे विशेषणविशेष्ययोः
परस्परान्वयपूर्वकमेव क्रियान्वयः न च कारकाणां भाषनान्वयनियमहानिःसाक्षात्क्रियाजनकानां साक्षादेव तदन्वयः दूतर
द्वाराकारकाणां तु तदन्वयद्वारक एव क्रियान्वयद्वितिनियमेन तदहानेः एतेन गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वात्स्यदिति
न्यायविरोधः परस्परान्वयेद्वयपास्तम् उक्तरीत्या समत्वाभावात्। एवमेव युक्तं ज्ञानद्वयकल्पने गौरवात्। अननुभववाच्च। किंच
कारकविभक्तिसाधुत्वाय प्रथमं क्रियान्वयः समासस्य पार्सिकान्वयमादाय साधुत्वमुत समासस्यैव प्राथमिक परस्परान्व
येन साधुत्वं विभक्तेस्तु पार्सिकेनेत्यत्र विनिगमनाविरहात्। द्वितीयोपपत्त्यर्थमेवैषा कल्पनाभाष्यकृतः सूत्रकृतः प्रकृत्यादि
विभागकल्पनावन्नत्वत्र बोधे विशेषः कैयटस्याप्यत्रैव तात्पर्यमिति निरूपितं भाष्यप्रदीपोद्योते। एवं चात्रापि सामर्थ्यावि

ल. मं.
१८

घातः स्पष्ट एव। न च तवापि श्वेतं छाग मित्यादौ श्वेतच्छागा भावेयेन केनचिद्धे तेनापि आगसाङ्गता कुतोनेति वाच्यम्। जातिः
शब्देन कथमपि भेदास्पर्शेन द्रव्यात्मकत्वान्न तत्यागः न हि भवति शब्दलेयस्य गौरिति। गुणस्य तु घटस्य शुक्लदृतिभेदेन प्रतीत्या
द्रव्ये सत्येव गुणापगमेन च विप्रकृष्टत्वेन तस्य त्यागात् जाते स्यागे सर्वथैव साधनभेदा क्रियान्तरमेव स्यात्। मन्मते तु सादृश्या
वदिरबुद्धेरनपगमद्वयदोषात्। अतएव न डि. संबुध्योरिति सूत्रे भाष्ये संबुध्यन्तानां राज-रन्दारकेत्यादौ न समासः दूहता
वत्समानार्थेन वाक्येन भवितव्यं समासेन च यश्चेहार्थो वाक्येन गम्यते नासौ जातु चित्तमासेन गम्यते अवयवसंबोधनं वाक्येन ग
म्यते
समुदायसंबोधनं समासेनेत्युक्तम्। पृथगवयवार्थयो
रभिमुखीकरणपरस्परस्यैकार्थीभावलक्षणसामर्थ्यायोगादिति कैयटः संबोधनविभक्त्यर्थस्यानुवाद्यनयाविधेयान्वयित्वे
नोभयोरपि क्रियान्वयित्वेन परस्परान्वयाभावात्त्रैकार्थीभावदृति तद्भावः तवतु नीलमुसलमित्यादौ पार्श्विकान्वयेन सामर्थ्य
वदत्रापि वक्तुं शक्यत्वेन भाष्याद्यसङ्गतिः स्पष्टैव। तस्यान्मदुक्तरित्यानीलमुसलमित्यादिप्रत्येकं कर्मत्वेपि विशिष्टस्यैव
तरान्वयादस्त्रिसामर्थ्यसंबोधनस्य लेप्रत्येकमभिमुखीभावे एवोभयत्रसंबोधनविभक्तिरिति न तस्याः विशेषणविभक्ति तुल्यत्वमि
ति न तत्रान्यत्रकारत्रयसंभवः प्रत्येकंसंबोधनविभक्तौ कदापि विशिष्टसंबोधनाप्रतीतेर्यश्चेहार्थे इत्यादिनाभाष्येण स्पष्टमेवा

५

रामः
१८

स्वभावस्य विशिष्टा बोधकत्वं सुकृमिहेत्यनेन च अन्यत्र वाक्यस्य समाससमोर्ध्वबोधनसामर्थ्यचदर्शितमिति भाष्यं विदो विभा
वयन्तुकटएव कर्मत ॥ सामानाधिकरण्याद्वादिभ्यो द्वितीयेति तृतीयपक्षे तु तस्य कर्मत्वाभावेऽपि स्वविशेष्यगतक
र्मत्वेन तत्र द्वितीयाः यथे श्वरसुहृदः स्वयंनिर्धना अपि तद्वनेनैव धनफलभाजस्तद्वत् ॥ एकयोगक्षेमत्वादिति कैयटः
अयंभावः सामानाधिकरण्यनामैकार्थबोधकत्वं यदि भिन्नशक्तित्वं स्यात्तदा शक्तिभेदेनार्थभेदादेकार्थत्वमङ्गस्तस्माद्दिशेष्यसामान
शक्तिकत्वं तं द्भिन्नविशेषणामिति तस्मिन् विभक्तिकत्वमेव फलाश्रयत्वादिवत्तद्वत्समानाधिकरणत्वमपि तत्तच्छक्तौ
नियामकमिति। एवं च पूर्वोत्तरपक्षैकवाक्यतयामध्यमपक्षेऽप्युक्तरीत्यैव बोधउचितः अरुणाधिकरणसिद्धान्तोऽप्येवमेव अर्थक
त्वं द्रव्यगुणयोरैककर्म्यनियमः स्यादिति जैमिने। सिद्धान्तसूत्रात्। द्रव्यगुणावाचकशब्दयोरर्थकत्वे परस्परमभेदान्वयेनैका
र्थबोधकत्वे सति ऐककर्म्याद्विशिष्टैकस्यैकक्रियासंबन्धान्नियमः परस्परवच्छेदरूपद्वितितर्थात्लोकसिद्धाया आरुण्यवि
शिष्टैकहायन्याः क्रियानुवादेन विधानान्नवाक्यभेदः गुणवचनानां सन्निहितविशेषपरत्वं तदुत्तलिङ्गादिग्राहित्वं चेत्येषह्येतद
धिकरणसिद्धान्तद्वयत्वान्वेवं श्रेयानीलघटमानयेत्यादौ समासे कृते नीलादिपदोत्तरं द्वितीयाद्यापत्तिरुक्तरीत्या कर्मत्वसत्त्वा
द्द्वित्वेन ज्ञातविभक्तेः सुपोधात्वितिलुकाऽहतेः समासाद्विशिष्टस्यैवोपस्थित्या विशिष्टोत्तरविभक्त्येव तद्रूपस्य तस्योक्तत्वात्

अ.मं.
१८

चेत्याहुः। अमेदान्वयेचसमानविभक्तिकनाम्नोरेवसाधुत्वमितिसर्कदिसूत्रेभाष्येस्पष्टम्। नामपदेनचविभक्त्यन्तमितिनिरूप्यते।
तंतद्विषयस्येत्यादावपिलुहविभक्त्यातत्वम्। विभक्तिलोपमजानतस्तद्व्युत्पत्त्यज्ञताच। उपदेशतउभयज्ञानमपिसुलभं सु-
जपुरुषद्वयादौलुहविभक्त्येवविरुद्धविभक्तित्वम्। विशेषणविभक्तिरभेदार्थेतिनयुक्तंमानाभावाल्लक्षणयाविभक्त्यादे-
भावाच्च। विशेषणविभक्तिः साधुत्वार्थेत्यपिचिन्त्यमेवतथानुशासनाभावात्। समानविभक्तिकत्वंसमानार्थकविभक्तिमत्वं
तेनराज्ञःसुतस्यधनमित्यादौ। नदोश्रः एकत्रषष्ठ्याजन्यत्वार्थत्वेनापरत्रस्वत्वार्थत्वेनतत्त्वाभावात्। समानवचनत्वसमानलि-
ङ्गत्वेचनामेदान्वयेतन्त्रे। वेदाः प्रमाणं गोदौग्रासाः। तेनतुल्यंक्रियाचेत्। शैत्यंहियत्साप्रकृतिर्जलस्येत्यादौव्यभिचारदुसुर्यं
सामानाधिकरण्यं तु वचनलिङ्गैः क्येएवेत्याहुः। कर्मधारयविधायके विशेषणविशेष्येण बहुलमिति सूत्रे विशेषणविशेष्य-
त्वेविषयताविशेषरूपेनिविष्टेनतुपरिच्छेद्यत्वपरिच्छेदकत्वे। तथासतिनीलमितिसामान्योपक्रमेउत्पलस्यपरिच्छेदक-
त्वेनविशेषणत्वादुत्पलनीलमित्याद्यापत्तेः। अतएवेतरस्यप्रधानत्वादितरस्यविशेषणत्वादिप्रधानशब्देनविशेष्यभाष्येव्य-
बहंतंतत्रविशेष्यभूतेनाप्युक्तेननीलस्याग्रयान्तरव्यवच्छेदः। क्रियतेयथाराजपुरुषद्वयविशेष्यभूतोपिपुरुषोराजाने-
स्मास्तरेभ्योव्यवच्छिनन्तिएतेनपरिच्छेदकत्वरूपभेदकत्वंविषयताविशेषरूपविशेषणतासमनियतमित्येवस्तम्। अत्रसा-

५

रामः
१८

नामधिकरणविशेषणादिशेषत्वचार्थयोरेवसूत्रे तु तत्र प्रतिपादकशब्दे लक्षणा विशेषणादिशब्दानां न चोभयोर्येकद्रव्य
स्यैवाभिधानाद्देहाश्रयविशेषणविशेष्यभावानुपपत्तिरिति वाच्यम् । धर्मभेदेन द्रव्यभेदात् निसुप्राधिक द्रव्यवाधिष्ठानं चेतस्य
रूपं तयोराश्रय इति सामानाधिकरण्यमप्युपपन्नं विशिष्टशक्तिग्रहकालेतदुपलक्षिते सुद्वेषिशक्तिग्रहः भवत्येव कर्मधारय
विषये भाष्ये क्तं दून्हापादनं सङ्गच्छते नीलसमानाधिकरणं नीलसुत्पलमिति बोधः उक्तं च हरिणा द्रव्यात्मानस्य यस्तस्माद्
द्वौ नानाव्यवस्थिता आश्रयाश्रयिभावेनेत्ययं पूर्वभ्य आगम इति । यत्तु प्रवृत्तिनिमित्तयोरेकं द्रव्यवृत्तित्वं सामानाधिकर
ण्यम् । विशेष्यविशेषणभावस्तु प्राग्बदेवेति तत्र विशेषणे न समानाधिकरणेनेति सूत्रविरोधात् । अन्येतु शब्दयोरेवैकविशे
ष्यभूतार्थप्रतिपादकत्वरूपं सामानाधिकरण्यं विशेषणविशेष्यत्वमपि तद्रूपार्थप्रतिपादकत्वरूपं तयोरेवेत्याहुः तत्र जाति
शब्दसंज्ञाशब्दार्थस्य गुणक्रियासमभिव्यहारे विशेष्यते वस्वभावात् । यद्वा जातिसंज्ञाशब्दपरिने वाक्ये कस्तादयो द्रव्यवचना
अपिसमासे गुणादिमात्रबोधकाः तादात्म्येन गुणादिविशिष्टद्रव्यप्रतीतेश्च गुणादयो विशेषणं स्पष्टं चेदं हरिग्रन्थे । गुणयोः क्रि
ययोर्गुणक्रिययोश्चानियमएवातो नैतोत्पलमिति व्यवस्थित एव प्रयोगः खज्जकुब्ज कुब्ज खज्ज इत्यादावव्यवस्थित एव व्या
प्यव्यापकभावानापन्नजात्योरनियम एव । यथाभूतमूर्त्तयोः व्याप्यव्यापकभावानपन्नयोस्तु व्यापकस्य विशेष्यते वते न शिंशय

त.मं.
२०

वृक्षद्वयेवानेतयोरावश्यकः समावेश इति भाष्यादेतत्प्रयोगाभावस्येत्यन्ये। एवं च द्वित्यसोमया जीत्याद्यसाध्वेवाक्चिदन्यदे-
वेत्यर्थकाद्दृढग्रहणाद्वासाधुसर्वेदेदम्भाष्ये स्पष्टमित्यलम्। अन्यो राजा राजान्तरं मयूरव्यंसकादिसमासस्ततएवपरवलिङ्गति
मिन्नवाच्यन्तरशब्दस्वनपुंसकत्वात्तदर्थश्च पूर्वपदार्थविशेषणमत्र पूर्वपदजन्यबोधप्रकाराश्रयवु द्विस्ययत्किं चित्प्रतिष्ठा
गिकत्वं च तदर्थभेदे व्युत्पत्तिविशेषलभ्यम्। पूर्वकाद्योर्थपिप्यन्तीत्यादौ कायसंबन्धे पूर्वीभागइत्यादि प्रकारेण बोधः। एकदेशि।
समासप्रत्यारब्धात् भाष्यमते कायादिशब्दानां तदवयवपरतया कायावयवरूपः पूर्वीभागे इत्यादि क्रमेण बोधः। मासो जातस्य
मासजातः अत्र विग्रहे वृत्तौ चोत्तरपदार्थप्रधानत्वम्। न च विग्रहे तत्त्वे जातत्वस्य न्युपपत्तिः। विशेषणादेव तद्विधानादिति वाच्यम्।
तस्मैवत्यर्थबोधकत्वविबक्षा पातद्व्यत्यासेपि पूर्वजातसंस्कारनिवृत्तेरित्यग्रे निरूपयिष्यामः। मासपरिच्छेद्यो जात इति श्लोचः
जातस्य परिच्छेद्यत्वं तु परिच्छेद्यजननाश्रयत्वेन। अस्य जातस्य कियान्काल इति प्रश्ने मासजात इत्यस्यार्थमुत्तरत्वं बोध्यम्। न ज्ञः
मासे बोधस्तु न जर्थ निर्णये निरूपितः। कर्मधारयान्नञ्जत्सुरुपाञ्चनमत्वर्थीयः मत्वर्थीयान्तेन च नतौ वृत्तिद्वयकल्पने गौरवे
ण तत्र बहुव्रीहेरेव साधुत्वात्। क्वचित्तु शिष्टप्रयोगानुरोधेन तावदानाद राइवत्येव यथा इति अमुच्छीअवाग्मी अकदेशिन
इत्यादि प्रगस आचार्यः प्राचाभ्यो निष्क्रान्तः कौशाभ्यानि कौशाभिरि। इति प्रनिरादीनां रातक्रान्तेः। इति तस्य रूपः। चित्र

५
रामः
२०

युः चित्रा गवो यस्येति विग्रहः चित्रशरीरं च स्थीति समासापेः यत्किञ्चिन्मिथ्या चित्रं चित्रेति बोधः इत्यादि शब्दग
नान्यत्यस्य यत्तु बहुव्रीहौ यपदार्थे उत्तरपदस्य लक्षणान्वयः इति नैव गोस्वामिलक्षणं यत्तत्र चित्रपदार्थे नभ्य एकदेश
वादि चित्रार्थम्। चित्रपदस्य तासर्षग्राहकतया गोपदे नैव चित्रगोस्वामिलक्षणदोषः इति विसृष्टोदको ग्रामदत्त्यादौ उदक
कर्त्तव्यं प्राणिकर्मभूतो लक्ष्यते प्राप्तिर्देतास्य ग्राहकम्। प्राणिकर्त्रभिन्नमुदकमिति बोधोत्तरं स्वकर्त्तकं प्राणिकर्मत्वं संबन्धेन
तत्संबन्धिं ग्रामे लक्षणेति तु न युक्तम्। उदके कर्त्तकं प्राणिकर्मं ग्रामदतिविवक्षितार्थानिर्वाहात्। प्राप्तेति कस्य कर्त्तव्यं कस्य कर्मणिल
क्षणा प्राप्ते चोदकस्य कर्त्तव्यं संबन्धेनान्वयदत्तपिनयुक्तम्। उदकरूपकर्त्तरनुक्तत्वेन तत्स्वतीयायां वैयधिकरण्याद्दुर्वी
ह्यनापत्तेः उदककर्त्तकं प्राणिरिति बोधोत्तरं तत्कर्मग्रामे लक्ष्यतद्व्यपिनयुक्तम्। प्रत्येकार्थप्राधान्यस्य नाम्नः सत्त्वं प्राधान्यस्य
च भङ्गापत्तेः। विशेषणे कर्त्तरि एकदेशत्वेनोदकान्वयासंभवाच्चेति न बन्ध्याय विदस्य न। उत्तरपदे एव लक्षणार्थविनिगमका
भावात्। न च प्रत्ययानां संनिहितपूर्वपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिरुत्तरपदे तत्करणे विनिगमिकाराजः पुरुषद्वयादे
षष्ठ्यर्थस्य पुरुषेण्यवारणाय पूर्वपदार्थे न कश्चिन्सर्वकद्व्यादौ अभिचारात्। दधीयद्दातीत्यादौ दधिवत्वार्थान्वय
पत्तेश्च। दधिवहं पटुर्देदातीत्यादौ दधिवहजर्थान्वयापत्तिः। पटावनन्वयापत्तिश्च। किं नैव मन्यपदार्थवर्त्तमानानेकशुबन्ध

क.मं.
२१

भावेन बहुव्रीहेरेवा नापत्तिः अपि चैतदर्थं दिपदेशपि चरमवर्णस्या अत्ययरूपस्य लक्षणैवोपपत्तौ विशिष्टशक्तिकशोभे
रापत्तिः अवयवतल्लक्षणाद्यजाततामपि बोधात्तत्र साचेत्प्रकृतेपितुल्यमाकस्य चिदवयवतल्लक्षणाज्ञानादोपेपिनतत्तस्यो
त्वं सूत्रविरोधात् सूत्रे लक्षणिकार्थान्वाख्यानस्या दृष्टत्वात् व्याकरणे स्पशक्तिः अद्वैतत्वमद्भापत्तेश्च। किंचैवं प्रातिपदिकात्क
र्मत्वाद्दोस्वाद्यदतिशास्त्रतः प्रत्यासत्त्या लब्धायाः प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकेत्वस्य तेस्तल्लब्धस्य परस्परं प्रकृति
प्रत्ययार्थान्वापेयवतयोः साधुत्वस्य च भङ्गः उत्तरपदमात्रस्या प्रकृतित्वात्। प्रकृतित्वं च प्रत्ययविधानावधित्वमा तज्जन्यज्ञा
नविशेष्यत्वं च प्रकृत्यर्थत्वे रतेन प्राप्तो दको ग्राम इत्यादौ यदुक्तं नदप्यपास्तम्। किंच स्वभावार्थघटितलक्षणायां तात्पर्य्या
ह कलस्य चित्रगुरित्वाद्दोक्त्वात्प्रस्य भङ्गात्प्रतिः सुत्यत्यन्तरस्वीकारे विशिष्टशक्तिरेवोचिना एव भूटरथादावपि विशिष्टशक्ति
वादिनान्तु न कश्चिद्द्वयस्य विरोधः सर्वस्य सतीनां भिनोपस्थितिजनकशब्दविषयत्वात्। तत्र विशेष्यविशेषणभाववैपरी
त्यान्तर्भावोपेव संसर्गे न्यपदार्थे च शक्तिकल्पना चित्रगुरित्वाद्दोस्वामिभावादि संबन्धे न प्रपन्नो विशिष्टः समासार्थस्तत्रा
स्यः स्वामिभावादिः संबन्धश्चेत्संभवे समासार्थः यद्वा संसर्गे चैव विभक्त्यर्थ एव बहुव्रीहेः शक्तौ न च विभक्त्यर्थस्य सत्त्व
रूपतया तद्द्वै संख्याकारणोपपत्तिरिति वाच्यं गुणवचनवत् यद्द्वैतस्यैवैतन्मतेः तन्मतेः तन्मतेः तन्मतेः तन्मतेः

५

रामः

लक्ष्
३२

वैक प्राणिकर्मत्वादेरिति तत्रा एवंविधविग्रह समलर्थे बहुव्रीहिः कर्तृकर्मवचनेनाप्रथमायाः अप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहिः शेषो बहुव्रीहिल्लिकतः शेषद्वयादिमुक्तिरुच्यते विरुद्धत्वात् नचालौकिके प्रथमान्तानामेव प्रवेशेन तद्विरोध इति वाच्यम् अत्रोक्तिः के प्रविष्टानामेव पक्षान्तरे सत्त्वात् संभावे परिनिष्ठितानां तदर्थबोधनाय प्रयोगसंभवे उपस्थितपरित्यागेना उपस्थितपदघटितलौकिकविग्रहवाक्यकल्पनाया अनौचित्यात् किंचनकेवलमर्थबोधनायैव तद्व्याख्या प्रयोगः किंचुसंभावादेर्वैकल्पिकत्वप्रदर्शनायः पितृदर्शकं चोक्तं सत्याचित्राणां बोधस्येत्यद्येव नत्वदीयमत एवाविग्रहो नित्यसमास इति रुद्धत्वात् अन्यथा कुम्भकारं त्येतत्समानार्थकस्य कुम्भस्य कर्तृत्वस्य संभवेन तस्य नित्यसमासत्वं भज्येता कर्तृपदस्य न समासघटकत्वे तदलौकिकसमासस्य चित्राणामित्यादेरपितृघटत्वं तुल्यम् अत्र चित्राणां बोधस्येत्यपि विग्रहो सुसिद्धैकल्पिकत्वबोधकः अर्थनिर्णयार्थं तु मदुक्तोपि समासघटकपदघटितवाक्यसंभवे एव नित्यसमासत्वमिति न बहुव्रीहैस्तत्वमिति वाच्यम् फलद्वयार्थसुगयद्वाक्यद्वयप्रयोगापत्तेः किंचससन्मतीभाव इत्यर्थकसमासे पदप्रतिद्वन्द्विविग्रहपदस्य समासघटकपदत्वमिति त्रलेन ग्रह इत्यर्थकस्य तदुक्ते प्रयोगसंभवात् अनेन हि र्तिघटकपदानां भेदेन स्वरूपत्वापकस्य विकारसंभवेन च तदुक्ते तदलौकिकसमासस्य तदर्थप्रदर्शनार्थकल्पिते चित्राणां बोधस्येत्यादावपि विशेषणभावात् सत्यासीति अनेनैव नृत्वे प्रबोधः व्यत्या

५

रामः

२२

एकस्यैवाकारोप एतद्रूपेणैव... प्रतिकेचित्पुक्तं चैतत्तज्जन्तु...
विशेषणसमभिव्यक्तरेतुत्वं बाधानुपयत्नान्प्रितादि... प्रधाननिर्हारीतिविशेष...
होतुत्वेकस्य स्थितिरेवं सर्वत्र प्रकृत्यसमासतद्घटकपदस्यत्रयटितविग्रहयोः समानार्थत्वे...
त्वाः परिभाषितेति सूत्रे किं प्रधानोपसमास उत्तरपदार्थप्रधानद्वयत्वं नायं प्रश्नः समासमात्रविषय उचितः तत्र...
पदार्थप्रधानता भाष्यस्य विभक्तित्यादिसूत्रस्य भाष्ये उक्तत्वेन मासजातो दृश्यतामित्यादि जातस्यैव कार्यसंबन्धं शिनात्प्रधान्य...
निश्चयेन च तन्मात्रविषयप्रश्नः... तस्माद्द्वित्वविग्रहयोः समानार्थत्वनिर्वाहमपश्यतो विग्रहसमासो भवविषयः प्रश्नः...
रं चेति भाति समासपदं च समासविग्रहो भवपरम। न च विग्रहे पि जातस्य प्राधान्ये जाते स्पमासद्वित्वस्य तु पपत्तिर्विशेष...
देवषष्ठीविधानादिति वाच्यम्। द्वित्वविग्रहयोः समानार्थत्वानुरोधेन तस्य वाक्यस्य वृत्तार्थबोधकत्व... विग्रहत्वविवक्षायां...
विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्येपि पूर्वजातसंस्कारानिबृत्तेः एवं च विग्रहे तदुत्तरपदस्यैव सासविशेषणसंबन्धप्रतीतिवत्...
मोक्षेण विशिष्टोत्तरपदस्यातत्प्रतीतिं संभवद्व्याशयेन पर्यैव मन्ये शूत्तरपदार्थप्रधाने षुयैवासावुत्तरपदे प्रधाने न वर्तते।
नीविभक्तिस्तस्याः समासे श्रवणं भवेति च... पुरुषो राजपुण्ड्रतिद्वहपुनर्वाक्ये षष्ठीसमासे प्रशमाकेनैतदेवं भ...

ल. २४

त्या शब्दो योसौ मासजातयोरभिसंबन्धमासेनि वर्चते अभिहितः सोर्थोन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्नइति प्रातिपदिका
 र्थे प्रथमेति अन्यथा विशेषणान्निर्भक्तः षष्ठ्याः प्रधानबोधकसमासादा प्रत्यसङ्गतेः। कैमटोपिवृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वेन्या
 यमत्रैवाक्ये जातो विशेषणसमासे तु मासजातो दृश्यतामित्यादौ जातस्यैव कार्यसंबन्धावगमात्प्राधान्यमन्योत्तरप्रदार्थ
 प्रधानबोधकत्वमलक्ष्यते इति मत्कष्टच्छतीति प्रश्नद्वयाशयवदन्तु चरेण तयोः समानार्थत्वेमभिप्रेति। तत्र संबन्धस्य समासे
 निवृत्तिः षष्ठ्यनिमित्तत्वेन तत्रैतुः अभिहितः समासेना तदवचान्तर्भूतः संबन्धविषयकोपस्तिविषयत्वमन्तर्भावः। अतए
 व प्रातिपदिकार्थः संपन्नइति प्रथमोत्पत्तिनिमित्तकथने षष्ठ्यभावनिमित्तकथने चकारक प्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तस्य
 शेषत्वात्। न च मासस्य जातइत्येव विग्रहोक्तुं च वृत्तिवाक्ययोः समानार्थतापि भवति षष्ठी प्रसक्तिश्च न। षष्ठी तिसूत्रेण
 सिद्धे कालाः परिमाणिन्ये तनु कालाः परिमाणिना समस्यन्ते न तु परिमाणी कालेनेत्यर्थे न जातमासइत्येव निवृत्त्यर्थमि
 ति वाच्यमयवदाध्यप्रामाण्येन प्रसिद्धे। य परिच्छेदकसमभिव्याहारे परिच्छेदादेव षष्ठी स्ति। अत्रैवाविग्रहासंभवा
 त्प्रवचनवयवावयविसमभिव्याहारेऽप्यवत्वादि संबन्धे वरुणः। तत्राचकादेव षष्ठीति बोध्यम्। तत्राचकादेव षष्ठीति बोध्यम्। तत्राचकादेव षष्ठीति बोध्यम्।

रमः

२४

स. सं.

२५

ये द्वौ वैक्यस्यैवाभावात्। एवं चाविशेषात्। रूपापदलक्षितन्तर्थासिद्धं वा द्रव्यं प्राकरणिकं सर्वमेवेति पूर्वपक्षः सोयुक्तः स्यात्।
 एकहायनीति समस्तस्यापि लक्षणिकत्वेन श्रौतत्वाभावात्। निरपेक्षो हिरवः श्रुतिः। इतरपदार्थान्वयानुपपत्तिज्ञानसपि स
 तात्त्विकं हि लक्षणिकमन्यथा रूपापदलक्षितं द्रव्यमपि श्रौतमेव स्यात्। नच लक्षणादिकं किं नैव प्रकरणकल्पितश्रुतानुमितैकदे
 निष्पन्नेनारूपायाज्योतिशमापूर्वसाधनीभूतद्रव्यपरिच्छेदं भावयेदित्याकारेण वाक्येन प्राकरणिकसंबद्धव्याङ्ग्यमिति वाच्यम्। द
 व्यपारेच्छेदं भावयेदित्यंशस्य प्रकरणतोष्मत्वाभावात्। तस्माल्लक्षणाप्राप्रकरणो निवेश इति वैदोक्तमेव स्यात्। यस्तत्र चानुपपत्तिरेव
 अरुणयेति टाब्निर्देशस्तच्छान्दस इति पूर्वपक्षी मन्यते। आश्रयलिङ्गग्राहित्वादिचसुणवचनासां पूर्वपक्षी न जानीते। आश्रयानि
 र्णयाच्च नच स्त्रीद्रव्यलक्षणायां टाप्। अरुणपदलक्षितद्रव्यमित्यस्यासङ्गतेः प्राकरणिकद्रव्यमात्रे निवेश इत्यसङ्गतेः।
 यद्युटाप्साधुत्वार्थ इति तत्र। एकहायनीत्यन्तस्वार्थिकप्रत्ययातिरिक्तप्रत्ययानां साधुत्वमात्रार्थतायाभावात्कारादिभि
 रन्वयुपगमात्। किंच समासशक्तनङ्गाकारे एकहायनीपिङ्गाक्षीपदयोरप्यरूपापदलक्षितप्रातत्र पूर्वपक्षस्यैकस्यै बी
 जानापत्तिः। मीमांसावार्तिककृतेषु चमेव सर्वत्र योगिकैः शब्दैर्द्रव्यमेवाभिधीयते न त्रिको
 दुक्तैः तन्मात्रवाच्यत्वमित्यर्थः। संबन्धस्य भासर्गिकविषयतमेव वाच्यत्वेन सूत्रस्य न्यत्रैव किंचिन्न
 भासयोगीति विशेषणोपि ना

५

रमः

यो न संबन्धः कश्चनेति ते दुर्बलं चित्रगुरित्यादौ संबन्धस्वत्खण्डत्वेन तत्र न कश्चिदपि संबन्धः संप्रदायः
कर्ममित्येति गौरवादित्स्वशक्तिमदवयवकत्वे सति संसर्गबोधकशब्दत्वं यौगिकशब्दत्वं शक्तिमदवयवकत्वं च राजपुरु
शक्तिमदवयवकत्वं पाचकादौ शास्त्रसिद्धं जाते स्वयन्तयभेदेन गोपदादिभ्यो भानमिति भजेत्यादिपसिद्धिः। अत्र शावलेपस्य गो
पदादिभ्यो भानमिति सिद्धान्तस्वस्वगुणित्वात् स्वयन्गुणबोधकत्वम्। गुणित्वं च वाक्येषु तत्त्वेन सन्निहितत्वादेकहायन्येति विशिष्टवि
धिरयम्। अतएव राम्यायेन तस्मिन्संभवापेच्छान्दसत्त्वकल्पनाया अयुक्तत्वात्। अतएव गुणेशुक्लादयः पुंसि गुणित्वात् स्वत
हतीति कोशः सङ्गच्छते। भेदेन भानेप्याश्रयत्विद्ग्राहिता वा गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानामुक्तेः। एकहायनी च गौरे
वक्रमप्राप्तत्वात् गवाते क्रीष्णीति मन्त्रलिङ्गात्। एतदभिप्रायेणैव चार्त्तिके उक्तं गुणस्यैव तस्य द्रव्यपरिच्छेदद्वारा क्रयसाधनत्व
मित्यरुणादीनां योग्यत्वाद्दृग्धरिच्छेदएवमापारस्तत्रैषां कर्त्तृत्वादितरत्रकरणत्वं भविष्यति तन्नारुणापदादेतदवयवम्। किं
चिद्द्रव्यपरिच्छेदतारुणशुणेन क्रयः साधयितव्य इति एकहायन्यपिकेन चिदुणेन मे परिच्छेदः कार्य इत्येतावदुपेक्षते उभयो
पेक्षालक्षणसंबन्धः शीघ्रतरं चिदुत्ते तेन नष्टाश्वदम्बरध्वजतपोरेव विनापि षष्ठीसंबन्ध इति सन्निहिताति क्रमेकारणम्। अत्र
वमेव ज्ञायते इति। परिच्छेदश्च स्वतोदात्तेन ग्रहणं स्वाश्रयत्वेन ग्रहणं चा एतदधिकरणसिद्धान्तसूत्रमपिकटंभी प्रकुर्वित्ये

तम्भं
२६

तद्युत्पादनावसरेतसुरुषप्रकुरणे उन्मं चारं व्यातं चेति दिक् अत एवेन्द्रपीताधिकरणं सङ्गच्छते। तथाहि। प्रातः सवनस्य गा य
त्र च्छन्दस इन्द्रपीतस्योपहृतस्योपहृतो भक्षयामीति मन्त्र इन्द्रदेवस्य सोमभक्षण एव नान्यदेवस्य सोमभक्षणे। इन्द्रपीतस्यैव
लिङ्गान्। न चैन्द्राग्नेतुलिङ्गभावाख्यादिति सूत्रात्। डित्यपि स्योमातरि डित्यमातृत्ववदिन्द्राग्निपीते इन्द्रपीतत्वरूपलिङ्गस्य
सत्वेनेन्द्राग्निदेवस्य सोमभक्षणे मन्त्रापत्तिरिति वाच्यम्। अग्नौ भस्मीकृतस्य पानासंभवेनेन्द्रपीतशब्दस्मवतीयातस्युरुषेण
सोमपरत्वस्यायुक्तत्वेन दाभिलक्षणया साधनं कृतं इति चतुर्थी तस्युरुषेण सोमपरस्येन्द्रोद्देशेन दत्तस्येत्यर्थकतयेन्द्राग्न्युद्देश्य
कस्येन्द्रोद्देश्यकत्वाभावेनादोषात्। यत्तु इन्द्राग्निविषये इन्द्रस्याग्निसापेक्षत्वेनासामर्थ्यादिन्द्रपीतइति समासो न स्यादिति
शबरस्वामिनोक्तं तत्रैवोक्तम्। उपात्तपदजप्रतीतिविषयसापेक्ष एव सापेक्षसमसमर्थवदित्यस्य प्रवृत्तेः पतञ्जलिनोक्तत्वात्। विशे
षणस्यायोगान्ययोगव्यवच्छेदफलकत्वेन व्रीहिभिर्यजेतेत्यादाविवेन्द्राग्नैव दत्तइत्यर्थेनेन्द्राग्निदेवत्ये मन्त्राप्रवृत्तेश्च तथा च
सूत्रमेकस्मिन्वादेव तान्तरादिभाग इति। एकेन्द्रदेवस्य एवायं मन्त्रः यथा देवतान्तरसोमादस्यं विभागोऽस्यं प्रवृत्तेश्च दत्तस्यर्थे
विष्वक्पक्षे सोमपरत्वे इतश्चिष्टस्य भक्षणार्थमुद्धृतस्येन्द्रपीतत्वाभावेन तत्संबन्धिलक्षणासोमसंश्लेषे हतस्येन्द्राग्निधिकरण
न्ययोवास्मात् एतच्चाबन्धस्यैव देवतायैदानेन सर्वस्येति भाष्यमते स्पष्टमेव। इन्द्राय वसुमते गं ह्यामीति मन्त्रेण मन्त्रेण

५
रास-

ल.सं.
२६

तासुगोषुचित्रगुरितिअवहारभाववदिन्द्रेणपीतस्यनष्टत्वेनतमादायहविषदन्द्रपीतइतिबहुव्रीहिणाऽअवहाराच्च।नचपूर्वप
दप्रकृतिस्वरेणवनद्वीहिल्वनिर्णयेइतितदर्थमधिकरणरमोवृथेतिवाच्यम्।इन्द्रेणपीतइतितृतीयातत्परुषेपितृतीयाकमे
पीत्यनेनपूर्वपदप्रकृतिस्वरसंबन्धत्वात्देवानामग्निमुखत्वेनेन्द्रायस्वाहेत्यादिमन्त्रेणामौदाहस्येवेन्द्रकर्त्तृकपानत्वाच्चतद
नुपत्तिः।अतःपाथातोदात्तेनलक्षणेत्याशयात्पूर्वपक्षेदानलक्षणायापिचतुर्थ्यर्थेबहुसंख्येन्दुसीतितृतीयान्तेनैवसमासाच्च
प्रकारान्तरेणापिपूर्वपक्षोपपन्नोदानस्यकृतत्वाच्च।किंचदानलक्षणायामपीन्द्रायपीतइतिचतुर्थीसमासोदुर्लभःचतुर्थीतदर्थो
र्थेतिसमासस्यप्रतिपदोक्ततादर्थ्येचतुर्थ्येवप्रकृतिविकृतिभावएवचप्रवृत्तेर्भाष्यसंसमतत्वात्।साधनं कृतेत्यपिनचतुर्थीतद
र्थेति सूत्रे रक्षितग्रहणेनचतुर्थ्यन्तस्यतेनसमासाभावबोधनात्।तादर्थ्यचतुर्थीकारकविभक्तित्वाभावेनतत्रतेनेसमासस्य
दुर्लभत्वाच्च।किंचतेनसमासेपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणैवबहुव्रीहिल्वनिर्णयेऽधिकरणोच्चेदं।नचचतुर्थीतदर्थइत्यनेनत
त्रापिपूर्वपदप्रकृतिस्वरइतिवाच्यम्।तस्यस्वरस्यापिप्रकृतिविकृतिभावएवचप्रवृत्तेर्भाष्यसंसमतत्वात्।प्रतिपदोक्ततादर्थ्य
चतुर्थ्यन्तसमासएवतत्प्रवृत्तेश्च।प्रकृतेतुनतादर्थ्यचतुर्थीउपपदविपक्षेतिन्यायात्।केचन्नेत्रापिसर्वेतिमिषुर्ननेत्रेण
सितमित्येवतदुदाहरणंननुगोहितमित्यन्यत्रनिरूपितम्।अतएवचतुर्थीतदर्थइत्यस्यप्रकृतिविकृतिविकृतत्वात्।

॥॥

...कं भाष्योक्तं सङ्ग-...
...समासे शक्तिमन्ङ्गी कुर्वतां बहु व्रीहावप्यन्यर्थात् लक्षणावधिकरणत्वात् तद्विद्वत्...
...सणेति तत्पुरुषादविशेषः। न च दानार्थकपाथातोर्भावत्तान्तादरीभ्यश्चिपीतदन्द्रेभ्यस्येति बहुव्रीहिर्दानस्यैव सुदुर्बलमिति
...अद्वैताद्यादित्यादीनां शब्दस्य परनिपातद्वयिन बहुव्रीहौ लक्षणादयमिति वाच्यम्। पातेः सकसकतया भेदे कस्यचित्त्वात् अद्वै
...मूलकवयैवं विधेवृत्तिरुभक्त्यन्यालक्षणात्तेपि दुष्टत्वाच्च। तदुक्तं जैमिनिना। सर्वेषां वैकमन्मयेति शायनस्य भक्तिपानत्वात्
...वनाधिकारे हीति भक्तिपानत्वात् इत्यनेन तत्पुरुषनिराकरणं दानलक्षणाविराकरणं च। सवनप्रधिकारो हीत्यन्यस्य दार्थप्रदर्शनमतस्तत्त्वचनसंब
...नां सर्वेषामेन्द्राणां अनैन्द्राणां च द्विविधां समन्त्रकं भक्षणं यथा च न मेक एव च मन्त्रः सर्वत्रेति तदर्थं दत्तित्वात् चोदो स्पष्टमित्यलम्। उपदशाः दशा
...नां समीपे ये सन्तीति विग्रहः। अत्रायं समीपसंख्यावत्परः दशपदार्थस्य स्ववृत्तिदशत्वसमीपसंख्यासंबन्धेनान्वयः दशसमीपसंख्यावत्तद्विधेः
...दशसंबन्धव्यवसायसाधुत्वं शब्दशक्तिरुभावात् संख्यया व्यव्ययेत्यादिसुप्रबलाच्चातएव न वैकादशकमेन प्रत्याख्ययेन सुदृशनां शृङ्गादीनां स
...मोर्दये गवाद्मस्ते प्रत्याख्यन्ते एते नासन्निविशदूरत्रिंशदतिव्याख्यातम्। दैव्यन्नस्योवादिन्नः अन्नवाशब्देनिकल्पार्थकः अन्न
...यैविकत्वो न तु शब्दो भेदः शब्दादियमेन बहुना सपस्वितेर्नित्यबहुवचनान्ता अत्रापि एककालं समन्वित्याह तान्वपिण्डस्य
...संबन्धवरूपो विरोधोऽसते प्रायोयमेव सर्वत्र विरोधो वार्थः क्वचिदेकधिरणवृत्तित्वरूपः यथा शब्देनित्यो न वेति विप्रतिपत्ति-

ल.म.
२८

वाक्ये तस्य शब्दे नित्यत्वविरुद्धानित्यत्वज्ञानित्यर्थः क्वचिदेककालावृत्तित्वरूपो विशेषो यथा व्रीहिभिर्यजेत यवैर्यजेतेत्यादौ वा
 शब्दे विनापितात्पर्यवशाद्देवदत्ते मनास्त्रणापश्यतीति वदेकविशेषविधेर्विशेषान्तरतिषेधफलकत्वान्निरपेक्षत्वलाभेन स
 गुणसंभवादिकल्पे बुध्यते सधुसमभिव्याहृतकारकविशिष्टक्रियायां भिन्नकालिकत्वरूपः अत्र व्रीहिभिर्यवैर्वीषष्टमिति प्र
 मवाक्यस्यागत्यावच्छेदेन यवनिर्गुणव्रीहिकरणकत्वव्रीहिनिरपेक्षमवकरणकत्वसंशयपरमुत्तरमपितथैव परन्तु तद्यागत्व
 सामानाधिकरण्येन तत्परमिर्वाहः अन्येत्तरे वा शब्दे अन्यतरार्थः एवं त्रदयोरपि यागसाधनत्वादिच्छयैकतरग्रहणादेच्छिको
 विकल्पः इदमेवाभिप्रेत्य प्रश्ने वा शब्दः सर्वोत्तमनामर्थान्तरप्रतिषेधार्थः उत्तरे तु स्वप्राप्तिपक्षे तत्प्रतिषेधार्थ इति प्रवादः इति तद्व्य
 नापि द्विन्यन्यतर इत्यर्थः अन्यतरत्वमुपानेत रव्यावृत्तैकत्वरूपन्तच्च क्वचिद्व्यक्तिरतं क्वचिद्धर्मगतं तद्व्यर्थवशात्पुस्तस्य भिन्नमे
 दृश्यान्तरत्वमिति तन्नाशटपटान्यतरमानयेत्यादितः कदाचिद्बुधस्याप्यानयनापत्तेः तदिन्नभेदस्य प्रत्येकं यदपटमिव सुमु
 दितयोरपिसत्त्वादि त्माहुः तत्र धर्मगतमेकत्वमिति पदार्थः पदार्थेनेति न्यायविरुद्धमिति द्विन्यन्यतरेत्यर्थकथं तद्व्यतिरेकमिति
 विना इत्यादौ नित्यबहुवचनान्तनापत्तिः अन्यतरत्वेनानेकबोधे तु यदपटपटान्यतरमानयेत्यादौ द्विवचनायापत्तेः तद्व्यतिरेकमिति
 हेतुतावच्छेदकावच्छेदेन पाक्षिकः समभिव्याहृतार्थप्रतियोगिकाभावोपि वार्थः यथा दीर्घात्पदान्तादौ

॥

तद्विकल्पे उदेश्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनभावाभावबोधोत्पत्त्यानुसाराच्च व्यवस्था। स्यात्तु न वेत्तीदं संशयः।
अधिकरणवृत्तिस्वरूपो विरोधो वार्थः अन्यतरकोटेः सर्वथा बाध्यत्वात् अनेक कोट्युपस्थितिरपि वाशब्दोपयोग्याहारात्
स्यात्तु न तत्के स्यात्प्रतीतेः। अत्रिलेकाधेयानधिकरणत्वरूपो विरोधो वार्थः यथा घटे पटे कासौ द्वयस्यैव त्रयान्वेति
तद्विनादत्तादौ संशयविषयत्वं वार्थः संदेहविषयद्वित्वत्रित्ववन्तइति बोधः त्रित्वेनापि संदेहविषयत्वात् बहुवचनेन दोषि
त्यो न वेत्त्यस्यापि नित्यत्वादिसंदेहविषयत्वर्थः स्वसंशयज्ञापनाय चतथोक्तिरित्याहुः। अपरे तु वाशब्दसम्भिव्याहारे परस्परि प्रति
क्षेपकानेकधर्मवत्वं धर्मिणि गृह्यते तदेव विषयनिष्ठं संशयत्वं तदेव वाशब्दवाच्यमिदमेव विकल्पितरूपतद्विषयकत्वाच्च
ज्ञानसंशयः एवं च स्यात्तु न वेत्तीदं स्यात्तु तदभाव रूपः संशयइति बोध्यम्। द्वित्रादत्तादौ द्वित्रिरूपसंशयसाधनिका क्रियेत्यादि
शिव्या बोधः अतएव भवेद्यदा बहु नान्यनयनं तदा बहुवचनमुपपन्नम्। यदा ह्यवानीयेते तदानसिद्धीत्याशङ्क्यो वैत्युक्ते प्र
बोधेति गम्यते। त्रयो वेत्युक्ते द्वौ वैति यस्म्युक्ते सैषापञ्चाधिष्ठानावागिति भाष्ये उक्तम्। अन्येतरार्थो वाशब्द इत्याशङ्क्यः। केय
दोपि विकल्पो वार्थइति द्वित्रशब्दः केशोचिद्वयोर्वाचकइति शङ्काशयमुक्त्वा संशयोत्र वार्थः न तु विकल्पः विरुद्धानेकविषय
त्वादि मरीस्यपयोयैश्च तद्वित्वत्रित्वाधारैर्वैस्तु संकलनयापञ्चाधिष्ठानत्वमुच्यते इति आह। अनेकं विषयत्वाद् अनेकं वि

पं
५

षय रूपत्वात् विमर्शस्य संशयस्येत्यर्थः तत्र चिद्वलवत्प्रमाणेनेकाकोटिर्बाधे वा यत्र तु न तथा बाधकन्तत्रैच्छिकं पाप्मि कान्त
 शिने क्वचित् यथा वीहियव विषयो क्वचित् वा वस्ययेत्पुं संशयत्वस्य विषयनिष्ठत्वादेव संशयलक्षणपरे गौतमीये सूत्रे तद्वर्ति
 कत्वात् संशयपदे विरुद्धत्वात् संशयते विषयो नेनेति करणव्युत्पत्तिर्दर्शिता विषयोत्र विशेष्यभूतः अतएव प्रमाणप्रमेयेति
 सूत्रे विषयभूतपदार्थेषु संशयस्येति अतएव प्रमादयो ज्ञानभेदानतत्रोक्ताः सात्त्विकसत्त्वार्थविचार्यकार्यमार्ग्याः समर्था द
 मुदाहरत्वासेव्यानितं वा किमुभूयते क्व वा स्मरस्मेरविलासिनीनामिति पद्ये च संशयो वाच्यो निश्चयो व्यङ्ग्य इति प्रकाशे उ
 क्तम्। स संदेहा लङ्कारा द्विकल्पालङ्कारश्च न तेन पृथगुक्तः निश्चयान्तसंदेहा लङ्कारेण गतार्थत्वादित्याहुः। द्विरावृत्तादशद्विद
 शः अत्र मुजर्थीन्तेर्भवेत्प्रवृत्ति क्रियान्तर्भावेण च द्विशब्दस्य वृत्तिविषये वृत्तिः आत्तिजन्मगणने च द्विशब्दो द्विल संख्या
 शिष्टेत्यतिक्ता वृत्तिविषयादशेति बोधः अन्यथा द्वित्वान्वयो न स्यात्। दशलसंख्यायाः संख्येयं प्रत्युपसर्जनत्वादेकत्वत्वेन त
 स्यात्तदन्वयः संख्येयेषुपि नाविरोधात् न हि दशद्वौ भवन्ति तदुक्तं हरिणा न संख्यायां न संख्येये द्वौ दशेत्यस्ति सं
 न संख्यायां न विरोधात् दाश्रये इति। केशेषु केशेषु गृहीत्वे द्युद्धं प्रवृत्तं केश केशि। अत्र क्त्वा प्रत्ययः आहृतं
 मादाय बोध्यः ग्रहणकर्मत्वं च प्रत्यासत्याकेशादिविशिष्टपुरुषयोरेव परस्परग्रहणादिरूपः कर्मव्यतिहासः

यद्वादिपक्रियाच एवं च परस्परकेशाधिकरणकतद्वत्पुरुषकर्मकग्रहणोत्तरकालिकस्थितिकर्तृपुरुषकर्मकक्रियेति
वैशालिकप्रसुद्धादिह्येतिक्वचित्करणत्कचिद्युद्धादिवाचकपदसमभिव्याहारान्निर्णयम् यथा मृंधकि
एतेन कर्णिकर्णप्रथितमप्रशदिति आख्यातकर्मण्यकारणमर्थदंप्र
मित्येतेनार्थसमासोयुद्धक्रियायामेवेत्यपास्तम् । इति बहुव्रीहिः भवखदिराविद्यादावितरतं प्रागद
उद्धतावयवभेदः समुह समासार्थः अतएव चार्थद्वन्द्वद्वितिसूत्रे भाष्ये चार्थविधायमानस्य द्वन्द्वस्य तद्वदेवालि संज्ञा
माशक्यशब्दशक्तिस्त्वभावेन गुणवचनानामिवाश्रयतो लिङ्गवचनानीत्यनेन वा परिहृतम् । बहुव्रीहावन्यपदार्थस्येयात्र
पि चार्थस्यैव प्राधान्योचित्यात् अतएव गोस्त्रियोरिति सूत्रभाष्ये कुक्कुटमयूर्यावित्यत्र ह्रस्वमाशक्यद्वन्द्वे प्रतिषेधो वक्तव्य इ
त्युक्तं समासार्थऽवयवार्थस्याप्राधान्यात्प्रथमानिर्दिष्टत्वाच्चोपसर्जनत्वमितिकैयटे नोक्तं प्रमाणप्रमेयेत्याद्यसूत्रेत्याद्य
शोष्यकारोपि चार्थद्वन्द्वः समासद्वयत्वात् अतः सर्वएते प्रमाणद्वयोविज्ञेयादिति सिद्धमिति वार्तिकं चातेन हि समासस्य चार्थ
द्वितः स्पष्टमुक्त्वात्तत्र समुहस्य स्वलाभः अन्यथा समासान्तरे द्ववचकारा घटितवाक्ये द्ववचात्रापि समासे कथं सर्वेषां
ज्ञेयत्वलाभः अन्यथा समासान्तरे द्ववचकारा घटितवाक्ये द्ववचात्रापि समासे कथं सर्वेषां ज्ञेयत्वलाभः स्यात् एवं च पदाबोधे

ल. मं.

३०

र्थे समासशक्तिरित्युक्तमेवेति विवृणोति पाणिपादमित्यादिसमाहारे तु नुद्रतावयवभेदः समूहो विशेष्य इति बोध्यम् । उद्रतावयव
 भेदत्वं चावयवगतसंख्याद्वारेण च त्वन्तद्विपरीतमनुद्रतावयवभेदत्वसुभयत्रापि द्वन्द्वे समूहोनावयवव्यतिरिक्तः । अथ स्वदि
 र्थेव खदिराविति स्वशब्देरेवाभिधानात् अवयवव्यतिरिक्तस्तु मूर्धन्यमिति शब्दान्तरेणैवोच्यते । एतेनेतरेतरयोगे तदनतिरेकेण भा
 नं समाहारे तु तद्विरेके वेति भेद इत्यप्युक्तम् । यत्नितरेतरयोगे साहित्यं विशेषणं तच्च समुदायशक्यं उत्तरपदलक्ष्यमिति तु बहु
 व्रीह्युक्तरोस्थानिरसनीयम् । समुदायसंज्ञमिति तु नमुक्तम् । अथ पतिप्रतिसंभानं विनापि प्रतीतेः । समाहारे तु तद्विशेष्यं साहित्यस्य
 तरेतरयोग इत्येव । अनेन हि त्वाद्यन्वययोग्यतावच्छेदकसाहित्यमन्तरात्तदन्वयोर्लभः स्यात् । न नूपस्थिते योग्य एव तदन्वयनि
 यमो न तु योग्यतावच्छेदकोपस्थित्यपेक्षा । अतएव घटे न जलमाहरेत्यादौ द्विद्वेष्येव योग्यत्वमन्वयोन तु किंचिद्व्यतिरेक
 रको बोधः । न च षट्काशादित्वादेः प्रत्येकावृत्तेः समुदायावृत्तित्वेनाकाशेपि तत्त्वेनाकाशपदाद्दिवचमाद्यापि त्रिणायसं
 ख्यायाभिव्यक्तिनाथच्छेदकव्याप्यत्वविशिष्टसमवायसंबन्धेन प्रकृत्यर्थे न्वयेतेषां साधुत्वमवश्यं वाच्यम् । अतः किंचिद्व्यतिरेक
 व्युत्पत्त्येव हि त्वाद्यन्वययोग्यतावच्छेदको भवति । धर्मव्याप्यसमवायस्य प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धो न्वय
 मवायस्यैकस्थित्यपि तत्त्वेन तदनुपपत्तिः । अतएव यस्तु नानातस्यैकत्वेन तद्व्याप्यत्वविशिष्टापत्तिः संबन्धोऽप्युच्यते ।

योः सत्त्वेनाद्यतेः क्वचित्स्वभावात्प्रकृत्यर्थतावच्छेदकव्याप्यत्वेऽपि सर्वत्रतत्त्वकल्पनेमात्राभावाच्चममत्तुनदोषः द्वित्वादिसंबन्धस्य प्र-
 त्येकावृत्तेरेवार्थमेव शक्यतास्वीकृत्वा त्वसमूहस्य विशेषतया भावाद्गीकारेण द्वित्वादेः समूह एव भावात्पटावित्यादावेकशेषेऽपि
 द्वन्द्वसमूह एव विशेष्ये तदन्वयः किंच साहित्यस्य विशेषणत्वे प्रमाणप्रमेयेत्यादौ सर्वस्य ज्ञेयत्वासिद्धिरेव सहितद्विच्यदिज्ञाने
 पि शास्त्रार्थसिद्धेः परस्परसहितान्नैसर्वेषां ज्ञेयत्वमित्यस्वसमूहस्य विशेष्यत्व एव सिद्धेः एकस्याप्यज्ञाने समूहाज्ञानात् समूहस्य वि-
 शेषणत्वेऽप्येवमेव न ह्यनेकद्वन्द्वपर्यटयशौ अस्य राशेर्यटं पटमानयेत्युक्ते र्मंसिमानयेत्यतद्वसकलघटाद्या नयनत्रियमे न प्रती-
 यते अत एव समासस्यालिङ्गसंख्यात्वादिशङ्कापरमुक्तभाष्यसङ्गच्छते । तत्र तैत्तदूभाष्यसमाहारविषयं तस्य वाचनिकलिङ्गे कवच-
 नयोः सत्त्वात् तद्विगतलिङ्गसंख्याग्राहित्वाभावाच्च । इतरैतरयोगपदेन च र्समूह एव तस्याश्रयगतलिङ्गसंख्याग्राहित्वेऽप्या-
 वभवतादात्तेन भानं स्पष्टमेवोक्तमायतावतैवोभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वइति व्यवहारः समूहस्यावयवयोः भेदेनाप्रतीतिरिति च दश-
 मभाष्येऽप्यपनकभारोत्थापनक्रियातत्कर्तृत्वं च प्रत्येकसंबद्धमपीतरसाहित्ये नैव बुध्यते त एवैको नोत्थापयति समूह उत्थाप-
 तीति च प्रयोगः । तत्राद्ये एकशब्दे सहायपरः एवं द्वित्वादिकमपि प्रत्येकसंबद्धमेव । इतरसाहित्ये रूपसमूह इति श्रुतत्वात्
 का इतरसाहित्यबुद्धिरेवापेक्षा बुद्धिः अपेक्ष्यते सापेक्षा समूहस्तद्विषया बुद्धिरित्यर्थः । लोके हावित्यादि प्रयोगेऽपि

द्वयसंज्ञानां समूहबोधकत्वमत एव द्वैकशेषयोश्चार्थसमूहभानाङ्गीकारस्तदज्ञाने तद्विधास्यंश्चिदं सहे
पुंशोऽसूत्रेभाष्येषु कंमन्योन्यवाच्यमाश्रित्य सर्वस्मिन् द्यादमः प्रवर्तन्ते इति। अन्योन्यमवाच्यं समवाच्यं संख्ये
वर्तमानं पूरणप्रत्ययान्तपञ्चमादिप्रकृतयः पञ्चादयः सर्वस्मिन् प्रत्ययवाच्यसहितैर्वर्तन्ते तत्र तत्संख्याप्रयत्नस्य प्रकृ
तिवाचकात्तदन्तर्गतस्यैकदेशस्य प्रत्ययोवाचको यथा वांक्षीशाखावृक्षस्यावयव इत्यर्थः अनेन हितत्र संख्यावर्तमानस्य
सापेक्षसमूहप्रतिनिधिपक्षमेवोक्तं सर्व एव द्यादमोन्योन्यमपेक्षन्त इति च तत्रोक्तम्। तत्र समूह उद्भूतावयवभेद एव वाच्यः अ
त एव पञ्चादयो नित्यं बहुवचनान्ता एव ननु द्वितीयादयो निरेकत्वं भेदास्तत्पूर्वका यत्तः। विना तेन न संख्यानामन्या सामस्ति संभवः एक
त्वेन विना द्वितीयादीनामुत्पत्त्यसंभवाद्वितीयादीनामेकत्वं योनिः कारणं चे न विना न्य सामसंभवं दर्शयितुः भेदादिति तस्यैकाः अभेद
सुल्लकैकत्वपूर्वका इत्यर्थः। तस्मादेकत्वमाद्यद्वितीयादयस्तु पदार्थान्तरसंनिधौ तत्पूर्वका जायन्ते। तदेवाह एकत्वे बुद्धिसहिति निमित्त
तद्विद्वज्जन्मनि। एकत्वाभ्यां समुत्पत्त्यसंभवं वा तत्र तीयते। एकत्वद्वयविषया बुद्धिर्द्वितीयादेः कारणं तत्र द्रव्यस्यैव समवायिकारणत्वात्
न्यत्यासत्यभावाच्चासमवायिकारणत्वं संभवेन तस्यानिमित्तकारणत्वं मेव। समवाय्यसमवायिकारणभिन्नसामान्यसमाख्ययानिमित्तमि
त्युच्यते। यद्वैकत्वाभ्यामेव द्वित्वमुत्पन्नमेकत्वे द्वयबुद्ध्या तु तज्ज्ञानमेतदेव मीमांसकमतम्। द्वितीयादिस्वरूपे मतभेदमाह एकत्व

न.मं.
३२

समुदायो वा सापेक्षेऽप्यथ कृपथक। द्वोकयोरिति निर्देशे प्राप्ते रामस्तथासति। एकत्वाभ्यां नापूर्वे द्वित्वमुत्पाद्यते किन्तु तयोः समु
दायवद्वित्वम्। तत्रात्रयवाप्रयोमि। कारवभासः संघाप्रमश्रैकाकासवभासः यथा वृक्षसमुदायो वनशब्देनोच्यते तथैकत्वस
मुदायो द्वित्वशब्देनोच्यते। यद्वा परस्परपेक्ष एकत्वे रावद्वित्वम्। अस्मिन् दूषयति
एकत्वत्रयस्य द्वन्द्वविषयत्वाद्बहुवचनपत्तिस्तथाङ्गीकारे इत्यर्थः। तस्मादेकत्वाभ्यां जनितमन्यदेव समुदायरूपे द्वित्वमैवंत्रि
त्वादयोपि इत्येव न्याय्यम्। ननु द्वित्वादेरेकत्वाद् द्वयोर्द्विवचनमित्याद्यनुपपन्नम्। तत्रोक्तम्। एकोपि गुणभेदेन संघो भेदं प्रवक्ष्येत्।
गुणाः समूहावयवसंघे भेदेन स्वात्मैकस्यापि द्वित्वादर्भेद इति तदुपपत्तिरिति हरिणोक्तम्। ननु पङ्क्तिः विंशतीति सूत्रे भाष्ये विंश
त्यादिषु प्रकृतिप्रत्यययोस्तदर्थे योश्चाज्ञानमिति प्रश्ने द्विशब्दादप्यं दशदर्थमिधायिनः शतिश्च लयौ द्वौ दशतौ विंशतिः विंशत्या
दयोर्दशदर्थे चेत्सामानाधिकरण्याभावेन विंशतिगवमिति समासानापत्तिः। विंशतिगोर्द्वयस्य चासिद्धिः। दशतोर्द्विवच
ने च प्राप्नोतीत्युक्ते सिद्धान्तिनोक्तं समुदाये एते विंशत्यादयो भविष्यन्ति कथं सङ्घ इति वर्तते न च प्राणिसमूहः सङ्घ इति वृक्षाणां वि
शतिरिति न सिद्धेता सङ्घः समूहः समुदाय इत्यनर्थोतरं द्वयोर्दशतोः सङ्घो विंशतिरिति। न च विंशको गोसङ्घ इति वृक्षात्। विंशतिश
ब्देनेव गोसङ्घः स्योक्तत्वात् तत्रैव प्राणिनोऽङ्गीकारेनापत्तेरिति वाच्यम्। इत्याणां द्वयसङ्घः स दशतां दशसङ्घः स दशतो गवामं च प्रा

सः

नामिको भेदो नास्तिके, व लैबु द्यापरिकल्पते अद्विव्यवस्थापितार्थनिबन्धनाश्वशब्दाबुद्धिसेवा...
सास्त्रवेभेदेभेदमवगमयन्तीत्यदोषात्। दशतोः सङ्के. वृत्ताह्निशतिशब्दाद्रव्यसङ्के. परिमाणनिर्णयसिद्धेः वास्तवमभेदमादाप्र
सामानाधिकरण्यंचसिद्धंविंशतिर्गण्यदृतिगण्यंशतश्चतात्विकभेदाभावाद्वा मधिदाशतसङ्के. गुणित्वेनगुणिनासाध्यविशेषणे
गण्यंविंशतिरितिषष्ठीः समुदायाभिधानेसमुदायस्यैकत्वादेकवचनंसिद्धम्। सामानाधिकरण्येपि विंशतिर्गोषद्विंशति
संख्यासमुदितेसमवायिनीननुप्रत्येकंसमाप्तेतिगाबोधनमित्यादिवत्तद्रतैकत्वस्यविशेष्ये आरोपेणैकवचनसिद्धिरतए
वद्रव्यगतलिङ्गसंख्याननुवृत्तिः। प्राक्शक्तादेषांस्त्रीलिङ्गत्वमेकवचनान्तत्वंच। शतस्यतुनंपुसकत्वम्। विंशतीविंशतयद
त्यादित्वेकशेषेसाधेवेतिकैयटसदुक्तंभाष्येतएतेविंशत्यादयः समुदायेसन्तोभाववचनभवन्तिभाववचनाःसन्तीत्यवच
नाभवन्तिगुणवचनाःसन्तोऽविशिष्टाभवन्त्यैगुणवचनेषुकदाचिद्गुणोगुणिविशेषकोभवतियथापटःशुक्लद्विकदाचि
द्गुणिनागुणोविशेष्यतेपटस्यशुक्लद्वीतिभाववचनत्वंसंहननक्रियावचनत्वात्। गुणवचनादत्यस्यतत्सादृश्यात्तच्छब्दव्यव
हार्यादित्यर्थः। गुणवचनाःसन्तद्रत्यादिनातस्सादृश्योपपादनात्। अतएवगोविंशत्यादिषुषष्ठीसमाससिद्धिः। गुणवाचित्वेहिपूर
णगुणेतिनिबन्धः स्यात्। मुख्यगुणत्वेनकैयटादिरुतोव्यवहारस्त्वसङ्गतएव। भाष्यविरोधात्। एवंचविंशतिद्रव्यसमुदायएवविंशति

ल. मं.
३३

त्वमिति भूयन्तरेण प्रकृतिप्रत्ययविभागबोधनायोक्तमात्रथा च द्यादयोपितत्तद्द्रव्यसमूहवचनाइत्युक्तमेव। असमूह एव चैद-
मा। आहीत्सूत्रे भोष्यपि भेदमात्रं संख्या आहेत्युक्तं भेदो वैलक्षण्यमिति कैयटः एकत्वस्याभेदबोधकत्वात्तथा व्याख्यातम्। तदुक्तं
णभेदाभेदविभागापितोके संसर्गानिबन्धनद्वित्वादिभेदव्यवहारकृदेकत्वमभेदव्यवहारकदिति हेला राजः। विलक्षणविला-
णसमूहरूपत्वं च द्यादय आहुः। ३. समूहरूपत्वं चैकशब्द आह एवं च हरिणा कथमेकत्वं समुदायरूपत्वमुक्तमिति चेत्तत्परम्। परम-
तेन तथाभिधानात्। अतएवोपक्रमे संख्यावान्सत्वभूतोर्थः सर्व एवामिधीयते। सधर्मोऽतिरिक्तो वा तेषामात्मैव वा तत्रैत्युक्तम्। स-
धर्मः संख्यारूपो धर्मः अतिरिक्तद्वित्वैशेषिकमते। तेषां हि द्वय्याश्रिता गुणरूपा संख्या। स्वमतमाह तेषामात्मैवेति। सत्वभूता-
र्थानां समूहस्यैव निरस्यन्तभेदाभावादात्मैवेत्युक्तं तथा संख्यात्ववान्। असमूहरूपमेकत्वं समूहरूपं द्वित्वादि। तत्रैव संख्या-
त्वस्याप्यङ्गीकारेण समूहप्रत्ययापेक्षया विलक्षणः प्रत्ययउपपन्नः एतेन यदार्थमात्रादनुयाये विलक्षणप्रत्ययापेक्षितिरित्यपा-
त्तमा संख्यात्वस्य समूहरूपत्वस्य चोपाधित्वाद्द्वित्वपुञ्जराजादयः। तत्र द्यादावनुदूतैव भवभेदः संसर्गात्तद्विपर्ययत्वात्तदाश्रयः।
यद्यसमूहत्वेनाधारताद्विलत्वेन चाधेयता संख्या गते कत्वस्य तु विशेषेणारोपः शब्दशक्तिस्त्वत्वात्तदुक्तं च दशसंबन्ध-
समूहबोधकः अनुदूतव्यवभेदः सविशेषः समूहत्वेन च विशेष्यता संख्या च सर्वप्रत्ययभेदित्वात्तदुक्तं च दशसंबन्ध-
समूहभेदिकासु गतिमादि। ३३

गमः
३३

भेदिकाया क्रियाभेदायका... सर्वस्य भेदिके लुक्तेः एकविंशत्यादयोपि संख्या...
पतेः साहसमुदायादौ स्वाङ्गनदिकार्याभावेति सतम् एवंचेतरेतरयोगे साहिल्यं विशेषणमिति सूत्रेण नादीसंज्ञिका... एतेनोप
पतेः साहसमुदायादौ स्वाङ्गनदिकार्याभावेति सतम् एवंचेतरेतरयोगे साहिल्यं विशेषणमिति सूत्रेण नादीसंज्ञिका... एतेनोप
नेवित्यात् अन्यतरस्यान्यतरत्रान्वयविवक्षायां पश्यधवखदिरोहिन्धीति तु न असामर्थ्यमसमासाप्राप्ते एकरूपेणे कर्तृभेदात्
निरूपयसामर्थ्येणैव निमित्तत्वाद् द्वित्वरूपैकधर्मावच्छिन्नयोरेकत्रान्वयस्यैवौचित्याच्च कर्तृसर्वोभूतिकयेत्यादावपि रो
न्यासमासो नानभिधानात् किंचनात्र हन्तेः एकरूपेण तथा न्वयाभावात् नापित्युरुषस्तत्र तथा सामर्थ्यग्रहणे मानाभावात् नान्य
हन्तइत्यस्य चार्थे सति च या विशेष्यस्य स्वयाविशेष्यान्वये सति हन्तइत्यर्थः सामर्थ्यसूत्रे च तन्नेणेभयविधसामर्थ्यग्रहणेन हन्त
वस्थितं समुच्चयान्वाच्यं योस्तु न समाप्तेन भिधानात् सौमेवसानाद्यपि मादधीयातामित्यादौ सहितयोरधिकारलाभस्तु यत्क
तदेनयासहेति वाक्याद् इत्यपास्तम् स्रुतकसूत्रार्थस्याशाब्दत्वाच्च धवखदिरो वित्यादौ प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थां न्वयित्वेन विभक्तार्थ
ने न्वयापत्तेश्च संनिहितार्थबोधकत्वमिति तु बहुव्रीहिप्रकरणे दूषितम् एवंचेदित्वानन्वयापत्तेश्चान्वयानुशासनिकसंनिधानग्रह
णेन हन्तत्वं प्रत्ययौत्तु शिष्टः सतद्घटकार्थतदर्थे तदन्यतरगतस्वार्थबोधकइति धवेप्यन्वयो यो ग्यनादेर्नियामकत्वाच्चार्थपि

ल-मं
३४

व्यस्यी एजपु रू... पदार्थसमूह... अतएवात्रविग्रहवाक्ये... दार्थद्वित्वच्छक्तिग्राहकमेव... दृशक्तेरभावाच्च... नचचैत्रोभैत्रश्चगच्छतइत्यादावारव्यातोप...
व्यास्यचार्यसमूहस्यैव... त्वकत्वेनसमूहं प्रतीत्याभेदनिबन्धनपञ्चप्रश्ने। सचसमूहः क्वचिद्वास्तवः क्वचिद्वैद्वदत्यन्यत्। पुष्यवन्तादिपदेपिगैमूहःशक्ति
तएवद्वित्वान्वय... त्वुष्यवन्तावित्त्रद्विवचनोच्चारणद्वैकयोक्तेस्तुक्तेषासमूहस्यशक्यतायाः स्पष्टमेवलाभात्पुष्यवन्तपदं चन्द्रसूर्यसमूहशक्ति
... शक्तिग्रहेतो नततएकतरमात्रं... तेषाचार्यःसाहित्यपरंमिन्द्रमामित्यन्यत्... प्रतिपादनाच्चवि

मं

रामं
३४

ल-मं
३५

वं समुच्चये च समं ह्यतस्य किंचिदप्राधान्यं प्रतीयते तत्र एव समं कस्योरेकस्य समुच्चये च त्वेदुःखं दृश्यते इतरैतरयोगे तु मिलितस्यै
कथं भवति चेत्नेतरान्मध्यवस्वदिगैश्चिन्त्योत्यादौ तथैवानुभवात् मेलनं च समूह रूपता अतएव तद्दिग्रहवाक्ये च द्वयप्रयोगः तेन ह्य
न्योन्यस्मिन्नन्योन्यसाहित्यद्रव्यतेनेन समूह रूपता सिद्धिः अतएव चैत्रश्रमेव च तदत्यादौ नित्यं द्विवचना यन्तारख्यातप्रयोगश्चा
कैकत्वेन द्वित्वादेर्विसेपिसमूहबुद्धिष्वप्यगतनानेकत्वैरविरोधात् एकधर्मावच्छिन्नेत्युक्ते रज्ज्वाग्रामं नयतीत्यादौ न समः सः क्वचि
देकचकारप्रयोगे विप्रकारान्तरगृहीततास्यैव शास्त्रस्य रसाहित्यावगतिर्भवत्येवायथासांकाश्यानां पाटलिपुत्रकाणां च पाटलिपु
त्रका अभिरूपतया दत्यादौ स्पष्टं चेदं द्विवचनविभक्त्यैर्भाष्यकैर्मद्योः एवं क्वचिच्चकाराभावे पितृत्वतीतिर्यथा हरहर्नयमानो गाम
श्वंपुरुषं पशुमित्यादौ विरहः पदसमभिव्याहारान्न सतीतिः क्वचिनुचद्वयसत्त्वेपिन तत्रतीति वाक्ये लङ्कारमात्रार्थे वाच्योः
यायदगुर्वेचप्रजापतये चेत्यादौ मन्त्रलिङ्गे न तत्र प्रत्येकं देवतात्वस्यैव प्रतीतेः समाहारेण तु दुर्लभयवभेदे समूहो विशेष्यति एव त
त्र प्रजापतं न सिद्धं इन्द्रश्च प्राणीत्यादिप्रकरणेषु निश्चयमर्थमिति भाष्ये स्पष्टम् पाणिपादं वादयेत्यादौ वा दनं क्वचिनुचद्वयसत्त्वेपिन तत्र
पदाभिव्यक्त्या द्वौ ध्यम् यनुअश्रुमाहारेण च सुदो द्विवचनादित्यनुशासनेनासाधुत्वबोधनाने द्विवचनं तत्रैव स्यात् तत्रैव स्यात् तत्रैव स्यात्
वात् एकवचनविधायकत्वमिति न ह्यशाहारदन्तर्गर्भैतरैतरयोगे द्विवचनान्नपत्तेश्चेत्यलम्

राजः
३५

ल. मं
३६

स्माः सानिप्रमाणेः ननु पावाहक्षामेत्यादौ व्यासे दर्शनात्समासेपिसेतिवाच्यम् तस्य च्छान्दसत्वेन तत्र सुपां सुप्रदत्येव सिद्धिर्भवत्समा
सादृशचनबहुवचसोत्यस्यैतदावश्यकता पूर्वसुपपादितत्वात् समुच्चयान्वाचययोः समासाभावार्थमपिनसा उक्तीत्याऽसामर्थ्ये
नैव तत्र समासकारणात् आङ्ग-श्रवाङ्ग-श्रकालिङ्ग-श्रैतिअङ्ग-बङ्ग-कलिङ्गादौ तद्राजस्य बहुषुतेनेवास्त्रियामिति लुक् तु व द्रा
त्यर्थसमूहमतकसुविवक्षया तद्राजप्रत्ययस्य लुगित्यर्थो न विनापि सिध्यतीति चेत्सत्यम् चेन कृतस्यार्थस्याभावात्समा
रिति भाष्ये एव समासात्तत्र विग्रहे चैव बोध्यं साहित्यं तत्रैव हन्तेन चान्न तथा अहरहरादिपदसमभिव्यवहारेण तस्य तत्र च
चकाराद्योऽप्यत्र कार्यत्वाच्च तत्र चकारप्रयोग इति दिक् उपदेशदन्तोष्ठम् दशमीपोदन्तोष्ठस्माहार इति बोधः समाहारे दश
सिपत्वं च खरिदि संत्वसंख्यासमीपसंख्यावदवयवकत्वेन अत्र बहुषु हेनीनुप्रयोगस्तस्य नियबहुषु लोपान्तत्वेन दन्तोष्ठ
नान्वययोग्यत्वात् इति दन्तोष्ठविद्यादावपिर्षट् ह्यादिसमूहोपशब्दाद्यर्थः एकशेषोऽपि एकशेषविभागे कंच सख्यु प्राणमि
मिह कविभक्ताविति सूत्रमा तच्च दन्तेदयनुवर्तेनादू दन्दविषयम् तेन तत्र शिष्टस्य शिष्यमार्गलुप्यमानायाति धरितेन्यायेन
लुप्यमानार्थवसितासमूह इति ताचात एतन्नदित्वाद्यन्वयः ननु तन्नेपैवेदं सिद्धं तथा हि विधिपुत्रेण पदप्रतिपत्तौ ननु
त्रके विदुर् अर्थभेदाच्च दन्तेदमिते सकृत्त्वोष्ठुट्मापारादिनिगमनाविरहेणानेव

इति संभिव्याहृतैः कषट् प्रयोगे तत्प्रवृत्तात्पर्यग्राहकात्प्रोचः प्रातिपदिकानाम्
 लब्धत्वेनानेकशब्दैकानुसंधानेन कर्मवाचिविशिष्टेनानेकार्थसमूहबोधः यथा सान्यश्येत्यादेः
 अनुसंधानेनेकार्थबोधः समस्ततयैकदेशस्थानेकस्यैकानुसंधानासंभवात् यदातत्रापस्वनेक
 समान्येति तत्र तु सुखितेदुःखितेचेतसिदवदहेन राशिस्तुहिनदीधितिरित्यादावेकानुसंधानेन वि
 त्रवक्राश्रोतुः शब्दश्रुत्यानुसंधानद्वयं भवत्विति तात्पर्येणैकोच्चारणेपि श्रोतुरनुसंधानद्वयेन क्रमेण
 तत्र श्रोतुः शब्दावृत्तिर्वक्तुस्तु तत्रेणोच्चारणमिति बोध्यम् एवं चेदृशे विषये तन्नावृत्त्येक
 च्छिकविकल्पपरतत्प्रवृत्तात् संशयाघटं पटं चानयेत्यादावपिसमुच्चयार्थकचशब्देन क्रमेण बोधेतात्पर्योत्
 अक्षाभज्यन्तांभस्वन्तादीभ्यन्तादिदौ संभिव्याहृतानेकपदप्रयोगरूपात्तात्पर्यग्राहकाद् विभक्त्यन्तानामेव तन्त्रं बहुत्ववतान्
 तत्कारकशक्तिमत्तंभिन्नभिन्नक्रियान्वयितया बोधेन श्रोतुरनेकानुसंधानादो धद्व्यावृत्तिरेव प्रातिपदिकतन्त्रमेव तु नात्र एक
 क्रियाद्यन्वये एव वृत्त्यसत्त्वात् तदुक्तं रुद्रैः सकृद्वृत्तिः शब्दः सकृदर्थमयतीति सकृदर्थमित्यादेरेकवारमेव प्रतीतिजनयतीत्यर्थः सा
 प्रतीतिरेकार्थविषयानेकार्थविषयावेत्यन्यत् गङ्गायां मीनघोषवित्यादावनेकार्थस्य युगपदुपस्थितेः यत्तु सकृदर्थमित्यस्यैकमर्थ

ख. मं.
३७

बोधयतीत्यर्थे प्रतिपत्तौ क्रियाभ्याह निगणनद्वयधिकारे एकशब्दो मुच्यते ससकृदादेशश्चेत्यर्थकेनैकस्य सकृच्चैति सूत्रेण निष्पन्नस्य सकृच्छब्दस्योक्तार्थकत्वाभावात् एकवारमित्यर्थकत्वात् अतएव सर्वदिस्त्रैतेन सूत्रेण सर्वादीनां सर्वनामसंज्ञाविधीयते ये सर्वार्थस्ते रवौदय इति गणपाठश्च विशेष्यते इत्युक्त्वा सकृदुच्चरितं इति ङुस्त्विति मूलकतया कथं पुनरेकेन यत्ने नोभयं लभ्यमिति कशेषनिर्देशादिसमाहितम् अत्रैकशेषेणोच्चारणादित्यर्थकेनैकशेषनिर्देशादित्यनेन वक्तुः शब्दद्वयस्य बुद्धिस्य तथा बोधकशब्दप्रज्ञानभवेत्त्विति वक्तुं तस्य दर्शितत्वं तन्वस्य लक्ष्यानुसारात् श्रोतुं गृह्यति तद्वलेन पुनरनुसन्धानादर्थद्वयप्रतीतिरिति तदर्थः एतेन सति तात्पर्ये एकशब्दज्ञानेनापि समूहालम्बनविधयोपस्थितानेकार्थानामनेकैः संबन्धैः समूहालम्बनालम्बनो बोधद्वयस्य सम्यग्ज्ञानमित्यादौ विनाप्यवृत्तिबोधद्वयपास्तं तथा नुभवाभावात् उक्तभाष्ये एकेनाप्युभयस्य लभ्यत इति सम्प्रदानात् यारीत्यादौ ये उक्तप्रयोगस्यासाधुत्वबोधनाच्च शब्दस्य रूप्यं च तन्न बीजम् अर्थभेदे पि शब्दस्य मिति न भेदस्यैकस्य रस्य पारप्रकृतौ तैर्न शब्देनैकवृत्तगतानेकफलन्यायेनानेकार्थसंबन्धेनानेकार्थबोधादर्थतन्त्रमित्याहुः वस्तुतस्तु तानायाति धर्मस्य शब्दभेदे पिलोकां नानभेदप्रतीतिः पदादिषु पदस्युपिनभेदः अर्थभेदाभावात् बोधनिर्णयने कशब्दज्ञानेनैकशब्दस्यैव अर्थभेदे न शब्दतन्त्रार्थतन्त्रयो रूपपत्तिर्न युक्ता तस्मान्मतद्वये पि शब्दस्य परिहृत्य सह त्वेशब्दोन्वय

रामः
३७

अस्य च लोकोक्त एवेकस्याने कार्यत्वे द्विशब्दे शब्दव्यर्थेन ह्यसती बोधकत्वशक्तिः शास्त्रेणोक्त्या प्रतिदितिः संप्रति प्रत्यर्थशब्द
मिथ्यात्वव्यक्तिः किंच प्रत्यर्थशब्दनिवेशने कोशबोधनायने कशब्दप्रयोगे प्राप्ते एकशब्दप्रारम्भ इति नान्यथा कार्यत्ववाच्य
न एवं च लोकोक्त एवेकस्याने कार्यत्वे द्विशब्दे शब्दव्यर्थेन ह्यसती बोधकत्वशक्तिः शास्त्रेणोक्त्या प्रतिदितिः संप्रति प्रत्यर्थशब्द
निवेशनादिः स्वस्वार्थे प्रत्यायनेनेव प्रत्यर्थशब्दनिवेशस्वीकारात् अर्थवर्धे प्रत्यर्थानर्थान्प्रतियच्युपि प्रत्यर्थमेवेति भाष्यात् अर्थ
भेदाच्छब्दभेदे इत्यस्यापि स्वस्वार्थभेदान्च्छब्दभेद इत्यवार्थः अर्थार्थद्वयबोधकवृक्षादिशब्देभ्यो यदर्थप्रतिपादेकवृक्षादिशब्दाभि
नाः सर्वथैकशेषसूत्रेण व्यर्थमिति चेन्न अर्थमर्थप्रतियत्तस्यापि प्रत्यर्थत्वेन घटघटावित्यादिवारणार्थे सरूपाणां द्वन्द्वविषये एकशे
ष एवेति नियमार्थं तत्सत्वात् द्वन्द्वविषये इत्युक्तेर्व्यपेक्षायांचकारगर्भवाक्यसिद्धिः एवं च प्रातिपदिकतन्त्रं सहविवक्षाविषयमेतन्नै
कशेषव्यवहारो मुख्यः असहविवक्षाविषये विभक्त्यन्ततन्त्रे एकशेषव्यवहारो गौणः यथा सर्वोदिसूत्रे भाष्ये एकशेषविषये तु द्वै
वयवभेदसमुदायस्य न कदापि विशेषतानभिधानान् अतएव न पुंसकस्य न पुंसकनेति सूत्रे एकवच्चास्यान्यतरस्यामिति चरिता
र्थद्वन्द्वस्यानभिधानमाश्रित्य तु सूत्रं प्रत्याख्यातमाकरे एतदेवाभिप्रेत्य तन्त्रत्वमैकरूप्येण भवेत्तुल्योपकारतः उपकारान्यथात्वे
तु भवेदावृत्तिसंज्ञामिति मीमांसकाः तत्र शब्दविषये तुल्योपकारत इत्यस्य तुल्यकालमुपकारतो न्वयत इत्यर्थः विद्वन्मानसेत्या

ह्यंश्व ब्राह्मणी च ब्राह्मणावित्यादौ पुमान् स्त्रियेत्यादिनेक शेषः अत्र च पृ स्वस्तीत्वाभ्यां ब्राह्म
विस्त्वे ब्राह्मणी वधे विब्रह्म वधोक्त प्रायश्चित्तपत्तिरिति वाच्यम् उत्कृष्टापकं ब्राह्मणवधे वधतद्वि
भो नरी पुत्रो श्वसुरावित्यादौ द्रष्टव्यमिति केचित् भाष्यानुसारिणस्तु स्वस्तीदिष्वप्येक शेषविषय
तिसूत्रभाष्योक्ते भ्रातरावित्यादौ भ्रातृत्वे नैव स्वस्तीदिबोधस्तस्यान्तत्वारोपात्। पितरावित्यादौ पितृत्वे नैव कुमारीपि पितृत्वादिने
बुमात्रादिबोद्धे बोधः प्रकरणादिवशाच्च विशेषवसायः कदाचित्पितृद्वयस्यापिततः प्रतीतेः। गार्ग्यादित्यमदावपि मूनिगर्गगोत्रत्वा
रोपेणानेनैव रूपेण मूनापि बोधः ब्राह्मणावित्यादितो ब्राह्मणत्वेनैव ब्राह्मणी बोधस्तद्रूपारोपात् नतु वत्तद्रूपेणानुभवविरोधात्। स
कत्रकृ प्लशक्तिकस्यार्थान्तरे वृत्तिकुर्मने गौरवाच्च। पिताभ्रातेत्यादितस्तु न तथा बोधः। एकशेषविषये एव तेषां स्वप्रवृत्तिनिमित्त
रोपेणानादिबोधकत्वस्य शब्दशक्तिस्वभावसिद्धत्वात् भाष्यात्तथैवलाभाच्च। सूत्रमतमप्येवमेव। सूत्राणितु द्वन्द्वनिरुत्थर्था नी
त्याहुः। इत्येक शेषः। घटमिच्छति घटीयति देवदत्तद्रव्यादौ क्यजिर्थे इच्छा एकदेवदत्तकर्त्तृका स्वसंबन्धि घटकर्मिकेच्छेति
बोधः स्वसंबन्धित्वादिभानं शब्दशक्तिस्वभावात् महान्तं पुत्रीयतीत्योदितु न असामर्थ्यात्। सुपआत्मनः क्यजिति सूत्रेणैषि
त्संबन्धीच्छा कर्मवाचकादिच्छायां क्यजित्यर्थकेनात्र क्यत्तस्य पदविधित्वं स्पष्टमेव। पुत्रकाम्यतीतिकां म्यजन्तेप्येवमेव विस्त

ल-सं: ३८

यतिद्विजमित्यादौ उपमानवाचकात्कर्मणोपमानादाचारद्वयनेन क्यच्उपमानत्वमत्राचारनिष्ठमेवंप्रत्या
सत्तेः। चैत्रकर्त्तृकोद्विजकर्मकोविस्तुकर्मकाचारसदृशआचारद्विवोधः तत्रप्रत्यासत्याविस्तुकर्मकाचारोपिचैत्रादिकर्त्तृकएवाकृत्सा
यतेचैत्रद्वयत्रकृत्सद्वाचरतीत्यर्थेक्यङ् अत्रकृत्कर्त्तृकाचारसदृशचैत्रकर्त्तृकाचारद्विवोधः विस्तुद्विजयोः कृत्सचैत्रयोश्चोप
मानोपमेयभावार्थः अन्येतु उपमानत्वकर्मयन्तरनिरूपितकर्मत्वादिचाचारनिरूपितंप्रत्यासत्तेस्तएवचाचारस्यसाधारणध
र्मत्वमातदुक्तं सुपआत्मनद्वयत्राकरेआचारक्यजन्तादावुपमानकर्मयन्तर्भूतमुपमेयकर्मदिनासकर्मकत्वंसकर्त्तृकत्वंचेति एवंचो
पमानविस्तुकर्मकाचारउपमेयद्विजकर्मकादत्यादिरीत्याबोधद्व्याहुः। सुपर्वभिः शोभितं त्रि विष्टयंभारतयते इत्यादौश्लेषेणाभेदबु
देरिबशब्दरूपसाधर्ष्येणसादृश्यबुदेरस्युपपत्तिर्बोधा। अत्रसर्वत्रपदविधित्वेनैकार्थीभावसामर्थ्येएवसाधुत्वात्तद्विरः कृत्सायद्व
त्यादिनाशब्दशक्तिस्वभावाच्चप्रकृत्यर्थस्यापिज्ञात्वेनमानात्वाकारणस्यसूत्रं करोतीति व्याकरणस्येवैवमन्वितस्यैवव्याकरणस्यो
करणसूत्रयतीत्यादौकर्मत्वंहेतुमतिचेतिसूत्रेइहव्याकरणस्यसूत्रं करोतीतिवाक्येपष्टीव्याकरणस्यैवैवमन्वितस्यैवव्याकरणस्यो
होःसोसूत्रव्याकरणयोरभिसंबन्धः सउत्पन्नेप्रत्ययेनिबर्त्ततेस्तिचकरोतेव्याकरणेनसामर्थ्यसितिः। तत्रप्रत्यासत्तेःचैत्रयोश्चोप
हणंसापैस्तेभ्योपि विधानार्थमित्याकरञ्च। प्रातिपदिकप्रकृतिकर्त्तृकोपिसमर्थादेवोत्यन्तिः अहं पदं

५ रामः ३८

अथ न्यत्र विस्तरः ऐवंतदस्यां प्रहरणमिति काडायां णः सोस्यनिवासः सांख्यिन्यौ र्णमासीत्येवंजा...
हरणोद्वबोधनिर्णयो बोध्यः तेन प्रोक्तमन्वत्रविप्रोक्तमन्वचाध्यापनेन प्रकाशितत्वमा सुशर्मणः ध्यादिते...
गात्मानचकृतत्वमां रुसिप्रुर्धदत्येवसिद्धेः यद्यप्यर्थो नित्यो यो त्वसौवर्णानुपूर्वीसाऽनित्यातद्देदाच्चैतद्देवतिकाठकंको... प्रकमितिभा...
ध्यात्प्रलयेऽन्वारपित्पुरुषाभावादानुपूर्वीविनाशेनपुनरुत्पद्यक्रषयः संस्कारातिशयाद्देदार्थस्मत्ताशब्दरचनाधिदधतिआनु...
पूर्वीभेदादेवह्यर्थोभेदेपिकेषुचिकाठकादिव्यवहारस्ततश्चकठादयोवेदानुपूर्व्याः कर्तारः प्रवक्तारश्चेति के... प्रोक्ते श्वकृतत्वाश्रतेः।
अथोत्रर्द्वेश्वरः तत्रैवमुख्यतया सर्वदेदेतात्पर्यात्वेदैश्वर्यैरहमेववेद्यदितिगीतोक्तेः। सास्पदेवतेतिसूत्रोक्तमन्ववर्णादिभ्यश्च।
यनुज्योतिष्टोमादिरूपैर्ष्यः समाननमंरूपत्वान्नित्यः आनुपूर्वीतुभिन्नरूपत्वादनित्येत्यर्थेद्वितानाकृतेग्रन्थेदत्येवसिद्धेतेनप्रोक्त...
मितिष्यर्थमिति शङ्कायां ननु च नित्यानिकृन्दांसितेनतेषांकृतत्वाभावात्तेनासिद्धिरित्येकदेशिनोक्तेयद्यप्यर्थो नित्यदस्याद्युक्तमर्थ...
स्याकृतत्वेपिवर्णानुपूर्व्याः कृतत्वात्तेनेवसिद्धमिति तदाशयः तद्रीत्याव्यख्यानेतुतादृशनित्यत्वेपिकृतत्वावाधात्तद्वैरवोविफलए...
चस्यात् अनित्यानिकृन्दांसीत्येवचवदेतयात्वसौवर्णानुपूर्वीत्यनेन सर्वबोध्यार्थानुपूर्व्याऽपिसंग्रहः अनित्यत्वकाप्यभेदेनतद्दृ...
यतितद्देदाच्चैतोश्वरेतनकिञ्चिन्निरूपिताभेदः सर्वरूपत्वात्तस्येतिवेत्ता। माधुरेणप्रकाशितायांतदकृतायोः ह... पशुरीत्यस्यसिद्ध...

ल-मं- ४३ र्थमस्यावश्यकत्वात्। प्रोक्तशब्देन स्वकृतं परकृतं वा यत्प्रथमप्रकाशितं तदुच्यते। न च सुश्रीयस्तथा प्रकाशका इत्यदोषः त
 त्रकठादयः संस्कारातिशयाद्देदार्थं तद्दोषकं वैदिकशब्दानुविद्धमेव स्मरन्त्यतश्चीन्दसशब्दाविच्छेदः। आनुपूर्व्यं शसवान्यत्वेय
 यपीदानौ मानुपूर्वीव्यत्यासेनाप्यदृष्टहानिस्तथापितत्तपोमाहात्म्यात्तत्कृतानुपूर्वीव्यत्ययोनादृष्टहानिकरः भाष्यवर्णानुपूर्वीत्यत्र
 वर्णशब्देन पदमुच्यते। आनुपूर्वीमात्रभेदोक्त्यापदानितान्येवेति सूचितम्। तथा च स्मृतिः प्रतिमन्वन्तरं चैवाश्रुतिरन्याविधीयते इति
 स्वयंभूरेषभगवान्वेदो गीतस्त्वया प्रोक्तः। शिवाद्याः ऋषिपर्यन्ताः स्मर्त्तारोऽस्य नकारका इति। युगान्ते तर्हि तान्वेदन्तेति हासान्महर्षयः। ले
 भिरेतपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयंभुवेति च। तत्राद्यास्मृतिरानुपूर्वीभेदादुपपन्ना अन्ये चार्थनित्यत्वादुपपन्ने। तथा व्यासस्मृताः। सृष्ट्या
 दौ ब्रह्मणो वेदासु खेभ्यश्च विनिर्गताः। तत्रैव चलयेयान्ति प्रलये समुपस्थिते इति। विसृष्टपुराणेऽपि। हापरे हापरे विसृष्ट्या स रूपी म
 हासुने। वेदोक्तं सब्रह्मकुरु ते जगतोहितः। वीर्यं ते जो बलं चाल्यं मनुष्याणामवेक्ष्य वै। हिताय सर्वभूतानां वेदभेदं करोति सः। हा
 परे इत्यस्य हापरे इत्येतत्सन्धं शेषित्यर्थः। हापरे तु पुरावृत्ते मनोः स्वयंभुवेन्तरे। ब्रह्मामनुमुवाचेदं वेदं न व्यस्य प्रजापते इति वायु
 क्तः। आद्यो वेदश्चतुष्पादः शतसाहस्रसंमित इति। शतशब्दोत्रानन्तवाची अनन्तावेवेदा इति श्रुतेः। चतुष्पादोऽस्य ज्ञेयः सामाथर्ववे
 दः। पः तदाद्ये वेदे परस्परं श्लिष्टमिति तदा शयः इति शाखाः प्रसंख्याताः शाखाभेदास्तथैव चाकतीर्यैव शाखानामेति चतुष्पादोदितः ४३

इति च तत्रोक्तम्। अतश्च देवीपुराणे स्वयंभूरे प्रभगवान् इत्यादिकमुक्त्वा कथं देवीवेदमाता एतत्कौतूहलं ममेति मनुष्येभ्यो ज्ञेयं
न किं वा शक्तिर्देवीरूपा प्रकीर्तिता। मातृका तु क्रियाशक्तिः क्रियासातमरूपिणी। संप्रसूता एव गीस्तु स्वर्णनिभे देवः। क्रियारूपा भ
वेदेकैवेदमाता ततो भवदिति ब्रह्मण उसरेण वर्णानां जन्यत्वं तद्गणवेदस्य जन्यत्वं च स्पष्टमेवोक्तम्। अंतर्धाकार प्रभवावेदादत्यपित
त्रोक्तं तदर्थं कृत्वा वर्णसमष्टित्वादुपपन्नमे। उर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राद्वरव्ययम्। कृन्दांसि यस्य पर्णानीति शीता वाक्यात्
पिच्छं सामं सितं तस्य संसारं रक्षावयवत्वेन तेषां वर्णनात्। ईश्वरप्रतिपादकपुराणानानुवेदत एव ज्ञात्वा बुद्धिपूर्वे रचनमिति
विशेषः। तस्मान्नपस्तेपानाच्चत्वारो वेदा अजायन्तेत्यादौ जनेः प्रादुर्भावमात्रमर्थो नत्वभूतप्रादुर्भावः यो वै ब्रह्माणं विदधाति पूर्वयोवे
वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै इति श्रुतेः प्रकृतं च तदर्थानुसन्धानानु कूलशक्तिदानमेवात्र बोध्यम्। अत एव सर्वेषां अनुसनामानिकर्माणि च
एथक् एथक्। वेदशब्देभ्य एवादौ एथक् संख्याश्च निर्ममे इति वेदेभ्य एव सर्वज्ञानपूर्विका सृष्टिरुक्ता सङ्गच्छते। कथादीनां पुनरु
त्पत्तिरपितन्नामकत्वमात्रेण कल्पे कल्पे विनश्यन्ति तन्नामानो भवन्ति चेति देवीपुराणार्त्। अत एव व्यासादीनान्तत्तदधिकारान्ते मुक्ति
श्रवणेन न विरोधः। अन्येतु पदानां ज्योतिष्माद्यर्थस्य च नित्यत्वं समतया प्रवाह नित्यत्वेन। तथा च व्याससूत्रं समाननामरूपत्वाच्चा
रत्तावप्यविरोध इति। आरत्तौ आनुपूर्व्याः पुनः पुनरुत्पत्तावपि वेदस्य नित्यत्वेन विरोधः समाननामरूपत्वात्। नाम्नां पदानां रूपं

ल.मं.
४४

णामर्थानां च समानत्वाविति। एवं च नामरूपप्रवाहानुच्छेद एव नित्यत्वमिति तद्भावः वेदोपि मायापरिणामविशेष एवेत्याहुः। ईश्वर
निर्मितत्वेऽपि तन्निर्मितर्हिरण्यगर्भवदेकस्य स्वयंभूत्वं बोध्यम्। एवं च वक्तुं पुरुषकलङ्कशङ्कराहित्येन वेदः प्रमाणमेव। किंच तदु
क्तुं स्वधर्माधर्मफलस्य तत्फलतारतम्यस्य च लोके प्रत्यक्षतः कस्यचित्तुरित्वं कस्यचिद्गुणः खित्वं कस्यचिद्भौतपालत्वं कस्यचित्त
कुलपालकत्वमित्येवंरूपेणानुभूयमानतया प्रामाण्ये सिद्धे आयुर्वेदाद्यंशे चानुभवेन प्रामाण्ये सिद्धे द्वांशेऽपि प्रामाण्यमेव सिं
ध्यतितस्य किंचिद्गुरुषां ज्ञेयत्वाच्च न पौरुषेयत्वम्। योगिसामर्थ्यमपिन्द्रियविषयेष्वेवातिशयजनकं न धर्माधर्मादिप्रत्यक्ष
जनकं किंचित्त्वतीतधर्माधर्मजनकक्रियाविषयमेव तेषां प्रत्यक्षन्तत्र तत्र स्मर्यते। किंच निर्दुष्टसर्वज्ञेश्वरश्वासप्रश्वासरूपत्वान
तत्र प्रामाण्यं शङ्कराभ्यां पौरुषेयत्वं त्विदं मया कर्तव्यमिति बुद्धिपूर्वकं यत्नेनाकरणात् एतावतैवाकर्तृकत्वं व्यवहारः। वेदजनकत्व
वदेव च जगज्जनकत्वस्यैश्वरस्येति बोध्यम्। शाक्याद्यागमास्तु नैवं तेषां बुद्धिपूर्वमोहनार्थत्वेन कृतत्वस्मरणात्। तदुक्तं सूतसंहिता
याम्। श्रुतिः सनातनी साध्वी सर्वमानोत्तमोत्तमा। प्राह चाद्वैतनैर्मल्यनिर्विकारत्वमात्मनः। ततः सर्गादिचाप्याह चैशानाचेतन
यदासानादिभूतैव तदा मानमतीव सा। स्वतश्च परतो दोषो नास्ति यस्माद्दिजर्षभाः। अस्ति चेद्द्वयद्वारस्य लोपस्य प्रत्यक्षं। परतः ४४

५
रामः
४४

घनदोषोस्ति परस्याभावतो द्विजाः। स्वतो दुष्टोपिशब्दस्तु मानमत्रा प्रसङ्गमात्। इतिवासी तु वा नैव मुनीन्द्रः सुख्यदर्शनः। स्व
 दोषः कथं मानं भवत्यन्यस्य सङ्गमात्। अन्ययोगेन योभावो यस्य प्राज्ञाः प्रसिध्यति। सतस्य चान्त एव सत्त्व स्वभावः कथं च
 न। ज्ञेया कुसुमलौ हित्यं विभाति स्फटिके भ्रंशम्। तथापि तत्र लौहित्यं भ्रान्तमेव न वास्तवम्। अन्यत्रान्यस्य धर्मस्तु प्रतीतो विभ्रमो
 मतः। आञ्जापेक्षतया शब्दः प्रमाणं न स सर्वथा। अनाप्तयोगाच्छब्दस्य प्रामाण्यं मुनिपुङ्गवाः। तिरोभूतं स्वतः सिद्धं स्वनाशायैव के
 वलम्। यदासांशं कुर्यात्। तदापि श्रुतिरस्ति काः। प्रमाणं सुतरामाप्तम एव महेश्वरः। सर्वदोषविहीनस्य महाकारुणिकस्य
 च। सर्वज्ञस्य च शुद्धस्य कथं दोषः प्रकल्पते। सर्वदोषविशिष्टस्य निर्घणस्य दुरात्मनः। अल्पज्ञस्य च जीवस्य दृष्टानास्ति हि सत्तमाः। अ
 तः पक्षद्वयेनापि वेदो मानं न संशयः। वेदोनादिः शिवस्तस्य व्यञ्जकः परमार्थतः। अभिव्यक्तिमपेक्ष्यैव प्रणेतेत्युच्यते शिवः। ईश्वर
 स्य स्वरूपे च जगत्सर्गादिषु द्विजाः। अतिन्द्रियार्थेषु मानं तु श्रुतिरेव हि। श्रुति सहाप्यरहितमनुमानं न कुत्रचित्। निश्चयात्साधयेद
 र्थं प्रमाणान्तरमेव वा। मुने वेदो महेश्वरः प्रमाणं सर्ववस्तुनि। अन्यथानजडः शब्दोतीन्द्रियार्थस्य साधकः। अत्यन्तमलिना नान्तु प्रा
 णिनां वेदमार्गतः। पञ्चरात्राद्यो मार्गाः कालेनैवोपकारका इति। तत्र वेदप्रामाण्यं साधयितुं शब्दमात्रस्य प्रामाण्यं साधयन् शब्दस्य
 स्वतो दोषो नास्तीत्याहास्ति चेदिति स्वतो दुष्टस्यैवाप्त संबन्धात्तद्वत्प्रामाण्येन प्रमाणत्वमित्यसङ्गतमित्याह स्वतो दुष्टोपीत्यादि। तद्

ल-मं- ४५ त प्रामाण्यस्य भ्रमविषयत्वेन वस्तु सिध्यनि यामकतापत्तिरिति भावः। किंच सापेक्षशब्दस्य प्रमाणत्वे तदा सत्त्वं केन चिद्मानेन ज्ञातव्यं
 तत्र प्रामाण्यमपि मानान्तरेणेत्यनवस्था तस्मात् स्वतः सिद्धमेव शब्दस्य प्रामाण्यमनाह बुद्धि प्रभवत्वरूपकारणदोषेण तिरोभूतं क्रिय
 वेदति नवञ्जकादिवाक्यस्य प्रामाण्यमिति भावः ईश्वरोभोक्ता तद्रूपमेव ईश्वरस्याप्युत्पत्तेमानमाह सर्वदोषविहीनस्येति। तत एव सर्वज्ञत्वन्तर्हीनत्वं च केना
 पित होषाद्यसाक्षात्कारात् शंकरकृतत्वं खण्डयति। ईश्वरस्य स्वरूपे चेत्यादि। ईश्वरश्चित्स्वरूपस्तन्निर्मितं जगत्तद्रूपमेव जगत्त
 द्रोग्यं तथा प्रपञ्चो बाध्य ईश्वरज्ञानन्तं बाधकं परस्परं च बाध्यबाधकभक्तत्वं च विरुद्धकारित्वस्वभावमायावशाद् इत्याद्यर्थेषु श्रुतिरेव
 मानमेवं च तत्कृतत्वेन प्रामाण्यसिद्धिस्तस्य प्रमाणत्वे च तत्कृते श्वरसिद्धिरित्यन्योन्याप्रयत्न इत्यर्थः। अत एव देवीपुराणे सुहितः प्राणि
 मां त्रस्य शिवे न परमात्मना। खट्वां जिघांसता वत्स आयुर्वेदः प्रकाशित इति शिवस्य तत्र काशकत्वमेवोक्तम्। खट्वां खट्वा सुरम्। शु
 द्धानुमानात्तत्सिद्धिर्नेत्याह श्रुति साहाय्येति। कुतर्कशुद्धकलङ्कग्रासादिति भावः। श्रुतिविरुद्धत्वानुमानमनुमानाभास एवायत्सु
 नरसुमानं प्रत्यक्षागमविरुद्धं न्यायाभासः सति न्यायभाष्ये क्तैः। वेदमार्गतः सार्वविभक्ति कस्तसिः वेदमार्गेणेत्यर्थः। हीनानामि
 ति शेषः। अत्रादय इत्यादिनाशक्यादयः तेनैतेषां वेदतुल्यतानिरस्ता। अत्यन्तमलिनानामित्यनेनोदितानुदितहोमवदधिका
 रिभेदेन प्रामाण्यव्यवस्थोक्ता। शाक्याद्यागमानामप्यात्मज्ञानोपयोगितयात्यन्तमलिनान्प्रति प्रामाण्यमस्येवेति विरोधेनैव संस्था

५
 रामः
 ४५

दित्यधिकरणेभट्टपादेरप्युक्तमकिंचवेदोक्तार्थे बाधनिश्चयाभावेनगुरुतरत्वेनचाप्रामाण्यकल्पनापेक्षया प्रासाप्येकैवैवेचित्ता
 प्रोशाप्यस्यस्वत्वेग्राह्यत्वाच्च। एवंमानमात्रेपितस्यचमायापरिणामस्यवेदस्यसमायोभगवानीश्वरोधिष्ठातृतेमचान्तर्यामितयाव्या
 प्रःसंइत्यस्माच्छब्दादेतदर्थबोधोभवत्वितिमायारतिरूपातदिच्छापितत्रान्तर्भूतेतिविवक्षाविद्योर्निवाहः। सुनेवेदोमदेशेद्धर्त्या
 दिसूतसंहितोक्तेःग्राहाधिकरणवार्तिकेपिशब्दब्रह्मात्मनोप्येवंसर्ववेदानुसारिणःविवक्षावाऽविवक्षावावक्तव्याविधिशक्तितदिति।
 शब्दब्रह्मवादाभ्युपगमेतुब्रह्मणोऽपिसर्ववेदात्मकदेहाधिष्ठातृत्वादिवक्षाविवक्षेवक्तुंशक्येतेचविधिशक्तितो ज्ञायेतेदृत्यर्थइतिग
 णककृताप्रघट्टकान्तरेपिशब्दब्रह्मेतिपञ्चेदंशास्त्रंवेदाख्यमुच्यतेतदप्यदधिष्ठितसर्वमेकेनपरमात्मनातेषामन्तर्गतेच्छानांवा
 क्यार्थप्रतिपादने। विवक्षाचाविवक्षाचज्ञायतेशब्दशक्तितदिति। सन्तरेभाष्येप्युक्तंसर्वचेतनावदिति। यादृशीचानुपूर्वीकृतादिकृ
 तानज्जातीयमेवाध्ययनंधर्महेतुः। अन्यथावाग्यजुतयानर्थहेतुःएतदभिप्रायेणैवश्रुतिरव्यभिचरितस्वरवर्णानुपूर्वीकाइत्याहुः।
 अणव्यत्ययाच्चपुरुषस्यस्वातन्त्र्यंवेदे। सर्वेदानुपूर्व्येकैवकेनाप्यकृतैवेतिनव्यमीमांसकभ्रद्वाजाड्यान्तुतदर्थकस्यतदीयार्थव
 चसोनुपलम्भान्महाभाष्यकारादिवचनविरोधाच्चानादयंवेदत्वेन्नुसतिसंभवेशब्दार्थयोः पर्याप्तोस्तोभासरेष्वर्थो दर्शनात्सतिसं
 भवेदस्युक्तंनित्यानिकुन्हांसीतिपूर्वपक्षेयद्यप्यर्थो नित्यइतिमहाभाष्योक्तेः वेदिकोर्थोवैदिकःशब्दइतिव्यवहारस्तद्विघटक

ल. मं.
४६

त्वाद्बोध्यः तत्र पठत्यादिसमभिव्याहारे वेदशब्दादुपस्थितयोः शब्दार्थयोर्मध्ये शब्दार्थो विशेषणम्। क्वचिदर्थे शब्दो विशेषणं यथा
वेदं व्याचष्ट इत्यादौ क्वचिदुभयं समं यथा वेदं जानातीत्यादौ। इदमेवाभिप्रेत्य शब्दार्थोकाव्यमिति प्रकाशकारैरुक्तम्। अतएव
शब्दमात्रतात्पर्यं केनानुकरणेन वेदत्वमिति मतौच्छेदिसूत्रे भाष्ये उक्तम्। अर्थभेदादन्यत्वनिश्चय इति च के यदेनोक्तम्। अत
एवांशुकरणेन शुच्यादिदेशस्वाध्यायादिकालनियमः नापिशूद्राणामनुकरणश्रवणे प्रायश्चित्तम्। बालैः पठ्यमाने वेदशब्दमात्रता
त्पर्यकत्वाभावेन वेदत्वमस्त्येव। अतएव देशकालनियमस्तत्र शिष्टानाम्। अनुकरणे तु शब्दमात्रतात्पर्यकत्वेन तदर्थबोधाभावे
तात्पर्येण च न दोषः। अतएव न कस्याप्यनुकरणादर्थबोधः। मूर्खाध्यापकबालादीनां च व्यस्य

माने र्थो संविधानं व्यस्यत्तस्य ततो र्थबोधात्। केचित्तु अर्थभेदेन शब्दभेदवत् वेदमन्त्राणां विनियोगभेदेनापि भेद एव तदुक्तमन्यासंक्रा
रणात्मीकर्मण्यन्याप्रपुज्यते। अन्याजप्रवस्ये सासात्वे क्वेव प्रतीयते इति सादृश्यादेकत्वबुद्धिरित्यर्थः। वेदे तु सर्वेषां तन्वेणोच्चा
णमित्याहुः वेदत्वमखण्डोपाधिः प्रमाणशब्दत्वार्थबोधकत्वघटितत्वन्तुनवेदत्वम्। तत्र प्रमाणशब्दत्वमनङ्गीकुर्वतां बोधानां वेद
त्वमवहारात् स्तोमाक्षरेषु अभियुक्तानां वेदत्वमवहाराच्चा यत्किंचिच्छब्दानुविद्वत्तदर्थस्य योगवलेन ज्ञानान्निवध्यं ज्ञानास्मृतिरि

५

रामः
४६

तिभेद इत्येतन्ना तेन दीव्यतिखलतिजयतिजितमित्यनेनाक्षेदीत्यत्यासिकं दत्त्वादाविकप्रत्ययः भन्न तद्धितेन भासंमामपिदेवे
नैकारकान्वययोग्यक्रियारूपं अतएवाक्षिको देवदत्तमितिनातदुक्तं भट्टैः । यादृशीभावनाख्यातेध्यात्वर्थश्चापियादृशः । नासौ तेनेव
रूपेण कथ्यते नैः पदैः क्वचिदिति । अतएव कर्मणोरिति सूत्रे कृतीत्यस्य शत्यदतिनप्रत्यदाह तं भाष्ये । धातोः कर्तृकर्मणी तस्मा
च्च ह्येप्रत्ययास्तिङः कृतश्च तत्र तिङ्गो गेन लोके तिनिषेधात् । द्योग एव सिद्धेः कृदूग्रहणवैयर्थ्यं च शङ्कितम् । अधिकारवारी द्रो
णेनेत्यत्र तु हेतौ तृतीया अध्यारूढावारी द्रोणेनेत्यत्रेव क्रियायोगाभावात् कर्तृत्वाभावेपि हेतुत्वसत्त्वात् सूत्रस्थे विग्रहस्थे च दी
व्यतीत्यत्र कर्तृविशेषको बोध इति बहुव्रीहिप्रकरणे निरूपितम् । एवन्तदधीते तद्देत्यादावूह्यम् । तेन तुल्यं क्रियाचे हतिः । उ
पमेयस्य क्रियात्वे उपमानवाचकात् तृतीयात्ता तुल्यमित्यर्थे वतिरित्यर्थः नन्वेवं ब्राह्मणवदधीत इत्यादौ न स्यात् ब्राह्मणसा
दृश्यस्याध्ययनेऽभावात् इति चेन्न ब्राह्मणादिशब्दानान्तत्कर्तृकाध्ययनेनाक्षणिकत्वात् । सौष्टवादिश्च साधारणो धर्मः न च ब्रा
ह्मणादिपदलक्ष्याध्ययनस्य विभक्त्यर्थान्वयित्वेन सत्त्वरूपतया न क्रियात्वमिति वाच्यम् । तुल्यस्य क्रियात्वे तृतीया समर्था ह
तिरित्यनेन तृतीया समर्थस्य सामर्थ्यात् क्रियोपमानत्वयोग्यार्थकत्वलाभेपि क्रियात्वलाभे मानाभावात् । स्यात्तद्येन तुल्यं ग
च्छतीत्यादावपि तृतीया र्थान्वयेन तस्य सत्त्वरूपतैव न मुख्यं क्रियात्वन्तिङः नार्थस्य तु नोपमानत्वं न वै तिङः । न नोपमानम्

ल. मं.
४७

स्तीति सन्तु त्रस्थभाष्यात् एवं चास्य क्रियान्वये एव साधुत्वम्। अरविन्दवत्सुन्दरं मुखमित्यादौ भवति क्रियाध्याहारः अरविन्द
पदेन सुन्दरारविन्दभवनं लक्ष्यते। एवं च सुन्दरारविन्दभवनसदृशं सुन्दरमुखभवनमिति बोधः अरविन्दमुखयोः सौन्दर्यधर्म
कसादृश्यं तु व्यञ्जनया बुध्यते अत एव ब्राह्मणेन तुल्यमस्य रूपमित्यादौ भवति। तत्र तस्ये वेति सूत्रं द्रव्यगुणादितुल्यार्थमित्य
न्यत्र निरूपितम्। मथुरावत्याटलिपुत्रे प्राकारः मथुरायामिवेत्यर्थः मथुरावत्याटलिपुत्रस्य विस्तारः मथुराया इवेत्यर्थः किंचेवा
र्थस्योपमानविशेषणतया तुल्यपदार्थस्य तद्विशेष्यतया बोधे भेदः अत्र प्राकारयो रू पमानोपमेयभावः वृत्तौ मथुरादिपदानान्तद
धिकरणकतत्संबन्धिप्राकाराद्यन्तर्भावेण वृत्तिरिति केचित् परेतुष्यर्थे सप्तम्यन्तात्पृथ्यन्ताच्चायं साधुः अधिकरणसप्तम्यन्ता
तुनायमसामर्थ्यादत एव तत्र तस्ये वेति सूत्रस्य तत्र ग्रहणस्येव शब्दयोगे षष्ठ्यर्थे सप्तमी ज्ञापकत्वात्ताभाष्ये देवेषु च मनुष्येषु नामे
त्वेदाह तंचातत्रैव देववन्मनुष्येषु नामेति साधु उपमानदेवसंबन्धिनामाभिन्नमनुष्यसंबन्धिनामेति बोधः मथुरावत्याटलिपुत्रे प्रा
कारदूत्यत्रोषमानमथुरासंबन्धिप्राकाराभिन्नः पारलिपुत्रसंबन्धी प्राकारदूत्येवं बोधे साधुत्वं अस्मादेव ज्ञापकादिवयोगे उपमानविशेष
णादुपमेयविशेषणाच्च षष्ठ्यर्थे सप्तमीनचाधिकरणकारकस्य कर्त्रीति द्वारैव क्रियान्वयदूतिना सामर्थ्यमिति वाच्यम्। एवं ह्यस्तीत्यध्याहार
वश्यकत्वेऽपि क्रिययोरेव तुल्यत्वेन तेन तुल्यसित्येव सिद्धावस्य वैयर्थ्यापत्तेः अत एव द्रव्यगुणतुल्यार्थोपमारम्भ इति भाष्ये ध्वनितं।

५

रामः
४७

के यत्तैव सुष्ठु सुक्तमित्याहुः। मथुरापाटलिपुत्रयोः सादृश्यत्वात्। विधिवत्पूज्यते इत्यादौ विधिविषययोग्यता कर्त्तृहरिकर्मकं दे
 वदत्तकत्त्वं पूजनमिति बोधः। विधि शब्देन तदुक्तः प्रकारः विधि मर्हतीति विग्रहः तद्देहमिति सूत्रेण यतिः यथावद्विहितधरा
 यथावत्कृतवृत्तायेत्यादौ यथा शब्दो वृत्तिविषये शास्त्राद्युक्तप्रकारवाची। शास्त्रोक्तप्रकारकर्मकार्हेतावधिधानकर्त्ता भूत्वा ध
 रसंबन्धिनेतीत्युक्तप्रकारकर्मकार्हेतावत्क्यातिकर्त्तव्यसंबन्धिने इत्यादि प्रकारेण बोधः राजवदत्तमस्मैत्यादौ राजयोग्यमेतद्
 तमिति बोधः नत्वरजयोग्यमितित्वर्थात्प्रतीयते। एवं विनीतवदागमनं विच्छेदकृतहस्तवदित्यादौ विनीतयोग्यमागमनं कृतह
 स्तानामिदं योग्यं क्तेहनमिति बोध इत्यलम्। घटत्वमित्यादौ प्रकृत्यर्थसंबन्धिप्रवृत्तिनिमित्तत्वादिवाच्यमिति सिद्धान्तः। अत्र के
 चित्संज्ञाशब्दे केवलन्दुब्धमेव शक्यं एवं च तत्र प्रवृत्तिनिमित्तरूपप्रत्ययार्थो दुर्वच इति मन्वानाः प्रकृतिर्लक्षणया शब्दपरत
 तद्रूपेण प्रकारस्त्वाद्यर्थः स च प्रवृत्तिनिमित्तरूप एव जन्यबोधप्रकारत्वन्तद्विषयसंसर्गत्वं च संसर्गः गोत्वमित्यादौ गोशब्दज
 न्यबोधप्रकारे गोत्वमित्यर्थः राजपुरुषत्वमित्यादौ तज्जन्यबोधविषयः संसर्ग इति बोधः शाब्दबोधे शब्दस्य भानमिति मतेपि
 शब्दस्य न प्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति गोत्वमित्यादौ न गोशब्दप्रतीतिः प्रवृत्तिनिमित्तत्वं यज्ज्ञानाच्छब्दस्यार्थप्रवृत्तिस्तत्त्वमित्युक्तम्।
 तच्च घटादिषु जातिः शुक्लादिषु गुणस्तद्रूपजातिश्च पाचकादिषु क्रियातत्संबन्धो वा राजपुरुषौ पगवादिषु संबन्धः इत्यादिषु दुब्ध

ल.मं.
४८

स्यैवविषयताद्वयेनभानाद्द्रव्यमेवप्रचृत्तिनिमित्ततस्यैवप्रकारंतावैशिष्ट्येनभावप्रत्यर्थत्वमितिप्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेदःसुव
चःप्रकृतेःशब्दपरत्वात्उक्तसंबन्धस्मचनानुपपत्तिरिति वदन्ति सर्वत्रशब्दःशब्दार्थोवाप्रचृत्तिनिमित्तमिति मतेतदेवत्वाद्यर्थ
इतिबोधमपरैरनुभाष्यमतेगुणसमुदायोद्रव्यमिति निरूपितमात्रशब्दशक्तिस्वभावात्क्वचिज्जात्यतिरिक्तसमुदायोविशेष्यो
जातिविशेषणंक्वचिदुणातिरिक्तोविशेष्यःयथाशुक्लादिपदेगुणस्तुतत्रविशेषणंज्ञाशब्देकशब्दादौकादिव्यक्तिरेवशक्याकत्वा
दीनुपलक्षणीकृत्यमःशुक्लवासाःसदेवदत्तद्रव्यादाविषयुद्भव्यकौशक्तिग्रहःनचैवंकुत्वमित्यादौत्वाद्यनुपपत्तिःप्रकृत्यर्थातिरि
क्तप्रत्ययार्थाभावादितिवाच्यमात्रशब्दपरार्थरूपेभावेप्रत्ययेनादोषात्एवंचकुक्त्वशब्दोपर्यायोअतएवतस्मभावइतिस्
त्रस्याभिप्रायादिष्वतिप्रसंगमाशङ्क्यस्यगुणस्यभावाद्द्वयेशब्दनिवेशस्तदभिधानेत्वतलावित्युक्त्वात्स्यापिन्यासस्यडित्यादिष
व्याप्तिःततोव्यक्त्यतिरिक्तधर्माभानादित्याशङ्क्यन्तेरेवविषयताद्वयेनभानात्प्रकारत्वावच्छिन्नव्यक्तिरेवत्वाद्यर्थइत्येकं स
माधानंरुलापदासर्वेशब्दाःस्वेनार्थेनभवन्तिसतेषामर्थस्तदभिधानेत्वतलावित्यनेनसमाधानान्तरसुक्तंशब्दस्यद्विविधोर्थोवाच्यः
प्रचृत्तिनिमित्तभूतश्चतदन्यतराभिधानेत्वप्रत्ययइतिवदर्थःतत्रपरत्वमित्यादावन्त्यःतत्रप्रकृतिरर्थपरैवाचार्यःकुत्वण्डित्यत्वमि
त्यादौक्तिप्रत्ययार्थानुपपत्त्याप्रकृतिःशब्दपरान्वेतावतासर्वत्रप्रकृतिःशब्दपरामानाभावात्तलक्षणायोगानाभौत्वंतस्मभावद

५

रामः

४८

त्यत्र तच्च शब्दमात्रपरत्वे गुणवचनेति सूत्रे शब्दाधिकारपक्षे तद्विप्रकरणे सर्वत्र तस्यापत्यमित्यादावर्थपरताया ए
 व सत्त्वाच्च एवं च प्रकृतिजन्यबोधप्रकारः प्रवृत्तिनिमित्तभूतो घटत्वादिधर्मत्वेन त्वाद्यर्थः प्रकृत्यर्थो व्यक्तिश्च स्वैतरां संबन्धित्वावच्छि
 न्ननिश्चितस्वसंबन्धिसंबन्धेन प्रकारः तस्यभावइतिसूत्रात् एवं च घटत्वमित्यादितो घटसंबन्धीधर्मइत्यादियथा बोधः घटत्वत्व
 मित्यादौ घटत्वसंबन्धीधर्मइति। घटत्वत्वं चावियकधर्मविशेषरूपमयत्। व्यक्तिरेव घटत्वपदज्ञबोधे प्रकारइति सैव घटत्वत्वम्। य
 तु घटेतरा संबन्धित्वे संतिनिश्चितघटसंबन्धित्वमेव घटत्वत्वमित्यादेरर्थइति तत्त्वत्यन्तगौरवप्रसंरूपादिभ्यो गुणवृत्तिजातौ त्वा
 दयः शुक्लादिभ्यो गुणि परेभ्यो गुणे गुण परेभ्यो जातौ अण्वादिभ्यो नित्यं परिमाणवृत्तिभ्यः परिमाणरूपे गुणे। परिमाणं चतुर्धाणुमह
 द्ब्रह्म दीर्घं चेतित्वण्वादिवृत्तौ त्पर्यक्रमजातिमात्रपरगवादिभ्यः शब्दस्वरूपेभावप्रत्ययः शब्दार्थयोरभेदाध्यासेन तस्यैव प्रवृत्ति
 निमित्तत्वादिति कैयटः। शब्दत्वे यस्त्वगौरितितु न तथा व्यवहाराभावेन तत्र जातिपरत्वाभावात् गौर्नित्येतीष्टमितितदाशयः षत्वणत्वं
 मित्यादौ वर्णानां वास्तवस्यैवाधिकस्य वाभेदस्य तत्त्वाज्जातिः सूपपादा। उपाधिरूपमेव चातत् परेतु जातिपरगवादिभ्यो नैव प्रत्ययो
 नभिधानाद्गोत्वत्वमिव ह्यततो बोधः षत्वमित्यादौ कुत्व शब्दवदर्थे एव प्रत्ययः षद्वत्येवार्थइत्याहुः। नानात्वयौगपद्यमित्यत्रा
 पि नानादिशब्दजन्यबोधप्रकारो सहभावो युगपद्भावश्चार्थः। जाचक औपगवो राजपुरुषइत्यादौ क्रियाकारकभावस्य विभक्त्यर्थ

स.मं.
४८

संबन्धस्य च वृत्तौ प्रवेशः च्छब्दप्रवृत्तौ तस्यैव निमित्तत्वाच्च तत्रैव त्वाद्मः। उक्तं च हरिणा कृतद्वितसमासेभ्यो भावप्रत्ययेन संबन्धाभिधानमिति। पाचकादौ क्रियया भेदस्यैव नियमेन प्रतीतेर्जमिचाराच्च क्रियासंबन्धज्ञानादेव शब्दस्य द्रव्ये प्रवृत्तिः जातिगुणयोस्तु लोकनिरूढेन सोऽपिमितिप्रत्ययेन भेदनिबन्धनं संबन्धस्य तिरोधानाच्च तस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वम्। सर्वत्र समासादौ संबन्ध एव भावप्रत्ययवन्दता हरिणा विभक्त्यर्थमात्रस्य षष्ठ्यर्थवत्संबन्धतया भावमिति सूचितम्। राजपुरुषादावपिराजादिसंबन्धज्ञानादेव शब्दस्य प्रवृत्तिरित्युह्यम्। इदमपि प्रायिकं कृत्स्नसर्पत्वंपटे शुक्लत्वसत्तेत्यादौ जातिगुणप्रकारकबोधस्यैवानुभवात्। तदुक्तं मन्त्ररूढ्यभिन्नरूपाव्यभिचरितसंबन्धेभ्य इति तत्र कृत्स्नसर्पत्वमित्यादौ रूढिः शुक्लमित्यभिन्नरूपंपटः शुक्ल इति व्यवहारात् सत्तेति तृतीयं न हि सत्सत्तयोः संबन्धः कदापि व्यभिचरित इति बोध्यम्। नीलघटत्वमित्यादौ नीलघटादिवृत्तिधर्मो घटत्वादिकमेव त्वाद्यर्थः तदेव च नीलघटादिशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तनीलादिविशेषणबलाच्च तेन रूपेण नीलादिव्यक्तीनामेव भावेन नीलसमानाधिकरणघटत्वाद्येव प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन भासते उपाधिभेदाच्च घटत्वादीनामपि भेदः सत्त्वत्र संबन्धो भावप्रत्ययार्थः अभिन्नरूपत्वेन पूर्वोत्तरपदार्थयोर्विशेष्यविशेषणभावातिरिक्तस्मृतस्याभावात् एतेन प्रवृत्तिनिमित्तरेण जात्याद्योः सामानाधिकरण्यं तदुत्तरभावनप्रत्ययार्थं पास्तस्मत्स्यत्वप्रत्ययप्रकृतितोभानाभावात् भानसत्त्वेपितस्य विशेष्यावृत्तितया प्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावेन भावे प्रत्ययवा

५

रामः

४८

अत्रेमानामोवात् नीलघटल समुदायः प्रवृत्तिनिमित्तमित्यपि केचित् धतरखदिरत्वमित्यादौ जातिर्मुदायसादाच्चसंज्ञितस्यानुद्
 भूतावयवत्वे एकवचनमुद्भूतावयवत्वे द्विवचनाद्यपि येनपेक्षावादिनो दण्डित्यादाविनोद्रव्यमात्रवाचित्वं प्रकृत्यर्थस्य च तत्रा
 न्वयः संबन्धश्च वांकार्थविधया लभ्यः एवं पाचकइत्यादावपि प्रकृत्यर्थत्वेनानुगतीकृतं दण्डाद्युपं लक्षणीकृत्यनुनन्तेषु
 पिद्रव्येषु शक्तिग्रहसंभवे इति वदन्ति तन्मतेपि संबन्धस्यैव शब्दप्रवृत्तावुक्तीत्यानिमित्तत्वात्तत्रैवभावप्रत्ययः सुलभः संबन्धस्य
 विभक्तिवाच्यत्वात्प्रकारतया अनमितितुनयुक्तमांससर्गिकविषयतया भासमाने एव संबन्धपदप्रयोगात् वाच्यस्यापि ष
 ष्ट्यादिभिः संसर्गतया भासमानत्वे संमतत्वात् यत्तु तत्तद्रूपेण धर्माणां शक्यतेति तन्नाशक्या नःत्यापत्तेः किंच तस्यापत्य
 मित्यादिशास्त्राद्यथोपगवादीनाम्पुपग्वर्पत्यत्वेनैव बोधकतानतु तत्तद्रूपेणा तथा तस्य भावइति शास्त्रवलादस्यापि धर्मत्वे
 नैव बोधकतेत्यस्यैचित्यात् अतएव घटवृत्तिर्धर्मइति बोधइत्ययुक्तमाघटे घटत्वमित्यादेरनापत्तेश्चेति प्राहुः पञ्चानांपू
 रणः पञ्चमः पञ्चसंबन्धिपञ्चलसंख्या पूरणइति बोधः उद्भूतावयवभेदः समूहः प्रकृत्यर्थः अवयवः प्रत्ययार्थः वृक्षस्यावय
 वो वासीशाखेतिवत् तदस्यास्यस्मिन्निति मतुपूवर्त्तमानकालोत्रविवक्षितइति भाष्ये स्पष्टम् अतएव गवामती तत्त्वेनागतत्वे
 वामुत्तुपोनसाधुत्वम् यद्यपि बुद्धिसत्तासमाविष्टस्यैव शब्देन बोधात्सार्थेष्वव्यभिचारिणी तथाप्यस्तीत्युपादानसंनर्थक्येदत्र

ल. मं.
५०

बाह्यसन्नेवास्ति पदे नोच्यते न च साऽसिद्धा बुद्धिसत एव वहिः सत्ता तदभावप्रत्यायनाय वृत्तौ स्ति नास्तीत्यादिप्रयोगात्। एवं च गो
नानित्यतो वर्तमानसत्ता अयं गो संबन्धीति बोधः गोमानासीद्भविते तितु बाह्यसत्ता विशिष्टगो संबन्धरूपाया गोमदवस्थायानाशे
नभावित्वेन वा तादृशावस्था विशिष्टस्य गोमतोतीतत्वेन भावित्वेन वा नेयम्। यद्वा तादृशावस्थागतातीतत्वादेर्गोमत्यारोपः एवमेव
जोवत्वेव तस्मिन्नीश्वरोयमासीत् शिखीनष्टत्वादेरुपपत्तिः यत्र तु गवाङ्गोमतश्चातीतत्वन्तत्र यद्यपि गोषु वर्तमानसत्ता अयत्वे
नास्ति अतौ ते संबन्धिनिवर्तमानगो संबन्धश्च नास्ति तथापि ज्योतिष्टोमया ज्यस्य पुत्रो भविते त्यादौ यथा यागगतातीतत्वस्य त्या
गोभावित्वप्रतीतिश्च भवितेत्ये तत्समभिव्याहारत्वात् प्रकृते गोसत्तायां वर्तमानत्वत्यागोतीतत्वादिप्रत्ययश्चेत्यदोषः यद्वा सर्वत्र
तथा व्यवहारविषये गोसत्पदस्य लक्षणोति कैयटे स्पष्टम्। यद्वेति पक्ष एवात्र युक्तः एवं च संबन्ध आश्रयश्चेत्युभयं समुदाय श
क्यं संबन्ध एव प्रवृत्तिनिमित्तम्। यद्वा आश्रयाभेदमापन्नः संबन्ध एव शक्यः न च संबन्धस्य शक्यत्वं दण्ड संबन्ध संबन्धीति बोधात्।
तिरिति वाच्यम्। संसर्गविषये च तस्य शक्यत्वात्। ये गुणगुणिनोः समानरूपा एव लोके प्रयुज्यन्ते शुक्लादयस्तेभ्यो मं तुपो लुगुक्तेषु
र्तिकृता गुणवृचनेभ्यो मं तुपो लुगिति। यत्तु संसर्गिभेदकं यद्यत्सव्यापारं प्रतीयते गुणत्वे परतन्त्रत्वात् तस्य शास्त्रे उदाहृतमिति
तत्तु यस्य गुणस्य भावाद्देशब्दनिवेशस्तदभिधाने त्वत्तावित्यादावुपयुक्तम्। तदर्थं तु संसर्गि आधारेण संबन्धभेदकं स्वा

५

रामः

५०

अथ संस्तुतो भेदकस्य व्यापारमवच्छेदकत्वेन प्रतीयमानमतेना वच्छेद्य इत्यनिरासः यद्यदिति वाप्युपयाजित्यादेरप्येवं
 भूतस्य गुणत्वमुक्तम् परतन्त्रत्वादित्यनेन तद्व्यवहारप्रयोजकमुक्तं परन्तत्रोहितोके गुणइत्युच्यते यद्यपि गुणगुणितोः सोऽयमित्यभे
 दाध्यवसायेन लुके विज्ञापितुं शक्यः षट्स्वादिसिद्धिः। तथापि षट्स्य शुक्ल इति भेदव्यवहारस्यापि सत्त्वात् शुक्लवानित्येतद्वाच्यं लुक्
 च न मेवं चास्य गुणिनियोगिकत्वात् सर्वलिङ्गत्वं रूढत्वे तु गुणगुणितोरुभयोरपि सर्वलिङ्गत्वं नियतलिङ्गत्वं वां स्यात् अथ च लु
 ग्द्रव्यवाचकसमभिव्याहार एव प्रकरणादिना तद्वगतौ वाध्नितं चेदं पूरणगुणेति सूत्रेभाष्ये। गुणिलिङ्गस्तु तद्वतीति कोऽस्य
 मतुबलुकाः भेदेन वा तद्वत्त्ववर्तमाना इत्यर्थः यदि त्वनभिधानादेव ततो मतुबाद्यनुत्पत्तिः सर्वलिङ्गत्वमप्यभिधानस्वभावादेव त
 दाव्यर्थं लुक्वचनम् जातेस्तु षटादिशब्देभ्यो न कदापि द्रव्याद्भेदेन बोधः। शावले प्रस्यगौरिति प्रयोगाभावादि तिनतेभ्यो द्रव्ये म
 तुबादीत्याकरे स्पष्टम्। प्रकारवचनेत्यात्प्रकारोन्नसादृश्यमन्यथा सर्वथे स्यादे। तदप्रतीतेः किन्तु सामान्यस्य भेदको विशेषप्रका
 रबुद्धिभिः प्रकारैर्भुङ्क्ते इत्यतो बहुभिर्विशेषैरित्यर्थं प्रतीतेर्यथा हरिस्तथा हरद्वयादौ यदि शेषधर्मवान् हरिस्तद्विशेषधर्मवान् हरद
 निबोधः हरिसदृशो हरद्वितुफलति। अतद्भ्यां तयोः प्रकारयोरैक्यावगतौ तादृशैकधर्मण निमित्तेन मानसस्य तथा बोधस्याङ्गीकार
 तावचनग्रहणाच्चात्र जातोऽर्थविधौ स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कनित्यत्र च प्रकारवान्प्रत्ययार्थः थालाजातीयरादेर्बाधस्तु न तथाजाती

ल.मं
५१

यकृत्स्यादिभाष्यप्रयोगात् एकधातुकुर्वित्यादेरेक प्रकारं कुर्वित्यादिप्रकारेण बोधः अनेकराशौ नैक ध्यं कुर्वित्यत्रैकत्वसंख्यां वि
शिष्टं कुर्वितिवोधः सहितं कुर्विति फलति वै याकरणपाशः कुक्षितवैयाकरणत्ववानित्यर्थः एकदेशसंबन्धोत्रशब्दशक्तिस्वभावा
त् एवमन्यत्रापि प्रवृत्तिनिमित्तकृत्सायामेवायम् अयमेषां शुकृतमदृत्त्यादावतिशयने तु मबिष्ठनौ अतिशयनं प्रकर्षः सचेत
रस्यन्यूनीकरणरूपोभिभवस्तत्र वर्तमानात्प्रत्ययद्वयार्थः तेनाभिभवकर्त्तृत्वघोतको य इतराभिभवकर्त्तृशुकृत्स्यादिरीत्या
वोधः यद्यपि द्वयेन स्वतः प्रकर्षस्तथापि प्रवृत्तिनिमित्तभूतगुणादिगतप्रकर्षेण परंपर्याद्रव्यस्यापि प्रकर्षः पाचकतरुत्यादौ प्रवृ
त्तिनिमित्तसंबन्धप्रतियोगिक्रियागतप्रकर्षेण प्रकर्षो बोध्यः अयमेव चद्रव्यप्रकर्ष उच्यते अतएवोच्चैस्तरस्तरु रित्यादीनाममच्चै
स्तमामित्यादौ त्वधिकं रणशक्तिप्रधानतया तस्याएव प्रकृत्यर्थगुणप्रकर्षेण प्रकर्षद्वयाम्भवत्येवाद्रव्यप्रकर्षसत्त्वात् तत्र शुकृ
गुणानां नानात्वे एकनिष्ठस्यापरगुणाभिभावकत्वं स्पष्टमेव। सर्वाश्रयेषु को गुणः सावयववृत्तिमते क्वचिदाश्रये स्वं
क्वचिदधिकमिति स्वाश्रिताल्पत्वाधिकत्वाभ्यां भेदादप्येणतदुपपत्तिः एकं नित्यं निरवयवं चेतिसतेपि औज्ज्वल्यादिगुणान्तर
णमिअणानुशुकृतस्य प्रकर्षः कृत्सादिमिअणेत्यपकर्षः यथाजात्यत्यलादिवासितमल्लिकायागन्धप्रकर्षः एवं रसगन्धस्पर्शमिदि
घपि गोप्यमिअतरदृत्त्यादौ प्रवृत्तिनिमित्तभूतजातेः प्रकर्षोभावेपितत्सहचरितवाहदोहादिगताति एवमादायप्रत्ययैष्येयाप्रयोगे

५
रामः
५१

बोध्यः। द्यादिभ्यस्तनप्रत्ययस्तदर्थे प्रकर्षोभावात्। बहुशब्दानुभवत्येव संख्याधिक्यकृतातिशयस्य तत्र वक्तुं शक्यत्वात्। बहुनामध्ये एकस्या
 ति शयेतमबादिः। द्योरेकस्यातिशये र्द्वयप्रतिपादकशब्दे उपपदेतरबादिः। यथायमनयोः पदुतरअस्माकंचदेवदंस्यंचदेवदत्तो
 मिरूपतरइति बहुर्थेकेषिभागप्रतियोगिन्युपपदेतरबादिरेवउदीच्याः प्राञ्चेभ्यः पदु तरइति यथासांकाश्यकानां पाठलिपुत्रका
 मिरूपतमाइत्यत्रबहूनामेतप्रतीतेस्तमदूरस्यपेक्षद्वित्वं तुनशब्देनोपात्तमाइसूत्रजवान्यदुरासीत्यदुतरश्चैषमदत्यादावेकस्यै
 वद्वयस्यगुणभेदेनभेदमारोप्यत्वरबगुणान्तरयोगेऽन्योभवान्संरुत्तइतिव्यवहारात्। क्वचित्प्रकृत्यर्थगतप्रकर्षेतरपायथान
 तरामित्यादौतत्रहिप्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वरूपमात्यन्तिकत्वमभावगतः प्रकर्षः। एवमेवघटस्यशुक्रतोरूपमित्याद्युप
 पत्तिः। प्रकृत्यर्थविशेष्यगतप्रकर्षोसंभवेतुप्रवृत्तिनिमित्तादिगतप्रकर्षेतरपाएवंद्योत्यार्थप्रकर्षेद्योतकात्तरबनितराङ्गच्छती
 त्यादौ। गुडकल्याद्राक्षबहुगुडेद्राक्षेत्यादौगुडादिशब्दानांसादृश्याद्द्राक्षाणांरुत्तिस्तत्रसादृश्यप्रयोजकस्यमाधुर्यादेरीषदस
 माप्तिर्गोच्यतेतेनेषत्सादृश्येप्रत्ययाभावः। अत्रसर्वत्रोपमानस्य। गुडगतमाधुर्योश्रयेणद्राक्षायांगुडत्वानेपात्तगुडत्वजात्यभा
 वाच्चेषदसमापुं गुडत्वंद्राक्षायामितिगुडइयन्द्राक्षागुडकल्याद्राक्षेतिप्रयोगइत्यन्येनचसादृश्यरूपेषदसमाप्तिः प्रत्ययार्थेखा
 लुगुणगुणिनेर्मियमतोऽभेदेपचाराच्चपदकल्पश्चैतदत्यादिसिद्धिरितिवाच्यन्सादृश्यस्यद्राक्षायादौबहुगुडइत्यर्थः।

ल-मं
५२

त्सो गुडाप्रपत्तेनुभवविरोधाद् गुडकल्पेत्यादिप्रयोगासिद्धेश्च। स्वार्थिकत्वे तु प्रकृतितो लिङ्ग-तदतिक्रमो सिद्धौ। उपमानगुडाभिन्ना
द्राहेति बोधदतिपरोऽप्यचककइत्यादौ कुत्सिते इति कः कुत्सितयाचकत्ववानित्यर्थः। प्रवृत्तिनिमित्तकुत्साया असंभवेऽश्वकइत्या
दौ तत्सहचरितधर्मान्तरगतकुत्साश्रयः प्रत्ययः कुत्सितकइत्यादौ यदा कुत्सितत्वं कुत्स्यते नास्य सम्यक् कुत्सितत्वं किं तु शत्रुभि
र्ह्येणोरोपितमितितदा प्रत्ययः। यद्वाऽनिर्धारितधर्मविशेषनिबन्धना कुत्सा प्रवृत्तिनिमित्तं ब्रह्महत्यादिनिबन्धना यान्तस्यो प्रत्य
यः यथा प्रकृतमदति प्रकर्षे स्पृशं प्रकर्षेतरपा यद्वा नियमेन कुत्सा संबन्धं प्रतिपादयितुं प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सा यामेव पुनः प्रत्य
यः। किंच शब्दः स्वार्थजात्यादिविषयाभिधायकविषयो भूत्वेतरानपेक्ष्य एव तत्संबन्धं दृश्यमाह ततः संख्याद्यपेक्षयाऽन्तरङ्गत्वात्तद्
तैलिङ्ग-माहातएवतद्वेधकं टाषादिपूर्वेततः क्रियापेक्षकारकापेक्षयान्तरङ्गत्वात् संख्यामाह ततः कारकमित्येवं कल्पितक्र
मेण शस्त्रप्रक्रियानिर्वाहः। एवं चैतत्सकलबोधकविभक्त्यन्तस्यैव प्रियकुत्सितादौ वृत्तिरित्युपस्थितलिङ्गादिगततयापिकुत्सा
दिबोधनं प्रत्ययेऽत्र स्वार्थिकुत्सा यथा। पण्डितकइति। दृश्यकुत्सा यथा। शुककं रूपमित्यादौ। लिङ्ग-कुत्सा यथा। प्राप्तागण्डिका
नानं विदिकोरवकान् स्त्रियइति। संख्याया यथा पुनः कः शतं शतभरणे यद्दुःखन्तदेकस्यैव भरणे इति एकत्वसंख्याकुत्सेतिदि
क्वा अश्वइवाश्वकः इदं प्रतिकुंहावितिकन। उपमानाश्वाभिन्नइतिबोधः। पूज्यप्रतिमाचित्रनरत्वं जप्रतिमासुशिवाभेदबुद्धिरे

५
रामः
५२

वनद्विः प्रतीतिरेवितनत्रमत्ययः। स्पष्टं चेदंरसनिरूपणे प्रकाशे। काकतालींकाकद्वतालमिवेतिविग्रहे समासोच्चं तद्विषया
 दितिच्छः नत्रामाण्यादिष्वर्थेपिसुसुपेति समासः तत्र पूर्वपदसुपमानकाकागमनपरम्। उच्चरपदं चोक्तपूर्वपदार्थं समासाधिकरणो
 पमानतालपतनपरम्। समुदायश्चोपमेयपरः। एवंचोपमानकाकागमनसमानाधिकरणोपमानतालपतनाभिन्नदेवदत्तागमनपरम्।
 नाधिकरणचोरपतनमिति बोधः। तत्तदुपमेयबोधेतत्तदुपमेयवाचकसमभिव्याहारस्तत्रम्। ततस्तद्विते समासार्थोपमानप्रयोज्यो
 पमानभूततालकृतकाकबधाभिन्नः समासार्थोपमेयप्रयोज्यश्चोरकृतदेवदत्तवधइति बोधः। एतेन परस्परसंबन्धाभावेनासामर्थ्या
 इतिद्वयमपि दुर्लभमित्यपास्तम्। यत्तुकाकागमनसदृशसमानाधिकरणकाकागमनसमानाधिकरणतालपतनसदृशप्रयोज्य
 तालकृतकाकमरण सदृशदेवदत्तमरणमिति बोधइति तदुपमेयभावश्चाकस्मादुपनतत्वेन उपमेय
 वाचकतत्त्वसमभिव्याहारेण प्रयोज्यतया कदाचित्काकमरणस्य कदाचित्काककृतोपमोगस्य भानम्। उपमानतावच्छेदकरू
 पेण बोधकाभावाच्च प्रत्ययोपमायासुपमानलोपद्व्यालंकारिकाः। पञ्चरूत्वोभुङ्क्ते पञ्चशब्दः पञ्चत्वसंख्योत्पत्तिकपरः तस्म
 चक्रियायामन्वयः संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुजिति सूत्रात्। तत्राभ्यावृत्तिः पुनः पुनर्जन्मा। पञ्चसंख्योत्पत्तिः काभुजिक्रि
 येति बोधः। प्रत्ययस्तु स्वार्थकर्त्तृवद्वलेतु पञ्चरूत्वोभुञ्जतइति बहुवचनमपि। त्रिरावृत्तादशेत्यादाववृत्तिक्रियाजन्मगणने एव सु

ल. मं.
५३

चा। यत्र क्रिया न श्रूयते तत्र भवति क्रिया ध्याहारो बोध्यः। पञ्चकृत्वः पाचकः पक्व इत्यादीष्टमेवलकृत्यत्तरवलथी नान्तथा व्ययकृ
तामपि रूढि निष्ठा घञादीनां धातुः साध्यस्य वाचक इति हर्युक्तेः। अत्र हेला राजः। कृत्यादियोगे कृत्वसुजादयो भवन्त्येवेत्याह कृत्ये
त्यादिको न पुंसक विषयः। रूढिशब्दास्ताच्छैलिकाः घञादयः भावकर्मादिविहिता आदिना तृजादयः द्विः शयितव्यं द्विः सुकरो द्विर्हसित
द्विर्दत्तवान् द्विः कर्त्ता द्विः पाको द्विर्भुक्त्वागत इत्युदाहरणानीति। अतएव द्विः प्रयोगो द्विवचने चिद्विबद्धं सुबद्धं भवतीत्यादिसङ्ग-
च्छते। अतिप्रसङ्ग-स्वनभिधानाद्धारणीयः। तत्र कृतवचने मयट्। प्रकृतशब्देनात्र प्रचुरम्भावेत्युट्तेन प्रचुरार्थबोधकात्प्रथमा
न्तात्त्वार्थमयट् यथा घृतमयं वर्त्तते प्रचुर घृतमित्यर्थः। यद्वा अधिकरणेत्युट् प्राचुर्यवदन्नादिबोधकात् अधिकरणेर्धर्ममयट्प्रथान्
मयोपज्ञः प्रचुरान्नवानित्यर्थः। आनन्दमयो ब्रह्मचिन्मयं ब्रह्मेत्यादावयमेव मयट् प्राचुर्यन्तु तत्र निर्धर्मकत्वमेव व्यावहारिकमपरि-
च्छेद्यत्वं च। अनन्तत्व प्रतिपादकश्रुतेः न च प्राचुर्यस्य स्वसमानाधिकरणविरोध्यल्पतासापेक्षत्वेन दुःखानुवृत्तेरपि प्रतीत्यु-
त्तौ तस्य ब्रह्मत्वहातिर्निवाच्यमावैपुल्यरूपप्राचुर्यस्य तदपेक्षत्वेप्य परिच्छेद्यत्वरूपस्य तदपेक्षत्वात्। सत्यं ज्ञानमम-
न्तं ब्रह्मेति तैत्तिरीयश्रुतावनन्तत्वोक्तेः। प्राणमयादावप्ययमेव मयट् विकाररूपार्थस्याज्जस्येनोपपत्त्यभावात् सर्ववच्छिन्नत्वेन
तद्विकारत्वं स्यादृष्टत्वाद्बहिर्घट्टेभ्य आकाश इति भवति। किंचानन्दमयेन ब्रह्मानन्दविकारत्वमा तस्या विकारित्वात्। नापि रूत्या

५

रामः
५३

नन्दवि कारत्वमा तद्विद्युद्विज्ञानस्य तत आन्दरत्वेन तस्य विज्ञानमयान्तरत्वानुपपत्तेः। प्रवृज्या होभे नमर्थे प्राणमग्रमनेन प्रविज्ञा
नमयानन्दमप्यमेषु ध्यनामिति नत्रे शब्दिस्तद्विषया नरणनाशरूपेति नविरोध इति व्याससूत्रवृत्तिकृतः। द्वादकमयै मिति प्रकाशप्र
योगे प्ययमेवमयदुएकपदत्रयोगाद्सनिरूपणोक्तरीत्या च तत्राप्यपरिच्छेद्यत्वरूपप्राचुर्यस्यैवभावात् ब्रह्मणो आनन्दरूपत्वं
नु आनन्दो ब्रह्मेत्यादिश्रुतिबलात्। नचदुःखज्ञानकाले सुखानुभवाभावेन सुखज्ञानयोर्भेदादेकस्यात्मन उभय रूपत्वं ननु
क्तं श्रुतावानन्दशब्दस्वदुःखाभावे गौणः स्पष्टं चेदं सांख्यसूत्रे इति वाच्यम्। इष्टनाशस्थले सुखनिवृत्त्यैव तद्दुःखेण्यवहारो
पपत्तौ तस्यापि दुःखजनकत्वानापत्तेः। सर्वत्र तत्तदुपादेयवस्त्वभावकृतदुःखनिवृत्त्यैव तत्तद्सुलाभे सुखव्यवहारो पपत्तौ
सुखपदार्थविलयापत्तेश्चा तस्मादिष्टनाशस्थले दुःखकार्यस्य सोरस्ताडनहेदनादिरूपस्योपलम्भेन चिरविरहिपीडितस्य का
न्तालाभे चिरहजदुःखनिवृत्तिवन्निरवधिसुखस्याप्यनुभवेन बलवदनिष्टनाशस्थले दुःखनिवृत्तेरिव सुखस्याप्यनुभवेन चत्वा
ह्यवात्तु दुःखनिवृत्तिसामग्रीत्वेन सुखप्राप्तिजनकता सुखनिवृत्तिसामग्रीत्वेन दुःखप्राप्तिजनकता वाच्या एव च तत्त्वज्ञानस्यापि
दुःखनिवृत्तिसामग्रीत्वेन सुखप्राप्तिजनकता प्राप्ता तत्र मुक्तिकालेऽन्तःकरणलयेन वृत्तिरूपकार्यसुखप्राप्त्यसंभवाद् आत्मसुख
प्राप्तिरेव तथेति तस्य सुखरूपत्वसिद्धेः तस्याः सामग्राः सुखजनकत्वमिति मते प्यावरणभङ्गादिनिष्ठजन्मत्वस्य तत्रारोपान्न दो

ल. मं.
५४

एतदेवाभिप्रेत्य चार्थे द्वन्द्व इति सूत्रे भाष्ये सुख प्रतिघातेन दुःखं दुःख प्रतिघातेन सुखमिति विप्रतिषिद्धावेतावित्युक्तम्। तेन हि सुख प्र
विघातेनेत्यादिवृत्तीया चलात्सुख प्रतिबन्धिकायास्तन्नाशिकायाश्च सामग्यादुःखजनकत्वं दुःख प्रतिबन्धिकायास्तन्नाशिकायाश्च सु
खजनकत्वं स्पष्टमेवोक्तम्। ननु दुःखार्थं स्पष्टदुःखनिवृत्तिमात्रफलकतया विषमक्षणे प्रवृत्तिर्दृश्यते तद्दृश्यात् दुःखनाशकत्वेऽपि सुखजन
कत्वाभावेन व्यभिचारः स्पष्टं चेदं तच्छुक्तमिति सूत्रे भाष्ये कैयटयोरिति चेन्न अतः परमं हं सुखीत्यनुभवेन तन्नाप्याभिमानिकसुखं स
त्वात्। अतएव भाष्येऽन्यानि दुःखान्यनुनिश्चयविषमक्षणेऽप्येव ज्ञायो मन्यते इत्युक्तम्। तत्र ज्यायदत्यस्य प्रशस्यतरमित्यर्थः। तत्र च सुख
साधनत्वज्ञानादेवा एतेन भारोत्तीर्णस्याहं सुखीत्यादि व्यवहारो गौण इत्युक्तम्। किंच दुःखाभावस्यात्मरूपत्वे दुःखज्ञानकाले तदभा
वज्ञानाभावाद्दोषोऽप्यस्तवापि दुःखज्ञानकाले आनन्दाननुभवसुकल्पितानन्दत्वांशे आवरणान्न ह्यस्माकं निर्धर्मज्ञानज्ञानसं
भवः। किंच शृङ्गारकण्टिकादिरसानुभवकाले सुखानुभवसत्त्वात्तत्र चान्यसुखासंभवाद्ब्रह्मसुखमेव भासत इति प्रकाशादप्युक्तम्। त
था च शुक्तिरसो वैसः रसं ह्येवायलं चान्दी भवतीति एवं च रसानुभवोऽपि ब्रह्मसुखरूपत्वे मानमतएव गीताया उक्तम्। अभ्यासाद्
मते यत्र दुःखान्तं च निगच्छति। अतदग्रे विषमिव परिणमेऽतोऽपमम्। तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तम्। तत्र सात्त्विकं प्रसादमिति च त्रसमर्थो भास
मानसुखे तत्र सुखे रसो दुःखनाशे प्राप्सु च्या तत्सुखस्य तदतिरिक्तत्वं स्पष्टमेवोक्तम्। अग्रे समाध्यभ्यासकाद्ये सात्त्विकत्वं सुखाविभा

५
रामः
५४

व प्राप्सत्वान् तदेवाहात्मबुद्धिप्रसादजमिति प्रसादजाताभिन्नव्यक्तिकमित्यर्थः। दीधितिकारोपिनित्यसुखाभिन्नव्यक्तिर्मुक्तिः न च तत्र मा
नाभावः आनन्दब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षे प्रतिष्ठितमिति श्रुतेस्तत्त्वादित्याह। सार्वभौमोपि। सुखं नित्यानतिशयं तत्साक्षात्कारं चैव मोक्षसे
नोपपद्यते श्रुतयोपि यथा श्रुताः। स्वप्रकाशसुखव्यक्तिरेव मुक्तिस्तु वस्तुतः। व्यापकं सर्वजीवानामानन्दमयः मैश्वरम्। रूपं श्रुतिबलादि
ष्टं तत्साक्षात्कारमवज्ञातदभेदेऽपि जीवानामिष्टमेवेति दृश्यतामितीत्यतम्। अकृत्स्नः कृत्स्नः संपद्यते तथा करोति कृत्स्नां करोति। यत्र प्र
कृतिरेव विकारसादृश्यमापद्यमाना विवक्ष्यते तत्र चिप्रत्ययः। कृभ्वस्ति योगे संपद्यकर्तृरिच्चिरभूततद्भावद्वितिवक्तव्यमिति सूत्रवा
र्तिकतद्वाच्यबलात्। अतथाभूतस्य तत्राभावेऽक्रादियोगे संपद्यकर्तृत्वेन विवक्षिता र्थवाचकाच्चिदिति तदर्थः। विकारवाचकात्त्व
सादृश्येन प्रकृतौ वर्तमानादयं प्रत्ययः। करोत्यादिक्रियाकारकत्वं प्रकृतिभूतस्यैव विकारसादृश्यं प्राप्स्येति बोध्यम्। अतएव संघीभ
चन्ति ब्राह्मणाः त्वद्भवति देवदत्तद्वत्यादौ वचनपुरुषव्यवस्था। तदुक्तं हरिणा। पूर्वावस्थामविजहत् संसृष्टाद्धर्ममुत्तरम्। संसृष्टित
द्वार्थात्मा जायमानो भिधीयते। पूर्वावस्थाकारणावस्था। उत्तरंधर्मम्। कार्यावस्था। एवं चावस्थाद्वयावच्छिन्नमेकं वस्तु पूर्वावस्थानुगुण्ये
नोत्तरावस्थाप्राप्त्यनुखं विकाररूपमिव प्राप्स्यजायते इत्यभिधीयते। असंघः संघो भवतीत्यादौ। अतएव प्रकृतिविकृत्योः समाना
धिकरण्यम्। न चैवमुभयोः कर्तृत्वापत्तिः। अतउक्तम्। सब्यापारतरः कश्चित्कचिद्धर्मः प्रतीयते। संसृज्यते च भावानां भेदः। त्योपिशक्त

ल-मं
५५

यद्वलि। लक्ष्मणानुसाराद्वाक्ये विकृतेरेवसाक्षात्कर्त्तृत्वं च तदौ यलौकिके च प्रकृतेरेवसाक्षात्कर्त्तृत्वम्। अत्वंत्वंसंपद्यते इत्यर्थे त्व
द्वंतीत्येवभवितव्यमिति युष्मद्युपपद्यति सूत्रभाष्योक्तेः। अयमेव प्रकर्षस्तरपोक्तः संसर्गः कर्त्तृशक्त्योरेकवृत्तित्वरूपः। अतएवा
त्वंत्वंभवतित्वद्ववसीत्यादौ प्रकृतेः कर्त्तृत्वत्प्रथमपुरुषः। त्वमत्वंभवसीत्यर्थे त्वद्ववसीत्येव। वाक्ये तु साक्षात्कारस्यैव। सुवर्णपिण्डः स्वदि
राङ्गसदृशे कुण्डले भवत इति पश्य शार्प्याभाष्यप्रयोगे विकृतेः कर्त्तृत्वदर्शनात्। किंच च्यन्ते तद्वाक्ये च प्रकृतिरूपमनारोपितं विकार
रूपं त्वारोपितम्। आरोपितानारोपितं समभिन्नाहारे नारोपितस्मैव कर्त्तृत्वप्रतीतिः। आरोपिनस्यावस्तुत्वे न क्रियाजनकत्वरूपकारकत्वा
भावात्। द्वयोरपि वस्तुत्वे तु विकारस्यैव मुख्यतया जायमानत्वादिना तस्मैव साक्षात्कर्त्तृत्वं प्रकृतेस्तु तदभेदेन तद्वारा कथंचिदिति न क
दापि सुवर्णपिण्डाश्रया विभक्तिरिति बोध्यम्। एवं च विकृतेः प्रकृतेर्वापि वाचकः प्रकृतेः संख्या गृह्णाति विकृतेर्नत्विति प्रचीनप्रवादः
चिप्रत्ययविषयकत्वं चिप्रत्ययान्ते सादृश्यमूलाभेदाध्यवसायेन विकाराभेदमापन्नप्रकृतेः कर्त्तृत्वेनोभयोरप्युक्तत्वम्। अहद्वता
ब्राह्मणीत्यादौ वासायाधिकरण्यगौणत्वं चेति बोध्यम्। एवं च कारणीभूतो दण्ड इत्यादौ चिप्रत्ययो साधुरेव। सादृश्यमूले विकाराभेदे
तीतावेव तद्व्यवहारेः। धनिर्गोचेदमोत्त्रेभाष्ये इत्यन्यत्र निरूपितम्। ब्रह्मीभवतीत्यादिप्रयोगे कान्दसत्त्वादित्यन्ते स्वर्यिकश्चिरिविबो
ध्यम्। इति तद्विज्ञाः॥ वृत्तं वृत्तं सिद्धति। अत्र वीणायां नित्वम्। अत्र स्वप्रकृत्यर्थनिष्ठं व्याप्यत्वं तन्निरूपितं व्यापकत्वं च शब्दबोधविषयः

रमः
५५

त्वस्यैव तत्र भावात् ब्राह्मणाय शतं देहोत्यादौ च प्रत्येकं शतदानप्रतीतिरेकशेषेतु नैवम् ब्राह्मणेभ्यः शतं देहोत्युक्ते निश्चयेन प्रत्येकं शतदानं प्रतीतिः यदा
 बुपरिष्ठात् हीनदिवानां वीष्णात् दानाद्वा ह्यगौ ब्राह्मणौ पूजयद्वाभ्यां ह्यभ्यां त्रिभ्यस्त्रिभ्यश्च इत्यादि भवत्येवा अत्रेदं बोध्यम् यत्र यत्प्रदेवीष्णात् तत्र तत्प्रदेवसाय
 त्पदे पद्विद्विनयत्प्रार्थसंभर्गं यच्छ्रार्थतावच्छेदकव्यापकत्वे बोधिते विनापि द्वित्वे तत्प्रार्थसंभर्गं तच्छ्रार्थतावच्छेदकव्यापकत्वबोधोपात्तकार
 कं वेद्विज्ञानो याथां यो मन्वेदे सा भवेदित्यकथितं चेति सूत्रभाष्ये प्रयोगात् अज्जनानि यस्य स्याचः कार्यमुच्यते तन्नेभजन्त इत्यज्जदेरित्यत्र स्यात्
 ष्यप्रयोगात् स्पष्टत्वाय क्वचित्तत्पदेपि वीष्णादित्वम् यत्तु नात्र द्विर्वचनं किंतु भिन्नौ यतच्छब्दौ भिन्नरूपेणैव रद्विस्यपदार्थपरामर्शकावितितन
 ह्यर्थप्रतिपिपादयिष्यायां बहुयच्छब्दप्रयोगापत्तेः । द्वाभ्यामेव सर्वप्रतीतिरिति चेदेके नैव सर्वप्रतीत्युपपत्तौ द्वित्वं यप्रयोगस्यापि त्रैपर्यापत्तेरित्य
 लमा इति वीष्णाः रावं प्रकृतिप्रत्ययाद्यर्थबोधनद्वारा शास्त्रविशिष्टस्य पदपदार्थस्य बोधनद्वारा वाक्यार्थस्य बोधकं सलोके व्यवहारोपयोगियद्यपि शा
 स्त्रज्ञानं विना प्रकारान्तरेणापि पदार्थज्ञानं लोके दृश्यते तथापि शास्त्राय प्रकृतिप्रत्ययभ्युत्पादनपूर्वकं विजातीयतज्ज्ञानपूर्वकप्रयोगस्य चित्तशुद्धिद्वाराप
 वर्गसंपादकत्वेन शास्त्रज्ञानस्यावश्यकत्वात् । तदुक्तं हरिणात् ह्यस्मपवर्गस्य चोडः मलानां विकित्सितमिति एवं लघुनोपायेन सर्वशब्दप्रतिपत्तौ च शा
 स्त्रस्योपयोगो बोध्य इति शिवम् । अधीत्य फणिभाष्याऽपि सुधीन्द्रहरिदीक्षितात् न्यायतन्त्रमरामाद्वा दिरक्षो घ्नराः । याचकामां कल्पतगेररिकस
 हुताशनाना षड्भवेरपुराधीशरामतोलब्धजीवितः २ सर्वत्र च निवन्धकृता वैयाकरणनागेशः स्फोटाय नन्नपैसतमा परि कृत्यो
 कवांस्तेन प्रीयता मुमयाशिकः ३ दृढस्वर्के स्थनाभ्यास इति चिन्त्यं न पण्डितैः । दृषदोपि हि सन्तीर्णाः पयोधोरामयोगतः ४ शब्देऽपि शेखरं पुत्रं मंजूषां चै
 व कन्यकाम् ॥ स्वमतौ सम्पगुह्यात् शिवधोरपि तौ मया ॥ ५ ॥ इति श्रीवैयाकरणसिद्धान्तमञ्जूषारख्यः स्फोटवादः समाप्तः ॥

विद्योदयो निराकुर्यात्विद्यातिमिरं सदा

इतिमञ्जूषा

सहस्रांशुरिवाशेषं मुद्राकिरणराजिभिः

